

**Київський національний торговельно-економічний
університет**

ЕКОНОМІЧНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Монографія

*За загальною редакцією доктора економічних наук, професора А.А. Мазаракі
та доктора економічних наук, професора Т.М. Мельник*

Київ 2015

Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу КНТЕУ заборонено

УДК 339.9(477)

ББК У43

Е 40

Автори:

А.А. Мазаракі, д-р екон. наук, проф. (передмова, післямова, загальна редакція), Т.М. Мельник, д-р екон. наук, проф. (підрозділи 3.3, 3.5, 4.3–4.5), В.В. Юхименко, д-р екон. наук, проф. (підрозділ 4.9), В.М. Костюченко, д-р екон. наук, доц. (підрозділи 2.1, 3.7), Л.П. Кудирко, канд. екон. наук, доц. (підрозділи 1.1, 4.1), Н.А. Гринюк, канд. екон. наук, доц. (підрозділи 1.3, 3.9.), О.В. Кам'янецька, канд. екон. наук, доц. (підрозділи 3.11, 4.11), О.О. Донченко, канд. екон. наук, доц. (підрозділ 3.9.), А.В. Бохан, канд. екон. наук, доц. (підрозділ 4.7), Н.О. Іксарова, канд. екон. наук, доц. (підрозділи 2.3, 3.6), Г.В. Дугінець, канд. екон. наук, доц. (підрозділи 2.4, 3.8), Ю.І. Головня, канд. екон. наук, доц. (підрозділ 4.6), К.І. Ладиченко, канд. екон. наук, доц. (підрозділи 4.2, 4.10), В.В. Тронько, канд. екон. наук, доц. (підрозділи 2.2, 3.12), О.В. Дьяченко, канд. екон. наук, доц. (підрозділ 1.2), Г.В. Артамонова, канд. екон. наук, доц. (підрозділ 4.8), О.В. Зубко, канд. екон. наук, старш. викл. (підрозділи 3.1, 3.5), Т.Л. Вишинська, канд. екон. наук, старш. викл. (підрозділи 3.2, 4.3), В.В. Гуцафель, канд. екон. наук (підрозділ 3.4), Л.П. Покотилюк, пров. спеціаліст (підрозділ 4.6), К.П. Кравець, канд. екон. наук, асист. (підрозділ 4.4), О.С. Головачова, асист. (підрозділ 4.5), І.М. Севрук, асист. (підрозділ 3.10), М.М. Хапатнюковський, асп. (підрозділи 1.1, 4.1), К.С. Пугачевська, асп. (підрозділ 3.3).

*За загальною редакцією доктора економічних наук, професора А.А. Мазаракі
та доктора економічних наук, професора Т.М. Мельник*

Рецензенти: Д.Г. Лук'яненко, д-р екон. наук, перший проректор Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана;
І.В. Хаджинов, д-р екон. наук, доц., професор кафедри міжнародної економіки, проректор з наукової роботи Донецького національного університету (м. Вінниця);
В.Д. Лагутін, д-р екон. наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету

*Рекомендовано до друку вченою радою Київського національного
торговельно-економічного університету
(Протокол № 6 від 14 квітня березня 2015 р.)*

Економічний суверенітет України : монографія /
Е 40 А.А. Мазаракі, Т.М. Мельник, В.В. Юхименко, В.М. Костю-
ченко та ін. ; за заг. ред. А.А. Мазаракі та Т.М. Мельник. – К. :
Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. – 700 с.
ISBN 978-966-629-756-6

У монографії представлено наукову концепцію збереження економічного суверенітету України в умовах посилення дисбалансів у міжнародному економічному просторі. Розкрито механізми взаємодії України із суб'єктами глобальної економіки та визначено напрямки посилення її міжнародного статусу на світових ринках товарів та послуг в умовах глобальної продовольчої та енергетичної кризи. Поглиблено теоретико-методологічні засади забезпечення економічного суверенітету за умов високого рівня зовнішньої відкритості; досліджено детермінанти впливу на поточний стан та зміни в системі економічної незалежності держави в докризовий та посткризовий періоди. Обґрунтовано стратегічні напрямки розвитку зовнішньоекономічних відносин України, які забезпечують посилення її міжнародної конкурентоспроможності та гарантують підтримку її економічного суверенітету.

Призначено для науковців, викладачів, студентів, практичних працівників сфери зовнішньоекономічної діяльності, а також широкого кола читачів.

УДК 339.9(477)
ББК У43

ISBN 978-966-629-756-6

© Мазаракі А.А., Мельник Т.М., Юхименко В.В., Костюченко В.М.,
Кудирко Л.П., Гринюк Н.А., Кам'янецька О.В., Донченко О.О.,
Бохан А.В., Іксарова Н.О., Дугінець Г.В., Головня Ю.І., Ладиченко К.І.,
Тронько В.В., Дьяченко О.В., Артамонова Г.В., Зубко О.В.,
Вишинська Т.Л., Гуцафель В.В., Покотилюк Л.П., Кравець К.П.,
Головачова О.С., Севрук І.М., Хапатнюковський М.М.,
Пугачевська К.С., 2015
© Київський національний торговельно-економічний університет,
2015

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Теоретичні засади забезпечення економічного суверенітету держави	8
1.1. Еволюція підходів до аналізу понятійного апарату економічного суверенітету відкритих економік.....	8
1.2. Характеристика основних складових економічного суверенітету країни.....	26
1.3. Моніторинг стану економічного суверенітету	40
Розділ 2. Детермінанти впливу на економічний суверенітет країн	65
2.1. Важелі впливу МВФ на монетарну та фіскальну політику держав.....	65
2.2. Міжнародні міграційні процеси та національний економічний суверенітет.....	84
2.3. ТНК як фактор впливу на технологічний розвиток країн-реципієнтів	95
2.4. Інформаційні війни як інструмент деструктивного впливу на національний суверенітет.....	115
Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України	133
3.1. Тенденції структурних зрушень в технологічному розвитку України.....	133
3.2. Аналіз процесів ілєгалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі.....	158
3.3. Тенденції імпортозаміщення в Україні	183
3.4. Фондовий ринок України як механізм залучення капіталів нерезидентів.....	211
3.5. Технологічний регрес у зовнішній торгівлі України.....	222
3.6. Ідентифікація загроз у сфері зовнішньої торгівлі України послугами.....	246
3.7. Макроекономічні ефекти та ризики зовнішніх запозичень України	274
3.8. Демографічний та кадровий вимір міжнародних міграційних процесів в Україні.....	307
3.9. Вплив МВФ на соціальну політику сучасної України	325
3.10. Оцінка масштабів та тенденцій діяльності міжнародних компаній у сфері роздрібної торгівлі України.....	360
3.11. Оцінка рівня конкурентоспроможності України міжнародними рейтингами.....	385
3.12. Проблема розвитку ІКТ-сектору України.....	425

Розділ 4. Національна стратегія забезпечення економічного суверенітету України	439
4.1. Система державної підтримки економічного суверенітету України.....	439
4.2. Стратегічні напрями підвищення інвестиційної привабливості України.....	460
4.3. Концептуальні засади протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі України	485
4.4. Регуляторна політика щодо концентрації виробництва та капіталу в харчовій промисловості України.....	507
4.5. Державна підтримка експортоорієнтованого розвитку зовнішньої торгівлі продукцією АПК.....	528
4.6. Пріоритети в підготовці національних кадрів на рівні спеціальної і вищої освіти	550
4.7. Екологічна стратегія України.....	572
4.8. Національна енергетична стратегія України.....	596
4.9. Оптимізація стратегії відносин із країнами ЄС.....	622
4.10. Пріоритети співробітництва України з країнами з транзитивною економікою	641
4.11. Пріоритети розвитку оборонно-промислового комплексу України.....	666
ПІСЛЯМОВА	686
ДОДАТКИ	698

ПЕРЕДМОВА

Економічна глобалізація істотно змінює пріоритети і завдання регуляторної політики кожної країни, ставлячи питання про необхідність збереження та утримання національної економічної суверенності. Сучасний економічний розвиток характеризується, з одного боку, інтернаціоналізацією господарського життя, що виявляється в уніфікації регуляторної політики країн, формуванні ресурсної та виробничо-наукової взаємозалежності національних економік і ринків, розширенні транскордонного руху всіх ресурсів, розвитку транснаціональних форм господарювання і становлення єдиного гео економічного простору. З іншого боку, глобалізація передбачає збереження національно-державної форми господарювання, що висуває необхідність утримання економічного суверенітету як основи майбутнього розвитку локальної цивілізації.

Проблема збереження економічного суверенітету зачіпає передусім малі відкриті економіки, чия господарська динаміка суттєво залежить від зовнішніх детермінант. Вона визначається і динамікою курсів основних валют, зміною вартості та обсягів валютних резервів країн, позиціями країн на світових ринках. Торговельні потоки та інвестиції в окрему країну істотно залежать від валютних, кредитних і фондових ризиків, які пов'язані з глобальними дисбалансами.

Ризики глобальних деструктивних впливів для України полягають у тому, що, по-перше, їх знешкодження, як показує практика макрорегулювання, спричиняє поглиблення боргових проблем, значне скорочення міжнародних резервів країни, використання цінових переваг експорту через девальвацію на тлі загрозливого здорожчання критичного імпорту. По-друге, внутрішні проблеми та диспропорції на тлі зовнішніх ризиків, як правило, посилюють падіння конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Таким чином, виклики і ризики економічної глобалізації, які вочевидь яскраво виявили себе в перебігу останньої світової фінансової кризи та в умовах загроз зовнішньої експансії з боку країни-сусіда в новітню добу, висувають на перший план завдання формування механізму безпечного і самодостатнього функціонування національної економічної цілісності. Вагомість окреслених проблем створює дослідницьке поле для розуміння змін, що відбуваються.

Дослідження сутності та передумов забезпечення економічного суверенітету та економічної безпеки як його складової, класифікації економічних загроз та інтересів держави, принципів її гарантування в умовах інтенсифікації світогосподарських зв'язків висвітлені у працях провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Л. Абалкіна, В. Білоуса, М. Блінова, Г. Вельямінова, А. Мазаракі, Т. Мельник, Я. Тімбергена, Д. Фішера, Б. Кваснюка, В. Гейця, Г. Дарнопиха, В. Мунтіяна, Г. Пастернак-Таранушенко, Б. Губського, І. Фархутдінова. Взаємозв'язок між зовнішньою торгівлею України та її економічною безпекою піддано аналізу в роботах В. Андрійчука, О. Власюка, А. Мокія, В. Тітаренко, вплив соціальної політики на економічний суверенітет країни – в роботах О. Головінова, М. Горожанкіної, Л. Дмитриченко. Проблеми економічного суверенітету України в умовах співробітництва з Російською Федерацією висвітлено у працях Є. Бершеди, А. Сухорукова, О. Острога. Розкриття проблеми глобальних ризиків з огляду на її вплив на перспективи розвитку світової економіки та окремих країн знайшло відображення в публікаціях вітчизняних та зарубіжних дослідників К. Коха, С. Керна, С. Джонсона, Є. Мазіна, О. Колодізева, В. Полякова, А. Апокіна, С. Чабанова та багатьох інших.

Як переконає досвід країн за результатами світової фінансової кризи, навіть держави, які мають багаторічні традиції в реалізації ліберально-демократичних моделей національного розвитку (країни ЄС, США) за погіршення умов зовнішнього та внутрішнього характеру, не нехтують пріоритетами саме національних інтересів, застосовуючи цілком жорсткі та неліберальні важелі захисту свого економічного суверенітету. З огляду на зазначене, проблема реалізації національних інтересів в умовах відчутної дезорієнтації регуляторної політики країн віддзеркалює складність та багатоаспектність процесів, що відбуваються під час виходу країн із кризи, формування нових регіональних блоків та світових центрів впливу. Процеси поновлення економічного зростання та підтримки економічного суверенітету настільки непередбачувані, що потрібні глибші дослідження всього комплексу пов'язаних з цим питань для досягнення більш суттєвих загальнотеоретичних результатів і практичних рекомендацій.

Усе це зумовлює актуальність наукової теми, визначає її мету та завдання, формує методіку дослідження. На підставі узагальнення теоретичних засад та сучасних поглядів на вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів на умови забезпечення економічного суверенітету країни нагальною є розробка теоретико-методологічних та практичних підходів щодо формування та реалізації системи протидії його загрозам в умовах глобальних та внутрішніх викликів.

Мета дослідження – обґрунтування концепції збереження економічного суверенітету України в умовах стрімкого переформатування світового економічного порядку та загострення міжнародної конкуренції за стратегічні ресурси та джерела економічного розвитку.

Для досягнення мети було поставлено і розв'язано такі завдання:

– дослідження теоретико-методологічних засад забезпечення економічного суверенітету держави в контексті глобалізаційних процесів;

– виявлення наднаціональних механізмів та детермінант впливу на економічний суверенітет країн;

– дослідження впливу глобальних чинників на економічний розвиток України в умовах світової фінансової кризи та посткризовий період;

– розробка національної стратегії забезпечення економічного суверенітету України в контексті глобальних трансформацій;

– обґрунтування механізмів забезпечення економічного суверенітету України в умовах активізації інтеграційних процесів.

Дослідження ґрунтувалось на загальнонаукових та емпіричних методичних прийомах економічної науки, зокрема:

▪ загальнонаукових методах та прийомах (аналіз, синтез, індукція, дедукція);

▪ економіко-статистичних методах (порівняльного аналізу, групування, факторного аналізу);

▪ економіко-математичних методах (моделювання).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВИ

1.1. Еволюція підходів до аналізу понятійного апарату економічного суверенітету відкритих економік

Проблематику суверенітету тривалий час науковці розглядали виключно у площині права та інтерпретували з позицій можливості держави як інституту впливати на перебіг економічних, політичних та соціальних процесів на власній території. У цьому сенсі суверенітет сприймався як незалежність держави від інших держав у її внутрішніх справах і в зовнішній політиці.

Інтегрованість країн світової спільноти в міжнародні торговельно-економічні та кредитно-фінансові зв'язки дедалі більшою мірою ставить під сумнів можливість національної держави повноцінно впливати на економічний розвиток, розподіл національних ресурсів. Тож в останнє десятиріччя було поновлено та отримав нового імпульсу серед наукової та політичної спільноти дискурс щодо можливостей утримання в умовах відкритості внутрішніх ринків макроекономічної стабільності та забезпечення економічного суверенітету, протидії деструктивним екзогенним впливам. Нині дедалі актуальнішим стає питання про роль національних регуляторних систем як механізму збереження економічного суверенітету.

У сучасну добу винятковий вплив на можливості реалізації суверенітету в економічній та політико-правовій площині здійснюють геоекономічні і геополітичні процеси. Національні економіки відкритого типу піддаються деструктивному зовнішньому тиску. За таких обставин для країн світу спільноти основним завданням стає утримання відтворювальної здатності національної економічної системи, збереження її самодостатності та забезпечення економічного суверенітету задля поновлення економічної динаміки та контролю за стратегічними національними ресурсами. Це актуалізує увагу щодо проблематики еволюції підходів до збереження суве-

ренного економічного розвитку в умовах дестабілізації та глобальної турбулентності.

Питанням суверенітету присвячена низка праць вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема таких, як С. Мочерний, І. Бліщенко, І. Левін, А. Мойсеєв, М. Єршов, Л. Грінін, Т. Бордачов та ін. Впливу глобалізаційних процесів на розвиток окремих національних економік та світову економіку загалом присвятили роботи А. Вебер, К. Гаджієв, Р. Грінберг, А. Дугін, В. Кульков, Ю. Осипов, М. Пивоварова. Науковці акцентують на суперечливій¹ взаємодії національного та наднаціонального, екзогенних та ендегенних детермінант впливу на сталий економічний розвиток країн.

Аналіз наукових робіт з окресленої проблематики свідчить, що питання суверенітету зазвичай досліджується у площині політико-правового аналізу. Нині очевидною стає потреба у розкритті цього явища з огляду на посилення вагомості його економічної складової. Є необхідність в аналізі економічного суверенітету як з огляду на генезу та розвиток поглядів на його формування, так і особливості його тлумачення в умовах нинішнього ослаблення національних регуляторних систем.

Початково в суспільствознавчій думці проблема суверенітету розглядалася у політологічному ракурсі. Висхідною передумовою в концепції суверенітету (XVI ст.) було ототожнення її з абсолютною монархією. Важливо, що сам термін суверенітет походить з латинської *suveraneus*, яке має давнє коріння – *souverain* і *souverainete* і ще давніше *sovrainetet* (XIII в.). Термін вживається як «характеристика суверена», того, «хто стоїть зверху» (XI–XIII ст.), на чолі держави.² При цьому суверенітет уже в цій первинній суті пов'язувався із повною незалеж-

---

¹ Кудирко Л.П. Міждисциплінарні аспекти формування теорії суверенітету у світовій економічній та правовій науці (XVI–XXI ст.) / Л.П. Кудирко, М.М. Хатпатнюковський // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 47. – К. : ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2014. – С. 9–25.

² Кремень Т.В. Еволюція поглядів на державний суверенітет / Т.В. Кремень // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 (6). – С. 35–39.

ністю держави від інших держав у внутрішніх справах і зовнішній політиці.

Але досить швидко прийняття конституцій у Європі, що обмежували владу монархів у сфері прав власності, розподіл влади по самостійних гілках як противага надмірній централізації відокремили ідею суверенітету від монархії і асоціювали її з ідеєю верховної влади. Поняття суверенітету стало ідеальним, що відображає стан «повноцінної» держави, і одночасно реальним, тобто ознакою сильних держав, які диктують свою волю слабким. Достатньо чітке тлумачення суверенітету наведено в працях Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Т. Гоббса та інших. Так, Ж. Боден уперше ввів наукову абстракцію «державний суверенітет», тобто суверенітет в інституціональному політико-владному аспекті.³ Саме тоді суверенітет втрачає первинний сенс простої переваги і набуває політико-правового значення. У подальшому в контексті права було виокремлено чотири етапи формування ідеї суверенітету державної влади на концептуальному рівні:

І етап (XVI ст.) характеризується обґрунтуванням Ж. Боденом суверенітету як властивості державної влади;

на II етапі (XVII–XVIII ст.) теорію державного суверенітету доповнено положеннями про нормативні та організаційні рамки діяльності державної влади;

на III етапі формуються ідеї щодо панування безособової державної влади, яка тільки механічно реалізує норми досконалого закону;

у результаті посилення у XX ст. міждержавного спілкування настає IV етап – історичний період, коли суверенітет визнається суто юридичним поняттям, оскільки не може йтися про фактичну незалежність держави, отже державної влади, через яку вона функціонує.

Подальший розвиток вчення про суверенітет з урахуванням еволюції в державному управлінні зумовив необхід-

---

³Блищенко И.П. Экономический суверенитет государства : учеб. пособие / И.П. Блищенко, Ж. Дориа. – М. : РУДН, 2001. – 150 с.

ність введення категорій національного суверенітету і народного суверенітету, що абсолютно логічно з позиції верховенства влади. Вживання поняття «суверенітет» в інших випадках, наприклад стосовно особистості, стирає кордони між особистістю і державою, наділяючи їх загальними якостями щодо владних повноважень.

У системі міжнародних відносин, що сформувалася після 30-річної війни та Вестфальського миру 1648 р., принципи суверенності держав поступово набули загальноєвропейського визнання. Однак важливо зауважити, що ця «нормативна траєкторія» міжнародного права була повністю описана лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Нині у Статуті ООН⁴ і в деяких інших міжнародних угодах є положення про суверенні рівності держав і право націй на самовизначення, що поряд з підвищенням ступеня зовнішньої безпеки більшості країн суттєво сприяло зміцненню ідеї національного суверенітету в міжнародних відносинах у другій половині XX століття. Проте тенденція на визнання суверенних прав поєднувалася з тенденцією на їх добровільне скорочення самими ж суверенами.

Аналіз фахової літератури з проблем суверенітету пізнішого періоду свідчить, що поняття економічного суверенітету держави хоч і розширює ареал застосування в теорії міжнародного права та практиці міжнародних відносин держав, все ще залишається однією з найбільш заплутаних і не до кінця досліджених категорій.

Розкриваючи еволюцію підходів до визначення суверенітету, не можна обійти увагою доробок однієї з яскравих гілок світової економічної науки XIX – початку XX ст. – так званої історичної школи Німеччини, яка надала нових ознак теорії розвитку національних економічних систем, сформувавши свого роду альтернативу класичній ліберальній парадигмі.

Питання економічного суверенітету в розробках основоположника німецької історичної школи Фрідріха Ліста тісно пов'язані з теорією національних економічних інтересів. Най-

---

⁴ The Charter of the United Nations [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/en/documents/charter/intro.shtml>

важливіша теза в теорії Ф. Ліста – ідея про межі та потенціал реалізації законів ринкового господарства і вільної конкуренції, які не мають підпорядковувати світові інтереси в рамках інтересів однієї країни, тобто ареал вільної конкуренції не може обмежуватися лише національним економічним упорядкуванням. Науковець протиставив концепцію національної асоціації продуктивних сил, наголосивши на пріоритеті внутрішнього ринку над зовнішнім і перевагах поєднання фабрично-заводської промисловості із хліборобством. Ф. Лист акцентував на тому, що систему виховного протекціонізму може успішно застосувати лише держава з помірним кліматом, великою територією з різноманітними ресурсами та значною кількістю населення.⁵

Інший німецький економіст цієї самої школи Г.Ф. Шмоллер окреслив ключові ознаки національної економіки, які дають змогу повноцінно реалізовувати національні економічні інтереси на противагу більш раннім стадіям формування цілісної та суверенної держави: економічні контакти на основі концентрації і згод, свобода внутрішніх ринків товарів та робочої сили, свобода переміщення, національний поділ праці, сучасні шляхи сполучення, правові та організаційні зв'язки, одноманітні правила торгівлі, промислова та аграрна політика, єдина державна податкова, митна, грошово-кредитна система, система державних і комунальних позик, державні війська, школи, шляхи сполучення, наявність міжнародних договорів. У підсумку народне господарство постає сукупністю суспільства в державі і взаємопов'язаних індивідуальних та корпоративних господарств, зокрема фінансове господарство країни.⁶

Пізніші напрацювання щодо проблем суверенітету вже в ХХ ст. у тому чи іншому аспекті знайшли розкриття в розробках таких шкіл, як політичний реалізм, лібералізм, неомарк-

---

⁵ Боднарчук Т.Л. Теоретико-методологічні засади аналізу протекціонізму / Т.Л. Боднарчук // Український соціум. – № 1(44). – К., 2013. – С. 117–128.

⁶ Блауг М. Шмоллер, Густав фон / М. Блауг // 100 великих економістів до Кейнса. – СПб. : Економікус, 2008. – С. 327–329.

сизм, конструктивізм, французька школа міжнародних відносин та функціоналізм.⁷

Представники школи *політичного реалізму (неореалізму)*, зокрема Г. Моргентау, вважають, що суверенітет означає наявність у держави вищої влади для вироблення і реалізації законів.⁸ Національний суверенітет забезпечує державам, з одного боку, свободу поведінки, а з іншого – зобов'язує їх нести відповідальність за свої дії. На думку сучасних послідовників реалістів, глобалізація не чинить впливу на таку основну характеристику планетарної політики, як територіальний розподіл світу. Водночас не варто забувати, що новий поштовх до інтенсифікації наукових пошуків щодо проблем економічного суверенітету держав у середині ХХ ст. був тісно пов'язаний із проблемами встановлення нового міжнародного економічного порядку (НМЕП) в умовах розпаду колоніальної системи, трансформації відносин між колишніми метрополіями та колоніями, формування нових механізмів непрямого контролю колишніх метрополій за політично самостійними суверенними державами. За таких обставин поняття економічного суверенітету розглядали як суб'єктивне право держави її економічної незалежності, відповідно до принципу поваги її суверенітету, що підвищує ефективність забезпечення економічної незалежності держави в міждержавних правовідносинах.

Прихильники сучасного *лібералізму* вважають, що держава втратила свої атрибути і вже не може бути головним гравцем на світовій арені. На думку вчених проліберального напрямку, поняття національного інтересу вичерпало себе, ним маскуються інтереси бюрократичних груп, які на цей час домінують. Держави, вважають ліберали, можуть бути юридично суверенними, але на практиці змушені вести постійні

---

⁷ Кремень Т.В. Еволюція поглядів на державний суверенітет / Т.В. Кремень // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 (6). – С. 35–39.

⁸ Nobel J.W. Morgenthau's Struggle with Power: The Theory of Power Politics and the Cold War / J.W. Nobel // Review of International Studies. 21(1). January, 1995. – P. 61–86.

переговори з усіма акторами світової сцени, у результаті чого свобода їхніх дій серйозно обмежується. Глобалізацію вони трактують як остаточний продукт тривалих трансформацій світової політики, які призвели до того, що держави перестали бути головними акторами на світовій арені. На їхню думку, зростаюча економічна і технологічна взаємозалежність суспільств спричиняє появу якісно нової світової системи політичних відносин, для яких національний суверенітет – не більш ніж атавізм.

Варто також акцентувати на позиції *сучасних неомарксистів* щодо можливостей збереження та підтримки економічного суверенітету країн. Вони вважають, що рушійними силами міжнародних відносин є не держави, а класи, і поведінка всіх акторів пояснюється саме класовими особливостями. Неомарксистичні стверджують, що панівна в капіталістичній світовій системі ідеологія гіперлібералізму змінює роль національного суверенітету. Основна функція держави полягає передусім у сприянні ринковим силам. Водночас держава поступово втрачає функції соціального захисту населення.⁹

Провідна засада *конструктивізму* – постулат стосовно того, що не існує універсальних, раз і назавжди зафіксованих істин або понять. Конструктивісти зазначають, що світ постійно змінюється, і люди самі є причиною цих трансформацій. На думку вчених-конструктивістів, основні проблеми міжнародних відносин визначаються не інтересами, не силою або владою держав, а нормами та принципами, якими керуються політичні лідери, що їх представляють. Тому суверенітет залежить від культури у широкому розумінні цього слова.¹⁰

Дещо дистанціюється від попередніх позицій представників сучасної *французької школи* соціології міжнародних відносин, які вважають, що держава – вже не єдиний і панівний актор міжнародних відносин. Посилення взаємозалеж-

---

⁹ Іваницький В.П. Неомарксизм и становление государственности в странах Западной Европы / В.П. Иваницкий. – М. : Дельта, 2009. – 643 с.

¹⁰ Кочилкова Н.С. Нація у соціально-філософській теорії: від примордіалізму до конструктивізму / Н.С. Кочилкова // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2010. – № 917. – Серія: філософія. Філософські перипетії.

ності та процеси глобалізації спричиняють появу фундаментально нових тенденцій у світовій політиці. Відбувається автономізація діяльності акторів – етнічних, релігійних, культурних, професійних та інших груп, багатонаціональних фірм, представників ринкових, комунікативних, інформаційних та міграційних потоків, а також діаспор, мафіозних кланів, особистостей тощо. У цих умовах державний суверенітет підривається розщепленням лояльності індивіда між трьома відносно самостійними сферами: державою, транснаціональними та соціокультурними мережами.¹¹

З точки зору школи *функціоналізму (транснаціоналізму)*, лише глобальна міжнародна організація спроможна гарантувати мирні відносини між державами, подолавши негативні наслідки національних суверенітетів.¹² Функціоналізм вбачає у міждержавній співпраці шлях досягнення політичної мети: інтеграції держав у ширшу спільноту через поступове відмирання їхніх суверенітетів.

Попри очевидні відмінності окреслених течій та напрямів щодо можливостей відтворення і збереження суверенітету держав у сучасну добу, на наш погляд, ключовим для них усіх є пошук відповідей на запитання: наскільки держава як інститут змінилася внаслідок еволюції за кілька останніх століть і наскільки впливовішими стали інші актори та яку роль у трансформації суверенітету відіграють процеси глобалізації? Саме з цих питань, очевидно, й розгортатимуться подальші активні дискусії.

Щодо розкриття проблематики економічного суверенітету на противагу суверенітету з позицій права у вітчизняній літературі, то воно менш численне. На наш погляд, зумовлено це тим, що зміст цього явища продовжує трансформуватися у зв'язку зі змінами масштабів участі сучасної України в між-

---

¹¹ Цыганков П.А. Политическая социология международных отношений / П.А. Цыганков / Французская социологическая школа. – М. : Радикс, 1994.

¹² Кремень Т.В. Еволюція поглядів на державний суверенітет / Т.В. Кремень // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 (6). – С. 35–39.

народних відносинах, характеристик самих держав-контрагентів, а також залежно від того, хто виступав вищим сувереном.¹³ Варто виокремити напрацювання С. Мочерного, який підійшов до розкриття категорії «економічний суверенітет» через розкриття категорій «суверенітет», «національний суверенітет», «національна безпека як складова національного суверенітету», «економічна безпека» та «економічна незалежність». У результаті він дійшов висновку, що економічний суверенітет доцільно визначити як «...можливість розширеного відтворення національної економічної системи і, перш за все, прогресу продуктивних сил в інтересах людини, сучасної адаптації до можливих несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов, особливо до умов глобалізації».¹⁴

Апелювання до новітніх розробок українських науковців щодо проблематики національного економічного суверенітету дає розуміння того, що в умовах активізації глобалізаційних процесів економічний суверенітет вже не можна розглядати як ексклюзивну власність держави. Виникає таке поняття, як економічна залежність, де економіка окремої країни як система розглядається виключно через взаємодію двох груп держав, що позначаються у домінуючій залежності; центр та периферію; метрополію та сателіти. У кожному разі, домінуючою державою є провідна індустріально розвинена країна з числа Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Істотне у цьому контексті припущення про виняткову важливість впливів так званих зовнішніх чинників на економічну активність групи залежних країн, що проявляються через діяльність багатонаціональних корпорацій, міжнародних товарних ринків,

---

¹³ Мочерний С. Национальный и экономический суверенитет страны / С. Мочерний // Экономика Украины. – 2005. – № 10. – С. 4–13.

Кремень Т.В. Вплив нових учасників світової політики на державний суверенітет / Т.В. Кремень // Політологічний вісник : зб. наук. пр. / КНУ ім. Тараса Шевченка. – 2004. – № 15. – С. 355–365.

Мунтіян В.І. Економічна безпека України / В.І. Мунтіян. – К. : КВІЦ, 1999. – 463 с.

¹⁴ Мочерний С. Национальный и экономический суверенитет страны / С. Мочерний // Экономика Украины. – 2005. – № 10. – С. 4–6.

зовнішню допомогу, комунікаційну залежність та інші детермінанти, наявність яких свідчить про широке коло інтересів індустріально розвинених країн за кордоном. Таким чином, у розробках економічної залежності з позицій суверенітету пояснено наднизький рівень розвитку окремих країн в умовах активізації економічної взаємодії суб'єктів світової економіки. За таких обставин нерівність та асиметрія економічного та соціально-економічного розвитку – неминуча сутнісна ознака самої природи міжнаціональних зв'язків.

Більш комплексно та всебічно вплив глобалізаційних процесів на умови відтворення та збереження економічного суверенітету знайшов розкриття у сучасних працях російських дослідників,¹⁵ де з'ясовано правовий зміст та економічний контекст поняття суверенітету держави в нинішню добу. Значну увагу приділено розгляду підходів у реалізації регуляторної спроможності задля зміцнення економічних позицій Росії у світі в умовах посилення міжнародної конкуренції. У монографії І. Левіна «Суверенітет»¹⁶ автор на основі дослідження соціально-політичної сутності та правових форматів вияву суверенітету стверджує, що попри всі модифікації та трансформації його сутнісних ознак, справжньою основою суверенітету є власність. Суверенітет спирається на власність, водночас суверенітет і політичний, і правовий панівний клас використовує для закріплення й охорони системи власності.

---

¹⁵ Бордачев Т.В. Суверенитет и интеграция / Т.В. Бордачев // Россия в глобальной экономике. – 2007. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/numbers>

Гринин Л.Е. Глобализация и национальный суверенитет / Г.Е. Гринин // История и современность. – 2005. – № 1. – С. 6–31.

Ершов М.В. Экономический суверенитет России в глобальной экономике / М.В. Ершов. – М. : Экономика, 2005. – 280 с.

Левин И.Д. Суверенитет / предисловие д-ра юрид наук, проф. С.А. Авакьяна / И.Д. Левин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 373 с.

Моисеев А.А. Суверенитет государства в современном мире. Международно-правовые аспекты / А.А. Моисеев. – М. : Научная книга, 2006. – 246 с.

¹⁶ Левин И.Д. Суверенитет / И.Д. Левин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – С. 132–137.

Структуризація компонент та складових національного економічного суверенітету наводиться у трактуванні Н. Юр'ївої, який вона визначає як потенційну і реалізовану здатність самодостатнього сталого та безпечного відтворення національної економіки, як соціально-економічну цілісність, що здатна до саморозвитку і зміцнюється за рахунок досягнення фінансової самостійності, продовольчої самозабезпеченості, інтелектуальної достатності, технологічної самостійності та демографічної стабілізації.¹⁷ При цьому досягнення фінансової самостійності дає змогу формувати національну модель фінансової поведінки, орієнтовану на реалізацію стратегічних фінансово-інвестиційних пріоритетів національної економіки з одночасною активною участю у глобальних фінансових трансакціях. Продовольча самозабезпеченість означає створення і розвиток власного продовольчого потенціалу для стабільного і безпечного забезпечення продовольчими товарами населення країни на рівні світових стандартів якості життя. Технологічна самостійність означає володіння здатністю до постійного й цілісного технологічного інноваційного оновлення національної економіки з урахуванням ефективної участі в міжнародному науково-технічному обміні. Інтелектуальна достатність знаходить вираження у збереженні та примноженні науково-освітнього потенціалу країни, здатного забезпечити постійний приплив нових знань і ресурсів. Демографічна стабілізація реалізується у припиненні скорочення корінного населення, у зростанні його чисельності і підтримці високої працездатності.

Посилаючись на економічні передумови суверенітету, важливо вказати те, що його змістова наповненість надзвичайно тісно пов'язана із поняттям економічної безпеки, хоч і не тотожна йому.

---

¹⁷ Юр'єва Н.П. Эволюция социально-экономической роли государства в условиях глобализации / Н.П. Юр'єва // Экономический вестник РГУ. – Ростов н/Д. : Ростовский государственный университет, 2006. – № 4. – С. 45–47.

У багатьох фундаментальних дослідженнях з питань економічної безпеки в умовах глобалізації зокрема¹⁸ розкривається специфіка економічної безпеки в контексті активізації глобалізаційних процесів та інтегрованості відкритих економік у світовий економічний простір.

Вітчизняний дослідник Н. Іксарова наголошує, що серед вітчизняних та російських вчених не існує однозначного тлумачення поняття економічна безпека, і часто воно ототожнюється з поняттям економічний суверенітет. Згідно з офіційною Концепцією економічної безпеки України, під економічною безпекою розуміють «стан економіки, суспільства та інститутів державної влади, при якому забезпечується реалізація та гарантований захист національних економічних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток України, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих внутрішніх та зовнішніх процесів».¹⁹

Авторитетний вітчизняний дослідник В. Мунтіян розглядає економічну безпеку в контексті інституціональних передумов забезпечення сталого економічного розвитку, як загальнонаціональний комплекс заходів, спрямований на постійний і стабільний розвиток економіки держави, що включає механізм протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам.²⁰ На ідентичних позиціях стоять В. Шлемко та І. Бінько, які економічну безпеку визначають як такий стан національної економіки, що дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави. Н. Іксарова пропонує такі критеріальні ознаки базових засад економічної безпеки,²¹ що дають змогу здійснити його чітку ідентифікації щодо поняття економічний суверенітет:

---

¹⁸ Економічна безпека національної економіки за умов глобальних викликів : монографія / А.А. Мазаракі, В.В. Юхименко, Т.М. Мельник, [та ін.] ; за заг. ред. А.А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – 2010. – 718 с.

¹⁹ Про основи національної безпеки України : Закон України із змінами, внесеними згідно із Законом.

²⁰ Мунтіян В.І. Економічна безпека України / В.І. Мунтіян. – К. : КВІЦ, 1999.

²¹ Економічна безпека національної економіки за умов глобальних викликів : монографія / А.А. Мазаракі, В.В. Юхименко, Т.М. Мельник, [та ін.] ; за заг. ред. А.А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т – 2010. – 718 с.

– економічна незалежність, що характеризується можливістю контролю за національними ресурсами, досягнення такого рівня виробництва, ефективності та якості продукції, який забезпечував би її конкурентоспроможність і дозволив на рівних умовах брати участь у світовій торгівлі, коопераційних зв'язках та науково-технічному обміні;

– стійкість і стабільність національної економіки, що передбачає міцність та надійність усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізаційних чинників (боротьба з кримінальними структурами в економіці, недопущення серйозних розривів у розподілі доходів, що здатні спричинити соціальну напругу);

– здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізувати і захищати національні економічні інтереси, створювати сприятливий клімат для інвестицій та інновацій, здійснювати постійну модернізацію виробництва, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.²²

Проблематика суверенітету невід'ємна також від проблеми розвитку інтеграційних процесів. Ідеться про перегляд ролі наднаціональних регуляторів як інструменту протистояння викликам світової рецесії в межах регіональних економічних союзів. Найгостріше ця проблема торкнулася країн Європейського Союзу, що дало підстави звинувачувати Брюссель у нехтуванні суверенними правами країн європейської спільноти щодо проведення ними самостійної монетарної та фіскальної політик. Так, на саміті країн ЄС у жовтні 2012 р. оприлюднено суперечливі плани щодо створення банківського союзу в рамках єврозони, в дебатах прямо вказували на те, що йдеться фактично про передачу країнами – членами ЄС частини свого економічного суверенітету об'єднанню.

---

²² Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монографія / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. – К. : НІСД. – 1997.

Попри те, що в умовах кризи Єврозони ця проблематика найгостріше виявила себе, її неодноразово порушували впродовж усього розвитку європейського регіонального проекту з назвою ЄС. При чому питання не стояло в площині «або – або». Як і прихильники, так і супротивники ідеї європейського дому шукали відповіді, виходячи із сформованих практикою реалій. Державний суверенітет – фундамент у регулюванні міжнародних відносин і створенні міжнародних організацій і міждержавних об'єднань. Це визнано нормами міжнародного та національного права. Глобалізація та участь в інтеграційних союзах не ведуть до відмирання інституту держави, а висувають до держави набагато вищі вимоги, пов'язані з переплетенням і зіткненням національних інтересів різних держав. У цих умовах держави долучаються до складніших структур міжнародних відносин, саме час ставить перед ними вимоги про посилену міжнародну відповідальність за їхні внутрішні справи.²³

Варто акцентувати, що проблема загроз економічному суверенітету не є виключно питанням країн-аутсайдерів світової спільноти.²⁴ Вона актуалізується і в площині відносин між потужними економічними союзами та блоками. Так у Європі дедалі активніше обговорюють можливі наслідки ТТІП – угоди про трансатлантичне торгово-інвестиційне партнерство між США та ЄС (Transatlantic Trade and Investment Partnership – ТТІП). Гострота дискусій з ТТІП пов'язана з тим, що поряд зі скасуванням митних бар'єрів і вільним обміном товарів між США та ЄС ця угода передбачає багато інших важливих пунктів: гармонізацію санітарних, екологічних та соціальних норм, правил безпеки і под. Переговори щодо ТТІП вже перебувають на завершальному етапі, і вироблення угоди очікується до 2015 р.

---

²³ Фархутдинов И.З. Экономический суверенитет государства в условиях глобализации / И.З. Фархутдинов // Право и безопасность. – 2008. – № 3 (28).

²⁴ Брандон-Маркеш Л. Прозрачность имеет значение / Л. Брандон-Маркеш, Г. Гелос, Н. Мельгар // Финансы и развитие. – 2013. – № 50. – С. 45–46.

Через 1,5 року її повинні схвалити уряди та парламенти країн ЄС. Мета проекту – створення трансатлантичної безмитної економічної зони зі споживчим ринком 820 мільйонів осіб, половиною світового ВВП і третиною глобального товарообігу. У 2008 р. Європарламент виступив за поглиблення співпраці між ЄС і США, а в 2013 р. підтримав проект трансатлантичної зони вільної торгівлі. Мандат на ведення переговорів було передано Єврокомісії, а національні уряди фактично усунуто від цього процесу. Причина у тому, що американці хочуть сформувати більший економічний блок на противагу новим конкурентам – Китаю, Індії та Росії. Причому в цьому блоці США відіграватимуть домінуючу роль. ТТІП неофіційно називають «економічним НАТО». Для Вашингтона цей проект має не тільки економічне, а й геостратегічне значення.

Для ЄС ця угода – головний спонукальний мотив вийти з багаторічної стагнації, стимулювати економічне зростання і експорт. У ЄС підраховали, що позитивний річний ефект для Європи становитиме 120 мільярдів євро.²⁵ У результаті реалізації угоди може бути створено 2 мільярди робочих місць. Наприклад, Франції це додасть 0,5% зростання і 121 тис. робочих місць. Однак остаточний ефект залежатиме від реального масштабу інтеграції.

Попри очевидні переваги угоди, ліво- і праворадикальні партії, а також екологічні та антиглобалістські організації на кшталт/АТТАС, представники бізнесу, громадськості й авторитетні економісти вказують на вади, найвагоміша з яких – загроза втрати національного суверенітету. Критики ТТІП вважають угоду антидемократичною і антинаціональною з огляду на таке:

– зняття торгових і митних бар'єрів між США та ЄС зруйнує механізми, які дають змогу окремим державам Європи захищати стратегічно важливі сектори національної економіки від нечесної зарубіжної конкуренції і демпінгу;

---

²⁵ Добров Д. Угрожает ли создание Трансатлантической зоны свободной торговли суверенитету европейских стран? [Електронний ресурс]. / Д. Добров // ИноСМИ. – Режим доступу : http://inosmi.ru/op_ed/20140724/221876778.ht

– скасування нетарифних бар'єрів – соціальних, екологічних, технічних та інших норм, чинних у рамках ЄС, безпосередньо торкнуться питань не лише економічного, а й політичного суверенітету, захисту прав трудящих і споживачів;

– створення екстратериторіальних арбітражних трибуналів для врегулювання інвестиційних та економічних конфліктів нівелює роль національно-державного права і призведе до прямого диктату транснаціональних корпорацій. У разі реалізації ТТІП Європа відчуватиме тиск американських концернів та юридичними фірм. У межах ТТІП планується створення неурядового арбітражного суду (Investor-State Dispute Settlement – ISDS), тож американські концерни зможуть безпосередньо пред'являти позови державам Європи;

– угода різко загострить соціальні конфлікти в ЄС, змінить баланс сил між працею і капіталом, громадянським суспільством і ТНК. Нинішню соціальну модель європейських країн з вищими нормами захисту, ніж у США, буде переглянуто, а соціальні завоювання останніх десятиліть скасовано. Це загрожує фундаментальною кризою з далекосяжними соціальними і політичними наслідками;

– зниження високих санітарних, екологічних та соціальних стандартів Євросоюзу до американського рівня. Буде повністю порушено європейські санітарні та екологічні норми, на прилавках з'являться оброблені хлором курчата, нашпиговане гормонами та антибіотиками м'ясо, поля засіватимуть генно модифікованою кукурудзою і под. Буде також зруйновано механізми захисту національної культури – такі, як обов'язкове квотування вітчизняної аудіовізуальної продукції у Франції. Зросте кількість ворожих захоплень, стратегічні галузі європейської економіки перейдуть під контроль США. При цьому всі спори розглядатимуть у не підконтрольних європейцям арбітражних судах;

– у зв'язку з пропозицією американців про відкриття спільного цифрового ринку європейці стурбовані захистом приватного життя та особистої інформації. Як стало відомо з оприлюднених Едвардом Сноуденом документів, ці норми в

Інтернеті і телефонних мережах порушують американські спецслужби – як у самих США, так і в інших регіонах світу.

Отже, можна стверджувати, що на стан та можливості підтримки економічного суверенітету здійснює суттєвий вплив на перебіг міжнародних економічних відносин за участі самих держав, яких це стосується безпосередньо, і держав – світових лідерів. Можна говорити про відносний характер забезпеченості національного економічного суверенітету в сучасну добу. Аргументом на користь цієї тези є таке.

По-перше, у межах національних економік виникають повноваження щодо контролю та завдання «правил гри» особливих самоврядних інститутів, які здійснюють регулювання глобальних ринків. Ці інституції взаємодіють безпосередньо вже з транснаціональними організаціями, а також з іншими аналогічними інститутами в інших національних економіках. По суті, це інтернаціоналізовані економічні інститути всередині національних економік.

По-друге, міжнародні фінансові інститути беруть участь у розробці і підтримці ринкових правил, які виходять за межі регулювання в національній економіці.²⁶

Усе це показує, що хоч у межах національної економіки залишається контроль за національними економічними інститутами та суб'єктами, механізми національного економічного суверенітету неминуче підлягають змінам та перерозподілу повноважень на користь наднаціональних регуляторів.

Аналіз теоретичних джерел та основних положень теорії суверенітету, що сформувалася в економічній науці у XVI–XXI ст. дає змогу сформулювати узагальнення та висновки.

Вихідною спрямованістю досліджень з питань суверенітету є його політико-правовий та інституціонально-економічний аспект. Еволюція підходів до ідентифікації сутності економічного суверенітету – відображення суперечливих процесів:

---

²⁶ Кудирко Л.П. Макроекономічні аспекти протидії глобальним дисбалансам / Л.П. Кудирко, М.М. Хапатнюковський // Економічний простір : зб. наук. праць. – 2014. – № 81. – С. 5–14.

– формування державності в європейських країнах (XV–XVIII століття);

– протистояння наукових поглядів та доктрин економічного розвитку ліберального, марксистського, націоналістичного тощо спрямування (XIX–XX століття);

– постколоніальної трансформації світового устрою та появи політично незалежних держав зі збереженням складної системи непрямой залежності від колишніх метрополій (II половина XX ст.);

– впливу глобалізаційних та інтеграційних процесів на відтворювальні можливості країн, що є активними їх учасницями.

Попри певні відмінності у тлумаченнях, суверенітет визнається як властиве державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах. Незважаючи на тривалий науковий дискурс щодо дієвості держави в умовах активізації зовнішніх детермінант розвитку, термін «суверенітет» характеризує властивості держави і тільки держави. Новітня фаза розвитку міжнародних торговельно-економічних, фінансових, технологічних та інформаційних відносин супроводжується активними взаємовпливами країн – суб'єктів глобалізаційних процесів. При цьому взаємодія країн-суб'єктів і країн-об'єктів організаційно і змістовно здійснюється за допомогою насамперед їх рушіїв – транснаціональних корпорацій і розгалуженої мережі міжнародних організацій.

Перспективи подальших досліджень окресленої проблематики пов'язані з аналізом підходів до оцінки ефективності сформованих світовою спільнотою наднаціональних інститутів у вирішенні питань анексії територій суверенних країн та протидії новітнім методам зовнішньої експансії країн-агресорів у вигляді так званих гібридних воєн.

1.2. Характеристика основних складових економічного суверенітету країни

Структура суверенітету України залежить від структури суспільно-економічної формації, до якої належать як складові економічної системи, так і найважливіші підсистеми надбудовних відносин.²⁷

Економічний суверенітет як частина державного суверенітету складається з:

- фінансової самостійності;
- продовольчої самозабезпеченості;
- технологічної самостійності;
- енергетичної незалежності;
- зовнішньоекономічної незалежності;
- інтелектуальної достатності;
- демографічної стабілізації.

Кожному з цих напрямів економічної незалежності притаманні свої форми та особливості.

Фінансова самостійність формує національну модель фінансової поведінки, орієнтовану на реалізацію стратегічних фінансово-інвестиційних пріоритетів національної економіки за одночасної активної участі у глобальних фінансових транзакціях. Фінансова система – це основа всієї економіки, що є одним з найважливіших каналів взаємозв'язку національного та глобального господарства. Учасники контролю фінансових потоків і фінансових механізмів можуть впливати не лише на економіку, а й на політику. Фінансова глобалізація має величезний вплив на світову економіку: з одного боку, виникає єдине світове фінансове середовище, що надає можливість швидко і на стандартних умовах отримувати значні обсяги

---

²⁷ Мочерний С.В. Економічна теорія : підручник / С.В. Мочерний, М.В. Довбенко. – К. : Академія, 2004. – 856 с.

капітальних ресурсів, а з іншого – глобальний ринок диктує свої умови його учасникам.²⁸

Найістотніші загрози фінансовій самостійності країни перебувають у площині грошово-кредитних відносин та діяльності банківської сфери. Грошово-кредитна та банківська сфери – найменш прогнозовані сегменти української економіки, що ґрунтуються здебільшого на принципах оперативного реагування.

Одним з основних критеріїв фінансової самостійності є стабільність національної валюти. Нестійкість та ненадійність національної валюти проявляються у такому:

– послаблення функціональних здатностей національної валюти;

– втрата спроможності забезпечувати потребу грошового обігу в засобах платежу, обігу та заощадження;

– випереджання попиту на іноземну валюту порівняно з національною, що створює постійну загрозу девальвації курсу національної валюти.

Для будь-якого національного господарства небезпечно, якщо приплив іноземної валюти стає головною умовою та однією з найважливіших детермінант економічної динаміки. Це може призвести до встановлення системи «currency board», за якої основні фінансові потоки та господарські зв'язки залежать від наявності або відсутності вільно конвертованої валюти.

Стабільність національної валюти має забезпечуватися необхідними валютними резервами. Згідно з міжнародною практикою, обсяг резервів центрального банку не має бути меншим за суму, еквівалентну обсягу імпорту країни за 12 тижнів. Індикатор, який свідчить про можливу зміну рівня

---

²⁸ Хапатнюковський М.М. Макроекономічні складові суверенітету національної економіки : матеріали Междунар. науч.-практ. конгресса Объединение экономистов и правоведов – ключ к новому этапу развития (науч.-период. издание) / М.М. Хапатнюковський. – Женева, Швейцария, Минск, Беларусь, Одесса, Украина, Санкт-Петербург, Российская Федерация, 2013. – Т. 1. – С. 94–96.

курсу національної валюти, – співвідношення валових валютних резервів і грошової бази. Чим ближче це співвідношення до 100%, тим менша ймовірність стрімкої дестабілізації валютного курсу.

До важливих детермінант, які лімітують фінансову самостійність, належать внутрішня та зовнішня заборгованості держави.²⁹ Рівень боргової безпеки країни визначається зіставленням відповідно внутрішнього або зовнішнього боргу з обсягами річного ВВП. У міжнародній практиці зазвичай безпечним є зовнішній державний борг, якщо він не перевищує 60% ВВП.

Частиною фінансової самостійності є інвестиційна безпека країни³⁰ – рівень інвестування економіки, який забезпечував би її розширене відтворення, раціональну реструктуризацію та технологічне переозброєння. Капітал завжди має перебувати в динамічному стані. Якщо не відбувається інвестування капіталу у власну економіку, то інвестується економіка інших країн. При інвестиційному голоді, який на сучасному етапі відчуває Україна, відбувається стійке зростання інвестування нею зовнішнього світу. Цей процес традиційно визначається як «втеча» українського капіталу. Показова при цьому географічна структура зовнішнього інвестування. Переважна частка інвестицій з України (понад 90%) спрямована до специфічних країн, так званих курортного типу (офшори) – Кіпр та Віргінські острови. Така структура інвестування свідчить, що головна її мета для вітчизняного бізнесу – не вкладення коштів у перспективні галузі економічного розвитку, а виведення фінансових потоків з України (табл. 1.2.1).

Обсяги прямих іноземних інвестицій, які прямують з України до економік іноземних держав, зосереджуються переважно в невиробничих галузях економіки (83,1% з яких належать лише до однієї галузі – операцій з нерухомістю, оренди,

---

²⁹ Економічна безпека в умовах глобалізації світової економіки : [колективна монографія у 2 т.]. – Д. : ФОП С.І. Дробязко, 2014. – Т. 1. – 466 с. – С. 33.

³⁰ Яковлева О.В. Інвестиційна складова економічної безпеки держави / О.В. Яковлева // Актуальні питання безпеки фінансової системи держави : зб. наук. праць Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. (м. Харків, 21 лют. 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://univd.edu.ua/general/publishing/konf/finbezpeka/97_yakovleva.pdf

інжинірингу та надання послуг підприємцям), як мінімум свідчать про відсутність інвестиційної політики держави в напрямку зосередження капіталів на власній території.

Таблиця 1.2.1

Динаміка обсягів прямих інвестицій з України в економіці країн світу за 2009–2013 рр. (млн дол. США)

Країни	2009	2010	2011	2012	20013	Відносне відхилення, %
						2013/2009
Усього	6223,3	6871,1	6898,0	6481,9	6575,3	105,7
Кіпр	5778,5	6342,5	6342,1	5810,5	5818,5	100,7
Росія	165,5	194,3	236,5	292,5	362,4	219,0
Латвія	31,9	87,9	80,4	95,5	98,8	309,7
Польща	49,4	49,1	48,2	54,2	56,4	114,2
Грузія	32,6	31,1	32,7	32,8	42,1	129,1
Казахстан	27,1	25,2	24,5	25,0	25,9	95,6
Віргінські острови (Брит.)	20,8	25,8	25,8	25,8	25,8	124,0
Інші країни	117,5	115,2	107,8	145,6	145,4	123,7

Джерело: Державна служба статистики України

Приплив іноземних фінансових коштів у національну економіку відкриває можливості для фінансування економічного зростання і позитивно впливає на загальний економічний клімат. Але ці ресурси піддані дії волатильності світової кон'юнктури і політичних факторів та можуть бути швидко виведені з економіки, чим спровокують кризову ситуацію на національному фінансовому ринку. Тож стабільність національної економіки та фінансового сектору мають опиратися насамперед на важелі, що запобігають дестабілізаційному впливу короткострокових грошей, а також на системні механізми формування інвестиційних ресурсів.

Дефіцит інвестицій призводить до фізичного і морального зносу обладнання, його некомпенсованого вибуття, унаслідок чого відбувається скорочення випуску продукції, падіння її конкурентоспроможності, декваліфікація фахівців, які працюють на технологічно відсталому обладнанні.

Загрози інвестиційній безпеці можуть проявлятися на таких рівнях:³¹

– державному – належність іноземного інвестора до тієї чи іншої країни становить потенційну загрозу національним інтересам і має розглядатися з точки зору тих форм та умов, які відповідають інтересам розвитку національного економічного комплексу;

– рівні великих підприємств та корпорацій – прямий вплив будь-якої конкретної держави на політику корпорації частіше проявляється не явно, однак практика розвитку світової економіки свідчить, що, діючи навіть у своїх корпоративних інтересах, такі об'єднання не переходять певних невидимих меж, не порушують законів бізнесу своїх країн. Розглядаючи економічну політику такої корпорації та/або дочірнього підприємства, варто виходити з необхідності нейтралізації цього впливу та подолання умов обмеження реалізації національних інтересів;

– рівні прояву корпоративних інтересів невеликих іноземних компаній та окремих приватних інвесторів – здебільшого вплив західних держав через них проявляється слабо, але нерідко превалює безпринципне бажання отримати прибуток будь-якими способами; у цьому разі необхідно розглядати можливі прояви саме корисливих інтересів цих підприємств у конкретних напрямках.

Світовий досвід переконує, що для стабільного економічного зростання країни річні інвестиції за певний період мають бути на рівні 19–25% ВВП, що є пороговим значенням інвестиційної безпеки.³² Максимальне порогове значення інвестиційної безпеки відповідає етапу, коли економіка перебуває на стадії реформування і потребує значних

---

³¹ Экономический суверенитет и суверенная экономика : коллективная монография / под ред. Ю.М. Осипова, С.Ю. Синельникова, Е.С. Зотовой – М. : МАКС Прес, 2009. – С. 10–18.

³² Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / [за ред. С.І. Пирожкова]. – К. : НІПМБ, 2003. – 42 с.

інвестицій. Якщо економіка перебуває на етапі стабільного розвитку, порогове значення інвестиційної безпеки може бути меншим. Для України питання інвестицій стоїть вкрай гостро. Тому рівень інвестиційної безпеки у найближчі роки має бути максимальним – приблизно 25%.

Порогові значення показників фінансової самостійності країни визначаються залежно від специфіки кожного показника. Вони не можуть бути визначені безпосередніми розрахунками, оскільки є наслідком тривалого накопичення досвіду діяльності, а тому визначаються експертно, і для них характерна певна невизначеність.

Основні загрози фінансовій самостійності України такі:

- диспропорції та структурні деформації в економіці;
- нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів;
- переважно фіскальний характер системи оподаткування;
- недосконалість бюджетної політики;
- неефективність управління державним боргом;
- тінізація економічної діяльності, значний вплив корупції на економічні відносини, низька ефективність протидії відмиванню грошей, отриманих незаконним шляхом;
- неефективність управління об'єктами державної власності;
- слабкість фінансової системи, її неспроможність акумулювати фінансові ресурси й ефективно забезпечувати інвестиційний процес і фінансово-господарську діяльність підприємств.

Порівнюючи показники фінансової безпеки України за кілька останніх років з пороговими значеннями (табл. 1.2.2), доходимо висновку про деяке погіршення ситуації. Показники рівня інфляції та внутрішнього боргу не перевищують порогових значень.

Таблиця 1.2.2

Основні показники фінансової незалежності України за 1996–2013 рр.

Роки	Рівень інфляції за рік, % (порогове значення – 5)	Обсяг внутрішнього боргу, % ВВП (порогове значення – менше 30)	Обсяг зовнішнього боргу, % ВВП (порогове значення – менше 20)	Дефіцит державного бюджету, % ВВП (порогове значення – 1)	Рівень монетизації, % ВВП (порогове значення – 30)	Міжнародні резерви (без золотих), млрд дол. США (порогове значення – до 5)
1996	39,7	4,5	19,8	3,9	11,5	2,0
1997	10,1	10,9	19,1	4,9	13,4	2,3
1998	20,0	13,3	27,4	0,5	15,3	0,8
1999	19,2	11,5	39,5	0,6	16,9	1,1
2000	25,8	12,2	33,1	2,1	18,9	1,4
2001	6,1	10,3	26,3	2,0	22,3	3,0
2002	-0,6	9,5	19,1	0,5	28,8	4,4
2003	8,2	7,7	17,1	0,4	35,7	6,7
2004	12,3	6,1	13,5	3,0	36,4	9,5
2005	10,3	4,3	10,0	2,1	44,0	18,9
2006	11,6	3,1	9,1	2,1	48,0	21,8
2007	16,6	2,5	7,4	2,1	55,0	31,8
2008	22,3	4,7	9,1	2,1	54,4	30,8
2009	12,3	11,5	21,5	5,9	53,4	25,6
2010	9,1	14,4	25,7	1,8	54,6	33,3
2011	4,6	13,3	23,0	3,8	52,6	30,4
2012	-0,2	14,6	21,9	4,4	54,9	22,7
2013	0,5	19,5	20,6	5,9	59,9	18,8

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України, Національного банку України, Міністерства фінансів України

Натомість показники зовнішнього боргу, дефіциту державного бюджету, рівня монетизації економіки країни та міжнародних резервів перебувають у зоні ризику.

Отже, формування фінансової самостійності як індикатора усієї економіки країни – важливе завдання і головний компонент економічного суверенітету.

Продовольча самозабезпеченість проявляється у створенні і розвитку продовольчого потенціалу для стабільного забезпечення продовольчими товарами населення країни на рівні світових стандартів якості життя. Сутність продовольчої самозабезпеченості полягає в можливості та спроможності економіки країни забезпечувати потреби всіх груп населення за кількісними та якісними критеріями, створювати умови для стабільного надходження продовольчих ресурсів на ринки, оптимізації витрат усіх видів ресурсів та невиснажливого використання природних факторів.

Для забезпечення належного рівня національної продовольчої самозабезпеченості необхідно не тільки виробляти в країні сільськогосподарську та продовольчу продукцію, а й підтримувати її конкурентоспроможність насамперед на національному ринку, для недопущення заміщення дешевшим та іноді низькоякісним імпортом. Зниження рівня конкурентоспроможності національного продовольства може відбуватися за рахунок фінансової, техніко-технологічної або інвестиційної кризи в агропромисловому комплексі, слабких стимулюючих факторів розвитку підприємництва в АПК, структурної кризи, високих витрат у виробництві. На продовольчу самозабезпеченість впливають геополітичне становище країни і здатність захищати національні та державні інтереси.³³

Вирішення зазначених питань потребує наявності цілісної системи управління розвитком агропромислового комплексу та споживчого ринку, застосування системи сучасних інструментів і стимулів та вдосконалення системи здійснення постійного контролю за якістю продуктів харчування.

---

³³ Амосов А. Вопросы перехода к инновационному типу воспроизводства / А. Амосов // Экономист. – 2008. – № 5. – С. 23–25.

Індикаторами наявності та достатності продовольства на рівні країни є використані обсяги виробництва основних видів сільськогосподарської продукції та продуктів харчування на душу населення, показники самозабезпеченості країни в основних видах продовольства.³⁴ Важливо оцінити не тільки агропромисловий потенціал держави, а й ступінь залежності національного ринку від імпорту продовольства, особливо частки імпортованих продовольчих товарів у товарах першої необхідності, що входять до споживчого кошика. Продовольча незалежність країни вважається забезпеченою, якщо річне виробництво життєво важливих товарів харчування становить понад 80% їх річного споживання населенням у сумарному виразі.

Останніми роками здатність вітчизняних виробників задовольнити потреби населення у продовольстві становить приблизно 50%. Цей показник розраховано з урахуванням реального обсягу неорганізованого ввезення продовольства. На думку експертів, продовольча незалежність країни вимагає, щоб імпорт продовольства становив не більш як 18–35% у задоволенні потреб населення. Отже, очевидно, що в сучасній Україні продовольча ситуація є загрозливою.³⁵

Тож надійність виробництва продовольства та забезпечення ним у контексті безпеки країни – основний чинник підтримки її економічного суверенітету.

Технологічна самостійність передбачає володіння здатністю до постійного й цілісного технологічного інноваційного оновлення національної економіки з урахуванням ефективної участі в міжнародному поділі науково-технічної праці. Глобалізація та господарська інтернаціоналізація призводить до істотного посилення конкуренції шляхом природного ринкового відбору, поглиблення спеціалізації. Цей процес можна спостерігати не тільки на рівні підприємств та галузей

---

³⁴ Хорунжий М.Й. Продовольча безпека: соціально-економічна суть, стан і показники / М.Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2003. – № 6. – С. 9–16.

³⁵ Козак К.Б. Наукові основи дослідження продовольчої безпеки України / К.Б. Козак // Економіка харчової промисловості. – 2014. – № 2. – С. 5–10.

економіки, а й на рівні держав. Створюються умови для переходу конкуренції на міжнародний рівень, тобто з'являється суперництво між країнами. Нічим не врегульована конкуренція за наявності вже сформованих могутніх центрів інтеграції не є засобом оздоровлення слабких національних економік. Вона набагато частіше призводить до гальмування розвитку цих економік.³⁶

Головна загроза технологічній самостійності України – недостатній рівень фінансування науково-технологічного розвитку і виникнення пов'язаних з цим загроз:

- вплив науковців та висококваліфікованих фахівців;
- недостатній розвиток інфраструктури науково-технічного потенціалу;
- повільне оновлення продукції виробничого комплексу.

Питання *енергетичної незалежності* найактуальніше, оскільки від стану паливно-енергетичного комплексу значною мірою залежить ступінь економічної та політичної незалежності країни. Забезпеченість паливно-енергетичними ресурсами – визначальний чинник економічного розвитку і соціальної стабільності. Рівень забезпечення потреби країни у якісних і економічно доступних паливно-енергетичних ресурсах є найважливішим критерієм енергетичної незалежності.

Основа енергетичної незалежності – усталений розвиток власного паливно-енергетичного комплексу, диверсифікація джерел і шляхів імпорту енергоносіїв, а також ефективне використання енергії на основі широкого застосування енергоощадних, екологічно безпечних технологій у виробництві та побуті.

З огляду на стратегічний характер енергетичних ресурсів монополія однієї країни у забезпеченні потреби в енергоносіях є чинником загроз енергетичній і економічній безпеці іншої країни. Тому для моніторингу рівня енергетичної безпеки доцільно визначати рівень забезпечення потреби, що

---

³⁶ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. ; под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с. – С. 15.

покривається за рахунок імпорту з однієї країни. Цей показник розраховується за тими видами первинних паливно-енергетичних ресурсів, що надходять на внутрішній ринок переважно через імпортування (нафти і природного газу).

В енергодефіцитних країнах, до яких належить Україна, частка імпорту енергоносіїв з однієї країни не повинна перевищувати 30% загальної їх потреби, інакше монопольний постачальник може здійснювати економічний і політичний тиск на країну-імпортера.

Для посилення енергетичної незалежності України необхідно вжити заходи:

- збалансувати структуру національної економіки щодо зменшення енергоємних виробництв;
- зменшити залежність національної економіки від імпорту палива;
- здійснювати диверсифікацію джерел надходження енергоносіїв;
- законодавчо врегулювати відносини між виробниками та споживачами паливно-енергетичних ресурсів;
- створити умови для заохочення внутрішніх та іноземних інвестицій у розвиток галузей паливно-енергетичного комплексу.

Важлива ланка економічного суверенітету – *незалежність держави у зовнішньоекономічній діяльності*, насамперед у сфері зовнішньої торгівлі. Зміст цієї складової економічного суверенітету розкривається у праві держави самостійно вирішувати зовнішні економічні питання без втручання іншої держави,³⁷ формувати і проводити зовнішню політику, бути суб'єктом міжнародних відносин. У сфері зовнішніх відносин кожна держава повинна враховувати суверенітет інших держав, тому міжнародне спілкування здійснюється у формі взаємних угод, узгоджених між ними правил.

---

³⁷ Ткаленко С.І. Економічний суверенітет у контексті забезпечення економічної безпеки України / С.І. Ткаленко // Стратегія економічного розвитку України : зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Український Союз промисловців і підприємців, Ін-т світової екон. і міжнар. відносин НАН України ; голов. ред. А.П. Наливайко. – К. : КНЕУ, 2014. – № 34. – С. 52–57.

Зовнішньоторговельна незалежність полягає у спроможності держави протистояти впливу зовнішніх негативних чинників і мінімізувати заподіяні ними збитки, активно використовувати участь у світовому поділі праці для створення сприятливих умов розвитку експортного потенціалу і раціоналізації імпорту; забезпечувати відповідність зовнішньоторговельної діяльності національним економічним інтересам. Серед основних показників, за допомогою яких можна визначити рівень захищеності незалежності економіки або наявності зовнішніх загроз, варто виокремити такі:³⁸ коефіцієнт покриття імпорту експортом, експортна квота, коефіцієнт імпортової залежності.

Показники зовнішньоторговельної незалежності України наведено у табл. 1.2.3.

Таблиця 1.2.3

**Показники зовнішньоторговельної незалежності України
за 1996–2013 рр.**

Роки	Коефіцієнт покриття імпорту експортом*	Експортна квота**	Коефіцієнт імпортової залежності***
1996	0,82	32,32	39,51
1997	0,83	28,38	34,15
1998	0,86	30,17	35,04
1999	0,98	36,67	37,51
2000	1,04	46,61	44,64
2001	1,03	42,79	41,50
2002	1,06	42,36	40,05
2003	1,00	46,01	45,92
2004	1,13	50,35	44,69
2005	0,95	39,73	41,95
2006	0,85	35,61	41,80
2007	0,81	34,54	42,47
2008	0,78	37,21	47,52
2009	0,87	33,86	38,76

³⁸ Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738

Закінчення табл. 1.2.3

Роки	Коефіцієнт покриття імпорту експортом*	Експортна квота**	Коефіцієнт імпортової залежності***
2010	0,85	37,68	44,53
2011	0,83	41,85	50,55
2012	0,81	38,97	47,97
2013	0,82	34,79	42,29

* Порогове значення показника – 1

** Порогове значення показника – 50%

*** Порогове значення показника – 50%

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України, Національного банку України

Забезпечення зовнішньоторговельної незалежності України вимагає вжиття таких заходів:

– зменшення імпортової залежності країни від сировини та палива;

– визначення напрямів державної підтримки високотехнологічних галузей, виробництва наукомісткої продукції задля підвищення її частки в експорті;

– підтримка традиційних напрямів спеціалізації України в міжнародному поділі праці (авіакосмічна та лазерна промисловість, електрозварювальне виробництво, суднобудування; виробництво сільгосппродукції);

– забезпечення імпортованих надходжень передових технологій та продукції, які сприятимуть модернізації національної економіки, створенню замкнених технологічних циклів, зміцненню економічного суверенітету України;

– розвиток вітчизняного імпортозамінного виробництва, що надасть змогу зменшувати імпорт закордонних аналогів;

– розроблення економічно обґрунтованої системи тарифного регулювання зовнішньоторговельної діяльності з метою насичення внутрішнього ринку необхідними товарами.

Інтелектуальна достатність – збереження та примноження науково-освітнього потенціалу країни, здатного забезпечити постійний приплив нових кваліфікованих людських ресурсів.

В умовах нестабільності зовнішнього середовища, посилення конкуренції, впровадження інноваційних продуктів і технологій дієвим засобом розв'язання багатьох проблем економічного характеру і фактором виходу з кризових ситуацій може стати інтелектуалізація.

Демографічна стабілізація реалізується у прирості корінного населення, підтримці високої працездатності, а також створенні умов, які усунуть мотивацію до виїзду в інші країни. Демографічна стабілізація має на меті забезпечення гідного рівня життя українських громадян і розробку заходів щодо повернення принаймні більшої частини працездатного населення, яке вибуло за кордон у пошуках заробітків [9].³⁹

Людський потенціал має підтримуватися як кількісно, так і якісно. Необхідно враховувати і те, що для підтримки чисельності населення, рівня його професійної кваліфікації необхідно забезпечити цей професійно підготовлений людський ресурс робочими місцями та створити всі можливості для реалізації трудового і творчого потенціалу. Економічне зростання та соціальна стабільність суспільства стають стійкими, якщо працездатне населення має не просто роботу, а й відповідний рівень життя та гідну заробітну плату. Зайнятість населення – найважливіший внутрішній фактор національної економічної безпеки.

Зубожіння населення значною мірою вплинуло на демографічну ситуацію в Україні. За даними Державної служби статистики України, кількість населення зменшилася з 51,9 млн осіб у 1991 р. до 45,6 млн осіб у 2013 р. Така депопуляція спричинена різноманітними факторами, а саме несприятливими умовами для материнства, низьким соціальним рівнем життя, високою смертністю.

У міру зростання загальної продуктивності праці та впровадження провідних технологій серед усіх ресурсів, необхідних для сталого і соціального розвитку країни, перше місце посідає людський ресурс, стан якого фактично створює рівень національної конкурентоспроможності.

---

³⁹ Гаврилюк О.В. Глобалізація й суверенітет: економічні критерії та засоби забезпечення / О.В. Гаврилюк // Фінанси України. – 2011. – № 3. – С. 111–126.

Таким чином, метою державної демографічної політики має бути зміна негативних тенденцій щодо народжуваності та смертності шляхом підвищення рівня життя населення.

Економічна суверенність національної економіки в сучасних умовах – вагомий чинник національного розвитку, вона визначається системою факторів та тими глобалізаційними процесами, які трансформують розуміння та реалізацію економічного суверенітету.

Досягнення повного економічного суверенітету можливе лише за умов чітко працюючої системи усіх його складових.

1.3. Моніторингу стану економічного суверенітету

У сучасних умовах виникає потреба мати системний інструментарій для діагностики рівня економічного суверенітету країн та механізм подолання негативних явищ на різних етапах їхнього розвитку.

Особливим механізмом забезпечення економічного суверенітету є моніторинг факторів, які становлять загрозу економічному суверенітету держави.

Проблема в загальному вигляді полягає в необхідності моніторингу рівня економічного суверенітету країни, проведення якого надає можливість:

- визначати дестабілізаційні фактори для локалізації їх негативного впливу;
- вживати запобіжних заходів;
- своєчасно усувати відхилення від нормального стану.

Моніторинг відіграє інформаційну, діагностичну та аналітичну ролі.

Інформаційна роль моніторингу в системі забезпечення економічного суверенітету держави полягає в отриманні даних про стан захищеності ключових показників соціально-економічного стану держави в таких галузях життєдіяльності, як економічна, фінансова, енергетична. Моніторинг

динаміки цих індикаторів відносно визначених порогових значень, отримання інформації про наявність факторів, які впливають або можуть чинити негативний вплив на економічний суверенітет держави дає змогу зробити висновки про тенденції розвитку держави і прогнозувати наслідки такого розвитку для своєчасного запобігання загрозам.

Діагностична роль моніторингу в системі забезпечення економічного суверенітету пов'язана з інформаційною. Діагностика економічного суверенітету держави – це оцінка соціально-економічної ситуації в країні з метою виявлення загрозливих і кризових зон в економіці масштабів їх прояву.

Діагностична роль особливо проявляється в умовах інформаційної недостатності, адже під час моніторингу важливо не тільки фіксувати вже наявні загрози, а й виявляти і діагностувати найбільш імовірні, які можуть мати місце в майбутньому. Спостереження дає змогу з'ясувати, де і за якими індикаторами найбільше проявляються загрози національним інтересам у сфері економіки, запобігти можливим негативним їх наслідкам, оцінити можливий вплив факторів і їх значення для економічного суверенітету держави.

Аналітична роль моніторингу полягає в аналізі зібраної інформації, під час якого оцінюють якісні та кількісні зміни індикаторів економічного суверенітету держави. Аналіз здійснюють поетапно: попередньо оцінюють потік інформації з точки зору наявності у ньому факторів, які можуть становити загрозу економічному суверенітету держави, і оцінюють ступінь впливу виявлених факторів на економічний суверенітет країни, вивчають можливі варіанти взаємодії з іншими реальними та гіпотетичними загрозами.

Результат аналізу комплексу реальних загроз – оцінка стану захищеності економічного суверенітету держави, яка слугує джерелом інформації для прийняття управлінських рішень у вищезначеній сфері.

Дослідженню питань визначення рівня економічного суверенітету країни, його моніторингу та методів оцінки присвячені

роботи багатьох вітчизняних та закордонних дослідників, які серед основних методів оцінки рівня економічного суверенітету країни виокремлюють:⁴⁰

– моніторинг основних соціально-економічних показників і зіставлення їх з ієрархічними значеннями, які мають бути не менші за середньосвітові;

– методи експертної оцінки, що здебільшого передбачають ранжування країн за визначеним набором показників;

– сценарний підхід, який за допомогою засобів математичного моделювання дає змогу уточнювати і конкретизувати початкові прогнози та створювати нові варіанти сценаріїв у межах передбачуваної моделі;

– методи оптимізації, що передбачають побудову алгоритмів знаходження максимумів (мінімумів) функції і точок, в яких вони досягаються, за наявності обмежень та без них;

– методи багатовимірного статистичною аналізу, що дають змогу обчислювати характеристики динаміки розвитку показників економічного суверенітету, виявляти закономірності попереднього розвитку та оцінювати їх перенесення на майбутнє;

– методи штучних мереж, використання яких дає змогу моделювання складних нелінійних залежностей.

Стан економічного суверенітету визначається шляхом аналізу системи індикаторів, які дають змогу комплексно і адекватно виявляти характер соціально-економічних процесів через їхню відповідність національним інтересам та вимогам національної суверенітету.

Основним критерієм у виборі переліку індикаторів має слугувати рівень вразливості окремих галузей економіки, а також найбільший ступінь впливу окремих дестабілізаційних чинників на реалізацію національних економічних інтересів.

---

⁴⁰ Математические модели трансформационной экономики / Т.С. Клебанова, Е.В. Раевнева и др. – Х. : Инжек, 2004. – 280 с.

Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство / В.М. Геєць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова [та ін.]. – Х. : Инжек, 2006. – 240 с.

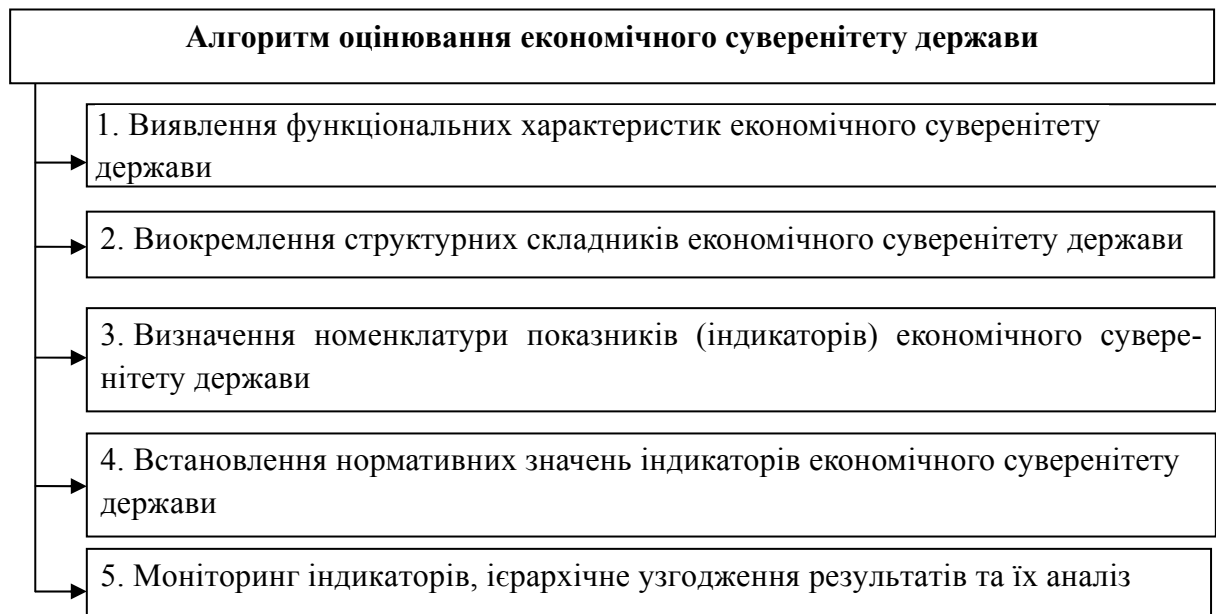
Відхилення індикаторів від граничних (порогових) значень призводить до порушення нормального перебігу відтворюваних процесів, виникнення або посилення негативних тенденцій суспільного розвитку.

У світовій практиці існують два основних підходи до розробки індикаторів:⁴¹

– побудова системи індикаторів, кожний з яких відображає окремі аспекти;

– побудова одного агрегованого, інтегрального індикатора, який визначає стан досліджуваного питання.

Методологічні підходи до комплексного оцінювання складників економічного суверенітету держави ґрунтуються на чіткій структуризації поняття економічного суверенітету держави, теоретичному обґрунтуванні методів відбору індикаторів економічного суверенітету та нормуванні їх значень (рис. 1.3.1).

Рис. 1.3.1. Алгоритм оцінювання економічного суверенітету держави

---

⁴¹ Математические модели трансформационной экономики / Т.С. Клебанова, Е.В. Раевна и др. – Х. : Инжек, 2004.

Змістовими функціональними ознаками поняття «економічний суверенітет держави», що характеризують її як сукупність необхідних і достатніх умов захищеності економіки, слід вважати: задоволення національних інтересів; структурну збалансованість економічної системи, стійкість її параметрів та надійність функціонування; відносну незалежність та забезпечення стабільності розвитку національної економіки; ритмічність фінансово-економічних процесів; спрямованість економіки на інноваційний розвиток.

Оскільки економічний суверенітет ґрунтується на показниках економічної безпеки, коло обраних індикаторів економічного суверенітету держави має комплексно відображати зазначені характеристики національної економіки та її середовища (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1

Система індикаторів економічного суверенітету держави

Складові економічного суверенітету	Індикатори
1. Макроекономічний суверенітет	1. Темп приросту ВВП, % 2. Відношення сальдо платіжного балансу держави до ВВП, % 3. Відношення обсягу ВВП держави до середнього значення у країнах ЄС, % 4. Відношення обсягу ВВП на одну особу в державі до середнього значення у країнах ЄС, % 5. Відношення обсягу ВВП на одну особу в державі до середньосвітового значення, % 6. Валове нагромадження основного капіталу, % ВВП 7. Рівень технології виробництва, частка ВВП у випуску 8. Рівень тінзації економіки, % офіційного ВВП 9. Узагальнена продуктивність (випуск на одиницю продуктивної потужності) 10. Відношення темпу зростання продуктивності праці до темпу зростання заробітної плати 11. Зміна запасів матеріальних оборотних коштів, % ВВП

Продовження табл. 1.3.1

Складові економічного суверенітету	Індикатори
2. Зовнішньоторговельний суверенітет	<ol style="list-style-type: none"> 1. Коефіцієнт відкритості економіки, % 2. Коефіцієнт покриття експортом імпорту 3. Рівень експортної залежності, % ВВП 4. Рівень імпоротної залежності, % ВВП 5. Частка провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі (%) 6. Частка імпорту товарів у внутрішньому споживанні держави, % 7. Частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави (%) 8. Частка сировинного та низького ступеня переробки експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів (%) 9. Частка інноваційної продукції у товарному експорті, %
3. Інвестиційний суверенітет	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рівень інвестування (відношення валових інвестицій ВВП), % 2. Відношення приросту прямих іноземних інвестицій ВВП, % 3. Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій, % 4. Рівень інвестицій в оновлення основних засобів, % 5. Відношення обсягів інвестицій в основний капітал до ВВП, % 6. Ступінь зношення основних засобів, %
4. Інноваційний суверенітет	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рівень фінансування інноваційної діяльності, % ВВП 2. Частка видатків державною бюджету на науку у ВВП, % 3. Частка спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, осіб на 1000 зайнятих, % 4. Коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих патентів на 1 млн осіб) 5. Частка фундаментальних досліджень, виконаних власними силами у загальному обсязі, % 6. Частка прикладних досліджень, виконаних власними силами у загальному обсязі, % 7. Частка науково-технічних розробок та науково-технічних послуг, виконаних власними силами у загальному обсязі, % 8. Частка підприємств, що здійснювали інноваційну діяльність, у загальній кількості промислових підприємств, %

Продовження табл. 1.3.1

Складові економічного суверенітету	Індикатори
	9. Частка підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств, % 10. Частка підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію, у загальній кількості промислових підприємств, % 11. Частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, % 12. Індекс зміни активності створення зразків нової техніки, % 13. Індекс зміни активності освоєння нових видів продукції, %
5. Фінансовий суверенітет	1. Рівень монетизації економіки, % ВВП 2. Рівень зовнішнього боргу, % ВВП 3. Рівень внутрішнього боргу, % ВВП 4. Рівень стабільності валютного курсу 5. Рівень дефіциту державного бюджету, % ВВП 6. Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %
	7. Відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, % 8. Інфляція, приріст за рік, % 9. Рівень доларизації, % 10. Валові міжнародні резерви держави (місяці імпорту) 11. Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, % 12. Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, % 13. Частка іноземною банківського капіталу в загальному обсязі банківського капіталу, %
6. Енергетичний суверенітет	1. Енергоємність економіки, кг/1 дол. ВВП (за паритетом купівельної спроможності) 2. Енергоємність ВВП (кг умовного палива/грн) 3. Ступінь забезпечення паливно-енергетичними ресурсами, % 4. Тіньова енергоємність економіки, кг/1 дол. ВВП (за паритетом купівельної спроможності) 5. Частка домінантного паливного ресурсу у споживанні ПЕР, %

Закінчення табл. 1.3.1

Складові економічного суверенітету	Індикатори
	6. Частка власних джерел у балансі ПЕР, % 7. Частка імпорту палива з однієї країни (компанії) у загальному його обсязі, % 8. Частка імпорту природного газу з однієї країни у загальному обсязі його імпорту, % 9. Частка імпорту нафти з однієї країни у загальному обсязі її імпорту, % 10. Відношення інвестицій у підприємства ПЕК до ВВП, % 11. Зношення основних виробничих фондів підприємств ПЕК, %

Макроекономічний суверенітет вважається забезпеченим за умов, коли досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій, зберігається стійкість економіки до внутрішніх та зовнішніх дестабілізаційних чинників та здатність до економічного розвитку.

Зовнішньоторговельний (зовнішньоекономічний) суверенітет характеризується станом зовнішньоторговельних відносин, що свідчить про спроможність держави протистояти впливу зовнішніх загроз у міжнародній торгівлі та мінімізувати заподіяні ними збитки, активно використовувати участь у світовому поділі праці для створення сприятливих умов розвитку експортного потенціалу і раціоналізації імпорту, забезпечувати відповідність зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам.

Інвестиційний суверенітет визначається станом інвестування національної економіки, що забезпечує її розширене відтворення і раціональну структуру.

Інноваційний суверенітет характеризує стан розвитку економіки, що дає змогу генерувати якісні зрушення у виробництві, протистояти зовнішнім технологічним загрозам і забезпечувати конкурентоспроможність на світовому ринку технологій.

Фінансовий суверенітет відображає стан захищеності інтересів у фінансовій сфері або такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави формувати, зберігати від знецінення та використовувати фінансові ресурси для забезпечення соціально-економічного розвитку та обслуговування фінансових зобов'язань.

Енергетичний суверенітет формує стан забезпечення економіки та населення джерелами енергії, який характеризується надійними, технічно безпечними та екологічно прийнятними умовами надходження паливно-енергетичних ресурсів.

Номенклатура показників (індикаторів) економічного суверенітету визначається з урахуванням усієї сукупності функціональних і структурних ознак економічного суверенітету, національних економічних інтересів, особливостей та рівня розвитку економіки. Номенклатура індикаторів економічного суверенітету держави будується на принципах системності, ієрархічності, адекватності, однозначності та відкритості, що дає змогу здійснювати регулярний всебічний і коректний моніторинг їх значень та коригувати індикатори за умови економічних та інституціональних змін, появи нових перспектив отримання первинних даних і методологічних можливостей.

Важливий етап оцінювання рівня економічного суверенітету держави – встановлення нормативних значень індикаторів, що дає змогу виявити потенційні зони та рівні ризику послаблення або можливі втрати суверенітету.

Нормативні значення індикаторів встановлюють та актуалізують залежно від рівня розвитку й відкритості економіки та типу економічної стратегії держави (табл. 1.3.2).

Таблиця 1.3.2

Характеристика типів економічної стратегії держави

Тип стратегії	Характеристика
Оборонна	1. Розробка заходів щодо самозбереження або прямування за лідерами 2. Встановлення менш жорстких нормативів економічного суверенітету
Наступальна	1. Розробка заходів щодо реалізації конкурентних переваг і зайняття лідерських позицій на ринках 2. Встановлення оптимальних значень нормативів економічного суверенітету
Антикризова	1. Розробка заходів щодо нейтралізації негативних тенденцій та їх наслідків 2. Встановлення граничних значень нормативів економічного суверенітету із поступовим їх підвищенням

Для кожного індикатора визначають оптимальні, порогові та граничні значення, нормативи яких переглядають відповідно до економічних змін:

– оптимальні (нижнє і верхнє) характеризують допустимий інтервал величин, у межах якого створюються сприятливі умови для відтворювальних процесів в економіці;

– порогові значення (нижнє і верхнє) відображають кількісні величини, порушення яких спричинює несприятливі тенденції в економіці;

– граничні значення характеризують кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці.

Найчастіше для визначення нормативних значень індикаторів застосовують такі методи:⁴²

– метод використання функціональних залежностей (аналітичних і статистичних);

– макроекономічне моделювання, що виявляє вплив дестабілізаційних факторів для конкретної країни у поточний період;

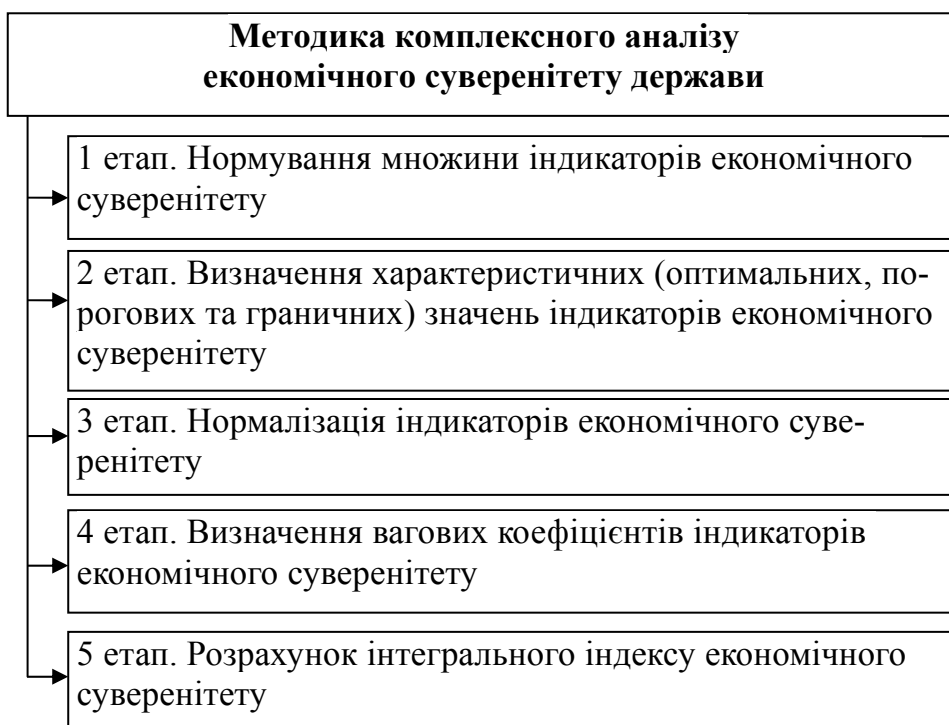
⁴² Система економічної безпеки держави / за заг. ред. А.І. Сухорукова / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки РНБО України. – К. : СтилоС, 2010. – С. 366–394.

- аналоговий метод (орієнтація на показники країн-аналогів);
- законодавчий метод (нормування показників суверенітету на законодавчому рівні);
- врахування оцінок міжнародних організацій;
- нормування показників у межах міжнародних угод;
- методи експертних оцінок.

Надалі на основі моніторингу індикаторів та ієрархічного узгодження його результатів здійснюють системний аналіз стану економічного суверенітету та розробку програмних заходів щодо забезпечення його прийняттого рівня.

Важливу роль в оцінюванні рівня економічного суверенітету відіграють: склад індикаторів, методологія їх нормування та інтегрального оцінювання, методи визначення порогових значень і власне порогові значення, які можуть змінюватися залежно від ситуації.

Комплексний аналіз індикаторів економічного суверенітету держави передбачає поетапне конструювання інтегральної оцінки економічного суверенітету (рис. 1.3.2).

Рис. 1.3.2. Методика комплексного аналізу економічного суверенітету держави

Як математичне забезпечення оцінювання рівня економічного суверенітету держави варто застосовувати мультиплікативну форму інтегрального індексу,⁴³ засновану на врахуванні нелінійності економічних процесів:

$$I_m = \prod_{i=1}^n z_i^{a_i}, \quad (1.3.1)$$

де I_m – інтегральний індекс;

z_i – нормовані значення індикаторів;

a_i – вагові коефіцієнти;

n – кількість індикаторів.

Розрахунок вагових коефіцієнтів ґрунтується на факторному аналізі та внеску кожного фактора до загальної дисперсії:

$$\sum a_i = 1, a_i \geq 0. \quad (1.3.2)$$

Орієнтир для керованого впливу на стан економічного суверенітету держави – рейтинг вагових коефіцієнтів за складниками. Визначені вагові коефіцієнти дорівнюють коефіцієнтам еластичності, які дають уявлення про відсоткове відхилення інтегрального індексу в разі зміни на 1% окремого складника або індикатора, тому визначають пріоритети впливу на економічну безпеку держави.

Інтегральна оцінка рівня економічного суверенітету держави дає змогу визначати динаміку інтегральних індексів складників та економічного суверенітету держави загалом і містить:

– формування статистичної бази динаміки індикаторів та макроекономічного моделювання;

---

⁴³ Сухоруков А.І. Теоретико-методологічний підхід до інтегральної оцінки та регулювання економічної безпеки держави / А.І. Сухоруков, Ю.М. Харазішвілі // Банківська справа. – 2011. – № 4. – С. 13–32.

– визначення та нормування індикаторів і порогових значень;

– визначення вагових коефіцієнтів та ієрархії інтегральних індексів.

Інтегральний індекс економічного суверенітету держави загалом визначається ієрархічно: на нижньому рівні – індекси окремих галузей економіки, на верхньому – узагальнений індекс:⁴⁴

$$I = \sum_{j=1}^M b_j I_j, \quad (1.3.3)$$

де b_j – вагові коефіцієнти галузей економіки;

I_j – узагальнений інтегральний індекс за кожною галуззю;

M – кількість галузей економіки.

Ваговий коефіцієнт j -ї галузі визначається експертним шляхом серед N -го числа експертів як відношення суми балів, яку дали всі експерти даній галузі, до загальної суми балів:

$$b_j = \frac{\sum_{n=1}^N S_{jn}}{\sum_{j=1}^M \sum_{n=1}^N S_{jn}}, \quad (1.3.4)$$

де S_{jn} – оцінка j -ї сфери, яку дав n -й експерт;

N – кількість експертів.

Узагальнений інтегральний індекс визначається як середнє арифметичне значень інтегральних індексів за кожною галуззю, розрахованих відповідно до двох методів розрахунку нормалізованих значень індикаторів:

---

⁴⁴ Мірошніченко О.В. Рівень економічної безпеки України: моніторинг та методика розрахунку / О.В. Мірошніченко // Економіка та управління підприємствами. – 2008. – № 4. – С. 165–173.

$$I_j = (I_{j1} + I_{j2}) / 2, \quad (1.3.5)$$

де I_{j1} – значення інтегральних індексів за кожною галуззю, розраховані відповідно до першого методу розрахунку нормалізованих значень індикаторів як

$$I_{j1} = \sum_i a_{ij} z_{ij1}, \quad (1.3.6)$$

де a_{ii} – вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс;

z_{ii1} – нормалізовані значення вхідних показників x_{ii} , розраховані за першим методом розрахунку нормалізованих значень індикаторів;

I_{j2} – значення інтегральних індексів за кожною галуззю, розраховані відповідно до другого методу розрахунку нормалізованих значень індикаторів як

$$I_{j2} = \sum_i a_{ij} z_{ij2}, \quad (1.3.7)$$

де z_{ii2} – нормалізовані значення вхідних показників x_{ii} , розраховані за другим методом розрахунку нормалізованих значень індикаторів.

Індикаторами економічного суверенітету держави у розрахунках є реальні статистичні показники розвитку економіки країни.

Для забезпечення єдиної інформаційної спрямованості показників x_i індикатори поділяються на стимулятори і дестимулятори. Зв'язок між інтегральним індексом I та індикатором-стимулятором прямий, між I та індикатором-дестимулятором – зворотний. Нормування індикаторів здійснюється за максимальними значеннями для індикаторів-стимуляторів та мінімальними для індикаторів-дестимуляторів:

$$z_i = \begin{cases} \frac{y_i}{y_{\max}}, & y_i \in S \\ \frac{y_{\min}}{y_i}, & y_i \in D. \end{cases} \quad (1.3.8)$$

Дестимулятори перетворюються на стимулятори за допомогою нормування. Нормовані значення вхідних показників за першим методом розраховуються за формулами:

$$z_{ij1} = \frac{x_{ij}}{x_{opt}}, \text{ якщо показник є стимулятором;} \quad (1.3.9)$$

$$z_{ij1} = \frac{x_{opt}}{x_{ij}}, \text{ якщо показник є де стимулятором,} \quad (1.3.10)$$

де x_{ij} – значення індикатора;

z_{ij1} – нормоване за першим методом значення індикатора x_{ij}
($z_{ij1} = 1$, якщо $x_{ij} = x_{opt}$).

При нормуванні вхідних показників за другим методом діапазон можливих значень кожного показника розбивається на п'ять інтервалів:

$$\left[x_{gr}^n, x_{por}^n \right), \left[x_{por}^n, x_{opt}^n \right), \left[x_{opt}^n, x_{opt}^v \right], \left(x_{opt}^v, x_{por}^v \right], \left(x_{por}^v, x_{gr}^v \right], \quad (1.3.11)$$

де x_{gr}^n, x_{gr}^v – економічно досяжні мінімальне та максимальне значення індикатора, або нижня та верхня границі;

x_{por}^n, x_{por}^v – порогові нижнє та верхнє значення індикатора, тобто значення, які бажано не перевищувати;

x_{opt}^n, x_{opt}^v – мінімальне та максимальне оптимальні значення індикатора, тобто інтервал оптимальних значень.

При цьому значення $x_{gr}^n, x_{por}, x_{opt}^n, x_{opt}^v, x_{por}^n, x_{por}^v$ визначаються експертним методом; x_{opt}^n, x_{opt}^v перебувають в інтервалі порогових значень $[x_{por}^n, x_{por}^v]$; значення x_{opt}^n може дорівнювати x_{opt} , тоді інтервал $[x_{opt}, x_{opt}^v]$ перетворюється на точку x_{opt} ; значення нормалізованого показника у точках x_{gr}^n, x_{gr} визначається експертним методом або становить 0,5.

Застосування нормування індикаторів у всьому діапазоні зміни індикаторів та порогових значень за максимальними (для індикаторів-стимуляторів) та мінімальними (для індикаторів-дестимуляторів) значеннями забезпечує безперервність функції інтегрального індексу й дотримання умови зміни нормованих індикаторів у діапазоні $[0, 1]$.

Аналогічне визначення інтегрального індексу для оптимальних і порогових значень дає можливість порівнювати в одному масштабі динаміку інтегрального індексу з інтегральними пороговими значеннями, тобто ідентифікувати стан економічного суверенітету держави, що зумовлює необхідність розроблення відповідних заходів повернення його у діапазон порогових (оптимальних значень) шляхом розв'язання відповідної оптимізаційної задачі.⁴⁵

$$F_{(E)} = \begin{cases} (I_t - I_{t,opt}^n)^2 \rightarrow 0, I_t \langle I_{t,opt}^n \\ (I_t - I_{t,opt}^v)^2 \rightarrow 0, I_t \rangle I_{t,opt}^v \end{cases} \quad (1.3.12)$$

Нормовані значення вхідних показників за другим методом розраховуються за формулами:

---

⁴⁵ Мірошніченко О.В. Рівень економічної безпеки України: моніторинг та методика розрахунку / О.В. Мірошніченко // Економіка та управління підприємствами. – 2008. – № 4. – С. 165–173.

$$z_{ij2} = \frac{x_{ij} - x_{gr}^n}{x_{por}^n - x_{gr}^n}, \text{ якщо } x_{gr}^n \leq x_{ij} < x_{por}^n \quad (1.3.13)$$

$$z_{ij2} = \frac{(x_{ij} - x_{por}^n) + x_n^* + (x_{opt}^n - x_{ij})}{x_{opt}^n - x_{por}^n}, \text{ якщо } x_{por}^n \leq x_{ij} < x_{opt}^n \quad (1.3.14)$$

$$z_{ij2} = 1, \text{ якщо } x_{opt}^n \leq x_{ij} < x_{opt}^v \quad (1.3.15)$$

$$z_{ij2} = \frac{x_v^* (x_{ij} - x_{por}^n) + (x_{por}^v - x_{ij})}{x_{por}^v - x_{opt}^v}, \text{ якщо } x_{opt}^v \leq x_{ij} < x_{por}^n \quad (1.3.16)$$

$$z_{ij2} = \frac{x_{gr}^v - x_{ij}}{x_{gr}^v - x_{ij}}, \text{ якщо } x_{por}^v \leq x_{ij} < x_{gr}^v, \quad (1.3.17)$$

де z_{ij2} – нормоване за другим методом значення індикатора x_{ij} ; $x_n^* = 0,5$; $x_v^* = 0,5$; за межами інтервалу $[x_{gr}^n, x_{gr}^v]$ нормалізовані величини дорівнюють 0.

Аналогічні розрахунки за кожним індикатором для кожного складника економічного суверенітету держави дають змогу з урахуванням їх чутливості і вагових коефіцієнтів впливу визначити необхідні значення індикаторів, що забезпечують перебування рівня економічного суверенітету держави у сприятливій зоні. Спочатку така процедура здійснюється на рівні складників економічного суверенітету, а потім – на рівні індикаторів кожного складника, тобто відбувається декомпозиція аналізу інтегрального індексу економічного суверенітету.

Визначення необхідних значень індикаторів, що забезпечують перебування інтегрального індексу економічного суверенітету у сприятливій зоні, – передумова для розроблення

заходів щодо зміни економічної політики для досягнення бажаних значень макропоказників, які зумовлюють необхідні значення індикаторів економічного суверенітету держави.

Така методика розрахунку рівня економічного суверенітету, заснована на поєднанні методів визначення інтегрального індикатора та експертних оцінок, завдяки широкому використанню реальних показників економічного розвитку надасть можливість виявляти та оцінювати загрози економічному суверенітету держави і потенційно слабкі місця у соціально-економічному розвитку, які можуть спричинити дестабілізаційний вплив, і приймати управлінські рішення щодо аналізу, відвернення та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам у відповідній сфері.

Глобалізація світової економіки, ринкова лібералізація та збільшення ступеня відкритості національної економіки актуалізують необхідність удосконалення методології комплексної оцінки рівня економічного суверенітету держави для забезпечення адекватного реагування державних органів управління й економікою на внутрішні і зовнішні дестабілізаційні чинники.

На практиці економічний вимір національного суверенітету найтісніше пов'язаний із зовнішньою торгівлею: залежність від імпорту тих чи інших товарів або видів сировини може сприйматися як ознака зовнішньої вразливості країни.

Найбільш традиційний для Заходу аспект економічного суверенітету держави – залежність від зовнішніх джерел технологій, сировини, продовольства і палива. Залежність розвинутих країн від імпортних поставок насправді є взаємозалежністю, тобто нормальною ринковою ситуацією, тому найкращий засіб забезпечення економічного суверенітету – ринкові механізми і міжнародна співпраця.

В умовах інтеграції економіки держави у світову економічну систему стає дедалі відчутнішою роль зовнішньоторговельного суверенітету, який полягає у спроможності держави протистояти впливу зовнішніх негативних чинників і мінімізувати заподіяні ними збитки, активно використовувати участь у світовому поділі праці для створення сприятливих

умов розвитку експортного потенціалу і раціоналізації імпорту; забезпечувати відповідність зовнішньоторговельної діяльності національним економічним інтересам.

Нині існує широкий спектр показників зовнішньоторговельного суверенітету, однак не визначено порогових значень головних індикаторів. На нашу думку, серед основних показників зовнішньоторговельного суверенітету, за допомогою яких можна визначити рівень захищеності національної економіки чи наявність зовнішніх загроз, варто виокремити такі: покриття імпорту експортом, експортний суверенітет, імпорتنний суверенітет.

Коефіцієнт покриття імпорту експортом розраховується як відношення обсягу експорту до загального обсягу імпорту (порогове значення ≥ 1):

$$K = \frac{EX}{IM}, \quad (1.3.18)$$

де, K – коефіцієнт покриття імпорту експортом;
 EX – обсяг експорту;
 IM – обсяг імпорту.

Експортний суверенітет як рівень забезпечення державою конкурентоспроможності продукції на зовнішньому ринку та підтримання відповідності експорту держави її національним інтересам характеризує показник частки експорту відносно ВВП (порогове значення $\approx 50\%$):

$$L_{exs} = \frac{EX}{GDP} \cdot 100, \quad (1.3.19)$$

де L_{exs} – рівень експортної залежності;
 GDP – обсяг валового внутрішнього продукту.

Імпортний суверенітет як стан зовнішньої торгівлі, за якого країна не відчуває надмірної залежності від імпорту відображає відношення імпорту до ВВП:

$$L_{imp} = \frac{IM}{GDP} \cdot 100, \quad (1.3.20)$$

де L_{imp} – рівень імпортової залежності.

Основними напрямками забезпечення зовнішньоторговельного суверенітету держави слід вважати:

- зменшення імпортової залежності від стратегічної сировини та палива;
- визначення стратегічних напрямів підтримки на державному рівні високотехнологічних галузей, виробництво наукомісткої продукції для підвищення її частки в експорті і зменшення імпортової залежності країни з високотехнологічних товарів;
- забезпечення імпорту передових технологій та продукції, які сприятимуть модернізації національної економіки, створенню замкнених технологічних циклів;
- розвиток вітчизняного імпортозамінного виробництва, що дасть змогу зменшувати імпорт закордонних аналогів.

Для реалізації цих завдань необхідно визначити індикатори, які дають змогу охарактеризувати достатні умови забезпечення і зміцнення економічного суверенітету країни шляхом гарантування насамперед зовнішньоекономічного суверенітету.

Необхідні умови зміцнення економічного суверенітету країни:

1. Індикатор розвитку промислового комплексу країни і його експортоорієнтованості, який передбачає перевищення темпу зростання частки експорту промислової продукції у загальному обсязі експорту порівняно з попереднім роком над темпом зростання частки імпорту промислової продукції у загальному обсязі імпорту порівняно з попереднім роком:

$$\left(\frac{E_p^t}{E^t} - \frac{E_p^{t-1}}{E^{t-1}}\right) \left(\frac{I_p^t}{I^t} - \frac{I_p^{t-1}}{I^{t-1}}\right), \quad (1.3.21)$$

$$\left(\frac{E_n^t}{E^t} - \frac{E_n^{t-1}}{E^{t-1}}\right) \gg 0, \quad (1.3.22)$$

$$\left(\frac{I_n^t}{I^t} - \frac{I_n^{t-1}}{I^{t-1}}\right) \gg 0, \quad (1.3.23)$$

де E_p^t, E_p^{t-1} – експорт промислової продукції відповідно в t -му та $t-1$ роках;

E^t, E^{t-1} – загальний обсяг експорту відповідно в t -му та $t-1$ роках;

I_p^t, I_p^{t-1} – імпорт промислової продукції відповідно в t -му та $t-1$ роках;

I^t, I^{t-1} – загальний обсяг імпорту відповідно в t -му та $t-1$ роках.

2. Індикатор зниження сировинної орієнтації експорту країни, який передбачає зниження (до певних меж) частки експорту мінеральної сировини в загальному обсязі експорту порівняно з попереднім роком:

$$\frac{E_{mr}^t}{E^t} < \frac{E_{mr}^{t-1}}{E^{t-1}}, \quad (1.3.24)$$

де E_{mr}^t, E_{mr}^{t-1} – експорт мінеральної сировини відповідно в t -му та $t-1$ роках

3. Індикатор розвитку зовнішньої торгівлі та відкритості економіки країни, який передбачає зростання зовнішньоторговельного обороту порівняно з попереднім роком:

$$(E^t + I^t) \gg (E^{t-1} + I^{t-1}), \quad (1.3.25)$$

Достатні умови досягнення економічного суверенітету країни полягають у тому, щоб частка експорту промислової продукції у загальному обсязі експорту, частка імпорту промислової продукції у загальному обсязі імпорту і частка експорту мінеральної сировини у загальному обсязі експорту відповідали інтервалам середніх значень відповідних показників промислово розвинених країн.

Інтервали середніх значень показників визначаються нижнім Q_1 і верхнім Q_3 квантилями відповідних варіаційних рядів частки експорту (імпорту) продукції та сировини.

Нижній і верхній квантилі розраховуються на основі побудови двох дискретних варіаційних рядів відсоткових часток експорту та імпорту промислової продукції (мінеральної сировини) економічно розвинених країн в їхньому загальному експорті й імпорті. Нижній квантиль (Q_1) відокремлює $\frac{1}{4}$ частина сукупності з найменшим значенням ознаки, а верхній квантиль (Q_3) відсікає $\frac{1}{4}$ частина з найбільшим значенням ознаки.⁴⁶

Достатні умови досягнення економічного суверенітету країни представлені такими виразами:

$$\frac{E_p^t}{E^t} \in [Q_{1p}^E, Q_{3p}^E], \quad (1.3.26)$$

$$\frac{I_p^t}{I^t} \in [Q_{1p}^I, Q_{3p}^I], \quad (1.3.27)$$

$$\frac{E_{mr}^t}{E^t} \in [Q_{1mr}^E, Q_{3mr}^E], \quad (1.3.28)$$

де Q_{1p}^E, Q_{3p}^E – нижній і верхній квантилі варіаційного ряду частки експорту промислової продукції економічно розвинених країн в експорті всіх видів продукції, робіт і послуг цих країн;

---

⁴⁶ Математична статистика. – М. : Вища школа, 2010. – 221 с.

Q_{1p}^I, Q_{3p}^I – нижній і верхній квантілі варіаційного ряду частки імпорту промислової продукції економічно розвинених країн в імпорті всіх видів продукції, робіт і послуг цих країн;

Q_{1mr}^E, Q_{3mr}^E – нижній і верхній квантілі варіаційного ряду частки експорту мінеральної сировини економічно розвинених країн в експорті всіх видів продукції, робіт і послуг цих країн.

Така умова пояснюється тим, що співвідношення частки експорту й імпорту промислової продукції є індикатором розвитку промислового комплексу як з точки зору зростання виробництва вітчизняної продукції, так і оптимального додаткового забезпечення імпортною продукцією. Це показує, з одного боку, оптимальну збалансованість експорту й імпорту продукції галузей промисловості, а з іншого – експорту та імпорту промисловості у загальному експорті та імпорті продукції, послуг та робіт.

Для забезпечення достатнього рівня зовнішньоекономічного суверенітету держави необхідне створення сучасних науково обґрунтованих методик, доведених до стандартизованих управлінських технологій (табл. 1.3.3).

Розробка і впровадження в межах забезпечення зовнішньоекономічного суверенітету зазначених управлінських технологій дасть змогу активніше сприяти створенню умов для зміцнення економічного суверенітету країни.

Таблиця 1.3.3

Характеристика управлінських технологій забезпечення зовнішньоекономічного суверенітету держави

№ пор.	Управлінські технології	Характеристика складових
1	Технології діагностики, оцінки та прогнозу	1. Діагностика сильних і слабких сторін зовнішньої торгівлі держави порівняно з іншими країнами 2. Оцінка впливу зовнішньої торгівлі держави на розвиток її національної економіки

Закінчення табл. 1.3.3

№ пор.	Управлінські технології	Характеристика складових
		3. Зміна національного і, зокрема, економічного, науково-технічного, енергетичного та інших видів суверенітету країни 4. Діагностика сильних і слабких сторін зовнішньої торгівлі регіонів і галузей промисловості та їх впливу на зовнішню торгівлю держави загалом 5. Складання прогнозних сценаріїв розвитку зовнішньої торгівлі країни, галузей та регіонів і оцінка ймовірності здійснення цих прогнозів
2	Технології регулювання зовнішньої торгівлі відповідно до загальних функцій управління	1. Розробка проектів національної стратегії, галузевих і регіональних програм розвитку зовнішньої торгівлі 2. Формування узгоджених і взаємопов'язаних пріоритетних цілей і напрямів розвитку зовнішньої торгівлі 3. Координація і контроль за виконанням програм і планів. 4. Оперативне управління, налагодження комунікацій із зарубіжними партнерами 5. Контроль і відповідальність за якість процесу зовнішньої торгівлі і кінцеві його результати
3	Технології забезпечення державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності	1. Підготовка пропозицій у сфері державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності та проектів нормативних правових актів, що регламентують питання цієї сфери 2. Забезпечення зовнішньоекономічної діяльності, зокрема двостороння і багатостороння співпраця 3. Забезпечення державної підтримки експорту промислової продукції та організації державної підтримки виставково-ярмаркової діяльності країни за кордоном 4. Протокольне забезпечення і митно-тарифне регулювання в промисловості
4	Технології експортного та імпортного маркетингу	1. Розробка стратегій і програм розвитку експорту 2. Планування та організація вивчення ринків на території іноземних держав з метою ефективного просування на них вітчизняної продукції 3. Розробка стратегій і програм розвитку імпорту 4. Дослідження внутрішніх ринків і створення інфраструктурних умов внутрішніх ринків для забезпечення високо-ефективних імпортних закупівель

В умовах економічної кризи, соціально-політичної нестабільності та напруженості у суспільстві, підвищеної динамічності показників, що характеризують ці процеси, виключно важливе значення для економіки держави має регулювання всіх складових економічного суверенітету.

У науковій літературі запропоновано заходи, спрямовані на забезпечення економічного суверенітету держави:

- нормативно-правове забезпечення економічного суверенітету, створення надійного правового механізму регулювання різноманітних соціально-економічних, політичних, фінансових та інших сфер життєдіяльності держави;

- створення централізованого органу, який збирає, обробляє та аналізує інформацію про рівень забезпечення економічного суверенітету за різними показниками функціонування економіки;

- створення постійної інформаційно-аналітичної бази моніторингу індикаторів економічного суверенітету держави;

- розробка і нормативне закріплення системи показників функціонування і розвитку економіки, а також порогових значень для своєчасного виявлення факторів, що становлять загрозу економічному суверенітету держави;

- створення системи своєчасної адресної передачі отриманої у ході моніторингу інформації різноманітним органам, які забезпечують нормальне функціонування окремих галузей життєдіяльності держави;

- вивчення і адаптація до національних умов закордонного досвіду забезпечення економічного суверенітету держави.

Єдиний методологічний підхід до оцінювання рівня економічного суверенітету держави створить можливість коректної оцінки стану кожного складника економічного суверенітету та рівня економічного суверенітету загалом, дасть змогу визначити пріоритетні заходи для запобігання загрозам чи усунення їх наслідків.

Розділ 2

ДЕТЕРМІНАНТИ ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІЧНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ КРАЇН

2.1. Важелі впливу МВФ на монетарну та фіскальну політику держав

Одним із чинників збереження суверенітету є ефективний фінансовий механізм країни, який спроможний забезпечити фінансовими ресурсами потреби економічного розвитку і суспільства загалом. Питання співпраці держави з міжнародними фінансовими установами, зокрема з МВФ, набувають особливого значення.

Міжнародний валютний фонд (МВФ, International Monetary Fund, IMF) – міждержавна валютно-фінансова організація, призначена для регулювання валютно-кредитних відносин між державами-членами і надання їм фінансової допомоги при валютних ускладненнях, що зумовлені дефіцитом платіжного балансу, шляхом надання коротко- і середньотермінових кредитів в іноземній валюті. Фонд – організація, яка має статус спеціалізованого закладу ООН. До її складу входять 188 країн-членів, які беруть у діяльності МВФ безпосередню участь.

Держави-члени представлені 24 членами правління (п'ять виконавчих директорів призначають п'ять членів з найбільшими квотами, решту дев'ятнадцять виконавчих директорів обирають інші члени), а також усі члени призначають керуючого Радою керівників МВФ. Повноваження інших країн у рамках організації формуються пропорційно до кількості населення та економічного рейтингу країни у світі. Вищий керівний орган МВФ – Рада керівників, у якій кожна країна-член представлена керуючим і його заступником. До повноважень Ради належить вирішення ключових питань діяльності Фонду.

Для кожної держави-члена МВФ встановлюється квота у спеціальних правах запозичення (special drawing rights, SDR) та визначається сума квоти – внесок країни як члена МВФ. Величина квоти залежить від економічного розвитку

країни і визначається Радою керівників МВФ. Квота визначає для країни-члена кількість голосів у МВФ, ліміти доступу до фінансових ресурсів та частку в розподілі SDR.

У МВФ діє принцип зваженої кількості голосів: можливість країн-членів впливати на діяльність Фонду через голосування визначається їхньою часткою в його капіталі (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

Розподіл голосів країн-членів у МВФ⁴⁷

Групи країн та регіони	Частка голосів станом на серпень 2012 р.	Частка голосів станом на січень 2014 р.	Запропоновані частки голосів у контексті реформ
Країни з розвинутою економікою	60,6	57,9	55,3
Країни «Великої сімки»	45,1	43	41,2
Зокрема США	17	16,7	16,5
Решта країн з розвинутою економікою	15,4	14,9	14,1
Країни, що розвиваються, і країни з ринком, що формується	39,4	42,1	44,7
Країни, що розвиваються	31,7	34,5	37
Азія	10,4	12,8	16,1
Африка	6	6,2	5,6
Близький Схід, Мальта і Туреччина	7,6	7,3	6,8
Латинська Америка	7,7	8,2	8,4
Країни з перехідною економікою	7,7	7,6	7,7
Усього	100	100	100

⁴⁷ Международный валютный фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>

Кожна держава має 250 базових голосів незалежно від величини її внеску в капітал і додатково по одному голосу за кожні 100 тис. SDR суми цього внеску. Такий порядок забезпечує більшість, яка спроможна приймати рішення, провідним державам.

У січні 2014 р. виконавча рада затвердила доповідь Раді керівників про реформи квот і системи управління 2010 р. і про П'ятнадцятий загальний перегляд квот. За станом на середину січня 2014 р. 141 держава-член (з потрібних 113), які володіють 76,1 відсотка загальної суми квот (що нижче потрібних 85 відсотків), погодилися прийняти поправку про реформу Ради. Роботу над П'ятнадцятим переглядом було припинено в очікуванні набрання чинності підвищення квот у рамках Чотирнадцятого загального перегляду квот, який вимагає набуття чинності поправки про реформу Ради. Виконавча рада запропонувала перенести термін завершення П'ятнадцятого перегляду із січня 2014 р. на січень 2015 р.⁴⁸

МВФ визнається нині як головний наднаціональний орган регулювання міжнародних валютно-кредитних відносин, авторитетний центр міжнародного кредитування, координатор міждержавних кредитних потоків і гарант платоспроможності країн-кредиторів. Водночас МВФ відіграє важливу роль у реалізації рішень провідних держав Заходу, США і Японії. Він є ключовою ланкою системи регулювання світової економіки, міжнародної координації, узгодження національних макроекономічних політик.

Необхідно зазначити, що після створення МВФ у міжнародній фінансовій системі почався розвиток наднаціонального елемента. Головна особливість цієї організації полягає в закріпленні в її статуті функцій, що мають елементи наднаціонального характеру. Зокрема, до основних функцій організації належать здійснення нагляду за узгодженою системою впорядкованого обміну національних валют, надання кредитів своїм членам на реорганізацію економіки для

---

⁴⁸ Річний звіт МВФ 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/ar/2014/pdf/ar14_rus.pdf

встановлення ефективнішої співпраці й надання додаткових послуг країнам-членам (підвищення кваліфікації персоналу, технічна допомога у спеціалізованих галузях, інформаційне обслуговування).⁴⁹

Розвиток наднаціонального елемента виявляється у закріпленні у статуті Фонду функцій, що мають елементи наднаціонального характеру. Так, ст. VIII Статуту Фонду містить зобов'язання держав-членів не запроваджувати без згоди організації обмежень щодо платежів та переказів з поточних рахунків міжнародних організацій, не використовувати дискримінаційних валютних механізмів та множинності валютних курсів. Фонд здійснює жорсткий нагляд за валютною політикою держав-членів на багатосторонньому та односторонньому рівнях. Держави не мають права маніпулювати валютними курсами на шкоду міжнародній валютній системі, використовувати зміни валютного курсу для невиправданого збагачення, вводити без згоди Фонду обмеження у поточних міжнародних операціях (ст. VIII Статуту МВФ). Держави зобов'язані надавати Фонду статистичні дані про стан економіки, надавати можливість представникам Фонду для вивчення економічного стану розвитку держави на місці (ст. XII).⁵⁰

МВФ має значний вплив на фіскальну та монетарну політику держав, оскільки може впливати на грошову масу та відсоткові ставки, які значною мірою визначають споживчий та інвестиційний попит держав. Основними важелями та напрямками впливу МВФ на монетарну та фіскальну політику держав є видача кредитів, які допомагають країнам формувати міжнародні резерви, стабілізувати свої валюти, продовжувати оплачувати свій імпорт, відновлювати умови для сталого економічного зростання. Фонд також надає експертну оцінку економіки країн-членів та регіональної і світової економіки, яку публікує двічі на рік. Фонд безкоштовно надає технічну допомогу країнам-членам у формі консультацій щодо фіскальної, монетарної та курсової політики.

---

⁴⁹ Боринець С.Я. Міжнародні валютно-фінансові відносини / С.Я. Боринець. – К. : Знання, 2001. – 305 с.

⁵⁰ Круглик С. Міжнародний валютний фонд перед новими викликами / С. Круглик, О. Єременко // Вісник Нац. банку України. – 2008. – № 3. – С. 8–10.

Країни, які потрапили у фінансову скруту, можуть звернутися до МВФ по фінансову допомогу для підтримки платіжного балансу. Для цього вони у співпраці з МВФ складають програму дій, і надання фінансової допомоги залежить від виконання цієї програми. Країни з невисоким рівнем доходів можуть отримати пільгові кредити. Наприклад, кредит на подолання бідності та підтримку зростання видається на термін до 10 років із відсотковою ставкою 0,5% річних, а щопіврічні виплати за ним починаються через 5,5 року. Надаючи позики своїм членам, Фонд керується двома основними принципами. По-перше, всі члени мають доступ до загальних ресурсів Фонду. Член, який позичає кошти, повинен повернути їх одразу після розв'язання платіжної проблеми для того, щоб не обмежувати доступ інших членів МВФ. По-друге, до того, як Фонд надасть будь-які кошти, позичальник має продемонструвати свої можливості розв'язувати платіжні проблеми, оскільки йому потрібно повернути борг Фонду за певний період. Механізм фінансування: 1) резервний транш (перевищення квоти країни в МВФ над скоригованою сумою її валютних коштів, що перебуває у фонді на рахунку загальних ресурсів); 2) кредитні транші (МВФ надає кредити у вигляді чотирьох траншів, кожний з яких дорівнює 25% квоти). Для отримання першого кредитного траншу країна повинна продемонструвати відчутні зусилля щодо подолання труднощів із платіжним балансом.⁵¹

Фінансові операції МВФ проводить через три свої структури:

- департамент загальних рахунків;
- департамент SDR;
- спеціальні рахунки МВФ.

МВФ розробив різні кредитні інструменти, які були адаптовані для подолання конкретних ситуацій різних держав-членів.

---

⁵¹ Івлева І.В. Роль Міжнародного валютного фонду в макроекономічній стабілізації Європейських транзитивних країн : автореф. дис. канд. екон. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / І.В. Івлева. – К., 2004. – 19 с.

Основні інструменти фінансування МВФ подано на рис. 2.1.1.

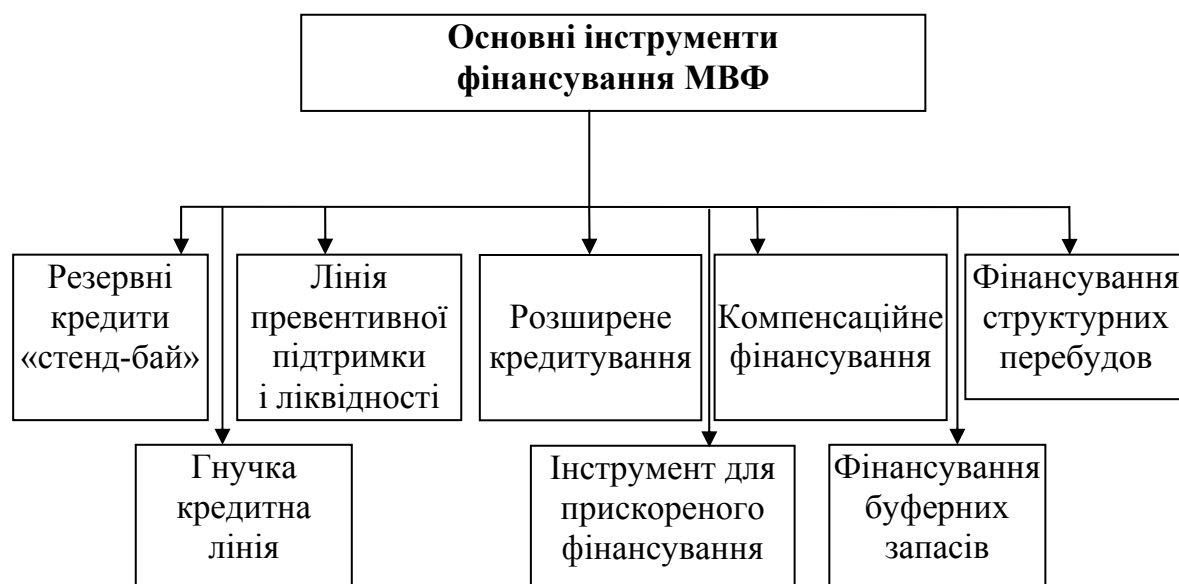

Рис. 2.1.1. Основні інструменти фінансування МВФ⁵²

Резервні кредити «стенд-бай» (Stand-By Arrangements, SBA) – це короткострокова допомога у фінансуванні дефіциту платіжного балансу. Термін повернення цих кредитів становить від 12 до 18 міс., але може бути продовжений до 3 років. Ці кредити надають у межах траншів частинами під час чинності угоди. МВФ, надаючи чергову частку кредиту «стенд-бай», вивчає умови виконання угоди. Умови виконання охоплюють такі сфери, як кредитна політика і податкова система. Країна-член МВФ щорічно може отримувати кредити «стенд-бай» у розмірі 68% квоти, а загальна сума кредитів може становити 300% квоти (табл. 2.1.2).

⁵² Международный валютный фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>

Таблиця 2.1.2

**Кредитування МВФ через інструмент «стенд-бай»
станом на 30 вересня 2014 року (в тис. SDR)⁵³**

«Стенд-бай»					
Член	Дата	Закінчення терміну	Загальна сума	Невикористані кошти	Кредити МВФ, що видаються під GRA
Боснія і Герцеговина	26 вересня 2012	30 червня 2015	558 030	135 280	472 325
Грузія	30 липня 2014	29 липня 2017	100 000	60 000	101 150
Йорданія	3 серпня 2012	2 серпня 2015	1 364 000	511 500	852 500
Румунія	27 вересня 2013	26 вересня 2015	1 751 340	1 751 340	1 889 000
Туніс	7 червня 2013	6 червня 2015	1 146 000	429 750	716 250
Україна	30 квітня 2014	29 квітня 2016	10 976 000	8 003 330	4 222 670
Разом			15 895 370	10 891 200	8 255 895

Гнучка кредитна лінія (Flexible Credit Line, FCL) призначена для країн з належними основними економічними показниками, обґрунтованою економічною політикою і успішним досвідом її здійснення. Домовленості про *FCL* затверджуються на прохання відповідних держав-членів для країн, що відповідають заздалегідь встановленим критеріям доступу. Термін дії складає один або два роки із проміжним оглядом відповідності критеріям після одного року. Доступ визначається з урахуванням конкретної ситуації, на нього не поширюються ліміти доступу, кошти можуть надавати відразу одним платежем, а не поетапно. Фактичне надання коштів у рамках *FCL* не зумовлене реалізацією конкретних

⁵³ Международный валютный фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr11.aspx?memberKey1=ZZZZ&date1key=2020-02-28>

домовленостей щодо економічної політики, як у разі *SBA*, оскільки країни, що відповідають умовам *FCL*, продемонстрували позитивні результати в реалізації належних заходів макроекономічної політики. Існує можливість використовувати кредитну лінію у момент її затвердження або вважати її превентивною. Терміни погашення *FCL* такі самі, як і *SBA* (табл. 2.1.3).

Таблиця 2.1.3

Кредитування МВФ через інструмент «гнучка кредитна лінія» станом на 30 вересня 2014 року (в тис. SDR)⁵⁴

Гнучка кредитна лінія					
Член	Дата	Закінчення терміну	Загальна сума	Невикористані кошти	Кредити МВФ, що видаються під GRA
Колумбія	24 червня 2013	23 червня 2015	3 870 000	3 870 000	0
Мексика	30 листопада 2012	29 листопада 2014	47 292 000	47 292 000	0
Республіка Польща	18 січня 2013	17 січня 2015	22 000 000	22 000 000	0
Разом			73 162 000	73 162 000	0

Лінія превентивної підтримки і ліквідності (Precautionary and Liquidity Line, PLL) призначена для країн з міцними основними економічними показниками, обґрунтованою економічною політикою і успішним досвідом здійснення такої політики. У країнах, що відповідають критеріям *PLL*, можуть бути наявними помірні чинники вразливості, і ці країни можуть не відповідати стандартам відповідності критеріям *FCL*, але не вимагають значних корегувань в економічній політиці, які зазвичай пов'язані з *SBA*. *PLL* поєднує кваліфікаційні критерії (аналогічно *FCL*) і цілеспрямовані умови, покликані змен-

⁵⁴ Международный валютный фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr11.aspx?memberKey1=ZZZZ&date1key=2020-02-28>

шити чинники вразливості, що залишаються. Тривалість домовленості *PLL* – шість місяців або від одного до двох років. Доступ за шестимісячними домовленостями *PLL* обмежується 250 відсотками квоти у звичайний період, але цей ліміт може збільшуватися до 500 відсотків квоти у виняткових обставинах, коли потреба у фінансуванні платіжного балансу зумовлена екзогенними шоками, зокрема посиленням стресу на регіональному або глобальному рівні. Для домовленостей *PLL* строком від одного до двох років річний доступ встановлено у 500 відсотків квоти, і для всіх домовленостей *PLL* загалом може сягати 1000 відсотків квоти. Країна може отримати кошти за кредитною лінією або розглядати її як превентивний механізм. Терміни погашення *PLL* такі самі, як і в рамках *SBA* (табл. 2.1.4).

Таблиця 2.1.4

**Кредитування МВФ через інструмент
«лінія превентивної підтримки і ліквідності»
станом на 30 вересня 2014 року (в тис. SDR)⁵⁵**

Лінія превентивної підтримки і ліквідності					
Член	Дата	Закінчення терміну	Загальна сума	Невикористані кошти	Кредити МВФ, що видаються під GRA
Марокко	28 липня 2014	27 липня 2016	3 235 100	3 235 100	0
Разом			3 235 100	3 235 100	0

Механізм розширеного кредитування (Extended Arrangements, EFF) розроблено в 1974 р. для сприяння країнам у подоланні середньострокових і довгострокових проблем, пов'язаних із платіжним балансом, зумовлених великими спотвореннями, які вимагають фундаментальних економічних реформ.

⁵⁵ Международный валютный фонд // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr11.aspx?memberKey1=ZZZZ&date1key=2020-02-28>

Його використання істотно розширилося в період світової кризи зважаючи на структурний характер проблем платіжного балансу деяких держав-членів. Як правило, термін домовленостей у рамках *EFF* більший, ніж у *SBA*. Зазвичай він не перевищує 3 років у момент затвердження. Проте допускається також максимальний термін до 4 років, зумовлений наявністю потреби у фінансуванні платіжного балансу, що виходить за межі трирічного періоду, тривалим характером корегування, необхідного для відновлення макроекономічної стабільності, і наявністю достатніх гарантій щодо можливості і бажання держави-члена провести глибокі й послідовні структурні реформи. Термін погашення: 4,5–10,0 років з дня фактичного надання коштів. Такі кредити можна отримувати в сумі 140% квоти (табл. 2.1.5).⁵⁶

Таблиця 2.1.5

Кредитування МВФ через інструмент розширеного кредитування станом на 30 вересня 2014 р. (в тис. SDR)⁵⁷

Розширене кредитування					
Член	Дата	Закінчення терміну	Загальна сума	Невикористані кошти	Кредити МВФ, що видаються під GRA
Албанія	28 лютого 2014	27 лютого 2017	295 420	248 320	51 463
Республіка Вірменія	7 березня 2014	6 травня 2017	82 210	70 470	161 976
Кіпр	15 травня 2013	14 травня 2016	891 000	519 750	371 250
Греція	15 травня 2012	14 березня 2016	23 785 300	13 560 800	21 969 125

⁵⁶ Международный валютный фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>

⁵⁷ Международный валютный фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr11.aspx?memberKey1=ZZZZ&date1key=2020-02-28>

**Розділ 2. Детермінанти впливу
на економічний суверенітет країн**

Закінчення табл. 2.1.5

Розширене кредитування					
Член	Дата	Закінчення терміну	Загальна сума	Невикористані кошти	Кредити МВФ, що видаються під GRA
Ямайка	1 травня 2013	30 квітня 2017	615 380	300 840	481 878
Пакистан	14 вересня 2013	3 вересня 2016	4 393 000	2 953 000	1 971 841
Сейшельські острови	4 червня 2014	3 червня 2017	11 445	9 810	28 163
Разом			30073755	17662990	25035696

Інструмент для прискореного фінансування (SFI) було введено замість колишніх механізмів екстреної допомоги і розширення їх сфери дії. SFI забезпечує швидку фінансову допомогу з обмеженим пред'явленням умов для всіх держав-членів, що зіткнулися з гострими потребами у врегулюванні платіжного балансу. Доступ у рамках SFI обмежується річним лімітом 50% квоти і загальним лімітом доступу 100% квоти. За екстреними кредитами діють ті самі умови, що і за FCL, PLL і SBA, терміни погашення становлять 3,5–5,0 років.

Компенсаційне та надзвичайне фінансування (Compensatory and Contingency Financing Facility, CCFF) – фінансування в умовах непередбаченого падіння експортних цін, зростання імпорتنих цін, коливання відсоткової ставки. Фінансування в межах цих коштів містить вартісну компенсацію зниження рівня експорту, а також кошти на імпорт нафти. Ці кошти складаються з двох частин:

а) компенсаційні кошти, які країна може отримати на покриття витрат, пов'язаних з вирівнюванням обсягів імпорту та експорту, збитків від міжнародного туризму та грошових переказів емігрантів;

б) допоміжні кошти можна отримати на покриття частини витрат через зміну експортних та імпорتنих цін (на які держава не має впливу).

У межах компенсаційних і допоміжних коштів можна отримати кредит у розмірі 95% квоти країни в МВФ.

Фінансування буферних запасів (Buffer Supplies Financing Facility, BSFF) – для компенсації труднощів платіжного балансу, пов'язаних із дефіцитом надходжень від експорту основних сировинних товарів, шляхом підтримки систем буферних запасів. Такий вид кредитування діє з 1969 р. Умовою отримання кредитів з фінансових коштів буферних запасів є документальне підтвердження, що нагромадження запасів експортних товарів відбувається через міжнародну діяльність ООН. Кошти ці не можуть перевищувати 45% квоти. У квітні 1990 р. МВФ прийняв рішення, що ці кредити можна отримати із грошових коштів Міжнародна угода з натурального каучуку (підписана в 1987 р.). Останні 6 років МВФ не видавав цих кредитів.

Фінансування структурної перебудови (Structural Adjustment Facility, SAF) – пільгова допомога найменш забезпеченим країнам-членам Фонду для покриття від'ємного торговельного сальдо. Ці кредити надають із Довірчого фонду МВФ, створеного у 1976 р. Кредити цього фонду надають на підтримку реалізації середньострокових макроекономічних і структурно-галузевих програм. Мета таких програм – створення умов для економічного зростання, зміцнення фінансового становища. Кредити з цього фонду надають трьома щорічними траншами: 1 рік – 15% квоти, 2 рік – 20% квоти, 3 рік – 15% квоти. Ці кредити низьковідсоткові – 0,5% за рік. Час повернення настає через 5,5 року і триває 4,5 року.

Розширене фінансування структурної перебудови (Enhanced Structural Adjustment Facility, ECAF) – збільшення об'єктів фінансування для найменш забезпечених країн (на 3 роки, 0,5% річних). *ECAF* діє з 1987 р. Кредити в межах програми надають з джерел *SAF* (пункт 5) із пожертв найбагатших держав.⁵⁸

Країни з низькими доходами можуть запозичувати кошти за пільговими відсотковими ставками через розширений кредитний механізм (EFF), кредитний механізм «стенд-

---

⁵⁸ Международный валютный фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>

бай» (*SBA*) і механізм прискореного кредитування (*SFI*). За пільговими кредитами до кінця 2014 р. застосовуються нульові відсоткові ставки.

Непільгові кредити надають переважно через домовленості про кредит «стенд-бай» (*SBA*), гнучку кредитну лінію (*FCL*), превентивну лінію для надання ліквідності (*PLL*) і механізм розширеного кредитування (*EFF*) (який використовують здебільшого для середньострокових і довгострокових потреб). МВФ також може надавати екстрену допомогу всім державам-членам, що мають гострі потреби у врегулюванні своїх платіжних балансів, використовуючи інструмент для прискореного фінансування (*SFI*). У разі всіх непільгових механізмів діє відсоткова ставка МВФ, пов'язана з ринковою. Вона називається ставка зборів, і за великими позиками (понад певні ліміти) стягується додатковий збір. Ставку зборів засновано на відсотковій ставці за SDR, яку переглядають щонеділі для обліку змін в короткострокових ставках на основних міжнародних грошових ринках. Сума, яку країна може позичити в МВФ, відома як ліміт доступу, змінюється залежно від виду кредиту, але зазвичай вона кратна квоті країни в МВФ. За виняткових обставин цей ліміт може бути перевищений. Домовленість про кредит «стенд-бай», гнучка кредитна лінія і механізм розширеного кредитування не мають заздалегідь встановленої верхньої межі доступу.

Станом на кінець 2013 р. Фонд видав кредитів на суму майже 20 млрд дол. 65 країнам, із них майже 6,5 млрд пільгових кредитів 57 країнам. Протягом 2014 фінансового року виконавча рада затвердила дев'ять домовленостей за рахунком загальних ресурсів МВФ (механізмів непільгового фінансування Фонду на загальну валову суму 24 млрд SDR (37,2 млрд дол. США) (валова сума без вирахування скасованих домовленостей. Суми, перераховані в долари США, за обмінним курсом на 30 квітня 2014 р. становлять 0,645290 SDR за долар США). Майже 60 відсотків цих зобов'язань припадає на три домовленості «стенд-бай» з Румунією, Тунісом і Україною, що становлять 13,9 млрд SDR

(21,5 млрд дол. США), причому *SBA* з Румунією є подальшою домовленістю і розглядається як превентивна.⁵⁹

Близько чверті цих зобов'язань (6,3 млрд SDR, або 9,7 млрд дол. США) було надано за п'ятьма новими домовленостями в межах механізму розширеного кредитування з Албанією, Вірменією, Кіпром, Пакистаном і Ямайкою. Крім того, було затверджено подальшу домовленість за гнучкою кредитною лінією для Колумбії (3,9 млрд SDR, або 6,0 млрд дол. США). Загалом до кінця квітня 2014 р. покупки за рахунком загальних ресурсів досягли 11,7 млрд SDR (18,1 млрд дол. США), причому на покупки трьох країн зони євро (Греції, Ірландії й Португалії), що мають програми, припадає 76% загальної суми. Сума погашення за цей період становить 20,6 млрд (32 млрд дол. США). Вона містила достроковий викуп (погашення) в серпні 2013 р. Угорщиною її зобов'язань, що залишилися, за домовленістю «стенд-бай» 2008 р.

Нові домовленості за основними механізмами, затверджені в 2014 фінансовому році, наведено у табл. 2.1.6.

Таблиця 2.1.6

Домовленості за основними механізмами, затверджені у 2014 фінансовому році⁶⁰

Держава-член	Вид домовленості	Набуття чинності	Затверджена сума
Албанія	36 місяців, механізм розширеного кредитування	28 лютого 2014 р.	295,4
Республіка Вірменія	38 місяців, механізм розширеного кредитування	7 березня 2014 р.	82,2
Колумбія	24 місяці, гнучка кредитна лінія	24 червня 2013 р.	3 870,0

⁵⁹ Річний звіт МВФ 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/ar/2014/pdf/ar14_rus.pdf

⁶⁰ Річний звіт МВФ 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/ar/2014/pdf/ar14_rus.pdf

**Розділ 2. Детермінанти впливу
на економічний суверенітет країн**

Закінчення табл. 2.1.6

Держава-член	Вид домовленості	Набуття чинності	Затверджена сума
Кіпр	36 місяців, механізм розширеного кредитування	15 травня 2013 р.	891,0
Ямайка	48 місяців, механізм розширеного кредитування	1 травня 2013 р.	615,4
Пакистан	36 місяців, механізм розширеного кредитування	4 вересня 2013 р.	4 393,0
Румунія	24 місяці, «стенд-бай»	27 вересня 2013 р.	1 751,3
Туніс	24 місяці, «стенд-бай»	7 червня 2013 р.	1 146,0
Україна	24 місяці, «стенд-бай»	30 квітня 2014 р.	10 976,0
Усього			24 020,4
Збільшення домовленостей, що існують			
Боснія і Герцеговина	33 місяці, «стенд-бай»	31 січня 2014 р.	135,3
Разом			24 155,6

Крім кредитування, МВФ виконує такі найважливіші функції, як нагляду, технічної допомоги і допомагає країнам проводити обґрунтовану і відповідну умовам економічну політику.

Існує два основні аспекти нагляду МВФ: двосторонній нагляд, або оцінка політики кожної держави-члена і надання рекомендацій щодо заходів цієї політики, і багатобічний нагляд, або спостереження за світовою економікою. Економісти МВФ ведуть постійний моніторинг економіки держав-членів. Вони відвідують держави-члени раз на рік для обміну думками з їхніми урядами й центральними банками і вивчають, чи існують ризики для внутрішньої і глобальної стабільності, які можуть вимагати змін в економічній або фінансовій політиці країн. Обговорення, як правило, зосереджені на питаннях курсової, грошово-кредитної, податково-бюджетної і фінансової політики, а також принципово важливих для макроекономіки структурних реформ. Під час візитів співробітники МВФ зустрічаються з іншими зацікавленими сторонами, наприклад, депутатами законодавчих органів, представниками ділових кіл,

професійних спілок і громадянського суспільства, що допомагає в оцінці економічної політики і перспектив розвитку країни.

Після повернення до штаб-квартири співробітники подають доповідь на розгляд виконавчої ради. Думки членів ради згодом повідомляють урядам країн. На цьому завершується процес, відомий як консультації відповідно до ст. IV. Останніми роками нагляд стає дедалі прозорішим. Майже всі держави-члени погоджуються на публікацію прес-релізів, у яких наведено резюме думок членів виконавчої ради, доповідей персоналу і аналітичних матеріалів, що додаються до них. Багато країн публікують заяву персоналу Фонду по закінченні місії МВФ.

МВФ здійснює моніторинг тенденцій у глобальній економіці й економіці регіонів, аналізує вторинні ефекти політики держав-членів, що впливають на світову економіку. Ключовими інструментами багатобічного нагляду служать його регулярні публікації: «Перспективи розвитку світової економіки», «Доповідь з питань глобальної фінансової стабільності» і «Бюджетний вісник».⁶¹ У публікації «Перспективи розвитку світової економіки» наведено аналіз стану світової економіки, розглянуто найбільш актуальні питання, такі, як поточні глобальні фінансові потрясіння й економічний спад. У публікації «Доповідь з питань глобальної фінансової стабільності» наводять результати останніх оцінок глобальних фінансових ринків і перспектив з акцентуванням на дисбаланси і чинники вразливості, які можуть створювати ризики для стабільності фінансового ринку. У «Бюджетному віснику» публікують останні середньострокові прогнози у податково-бюджетній сфері й оцінку змін у сфері державних фінансів.

Технічна допомога МВФ полягає у сприянні країнам-членам у здійсненні ними грошової, валютної політики, банківського нагляду, бюджетної й податкової політики, упорядкуванні статистики, у розробленні фінансового й економічного законодавства.

---

⁶¹ Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/rus/survr.pdf>

Технічна допомога здійснюється шляхом направлення місій МВФ в центральні банки й міністерства фінансів країни. Таку допомогу надають на прохання країни. Експерти місії працюють у країні зазвичай 2–3 роки.

Україна є повноправним членом МВФ з вересня 1992 р., до якого вона приєдналася згідно із Законом «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» від 03.06.1992 р. № 2402-ХІІ. Квота України у Фонді на 01.01.2013 р. становить 2011,8 млн SDR. Основну частину квоти України було сплачено шляхом випуску безвідсоткових боргових зобов'язань на користь МВФ, а решту зараховано на рахунки.

Україна активно співпрацює з МВФ, використовуючи його фінансові й технічні ресурси задля досягнення макроекономічної стабілізації та створення необхідних передумов для проведення економічних реформ, що є запорукою суверенітету країни. Початковий етап співпраці включав консультації та технічну допомогу щодо створення власної грошово-кредитної системи (функції та структура Національного банку та інших фінансових установ, структура валютного ринку, введення власної валюти тощо). Співпраця на рівні реалізації спільних програм економічного розвитку в Україні розпочалася з жовтня 1994 р. і триває дотепер. Вона здійснювалася переважно в межах реалізації восьми спільних програм: STF (системна трансформаційна позика), «Stand-By» (стабілізаційна позика), Механізм розширеного фінансування (позика на підтримку розвитку), попереджувальний «Stand-By». У межах співпраці протягом 2008–2013 років Україна отримала 9250 млн SDR (еквівалент 14 430 млн дол. США).

Оскільки Україна повинна повернути взятий у 2008 р. кредит, то МВФ розробив програму 2010–2014 фінансових років, протягом яких Україна зобов'язана повернути кредит (табл. 2.1.7).

Таблиця 2.1.7

**Виплати України до МВФ протягом 2010–2014 років,
млн SDR***

Назва показників	2010 рік	2011 рік	2012 рік	2013 рік	2014 рік
Основний борг	–	–	2,23	3,50	1,27
Відсотки/Збори	0,11	0,15	0,13	0,05	0,01
Усього	0,11	0,15	2,36	3,55	1,28

Дані табл. 2.7 свідчать, що кредити від МВФ порівняно дешеві, оскільки передбачають виплату приблизно 2% річних загальної суми боргу. Погашення основної суми боргу здійснюється з 2012 по 2014 рр. (рис. 2.1.2).

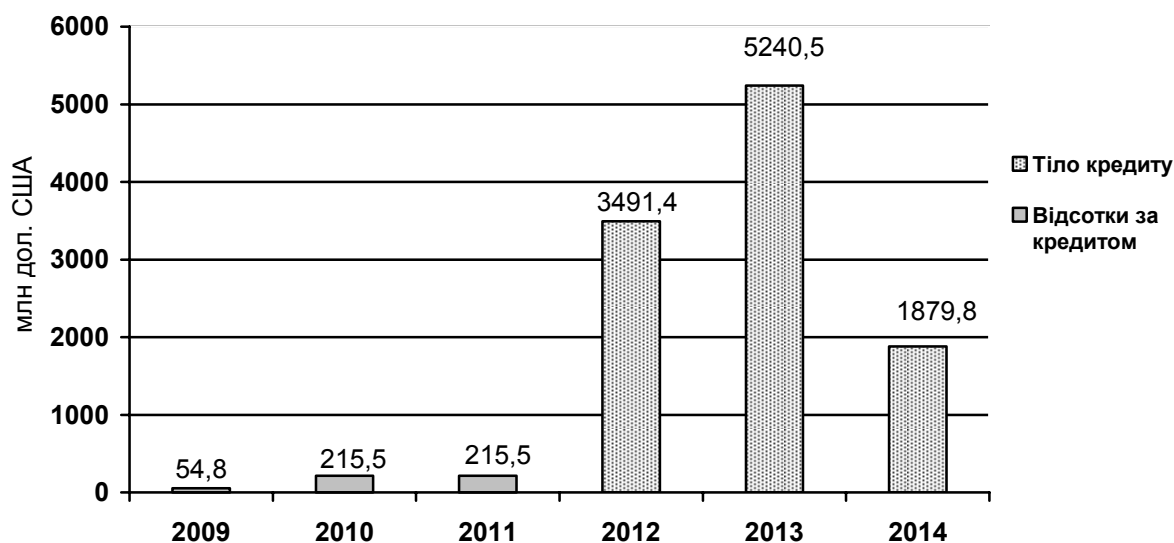

Рис. 2.1.2. Графік погашення Україною кредиту «стенд-бай» від МВФ за період 2009–2014 рр.⁶²

⁶² Международный валютный фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>

У квітні 2014 р. рада директорів МВФ ухвалила 24-місячну угоду «стенд-бай» для України на суму 10 976 млн SDR (800% квоти країни).

Запозичення у МВФ дає змогу скористатися найбільш пільговими умовами кредитування і м'якою позицією щодо пролонгації та реструктуризації зобов'язань. Проте є певні проблеми співпраці України та МВФ, пов'язані з питанням неефективного використання коштів, залучених від МВФ. Фінансова допомога від МВФ спрямовувалася на покриття численних зовнішніх боргів України замість того, щоб використати ці кошти як ресурс для втілення в життя певної економічно вигідної довгострокової програми. Перешкоджало ефективній співпраці невиконання вимог МВФ у сфері економічних та соціальних реформ. Нині визначальним аспектом впливу на відносини стає дотримання демократичних принципів, що активно декларує світова спільнота.

Україна має нераціонально побудовану економіку: за наявності ресурсів недостатньо належного обладнання, технологій і розроблених програм для їх раціонального використання. Саме тому основним напрямом відносин МВФ і України має бути надання технічної допомоги і консультацій після розроблення відповідної програми фінансування цієї розробки. Отримані кредити дещо стабілізують платіжний баланс країни, однак ці позитивні тенденції мають і негативний бік – зменшилися реальні доходи населення. Крім того, отриманий стабілізаційний кредит ще не виплачено, а Україна вже потребує нового кредиту.

Продовження співпраці України з Міжнародним валютним фондом може дати користь економіці країни з позиції посилення її суверенітету. Співпраця з МВФ має стати гарантією проведення структурних реформ в українській економіці. Для зниження інфляції, зменшення ризиків у банківському секторі, стабілізації валютного курсу, підтримки національної валюти на певному стабільному рівні, покриття дефіциту бюджету. Проте є можливість появи ризиків, зокрема кошти від МВФ можуть бути витрачені не на структурні реформи, збільшуватиметься державний борг, що може призвести до нездатності уряду його обслуговувати і загрози дефолту.

МВФ відіграє важливу роль у світовій монетарній і фінансовій політиці, оскільки фінансує країни з перехідною економікою та країни, що розвиваються, здійснює дослідження і веде постійний моніторинг розвитку держав та світової економіки загалом.

2.2. Міжнародні міграційні процеси та національний економічний суверенітет

Міграція населення – це одна з головних історичних передумов формування сучасного світового економічного порядку та нинішніх глобалізаційних процесів.

За даними Організації Об'єднаних Націй,⁶³ у 2013 р. понад 230 мільйонів осіб жили за межами власних батьківщин, що становить майже 4,4% усього населення планети, і понад 700 млн – це мігранти в межах власних країн (13,3% відповідно). Аналітики стверджують, що у найближчі десятиліття демографічні зрушення, глобалізація та зміна клімату призведуть до збільшення міграційних потоків як всередині національних кордонів, так і за їх межами.

Міграція – не лише переміщення населення за географічною ознакою, це набуття додаткових знань, умінь та навичок, що є основою людського капіталу, країною-реципієнтом та відповідно втрата їх країною-донором. Отримання додаткової висококваліфікованої робочої сили позитивно впливає на добробут держави, яка її приймає, у той час як держава-донор за таких умов зазнає дедалі більшої вразливості власної економічної стійкості. Причинами міграції можуть бути обставини економіко-соціального, політичного, релігійного, культурного характеру або форс-мажорні обставини (природні катаклізми) та інше.

---

⁶³ Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:20648762~pagePK:64257043~piPK:437376~theSitePK:4607,00.html>

Щодо трудової міграції, то, як правило, вона тимчасова, оскільки однією з умов приймаючої країни є повернення мігранта додому після закінчення строку трудового контракту. Проте практика свідчить, що більшість міграційних процесів зумовлена пошуком висококваліфікованими кадрами кращих умов для життя та праці за межами країни. Причому трудові мігранти нерідко залишаються назавжди у країнах з вищим рівнем економічного розвитку та соціальної захищеності громадян. Висококваліфіковані працівники виїжджають із країн, що розвиваються, до розвинених країн, спричиняючи непоправну втрату людського капіталу у власних країнах.

Висококваліфіковані кадри відіграють вагомую роль у національному економічному розвитку. Завдяки висококваліфікованим робітникам розвиваються провідні приватні та державні структури. Вони програмують ефективно використання ресурсів, запроваджують новітні методи ведення бізнесу або раціональне виконання надскладних завдань. Кваліфіковані кадри збільшують виробничі та фінансові потужності організацій та підприємств, у яких працюють, засновують проекти, що залучають додаткові інвестиції, отже створюють додаткові робочі місця. Завдяки їм здійснюється прорив у науці й техніці, досягаються нові рівні у промисловій, сільськогосподарській, фінансовій, будівничій, культурній та інших сферах, що сприяє економічному піднесенню країни, отже зростанню її добробуту.

У країні-донорі виникають економічні та соціальні проблеми, що становлять загрозу її економічному суверенітету.

Для оцінки впливу міграційних процесів на економічний суверенітет України проаналізуємо динаміку національного міграційного приросту за останні роки (табл. 2.2.1). Необхідно зауважити, що збільшення кількості емігрантів свідчить про несприятливі умови для трудового та повсякденного життя її громадян.

Таблиця 2.2.1

**Динаміка міграційних процесів в Україні,
2002–2014 роки**

Роки	2002	2005	2007	2009	2011	2013	2014
Чисельність населення, млн осіб	47,7	46,7	46,1	45,8	45,6	45,4	42,9
Кількість емігрантів, осіб	76 264	34 997	29 669	19 470	14 588	22 187	1 209 000
Кількість іммігрантів, осіб	42 473	39 580	46 507	32 917	31 684	54 100	1 262 000
Міграційний приріст	-33 791	4583	16 838	13 447	17 096	31 913	53 000

Джерело: складено автором на основі даних Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Починаючи з 2005 р. в Україні спостерігається додатне сальдо міграційного обороту, що теоретично вказує на сприятливі фактори для поліпшення національного добробуту. Проте наявне постійне зменшення сукупної кількості населення країни через високий рівень смертності, що свідчить про серйозні соціальні проблеми. Основні причини високої смертності – низький рівень життя населення, отже його соціальна незахищеність, високий рівень інфікованості ВІЛ/СНІД, раком та туберкульозом, кримінальні структури, що стрімко зростають, високий рівень безробіття та алкоголізм.

У 2014 р. скорочення населення України було пов'язане з розгортанням війни на сході, що призвело до активної еміграції. Левову частку емігрантів з України за 2014 р. становили саме висококваліфіковані працівники.

Згідно з даними Представництва в Україні МОМ, емігранти переважно виїждять до розвинених країн, таких, як Австралія, Канада, Нова Зеландія та США. Зазвичай особи

віком до 30 років становлять до 64%, а від 31 до 40 років – 17%. Серед них жінки-емігранти становлять 64%, ті, які мають вищу освіту, – 56%. Згідно з опитуванням МОМ, 25% жінок-емігранток збиралися емігрувати для постійного проживання. Дослідження підтвердило, що виїзд у віддалені заокеанські країни на постійне проживання здійснюють передовсім молоді й освічені українці. За отриманими даними, майбутні емігранти в Україні переважно були зайняті у галузях освіти, культури, науки, роздрібною торгівлі та послуг або були студентами.⁶⁴

Дані свідчать, що в Україні відбувається стрімке старіння населення: пенсіонерів стає дедалі більше, а осіб працездатного віку – менше. Фактично такі тенденції призводять до збільшення видатків державного бюджету на пенсії та стипендії та зменшення надходжень коштів від сплати працівниками податків. Отже, утворюється бюджетна дірка, яку часто покривають за рахунок зовнішніх запозичень. Це зумовлює зростання валового зовнішнього боргу країни, що негативно впливає на економічний розвиток України, на її економічний суверенітет зокрема.

У табл. 2.2.2 наведено дані Зведеного бюджету України за 2011–2014 роки.

Таблиця 2.2.2

Дані статей Зведеного бюджету України за 2011–2014 рр.

Назва статті	2011	2012	2013	2014
<i>Разом доходів, млн грн</i>	398 553,6	445 525,3	442 788,7	455 927,4
Податок на прибуток підприємств та податок на доходи фізичних осіб разом, млн грн	115 321,5	123 885,4	127 144,9	93 817,2

---

⁶⁴ Міграція в Україні. Факти та цифри. Звіт за 2013 рік офіційного представництва в Україні Міжнародної організації з міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ukr_ff_f.pdf

Закінчення табл. 2.2.2

Назва статті	2011	2012	2013	2014
Частка податків на прибуток підприємств та на доходи фізичних осіб у структурі доходів Зведеного бюджету, %	28,9	27,8	28,7	20,6
<i>Разом видатків бюджету млн грн</i>	<i>421 611,5</i>	<i>496 311</i>	<i>506 379</i>	<i>523 004,8</i>
Соціальне забезпечення, млн грн, зокрема:	100 575,1	118 958,3	139 515,1	137 993,6
виплати пенсій і допомоги, млн грн	60 715,6	66 946,4	85 014,9	83 796,3
стипендії, млн грн	1340,1	1377,0	1378,3	1384,2
інші виплати населенню, млн грн	38 519,4	50 634,9	53 121,9	52 813,1
Частка соціального забезпечення у структурі видатків Зведеного бюджету, %	23,9	24,0	27,6	26,4
<i>Профіцит/дефіцит бюджету, млн грн</i>	<i>-23 057,9</i>	<i>-50 785,7</i>	<i>-63 590,3</i>	<i>-67 077,4</i>

Джерело: складено та розраховано автором на основі даних «Бюджету України» за 2013 рік та «Інформації про стан виконання Зведеного та Державного бюджетів України» за січень–грудень 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua>

Дані табл. 2.2.2 свідчать, що дефіцит Зведеного бюджету України за досліджуваний період стрімко зростає через постійне збільшення його видатків.

Привертають увагу цифри часток податків на прибуток підприємств та на доходи фізичних осіб у структурі доходів (у середньому 26,5% за 2011–2014 рр.) та частки соціального забезпечення в структурі видатків Зведеного бюджету (у середньому 25,4% за досліджуваний період). Дані свідчать, що на сьогодні бізнес-активне населення за рахунок податків повністю утримує вітчизняне соціальне забезпечення, в якому 60% становлять саме виплати пенсій. У разі зростання кількості емігрантів трудового населення, висококваліфікованого зокрема, та збільшення виплат пенсій дефіцит Зведеного бюджету України й надалі стрімко збільшуватиметься, що призведе до дефолту.

Згідно з класичною економічною теорією, міжнародна міграція сприяє зростанню доходів у світі. Даючи змогу працівникам переміщатися туди, де вони продуктивніше працюють, міграція сприяє збільшенню сукупного обсягу виробництва і доходу.

Проте не йдеться про колосальні економічні втрати країн, звідки населення емігрує, особливо висококваліфікований персонал. Звісно, згідно з економічною теорією, на ринку праці зі зменшенням пропозиції робочої сили зарплата тих, хто залишився, зростає. Але, як вже було зазначено вище, втрачаючи освічених працівників із досвідом роботи, країна-донор втрачає не тільки цінні ресурси, а й можливості подальшого розвитку.

Однією з позитивних тенденцій для країни-донора за умов еміграції трудового населення є збільшення надходжень у вигляді грошових переказів. Це кошти, які пересилають на батьківщину своїм родинам емігранти.

Згідно даними з ООН, грошові перекази, як правило, сприяють зниженню рівня бідності та більшому нагромадженню людського капіталу; збільшенню витрат на охорону здоров'я та освіту; поліпшенню доступу до інформаційних та комунікаційних технологій; спрощенню доступу до формальних послуг фінансового сектору; інвестуванню в малий бізнес та розвиток підприємництва; підвищенню готовності до потрясінь, таких, як посухи, землетруси і циклони; зменшенню рівня дитячої праці.

Аналітики Світового банку стверджують, що у 2013 р. офіційно зареєстровані грошові перекази у країни, що розвиваються, становили 404 млрд дол. США, що на 3,3% більше порівняно із попереднім роком. А глобальні потоки грошових переказів за цей самий період, зокрема у країни з високим рівнем доходу, оцінюють у 542 млрд дол. США. У 2014 р. грошові перекази у країни, що розвиваються, становили 436 млрд дол. США, а глобальна сума – 581 млрд дол. США. Очікується, що до 2016 р. грошові перекази у країни, що

розвиваються, сягнуть 540 млрд дол. США, а сукупний обсяг переказів усіх країн світу становитиме 700 млрд дол. США.⁶⁵

Основними отримувачами офіційно зареєстрованих грошових переказів у 2013 р. стали Індія (\$ 70 млрд), Китай (\$ 60 млрд), Філіппіни (\$ 25 млрд) і Мексика (22 млрд дол.). Іншими країнами, куди були спрямовані величезні потоки переказів, стали Нігерія, Єгипет, Бангладеш, Пакистан, В'єтнам і Україна.

Грошові перекази мігрантів до країн, що розвиваються, досягли таких величезних позначок, що перевищують більш ніж у три рази обсяги офіційної допомоги на розвиток, і найближчими роками досягнуть рівня прямих іноземних інвестицій (рис. 2.2.1).

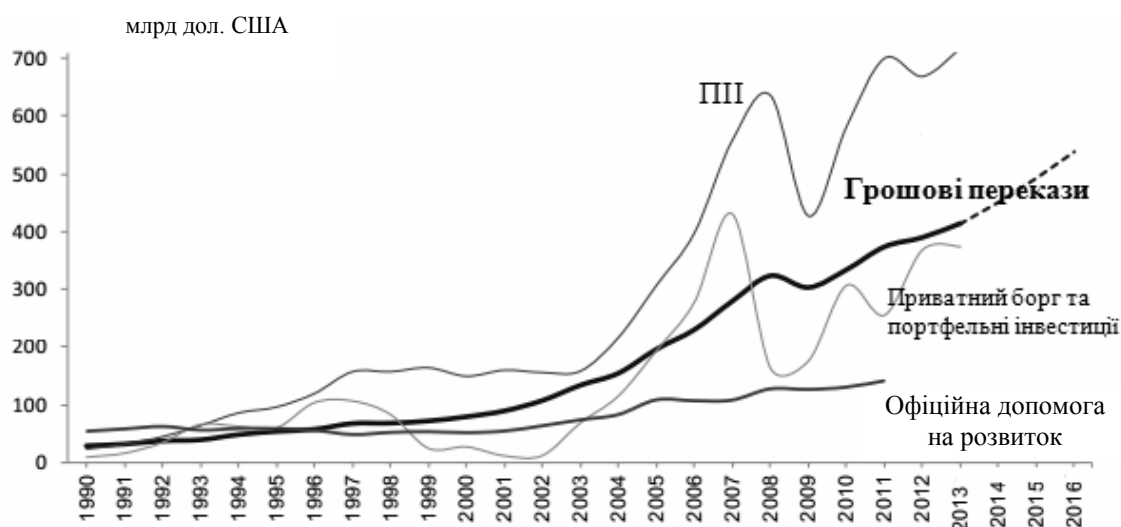
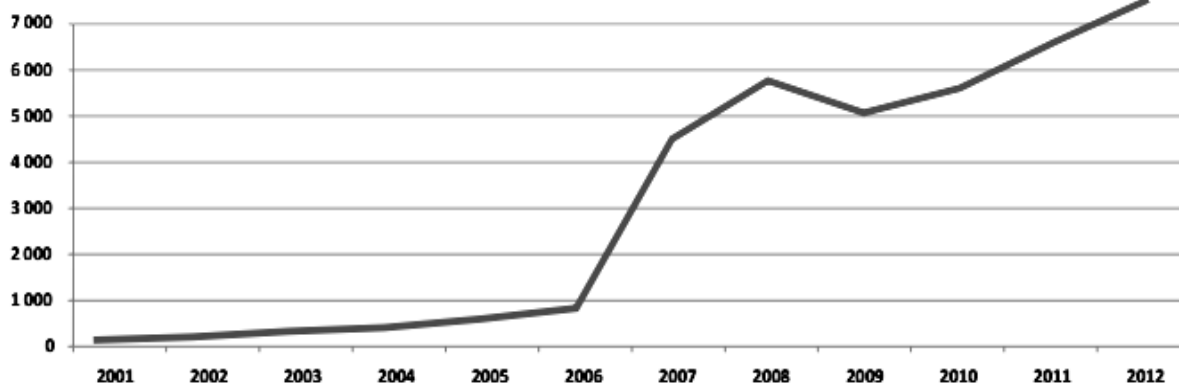

Рис. 2.2.1. Динаміка обсягів грошових переказів у світі

Представництво в Україні МОМ зазначає, що з 2001 р. спостерігається постійне збільшення обсягу грошових переказів в Україну за винятком 2009 року (рис. 2.2.2).

⁶⁵ Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/MigrationandDevelopmentBrief21.pdf>

**Розділ 2. Детермінанти впливу
на економічний суверенітет країн**

Рис. 2.2.2. Динаміка обсягів грошових переказів в Україну, 2001–2012 рр., млн дол. США

За гіпотетичною моделлю вважається, що українська економіка втратила б близько 7% свого потенціалу без стимулюючого впливу трансфертів мігрантів і що збільшення на 10% обсягу грошових переказів на душу населення сприятиме скороченню на 3,5% частки людей, що живуть у бідності. Найбільшу частку грошових переказів витрачають на проживання (73%) і споживчі товари (26%), тоді як лише 3,3% використовують на розвиток бізнесу. Зниження трансакційних витрат на один відсоток сприяло підвищенню обсягу зареєстрованих грошових переказів на 14–23%, відповідно до оцінок МОМ. У табл. 2.2.3 наведено динаміку часток грошових переказів в Україну в структурі її ВВП.

Таблиця 2.2.3

Частки грошових переказів у ВВП України, 2011–2014 рр.

Показники	2011		2012		2013		2014
	9 міс.	разом	9 міс.	разом	9 міс.	разом	9 міс.
Надходжень усього, млн дол. США	5153	7019	5458	7526	6157	8537	5105
Частка грошових переказів у ВВП, %	4,4	4,3	4,3	4,3	4,7	4,7	5,0

Джерело: дані НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>

Дані табл. 2.2.3 свідчать, що частка грошових переказів у середньому становить 4,5% у структурі ВВП країни. Це досить значуща цифра, адже, наприклад, частка такої стратегічно важливої галузі, як пошта і зв'язок, останні п'ять років у середньому досягла позначки 4,9% у структурі ВВП України. У 2014 р. показник частки переказів у ВВП розміром 5% за скорочення їх сукупного обсягу зумовлений суттєвим зменшенням рівня ВВП країни. Ця статистика свідчить про зростаючу залежність економічного розвитку України від отримання коштів наших трудових мігрантів. Ця тенденція має істотні негативні наслідки для країни. З одного боку, виїждять висококваліфіковані працівники, що призводить до зменшення кількості економічно активного населення, як результат – скорочується кількість робочих місць та зменшується ВВП. З іншого боку, від цих емігрантів надходить дедалі більше коштів на підтримку їхніх родин. Це величезна загроза для національної економіки, адже в разі припинення пересилання коштів рівень бідності стрімко зросте, а за умов зменшення трудового персоналу зменшаться надходження до бюджету, отже ще більшою стане бюджетна дірка, ще більш залежною від зовнішніх запозичень стане Україна.

Згідно з даними НБУ, розподіл грошових переказів за країнами характеризується високим ступенем концентрації: понад дві третини переказів здійснено із семи країн. Упродовж 2012–2013 рр. лідером за обсягами грошових потоків в Україну залишилася Росія (табл. 2.2.4), обсяги надходжень з якої збільшилися на 15% – до 2,7 млрд дол. США. Загалом на країни СНД у 2013 р. припадало 40,3% обсягу грошових переказів із-за кордону. З інших країн найбільше переказів надходило зі США та Німеччини (відповідно 8,7% та 5,6% загального обсягу грошових переказів в Україну). Загалом із країн ЄС надійшло 2,3 млрд дол. США (або 30,8% загального обсягу грошових переказів), що на 0,8% більше, ніж у попередньому році.⁶⁶

---

⁶⁶ Огляд приватних грошових переказів в Україну. Звіт НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73841>

Таблиця 2.2.4

**Структура грошових переказів
за основними країнами, 2011–2014 рр.**

Країни	2012 рік		2013 рік		9 міс. 2014 року	
	Разом, млн дол. США	Частка у загальному обсязі, %	Разом, млн дол. США	Частка у загальному обсязі, %	Разом, млн дол. США	Частка у загальному обсязі, %
Росія	2350,3	36,2	2703,7	36,2	1595,5	36,2
США	604,3	9,3	642,5	9,3	405,9	9,2
Німеччина	403,3	6,2	417,6	6,2	250,0	5,7
Греція	337,6	5,2	335,0	5,2	203,1	4,6
Сполучене королівство	241,7	3,7	244,9	3,7	197,6	4,5
Кіпр	346,3	5,3	325,4	5,3	196,5	4,5
Італія	294,3	4,5	304,7	4,5	194,5	4,4

Джерело: дані НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>

Дані табл. 2.2.4 підтверджують загрозу отримання громадянами України грошових переказів для національного добробуту в майбутньому. За умов розгортання російсько-українського конфлікту на сході України та розростання агресивної пропаганди серед російського населення вітчизняні емігранти можуть відмовитися відсилати кошти на батьківщину. Отже, у такому разі кількість бідних верств населення стрімко збільшиться.

Згідно з даними ООН, діаспори можуть бути важливим джерелом торгівлі, капіталу, технологій і знань як для країн походження, так і для країн призначення. Проте це твердження правильне за умов стабільного економічного розвитку країни походження емігрантів. В умовах розгортання політичної та валютно-фінансової кризи всередині країни населення намагається покинути її територію у найкоротші строки. І наявність діаспор у різних країнах лише стимулює цей процес.

Історично склалося, що Україна має одну з найбільших діаспор у світі, яка зберігає культурні й економічні зв'язки з батьківщиною. Зважаючи на різні визначення та труднощі у тому, щоб назвати конкретну кількість тих, хто належить до діаспори, загальна чисельність української діаспори коливається між 12 та 20 мільйонами осіб. Така тенденція сприяє підвищенню рівня еміграції з батьківщини, стимулює приплив грошових переказів, що ще більше підтримує стабільність у національному економічному зростанні.

За даними МОМ, Україна залишається однією з основних країн походження постраждалих від торгівлі людьми. За соціологічними оцінками, приблизно 120 000 українських громадян за період з 1991 р. постраждали від сучасного рабства. Останніми роками з'явилися нові тенденції цього ганебного явища: зростання частки трудової експлуатації; розширення групи ризику, де раніше переважали жінки віком 15–24 років, за рахунок жінок і чоловіків різного віку; зростання кількості іноземців, які зазнали експлуатації в Україні; зростання кількості дітей серед виявлених постраждалих.

Україна є не тільки країною походження для торгівлі людьми, вона також дедалі більше стає країною призначення для осіб, що постраждали як від внутрішньої, так і від міжнародної торгівлі людьми.⁶⁷

Ці соціальні явища характеризують Україну як країну з низьким рівнем життя, високими ступенем злочинності та рівнем смертності, що зумовлюють еміграцію з неї, що ще більше посилює нестабільність у національній соціальній та економічній галузях.

Висновки. Наведене вище свідчить про істотну загрозу для подальшого економічного зростання України у вигляді стрімкого зменшення кількості населення на національній території та збільшення кількості емігрантів. Результати дослідження продемонстрували, що серед громадян, які

---

⁶⁷ Міграція в Україні. Факти та цифри. Звіт за 2013 рік офіційного представництва в Україні Міжнародної організації з міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ukr_ff_f.pdf

виїздить, значну частину становлять висококваліфіковані працівники, завдяки яким відбувається оптимізація життєво необхідних економічних процесів у країні через раціоналізацію у використанні необхідних ресурсів та часу.

На сучасному етапі економічно активне населення України в рамках податкових платежів фінансує всю сферу соціального забезпечення, у якій 60% становлять виплати пенсій. За умов скорочення працівників на території України відбудеться збільшення дірки в бюджеті, адже доходи бюджету скоротяться, бо зменшаться податкові надходження, а видатки збільшаться, бо кількість пенсіонерів зростає з кожним роком. За таких умов зростання рівня еміграції з країни підірве її економічний суверенітет.

У контексті дослідження грошові перекази від емігрантів, що становлять близько 4,5% ВВП України, також розглядаються як загроза національному економічному суверенітету. За цільовим напрямком використання грошові перекази йдуть на проживання, отже із зменшенням грошових переказів та збільшенням кількості емігрантів стрімко зростає кількість людей, що живуть у бідності.

2.3. ТНК як фактор впливу на технологічний розвиток країн-реципієнтів

Економіка України сьогодні значною мірою залежить від прямих іноземних інвестицій. Необхідність розвитку реального сектору, а також сфери послуг як інфраструктурного компонента національного господарства вимагає значних зовнішніх впливань, спрямованих на підтримку та розвиток усіх галузей вітчизняної економіки.

Іноземне інвестування в економіку дає змогу вітчизняним підприємствам отримати не лише необхідні для розвитку грошові кошти, а й сучасні технології ведення бізнесу, виробничі інновації, управлінський досвід. Зазначене підтверджує виключну роль іноземного інвестування для розвитку

вітчизняної економіки та дозволяє говорити про європейське інвестування як пріоритетний напрям підвищення якості бізнесу в Україні.

Проблема прямого іноземного інвестування набуває виключного значення для країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою, оскільки кошти зарубіжних інвесторів, з одного боку, сприяють розвитку бізнесу в таких країнах, а з іншого – зумовлюють загрози національному суверенітету: надмірне залучення капіталу в різні галузі національного господарства призводить до втрати контролю над ними, що робить економіку вразливою до зовнішніх викликів.

Попри певні переваги прямого іноземного інвестування прихід до приймаючої країни ТНК провокує низку загроз, зокрема: витіснення з ринку національних виробників, які з об'єктивних причин не спроможні виробляти продукцію так само ефективно, як транснаціональні корпорації, скорочення у середньостроковій перспективі кількості зайнятих у філіалах ТНК через автоматизацію бізнес-процесів або ж, навпаки, поглиблення технологічного відставання підприємств галузі через небажання менеджменту ТНК інвестувати в оновлення технологій. Фактично за умови виходу на ринок транснаціональних корпорацій держава втрачає можливість контролювати їхню діяльність, що ставить країну в залежність від рішень, які приймають за її межами. У разі значної кількості ТНК на ринку країни, тобто коли більшість галузей економіки розвиваються за рахунок іноземного капіталу, уряд країни повинен постійно діяти з урахуванням їхніх інтересів для недопущення процесів дезінвестування, які призведуть до проблем в економіці, що негативно впливає на збереження економічного суверенітету, оскільки більшість рішень підпорядковуються інтересам не національних, а міжнародних компаній.

У контексті транснаціоналізації світового господарства та її впливу на економічний суверенітет важливе питання обмеження іноземної присутності у стратегічних галузях, таких, як транспорт, зв'язок, фінансова сфера. Як інфраструктурний

базис економіки ці галузі відіграють також виключну роль у гарантуванні національної безпеки. Саме тому держава зобов'язана регулювати процеси у зазначених сферах, не допускаючи повного контролю ТНК над цими галузями.

В умовах обмеженості фінансових ресурсів необхідність їх залучення із зовнішніх джерел є аксіомою. ТНК забезпечують роботою велику кількість населення, це найбільші платники податків, які, крім іншого, часто стимулюють національні компанії до підвищення ефективності роботи. Проте без належного державного регулювання, контролю за діяльністю ТНК з моменту входження на ринок ці переваги можуть швидко перетворитися на загрози економічному суверенітету. З огляду на це лише обґрунтована політика у сфері інвестування, особливо коли йдеться про інвестування в об'єкти, що існують, може забезпечити отримання країною значних переваг у зміцненні економічного суверенітету.

За даними вітчизняної статистики, на сьогодні основний інвестор в українську економіку – Європейський Союз. Станом на 1 січня 2014 р. частка країн ЄС сягнула 77,11% прямих іноземних інвестицій в Україну. На решту країн припадає понад 20% загального обсягу капіталу, при цьому на Російську Федерацію – 7,4%, на 1,7 – 2,11%.⁶⁸

Переважання в економіці України європейського капіталу над американським зумовлене, на нашу думку, простою близькістю України до країн Європейського Союзу, наявністю спільного кордону, що дає змогу істотно посилити контроль за реалізацією інвестиційного процесу та, відповідно, знизити ризики. На рівень інвестиційної привабливості України для європейських інвесторів впливає також те, що вітчизняний ринок – один з найбільших у Східній Європі, а рівень конкурентності цього ринку значно нижчий за європейський. До того ж Україна має достатньо високий науково-освітній потенціал та кваліфіковану робочу силу, дешевшу за європейську.

---

⁶⁸ Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Вигідне також географічне розташування України та її достатньо розвинута транспортна інфраструктура, що забезпечує можливості координації потоків між материнською компанією – вітчизняними підприємствами-реципієнтами інвестицій та споживачами продукції, виготовленої в Україні.

Географічна структура інвестиційних потоків з Європейського Союзу до України залишається стабільною. Основний інвестор України – Кіпр, провідні позиції серед інвесторів посідають також Німеччина, Франція, Велика Британія, Австрія.

Висока частка Кіпру у структурі прямих іноземних інвестицій як з України, так і в Україну свідчить про високий ступінь офшоризації вітчизняної економіки. На думку експертів, кошти, що надходять в українську економіку з Кіпру, є нічим іншим, як українськими коштами, що були вивезені на Кіпр для їх легалізації та повернення в Україну як інвестицій.

Серед інших країн Євросоюзу основним інвестором України залишається Німеччина, обсяг інвестицій з якої станом на 01.01.2014 р. становив 6291,8 млн дол. США. Другу позицію за обсягом інвестицій станом на початок 2014 р. посіли інвестиції з Королівства Нідерланди, хоч у середньому протягом останніх років спостерігалось зниження темпів інвестування з цієї країни в економіку України. Аналогічна ситуація з інвестиціями зі Швеції, обсяги яких становлять 445,7 млн дол. США, і також характеризуються тенденцією до скорочення темпів інвестицій.

Щодо динаміки європейських інвестицій, то протягом останніх років найвищий середньорічний темп зростання спостерігався із Франції. Станом на 1 січня 2014 року обсяги коштів, вкладених французькими підприємствами у вітчизняну економіку, становлять 1825,8 млн дол. США, проте протягом двох останніх років обсяги інвестування з цієї країни значно зросли, тоді як більшість європейських країн розпочали процеси дезінвестування.⁶⁹

---

⁶⁹ Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Високі також темпи зростання інвестицій в Україну з Люксембургу, хоч обсяги вкладених коштів станом на 1 січня 2014 р. порівняно незначні – 680,5 млн дол. США (1,5% європейських інвестицій).

Необхідно зауважити, що на сьогодні основними регіонами України, у які спрямовуються прямі іноземні інвестиції, є м. Київ, Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Одеська та Київська області. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що саме ці регіони мають найкращу інфраструктуру і є, відповідно, найбільш інвестиційно привабливими. Тенденція з вихідними інвестиційними потоками дещо інша: так, 86% усіх інвестицій з України походять з Донецької області, 8,9% – з м. Києва.

Підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати, що протягом останніх років Україна була реципієнтом прямих іноземних інвестицій з країн Європейського Союзу. Це пов'язано з тим, що економічно розвинені країни для полегшення виходу на нові ринки збуту та використання недорогої, проте достатньо кваліфікованої робочої сили, активно вкладають кошти у розвиток бізнесу в Україні. Що ж до вихідних інвестиційних потоків, то основний центр тяжіння українських інвестицій – Кіпр, що свідчить про існування проблеми високої офшоризації інвестиційної діяльності України.

Основні інвестори серед країн ЄС – Німеччина, Нідерланди, Швеція та Франція, що характеризується вищими темпами зростання обсягів вкладень у вітчизняну економіку. Довгострокові проекти із цих країн характеризуються достатньо високим рівнем окупності, що виступає стимулом для посилення інвестування у вітчизняну економіку.

Розглядаючи галузеву структуру інвестицій в економіку України з країн ЄС, необхідно зауважити, що вона насамперед пояснюється різним ступенем розвитку інвесторів в Україну, їхньою неоднаковою спеціалізацією і, відповідно, різними економічними інтересами на території України. Загалом значна частка прямих іноземних інвестицій в Україну спрямовується у промисловість, зокрема у металургію – 10,8%, у харчову – 25,3%, добувну – 2,9%, 26,4% спрямовується у фінансову

діяльність, 10,8% – у торгівлю. Щодо вихідних потоків інвестицій з України, то 85% спрямовується у сферу послуг, що знов-таки є ознакою тінізації інвестиційних потоків з України.⁷⁰

Для оцінки галузевих орієнтирів прямих іноземних інвестицій з Європи доцільно оцінити галузеву структуру фінансових потоків з кожної з основних країн-інвесторів. Так, у галузевій структурі інвестицій з Кіпру 26% припадає на промисловість, 21,7% – на фінансову сферу, 17,8% – на сферу ділових послуг, трохи більш 10% – на торгівлю та будівництво (табл. 2.3.1).

Таблиця 2.3.1

Галузева структура інвестицій з Кіпру в Україну станом на 31.12.2013 р. (наростаючим підсумком), млн дол. США

Напрямок інвестування	Обсяг, млн дол. США		Частка, %	
	31.12.12	31.12.13	31.12.12	31.12.13
промисловість	4864,5	5073,1	27,41	26,65
переробна, в тому числі	2887,4	3290,7	16,27	17,29
<i>металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів</i>	738,8	809,3	4,16	4,25
<i>хімічна та нафтохімічна промисловість</i>	580,5	580,4	3,27	3,05
<i>виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів</i>	738,8	809,3	4,16	4,25
добувна	718,4	722,2	4,05	3,79
фінансова діяльність	4809,5	4895,2	27,10	25,72

⁷⁰ Експрес-випуск Державної служби статистики України «Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України у 2013 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

**Розділ 2. Детермінанти впливу
на економічний суверенітет країн**

Закінчення табл. 2.3.1

Напрямок інвестування	Обсяг, млн дол. США		Частка, %	
	31.12.12	31.12.13	31.12.12	31.12.13
торгівля	1710,7	1958,5	9,64	10,29
будівництво	873,9	935,6	4,92	4,91
діяльність транспорту та зв'язку	731,2	870,4	4,12	4,57
зв'язок	380,1	406,3	2,14	2,13
сільське господарство	314,3	376,2	1,77	1,98

Джерело: Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Оцінка фінансових потоків з Кіпру свідчить, що більшість інвестицій із цієї країни походить від компаній, що не мають світового імені та, за даними вітчизняної бізнес-періодики, належать представникам українського бізнесу. До таких зокрема належать Groumon Development, Arpanet Holdings, Kenways Trading Limited, Parsel Investments, Yankline Investments, Yorania Investments, Brosmant Holdings Limited, Apormin Limited і Enbridge Trading Limited (іноземні інвестори ЗАТ «Галичина» тощо), Triantal Investments Ltd (власник 16,9% капіталу Приват-Банку).⁷¹

Вагомим інвестором в економіку України є німецькі підприємства. Левова частка коштів, інвестованих в економіку України Німеччиною, була спрямована у металургію (71%), 18% – у фінансову сферу, 3% – у сферу торгівлі (табл. 2.3.2).

⁷¹ Сайт Приватбанку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://privatbank.ua/about/management/>; Сайт KDD Group, Сайт Developer Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.develop.com.ua/index.php?lang_id=1&content_id=9073

Таблиця 2.3.2

**Галузева структура інвестицій з Німеччини
в Україну станом на 31.12.2013 р.
(наростаючим підсумком), млн дол. США**

Напрям інвестування	Обсяг, млн дол. США		Частка, %	
	31.12.12	31.12.13	31.12.12	31.12.13
промисловість	5393,5	5427,8	88,12	86,27
переробна	5219,7	5253,1	85,28	83,49
<i>металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім виробництва машин і устаткування</i>	4594,7	4603,5	75,07	73,17
<i>виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції</i>	312,9	326,8	5,11	5,19
<i>машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування</i>	100,6	112,4	1,64	1,79
добувна	164,6	165,1	2,69	2,62
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів	326,1	430,4	5,33	6,84
фінансова та страхова діяльність	111,0	117,8	1,81	1,87

Джерело: Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Основними компаніями, що інвестували кошти в українську економіку, є концерн Siemens, Thyssenkrupp AG, Bayer AG, Metro AG, Linde AG. Серед провідних фінансових компаній в Україну інвестували кошти страхова компанія Allianz Se та Commerzbank AG, Deutsch Bank. При цьому необхідно зауважити, що зазначені корпорації, які входять, за даними ООН, до найбільших транснаціональних корпорацій світу, здійснювали в Україні як інвестування з нуля (Greenfield investments), так і шляхом купівлі активів вітчизняних підприємства (Brownfield investments).

**Розділ 2. Детермінанти впливу
на економічний суверенітет країн**

Наступний за значенням європейський інвестор – Королівство Нідерланди. Основні кошти з цієї країни були спрямовані у промисловість України, зокрема металургію та харчову промисловість, будівництво, торгівлю та фінансову сферу (табл. 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

**Галузева структура інвестицій
з Королівства Нідерланди в Україну станом
на 31.12.2013 р. (наростаючим підсумком), млн дол. США**

Напрямок інвестування	Обсяг, млн. дол. США		Частка, %	
	31.12.12	31.12.13	31.12.12	31.12.13
промисловість, у тому числі	2016,6	2296,0	38,87	41,28
переробна	1712,4	1725,6	33,00	31,03
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	657,6	661,2	12,67	11,89
металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім виробництва машин і устаткування	447,3	456,0	8,62	8,20
виробництво хімічних речовин і хімічної продукції, гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	228,3	238,8	4,40	4,29
постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	189,1	236,8	3,64	4,26
добувна	191,1	223,8	3,68	4,02
інформація та телекомунікації	1077,2	1080,6	20,76	19,43
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	651,2	669,7	12,55	12,04
фінансова та страхова діяльність	454,0	449,5	8,75	8,08
операції з нерухомим майном	380,1	382,9	7,33	6,88
професійна, наукова та технічна діяльність	231,9	310,0	4,47	5,57

Джерело: Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

До основних інвесторів в українську економіку належать зокрема Mittal steel Co NV, VS Energy International NV, ING Group. До нідерландських спеціалісти ООН зараховують також транснаціональну корпорацію Anheuser-Busch Inbev SA.

Серед галузевих пріоритетів інвестиційної діяльності австрійських підприємств перше місце посідає фінансова діяльність, на яку припадає близько 72% усіх інвестицій, а також сфера електроенергетики та торгівлі. Основним австрійським інвестором в українську економіку є Reiffeisen International. У сфері нерухомості функціонують також такі транснаціональні корпорації, як GLD Invest Group та Asamer.

Щодо потоків фінансових ресурсів до України з Великої Британії необхідно зауважити відносну рівномірність їх розподілення: 22,6% припадає на сферу ділових послуг, 21,9% – на промисловість, 18,4% – на фінансову діяльність та 17,4% – на сферу торгівлі. Серед основних інвесторів в Україну – WPP Group, Astazeneca, Shell, BP, SAB Miller, Unilever. Серед фінансових ТНК до провідних інвесторів України входять HSBC Holdings PLC, Barclays Capital, Prudential PLC.

Серед основних галузей, у які спрямовуються прямі іноземні інвестиції з Франції, – фінансова сфера (85%), сфера торгівлі (4,5%) та харчова промисловість (2,5%).⁷² Основні інвестори серед французьких фінансових установ – друга найбільша фінансова корпорація світу BNP Paribas, а також Credit Agricole SA та фінансова група Аха. Серед нефінансових ТНК основними інвесторами в українську економіку стали Danone Group, L'Oréal SA, Total, Pernod Ricard. Загалом, як зазначалося раніше, інвестиції з Франції характеризуються найбільшою динамікою, тому найближчим часом можна очікувати виходу на український ринок таких французьких груп, як Carrefour (сфера торгівлі), GDF (енергетика).

Щодо галузевої структури інвестицій зі Швеції, то 79% їх загального обсягу спрямовується у фінансову сферу (ін-

---

⁷² Експрес-випуск Державної служби статистики України «Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України у 2013 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

вестор – Nordea Bank AB), а також у харчову промисловість та сферу енергетики (EcoEnergy).

На підставі викладеного вище можна стверджувати що на сьогодні європейські інвестиції присутні у більшості вітчизняних галузей. З огляду на те, що більшість інвестиційних проектів реалізувалися в Україні не з нуля, а через механізми злиття та поглинання зарубіжними компаніями вітчизняних підприємств, у яких були відповідні виробничі потужності для подальшого розвитку, галузева спрямованість європейських інвестицій в економіку України визначалася структурою вітчизняної економіки. Основні кошти спрямовуються у важку промисловість, а також у сферу харчової промисловості, оскільки в Україні існують передумови для вирощування сільськогосподарської сировини, яку можна переробляти у високоякісну готову продукцію. На нашу думку, спрямування інвестицій у харчову промисловість достатньо перспективне для України. По-перше, розвиток харчової промисловості дасть змогу Україні зменшити обсяги імпорту харчових продуктів, забезпечити населення якісним продовольством за порівняно невисокими цінами, а також, у перспективі, повною мірою використовувати експортний потенціал харчової промисловості.

Логічним є значний обсяг інвестицій у сферу торгівлі в Україні. З огляду на те, що ринок України один з найбільших у Східній Європі, а вітчизняних торговельних підприємства на ньому бракує, ця сфера одна з найпривабливіших для іноземного інвестування. На нашу думку, для населення України переважання на вітчизняному ринку зарубіжних гігантів сфери торгівлі позитивне, оскільки протягом останніх 10 років відбулося істотне зростання кількості магазинів оптово-роздрібною торгівлі, а також підвищення якості обслуговування у них. Водночас спостерігається ситуація, у якій вітчизняні компанії не мають змоги конкурувати на рівних із зарубіжними мережами, що зумовлює високу залежність віт-

чизняної економіки від зарубіжних інвестицій у достатньо важливі інфраструктурній сфері.

Занепокоєння викликає також значна інвестиційна залежність фінансової сфери України. З огляду на кризові явища в економіці країн Європи значна залежність банківської системи України від Франції, Швеції та Великої Британії турбує. На нашу думку, іноземного інвестора приваблюють: висока відсоткова ставка (яка у 3–4 рази вища в Європі), низькі бар'єри входження на ринок, ненасиченість фінансового ринку, високий попит на інвестиційні ресурси, дешева робоча сила.⁷³

Слабкість вітчизняної економіки зумовлює необхідність допуску на український ринок зарубіжних фінансових установ, що забезпечать стабільне функціонування економіки. Основним завданням інвестиційної політики України у сфері фінансів має стати пошук балансу між допустимим обсягом зарубіжного та вітчизняного капіталу.

Оцінюючи галузеву структуру інвестицій з ЄС в Україну, неможливо не звернути увагу на високий рівень привабливості сфери послуг для зарубіжних інвесторів. З одного боку, така ситуація може пояснюватися браком конкуренції у цій галузі, отже можливістю отримання високих прибутків у разі застосування піонерної стратегії. З іншого боку, сферу ділових послуг підприємствами можуть використовувати для відмивання коштів, що демонструє приплив інвестицій з Кіпру саме у цей сектор.

Щодо інвестицій з нуля, то їх обсяг в українську економіку незначний. Проекти такого типу здійснюються у тих галузях, що не вимагають значного стартового капіталу, зокрема у сфері послуг (табл. 2.3.4).

---

⁷³ Ernst and Young European Investment Monitor, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goaleurope.com/wp-content/uploads/2011/07/Ukraine-FDI-Report-2011-Eng.pdf>

Таблиця 2.3.4

**Основні європейські інвестиційні проекти типу грінфілд,
що реалізувалися в Україні з 2007 р.**

Компанія-інвестор	Цільова галузь	Країна-інвестор	Оцінна вартість проекту (млн дол. США)
EcoEnergy	Альтернативна/відновлювальна енергія	Швеція	279
Aisi Realty	Нерухомість	Кіпр	205
ArcelorMittal	Металургія	Люксембург	3000
Asamer	Нерухомість	Австрія	941
VS energy International NV	Видобувна промисловість	Нідерланди	750
GLD Invest Group	Нерухомість	Австрія	464
Michaniki	Нерухомість	Греція	300
The Outlet Company	Нерухомість	Польща	201
ING Group	Фінансові послуги	Нідерланди	822
Antonio Merloni	Електроніка	Італія	262

Джерело: Ukraine's inward FDI and its policy context

Щодо інвестицій у підприємства, то основними інвесторами тут були найбільші світові ТНК. Близько 70% зарубіжних інвесторів ООН зараховує до сотні найбільших транснаціональних корпорацій світу. З огляду на те, що сфери їхньої діяльності різні, це ще раз підтверджує, що вітчизняна економіка повною мірою охоплена інвестиційними потоками з країн Європейського Союзу (табл. 2.3.5).

Таблиця 2.3.5

**Провідні європейські ТНК, що інвестували кошти
в українську економіку протягом 2007–2013 рр.**

Ранг ТНК у світі	Назва	Материнська економіка	Сфера діяльності	Активи, млн дол. США	Кількість працівників
2	Royal Dutch Shell plc	Нідерланди/Велика Британія	Паливна промисловість	322 560	97 000

Продовження табл. 2.3.5

Ранг ТНК у світі	Назва	Материнська економіка	Сфера діяльності	Активи, млн дол. США	Кількість праців- ників
3	BP plc	Велика Британія	Паливна промисловість	272 262	79 700
7	Total SA	Франція	Паливна промисловість	192 034	92 855
14	ArcelorMittal	Люксембург	Металургія	130 904	262 832
16	Siemens AG	Німеччина	Електроніка	139 939	405 000
18	Anheuser- Busch InBev NV	Бельгія/ Нідерланди	Харчова промисловість	114 342	114 313
54	Unilever PLC	Нідерланди/ Велика Британія	Диверсифікована	55 007	165 000
62	British American Tobacco PLC	Велика Британія	Харчова промисловість	43 613	92 285
66	Koninklijke Philips Electronics NV	Нідерланди	Електроніка	43 117	119 001
67	Deutsche Post AG	Німеччина	Транспорт	50 458	424 686
68	AstraZeneca PLC	Велика Британія	Фармацевтика	56 127	61 700
70	SABMiller PLC	Велика Британія	Харчова промисловість	39 108	70 131
71	ThyssenKrupp AG	Нідерланди	Металургія	59 488	187 495
83	Sanofi-Aventis SA	Франція	Фармацевтика	113 928	101 575
85	WPP PLC	Велика Британія	Ділові послуги	38 111	101 387
86	Linde AG	Нідерланди	Хімічна промисловість	35 927	48 430
89	Renault SA	Франція	Автомобіле- будування	93 676	122 615
97	Pernod-Ricard SA	Франція	Харчова промисловість	33 264	18 453
Фінансові ТНК					
2	BNP Paribas	Франція		2 670 738	205 348
3	HSBC Holdings PLC	Велика Британія		2 454 689	302 327
4	Allianz SE	Нідерланди		835 301	151 338
8	Deutsche Bank AG	Нідерланди		2 547 065	102 062
10	Axa	Франція		977 927	102 957

**Розділ 2. Детермінанти впливу
на економічний суверенітет країн**

Закінчення табл. 2.3.5

Ранг ТНК у світі	Назва	Материнська економіка	Сфера діяльності	Активи, млн дол. США	Кількість праців- ників
12	Credit Agricole SA	Франція		2 280 053	87 520
15	ING Groep NV	Нідерланди		1 784 390	107 106
39	Commerzbank AG	Німеччина		1 008 196	50 489
41	Prudential PLC	Велика Британія		406 623	25 992
49	DZ Bank AG	Німеччина		512 538	26 800

Джерело: UNCTAD World Investment Report 2014 – www.unctad.org

Зазначене дає підстави стверджувати, що вітчизняна економіка характеризується високим рівнем інвестиційної привабливості, що зумовило значні обсяги прямих іноземних інвестицій, спрямованих у різні її галузі. На нашу думку, на сьогодні галузева структура іноземного інвестування вимагає оптимізації для уникнення надмірної концентрації іноземного капіталу, зокрема у сфері фінансових та ділових послуг, а також активізації інвестиційних потоків у розбудову транспортної інфраструктури та розвиток сфери наукомістких галузей економіки.

Інвестиційні зв'язки України та країн Європейського Союзу нині достатньо значні. Перебування на території України великої кількості транснаціональних корпорацій Європи, а також концентрація їхнього капіталу у фінансовій сфері та промисловості зумовлюють високий ступінь залежності України від Європейського Союзу. З огляду на це доцільна оцінка наслідків європейського інвестування на розвиток вітчизняної економіки.

Один з найбільш позитивних наслідків вливання європейських коштів у вітчизняну економіку – створення в Україні нових робочих місць. За даними звіту аудиторської компанії Ернст енд Янгс про прями іноземні інвестиції в Україну за 2013 рік, протягом 2006–2012 рр. завдяки

європейським інвестиціям в Україні було створено 7487 робочих місць. За результатами звітного року було створено додатково 1150 робочих місць. Найбільше робочих місць протягом звітного періоду було створено в автомобілебудуванні (2030), проте це лише 3% загальної кількості інвестиційних проектів. У харчовій промисловості (1895 місць) – лише 7% проектів з інвестування, що проводилися в Україні. Найменшою кількістю робочих місць характеризуються сфери ділових послуг та страхування (14 і 25 відповідно) з часткою 7% загального обсягу інвестицій (табл. 2.3.6).

Таблиця 2.3.6

Кількість створених робочих місць в основних галузях-реципієнтах інвестицій у 2006–2012 рр.

Сектор економіки	Кількість проектів	Частка у загальній кількості, %	Кількість створених робочих місць
Фінансові послуги	24	13	590
Логістика	17	10	361
Харчова промисловість	16	9	1895
Страховання	13	7	25
Неметалічна мінеральна продукція	13	7	14 400
Ділові послуги	12	7	14
Інформаційні послуги	10	6	133 202
Металургія	6	3	133
Автомобільна промисловість	6	3	2030
Інші	61	34	1837
Усього	178	100	7487

Джерело: *Ernst and Young European Investment Monitor, 2013* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/European-Attractiveness-Survey-2013/\\$FILE/European-Attractiveness-Survey-2013.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/European-Attractiveness-Survey-2013/$FILE/European-Attractiveness-Survey-2013.pdf)

Це свідчить про неоднаковий соціальний ефект іноземного інвестування та вказує на доцільність створення в Україні у перспективі нормативів, що зобов'язуватимуть зарубіжних інвесторів створювати одне робоче місце під час вкладення у вітчизняну економіку визначеної суми коштів. З урахуванням того, що частина європейських інвестицій в Україну має вітчизняне коріння, можна стверджувати, що такі дії мають позитивний вплив на українську економіку.

У географічній структурі інвестицій за кількістю створених робочих місць лідерами є Польща, Німеччина та Велика Британія.

Зарубіжні інвестиції в Україну сприяли формуванню на її теренах адекватного вимогам сьогодення бізнес-середовища, а також підвищенню вимог до кваліфікації спеціалістів у галузі економіки.

Крім того, інвестування з Європи позитивно впливає на соціальні процеси в Україні та створює передумови для удосконалення її інвестиційного середовища. Завдяки інвестуванню з країн Європейського Союзу відбувається трансфер технологій в Україну: підвищується рівень технічного оснащення вітчизняних виробничих підприємств, управлінці ознайомлюються з новими технологіями ведення бізнесу. Підвищується рівень знання європейських мов у працівників транснаціональних корпорацій, а також студентів, що прагнуть обійняти посади у філіалах зарубіжних підприємств.

До переваг іноземного інвестування можна зарахувати те, що більшість потоків капіталу спрямовуються в Україну від транснаціональних корпорацій, що загалом є надійними інвесторами. Продукція, яку виробляють в Україні на підприємствах, що є філіалами ТНК, відповідає вимогам до якості, розробленим в економічно розвинених країнах. Філіали ТНК зазвичай характеризуються впровадженням демократичних норм управління, які можна вважати орієнтиром для всіх підприємств країни. Необхідно зауважити також, що саме ТНК зазвичай привносять в економіку інформаційні технології, отже є стимуляторами науково-технічного прогресу в країнах-реципієнтах інвестицій.

Основна сфера концентрації іноземного капіталу – банківський сектор. Позитивними проявами функціонування в Україні європейських банків такі:

- зменшення відсоткових ставок;
- розширення асортименту послуг;
- здешевлення та підвищення якості банківських послуг;
- підвищення конкуренції на ринку;
- використання іноземних інновацій, особливо стосовно корпоративного управління;
- запозичення іноземного досвіду;
- розвиток фінансового ринку;
- збільшення довіри населення до фінансових установ та рівня оплати праці банківського персоналу;
- подальшої монетизації економіки та абсорбція додаткової грошової маси банківською системою.

Проте на сьогодні існують негативні фактори, пов'язані з надмірною концентрацією іноземного капіталу в банківському секторі, а також у сфері страхування. За нинішніх умов іноземні банки значно впливають на обсяги депозитів та кредитів, що відображається на пропозиції грошей в обігу, від чого залежить рівень інфляції, і опосередковано – курс національної валюти. Відбувається також зменшення кількості українських банків, які не витримують конкуренції. До основних загроз у банківській сфері належать:

- зменшення ліквідності банківської системи України;
- дефіцит іноземної валюти (внаслідок її виводу за кордон іноземними інвесторами);
- загроза банкрутства вітчизняних банків, адже значна частина їхніх фінансових джерел надходить з фінустанов країн ЄС;
- фінансова криза спричиняє паніку та негативні очікування населення, що є наслідком вилучення коштів з банківської системи.

З огляду на орієнтацію України на подальше залучення інвестиційного капіталу з країн Європи у 2012 р. уряд України ініціював програму вдосконалення інноваційного середовища, що також, певним чином, можна зарахувати до позитивних наслідків зарубіжного інвестування. Ця програма покликана сприяти перспективам економічного зростання, а також зміцненню європейських ТНК в Україні. Вона реалізувалася відповідно до програми кредитування від МВФ у сумі 15,2 млрд дол. США, призначеною для стабілізації суверенного боргу України.⁷⁴ Реформи передбачають спрощення податкового законодавства, приватизацію енергетичного сектору і дерегуляцію.

Для залучення більшої кількості інвестицій в Україну слід зосередити увагу на таких факторах:

– жорсткі: для інвесторів, що бажають інвестувати за кордон, найважливіший критерій (63%) – транспортна та логістична інфраструктури. Для збільшення своєї частки в інвестиційних проектах у Центральній та Східній Європі Україна повинна розвинути інфраструктуру і кластери міжнародного рівня;

– м'які: 62% інвесторів наполягають, що стабільність і прозорість – ключові фактори для залучення їхніх інвестиційних проектів. Виходячи за межі поточних реформ, запропонованих МВФ, Україні необхідно поліпшити свою фіскальну стабільність, особливо в таких галузях, як інвестиції та захист майнових прав, розвиток фінансових ринків і дерегуляція бізнесу. Інвестори очікують більшої прозорості в Україні, зокрема зменшення корупції, бюрократії, строків митного оформлення і тиску від податкових та інших контролюючих органів;

– амбітні: з огляду на перспективу Україна повинна почати інвестувати в талант та інновації, щоб конкурувати з європейськими лідерами в галузі ПІІ. Інвестори очікують, що

---

⁷⁴ Ernst and Young European Investment Monitor, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goaleurope.com/wp-content/uploads/2011/07/Ukraine-FDI-Report-2011-Eng.pdf>

зростання європейської економіки відбудеться завдяки інноваційним галузям, таким, як ІТ (24% з них) і екологічно чисті технології (23%).⁷⁵

На сьогодні інвестиційна політика держави та насамперед іноземні інвестиції відіграють велику роль у розвитку економіки і сприяють збалансованості й ефективності народного господарства. Іноземні інвестиції особливо необхідні у тих галузях економіки, активізація яких допоможе вивести її із кризового стану, зняти соціальну напругу в суспільстві. Це виробництво продуктів харчування, товарів широкого попиту і послуг, ліків та іншої життєво важливої продукції. І йдеться не лише про те, щоб забезпечити населення необхідними товарами та послугами, а й щоб здійснити їх імпортозаміщення, звільнивши валютні ресурси, що витрачаються на імпорт товарів широкого вжитку або сировини для їх виробництва.

Незважаючи на позитивний вплив європейського інвестування на економіку України воно несе й загрози економічному суверенітету, у фінансовій сфері, що вимагає від уряду розробки адекватних дій, спрямованих на нівелювання залежності вітчизняного банківського сектора від європейського капіталу.

Проведений аналіз дає змогу констатувати, що на сьогодні європейські інвестиції відіграють виключну роль у розвитку вітчизняної економіки. Саме на країни ЄС припадає ледь частка зарубіжного капіталу, що спрямовується майже в усі галузі економіки України.

З інвестиційними зв'язками України та Європейського Союзу пов'язана проблема офшоризації українського бізнесу, про що свідчить те, що Кіпр на сьогодні – основний реципієнт інвестицій з України і провідний вкладник коштів у вітчизняну економіку. Враховуючи те, що понад 80% вітчиз-

---

⁷⁵ Ernst and Young European Investment Monitor, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goaleurope.com/wp-content/uploads/2011/07/Ukraine-FDI-Report-2011-Eng.pdf>

няних інвестицій на Кіпр походить з єдиного центру в Україні, можна стверджувати, що канали іноземного інвестування використовуються в Україні також для перерозподілу коштів між регіонами.

Оцінюючи галузеву структуру прямих іноземних інвестицій в економіку України, доходимо висновку, що основними сферами тяжіння європейських ресурсів є банківський та страховий бізнес, а також обробна промисловість, зокрема харчова, та металургія. Значна кількість ресурсів спрямовується також у сферу послуг, причому за цим напрямом переважають інвестиції з нуля, а також у сферу торгівлі.

Позитив, на нашу думку, те, що серед інвесторів в економіку України переважають транснаціональні корпорації, що зарекомендували себе надійними партнерами і привносять в економіку України не лише фінансові ресурси, а й нові технології виробництва та форми ведення бізнесу.

Усе зазначене дає підстави стверджувати, що серед наслідків європейського інвестування у вітчизняну економіку переважають позитивні, що мають не лише економічний, а й соціальний характер. Щодо негативних наслідків, то найбільш відчутні вони у фінансовій сфері, де концентрація іноземного капіталу найбільша. Тому саме на боротьбу з надмірною залежністю банківської сфери від європейських інвестицій має сьогодні бути спрямована вітчизняна політика.

2.4. Інформаційні війни як інструмент деструктивного впливу на національний суверенітет

Кінець ХХ століття – це період становлення інформаційного суспільства, що пов'язано з розвитком інформаційних систем, глобалізацією інформаційних процесів, які привертають увагу до нових аспектів національного суверенітету країни, а саме до інформаційного та електронного суверенітетів. Саме в цих умовах активізації інтеграційних та глобалізаційних процесів у Європі дедалі більшої значущості

набувають різноманітні аспекти національного суверенітету окремих держав, збереження їхньої самобутньої культури, традицій, національних надбань у багатьох сферах соціального буття. З огляду на це виникає необхідність теоретичного осмислення та практичного впровадження стратегії різних форм інформаційного протиборства, інформаційних війн та воєнно-інформаційної безпеки у різноманітних контекстах конфліктного розвитку світової спільноти. Це зумовлено інтенсифікацією процесів обігу інформації у внутрішній та зовнішній сферах соціальних та міждержавних відносин, а також станом економічної науки та практики, який демонструє невизначеність змісту категорії «інформаційні війни», конфліктність її співвідношення із такими сучасними поняттями та явищами, як «свобода інформації», «інформаційна безпека» та «національний суверенітет».

На тлі сучасної інформаційної революції у світовій практиці міждержавних відносин відбувається послідовна трансформація війни або збройного протистояння класичного типу у війни або протистояння неklasичного типу. Поступово відходить у минуле образ війни як збройного летального протиборства із численними людськими жертвами. Натомість отримуємо образи іншої війни – нанотехнологічної, психологічної, інформаційної, консцієнтальної (війна світоглядів або типів свідомості) і війни преємптивної (трансформація націй; заповнення вакууму безпеки тощо).

Звичною стала практика інформаційно-психологічного протиборства (боротьби і/або війни), яка, по суті, перетворилася на самотійний напрям зовнішньої політики розвинених держав.

Водночас провідні держави світу активно реалізують завдання створення й удосконалювання нелетальних систем ураження супротивника із використанням спеціальних сил і засобів інформаційно-психологічного впливу на національний суверенітет країни. Добре відомо, що в процесі подальшої глобалізації і домінування інформаційної складової у структурі сучасної цивілізації істотно й невпинно ускладнюватиметься

зміст і характер війн. Цілком природно, що це зумовить помітні зміни у підходах щодо зміцнення національного суверенітету.

Нині технології дають змогу легко створювати фальшиву інформацію або фальсифікувати наявну, що робить інформаційну війну найефективнішою в сучасних умовах. Війни можуть виграти на полі бою, проте програти у свідомості людей. Інформаційні війни супроводжують усю історію людства. Спочатку вони були релігійними й ідеологічними, причому для боротьби з носіями чужих поглядів застосовувались усі види репресій. Нині це вже високотехнологічні війни, спрямовані на руйнування національної ідентичності, – від насаджування нових стандартів життя до посягань на національний суверенітет.

Слід зазначити, що найбільш вразливим місцем сучасних складних систем стають процеси прийняття рішень. Саме тому інформація як така поступово почала змінювати статус. Вона стала переходити від сили, що допомагала в бою, в силу основну, яка і вирішує результат війни. На сучасному етапі розвитку цивілізації інформація відіграє ключову роль у функціонуванні суспільних і державних інститутів і у житті кожної конкретної людини. Процес інформатизації розвивається настільки стрімко і найчастіше непередбачувано, що можна однозначно твердити, що людство починає усвідомлювати її соціальні, суспільні, політичні, економічні, військові та інші можливі наслідки. Глобальна інформатизація веде до створення єдиного світового інформаційного простору, у рамках якого провадиться нагромадження, обробка, збереження та обмін інформацією між суб'єктами цього простору – людьми, організаціями, державами. Цілком зрозуміло й очевидно, що можливості швидкого обміну політичною, економічною, науково-технічною, спеціальною й іншою інформацією, застосування нових інформаційних технологій в усіх сферах громадського життя і особливо у виробництві й управлінні є безсумнівним благом для людства. Але подібно

до того, як швидке промислове зростання створило загрозу дозвіллю землі, а успіхи ядерної фізики зумовили небезпеку ядерної війни, й інформатизація може стати джерелом серйозних проблем планетарного масштабу.

Однак необхідного рівня інформатизації можна досягти лише в суспільстві з високим науково-технічним і промисловим потенціалом і достатнім культурно-освітнім рівнем різних прошарків населення окремих країн. У світовий інформаційний простір входять тільки найрозвиненіші і відповідно підготовлені країни. Держави, що не мають таких передумов усебічного розвитку, відсуваються на узбіччя соціального і технічного прогресу і стають вічними маргіналами цивілізації. Уже тепер така нерівномірність загрожує протистоянням розвинених країн й іншого світу, загрозою нестабільності та виникнення нових сутичок і конфліктів.

Для визначення рівня розвитку інформаційної економіки застосовують різні методи. За методологією Всесвітнього банку розраховують індекс економіки знань, який оцінює ефективність використання країною знань для її економічного і соціального розвитку, та індекс знань – для оцінювання здатності країни створювати, приймати і поширювати знання.⁷⁶ Індекс економіки знань KEI – це середнє значення чотирьох індексів (економічного й інституціонального режиму, освіти, інновацій та інформаційних технологій і комунікацій), а індекс знань KE – середнє значення трьох індексів за винятком індексу економічного й інституційного режиму. Ця методологія оцінки рівня інформатизації економіки дає змогу порівнювати окремі показники різних країн, а також середні показники, що характеризують групу країн. Показники розвитку інформаційної економіки країн наведено у табл. 2.4.1.

---

⁷⁶ The informative site of the World bank (2013), «KEI and KI Indexes (KAM 2012)», available at: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page5.asp, (Accessed 2 October 2013).

**Розділ 2. Детермінанти впливу
на економічний суверенітет країн**

Таблиця 2.4.1

**Показники розвитку інформаційної економіки країн
у 2012 році**

Рейтинг	Країна	Індекс економіки знань (KEI)	Індекс знань (KE)	Індекс економічного режиму	Індекс інновацій	Індекс освіти	Індекс ІКТ
1	Швеція	9,43	9,38	9,58	9,74	8,92	9,49
2	Фінляндія	9,33	9,22	9,65	9,66	8,77	9,22
3	Данія	9,16	9,00	9,63	9,49	8,63	8,88
4	Нідерланди	9,11	9,22	8,79	9,46	8,75	9,45
5	Норвегія	9,11	8,99	9,47	9,01	9,43	8,53
6	Нова Зеландія	8,97	8,93				
7	Канада	8,92	8,72	9,09	8,66	9,81	8,30
8	Німеччина	8,90	8,83	9,10	9,11	8,20	9,17
9	Австралія	8,88	8,98	8,56	8,92	9,71	8,32
10	Швейцарія	8,87	8,65	9,54	9,86	6,90	9,20
11	Ірландія	8,86	8,73	9,26	9,11	8,87	8,21
12	США	8,77	8,89	8,41	9,46	8,70	8,51
13	Тайвань, Китай	8,77	9,10	7,77	9,38	8,87	9,06
14	Великобританія	8,76	8,61	9,20	9,12	7,27	9,45
15	Бельгія	8,71	8,68	8,79	9,06	8,57	8,42
16	Ісландія	8,62	8,54	8,86	8,00	8,91	8,72
17	Австрія	8,61	8,39	9,26	8,87	7,33	8,97
18	Гонконг, Китай	8,52	8,17	9,57	9,10	6,38	9,04
19	Естонія	8,40	8,26	8,81	7,75	8,60	8,44
20	Люксембург	8,37	8,01	9,45	8,94	5,61	9,47
.....							
55	Російська Федерація	5,78	6,96	2,23	6,93	6,79	7,16
56	Україна	5,73	6,33	3,95	5,76	8,26	4,96

Як свідчать дані табл. 2.4.1, Україна посідає 56 місце у рейтингу серед 146 досліджуваних країн, причому порівняно з попереднім періодом Україна втратила у рейтингу дві позиції. Якщо характеризувати складові індексу економіки знань, то слід визнати низькі значення індексу економічного

режиму та індексу інформаційних і комунікаційних технологій, що є нижчими за середнє значення. Проте Україна має високий індекс освіти – 8,26.

Ще один показник інформаційної економіки – індекс мережевої готовності NRI Всесвітнього економічного форуму (WEF),⁷⁷ за яким темпи розвитку інформаційного суспільства наведено у табл 2.4.2. Серед країн першої десятки найвищі темпи розвитку мережевої готовності були у Фінляндії, Сінгапурі та Нідерландах. Місце України в рейтингу вказує на відставання у темпах розвитку інформаційного суспільства та необхідність змін у державній політиці з поширення ІТ-інфраструктури (Україна за рік перемістилася з 75 на 73 місце).

Таблиця 2.4.2

Індекс мережевої готовності NRI у деяких країнах

Рейтинг	Країна	2013	2012	Рейтинг	Країна	2013	2012
1	Фінляндія	5,98	5,81	8	Данія	5,58	5,70
2	Сінгапур	5,96	5,86	9	США	5,57	5,56
3	Швеція	5,91	5,94	10	Тайвань, Китай	5,47	5,48
4	Нідерланди	5,81	5,60	.....			
5	Норвегія	5,66	5,59	54	Російська Федерація	4,13	4,02
6	Швейцарія	5,66	5,61	.....			
7	Велика Британія	5,64	5,50	73	Україна	3,87	3,85

Це підтверджується й глобальним інноваційним індексом (Global Innovation Index), який розраховується INSEAD⁷⁸ (Світова бізнес-школа) разом з WIPO⁷⁹ – Світовою організа-

⁷⁷ The Networked Readiness Index 2013. World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/GITR/2013/GITR_OverallRankings_2013.pdf

⁷⁸ The Business School for the World [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.insead.edu

⁷⁹ World Intellectual Property Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.wipo.int

**Розділ 2. Детермінанти впливу
на економічний суверенітет країн**

цією з інтелектуальної власності. ІТ-розвиток корелює з інноваційним, у якому Україна також відстає від інших країн, навіть від Тунісу (табл. 2.4.3).

Таблиця 2.4.3

Глобальний інноваційний індекс ГІІ у деяких країнах

Країна	Глобальний інноваційний індекс, 2013		Глобальний інноваційний індекс, 2012	
	Індекс	Рейтинг	Індекс	Рейтинг
Швейцарія	66,59	1	68,2	1
Швеція	61,36	2	64,8	2
Велика Британія	61,25	3	61,2	5
Нідерланди	61,14	4	60,5	6
США	60,31	5	57,7	10
Фінляндія	59,51	6	61,8	4
Гонконг (Китай)	59,43	7	58,7	8
Сінгапур	59,41	8	63,5	3
Данія	58,34	9	59,9	7
Ірландія	57,91	10	58,7	9
...				
Російська Федерація	37,20	62	37,9	51
...				
Туніс	35,82	70	36,5	59
Україна	35,78	71	36,1	63

Індикатором розвитку інформаційного суспільства є також індекс ІДІ розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, що визначається МСЕ.⁸⁰ Цей індекс свідчить, що Україна втрачає свої позиції, але посідає вищу за середню позицію в рейтингу серед 155 країн (табл. 2.4.4).

Провідними країнами за індексом ІДІ залишаються: Корея, Швеція, Ісландія, Данія, Фінляндія та ін. Істотно підвищився рейтинг Японії та, навпаки, знизився у Гонконгу,

⁸⁰ Измерение информационного общества, 2012, МСЭ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/idi/material/2012/MIS2012-ExecSum-R.pdf>

Китаї, що насамперед пов'язано з темпами розвитку. Стабільність цих темпів демонструє Росія та Білорусь. Україна перейшла з 59 на 67 місце, незважаючи на незначне збільшення індексу. За цим індексом Україна належить до розвинених країн (значення індексу яких коливається в межах 3,78–8,34), а отже, з кожним роком рівень інтегрованості України у світові інформаційні процеси зростає.

Таблиця 2.4.4

Індекс ІДІ розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у деяких країнах

Країна	Рейтинг 2011	Індекс 2011	Рейтинг 2010	Індекс 2010	Рейтинг 2008	Індекс 2008
Республіка Корея	1	8,56	1	8,40	1	7,80
Швеція	2	8,34	2	8,23	2	7,53
Данія	3	8,29	4	7,97	7	7,12
Ісландія	4	8,17	3	8,06	3	7,46
Фінляндія	5	8,04	5	7,87	12	6,92
Нідерланди	6	7,82	9	7,61	5	7,30
Люксембург	7	7,76	7	7,78	4	7,34
Японія	8	7,76	13	7,42	11	7,01
Велика Британія	9	7,75	10	7,60	10	7,03
Швейцарія	10	7,68	8	7,67	9	7,06
Гонконг, Китай	11	7,68	6	7,79	6	7,14
...						
Росія	38	6,00	47	5,38	49	4,42
...						
Білорусь	46	5,57	52	5,01	58	3,93
...						
Тринідад і Тобаго	61	4,57	61	4,36	56	3,99
...						
Україна	67	4,40	62	4,34	59	3,83

Створення єдиного світового інформаційного простору неминуче вимагає уніфікації інформаційних і телекомунікаційних технологій усіх країн – суб'єктів інформаційного співтовариства. Це дає можливість могутнім індустріальним дер-

жавам, насамперед таким, як США і Японія, значно підсилювати свою політичну, економічну і військову перевагу за рахунок лідерства в інформатизації та здійснювати глобальний інформаційний контроль над світовим співтовариством і фактично нав'язувати свої правила гри в реальному житті. Перспектива такої залежності і можливість втрати самобутньої самостійності викликають серйозне занепокоєння інших держав, суспільних інститутів і окремих громадян.

Нині загрозу становить інформаційно-культурна й інформаційно-ідеологічна експансія через світові телекомунікаційні мережі (наприклад Internet) і через засоби масової інформації. Багато країн змушені вживати спеціальних заходів для захисту своїх співгромадян, своєї культури, традицій і духовних цінностей від деструктивного інформаційного впливу. Варто постійно пам'ятати про захист національних інформаційних ресурсів і збереження конфіденційності інформаційного обміну у світових відкритих мережах. Цілком імовірно, що на цьому ґрунті можуть виникати політична й економічна конфронтація між державами, нові кризові ситуації в міжнародних відносинах. Тому нині інформаційна безпека, інформаційна війна й інформаційна зброя виявилися в центрі уваги.

Уперше поняття «інформаційна війна» було введено в 1985 р. в Китаї як практичне відображення у діяльності китайських фахівців у галузі інформаційного протиборства поглядів давньокитайського військового діяча Сунь-цзи, що першим аргументував необхідність інформаційного впливу на супротивника.⁸¹ Але сучасна науково-технічна революція спричинила переверот в інформаційній боротьбі. Більш активно й глобально почали проводитись психологічні операції, інтенсивніше впроваджуватися нові інформаційні технології. Поняття інформаційної війни використовували для

---

⁸¹ Панарин И.Н. Информационная война и Россия / И.Н. Панарин. – М., 2000. – 113 с.

позначення технологічно орієнтованої тактики, вживаної для досягнення інформаційної переваги. Згодом інформаційну перевагу стали розглядати не тільки як зброю, а й як ціль. А з поширенням ситуацій, у яких важливості набували не інформаційні технології, а інформація як така, основним завданням порядку денного став контроль за засобами масової комунікації, а маніпулювання інформацією – одним з основних методів ведення інформаційної війни.

До середини 1990-х років інформаційна війна, на яку істотно вплинув науково-технічний прогрес і стрімкий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій, перетворилася на глобальну доктрину.

Теоретики нерідко зараховують до цього виду зброї широкий клас прийомів і способів інформаційного впливу на супротивника – від дезінформації і пропаганди до заходів радіоелектронної боротьби. Також є багато методів та форм ведення війни: спеціальна пропаганда, психологічний тиск, дезінформація, диверсифікація суспільної свідомості, поширення чуток, спеціальні інформаційні операції тощо. У такий спосіб досягається основне завдання інформаційної війни – здійснення безпосереднього негативного, руйнівного впливу на політичну могутність окремої держави шляхом відповідного послаблення її безпеки у будь-якій сфері життєдіяльності. На рис. 2.4.1 наведено інструменти інформаційної зброї, використання якої поширене в умовах інформаційної війни.

Універсальність, потайливість, багатоваріантність форм програмно-апаратної реалізації, радикальність впливу, достатній вибір часу і місця застосування, нарешті економічність роблять інформаційну зброю надзвичайно небезпечною:

– легко маскується під засоби захисту, наприклад інтелектуальної власності;

– дає змогу вести навіть наступальні дії анонімно, без оголошення війни.

Рис. 2.4.1. Інструменти інформаційної зброї

Джерело: розроблено автором

Зважаючи на аналіз досліджень, можна виокремити етапи розвитку теорії інформаційної війни. Слід зазначити, що в цій періодизації постійно змінюються теоретики на практиків, а потім знову цей цикл повторюється, оскільки нагромаджений новий досвід потребує осмислення.

Перший етап – початок 90-х років ХХ ст. Група науковців ВПС США, вивчаючи війни майбутнього, сформулювала вимоги до такої війни, наголошуючи, що найслабшим місцем на полі бою залишається мозок солдата.

Серед вчених першого періоду можна відзначити підходи Дж. Стейна і Р. Шафранського. Дж. Стейн у статті 1995 р. «Інформаційна війна» характеризує інформаційну війну як досягнення національних цілей за допомогою інформації. Він також наголошує, що інформаційна війна стосується ідей і епістемології, оскільки вона відбувається у сфері мислення, тобто основна ціль такої війни – це людський розум, особливо тих, хто приймає ключові рішення. Отже, ще двадцять років тому було чітко визначено сферу прийняття рішень в інтересах військових.

Р. Шафранський у 1994 р. акцентував на важливості ментального виміру та вищих цінностей.⁸² Об'єктом війни він вважає примус опонента підкоритись нашій волі.

В одній з перших книжок про інформаційні війни, виданій в 1995 р., американський учений М. Лібіцькі наголошував, що поєднання інформаційної й економічної воєн породжують два типи інструментарію:⁸³ інформаційної блокади та інформаційного імперіалізму. Інформаційну блокаду він пов'язує з таким розвитком суспільств, за якого потоки інформації будуть настільки ж важливі, як і потоки товарів. І тоді може виникати ситуація блокування країни від такого потоку. Інформаційний імперіалізм науковець виводить з поняття економічного імперіалізму. Торговельні війни покликані захищати свого виробника. Корпорації захищають свої уміння і знання, утруднюючи їх отримання для інших країн. Саме М. Лібіцькі дає найчіткіше визначення поняття інформаційної війни: «Інформаційною війною є використання інформації для атаки на інформацію» [с. 20]. Це можна розглядати як продовження американського військового погляду на завдання інформаційної війни як на досягнення інформаційних переваг над супротивником.

Австралійській підполковник Д. Коннері інформаційну війну вважає війною знань.⁸⁴ На його думку, крім фізичного та інформаційного, існує ще й когнітивний вимір. Саме там відбувається людське мислення. Коннері вважає, що війна знань створює події або інформацію, які не відповідають очікуванням опонента, ведучи його до розуміння того, що ціна конфлікту дуже висока і не виправдовує перемоги. Косово та Ірак, на його думку, демонструють деякі аспекти війни знань.

---

⁸² Szafranski R. Neocortical warfare? The acme of skill / R. Szafranski // In Athena's camp. Ed. By J. Arquilla, D. Ronfeldt. – Santa Monica, 1997.

⁸³ Libicki M. What is information warfare? / M. Libick. – Washington, 1995.

⁸⁴ Режим доступу : http://ips.cap.anu.edu.au/sdsc/papers/wp/wp_sdsc_378.pdf

У 1996 р. французькі дослідники довели, що інформаційна війна змінила парадигму війни знань. Автор дослідження Філіпп Бомар,⁸⁵ акцентує на тому, що американські та французькі проекти свідчать про обмін інформацією, але ніхто не займається інструментарієм її соціалізації, що полегшує створення колективних звернень. У своїх роботах він випадково потрапив на поле інформаційних воєн, але його основне зауваження варто згадати: «У парадигмі війни знань стратегічна перевага залежить не від концентрації на фактах та числах, а від взаємно доповнювального розуму тих, хто їх інтерпретує».

Другий етап – кінець 90-х років ХХ ст. Група учених під керівництвом Дж. Аркілла вперше фундаментально висвітлила проблеми інформаційної стратегії, кібервійни і мережевої війни, а також війни інформаційної.

Дж. Аркілла, який багато в чому сформував американські уявлення про інформаційну війну, починав зі створення американської інформаційної стратегії.⁸⁶ Останнім часом Аркілла зайнявся саме іррегулярною війною.⁸⁷

Сучасний конфлікт Аркілла розглядає як розташований між двома полюсами: кібервійна і мережева війна.⁸⁸ Кібервійна – це конфлікти високої та середньої інтенсивності, а мережева війна – конфлікти низької інтенсивності та операції, відмінні від війни. В останній не застосовуються ієрархічні форми організації, стратегії й комунікації. Мережева війна повністю змінює суть загроз, ролі й місії.

Сучасну війну на відміну від холодної (cold) Аркілла іменує «крутою» (cool). Її можна вести бітами і байтами, таємно втручаючись в будь-яку точку земної кулі. Така війна може бути повністю анонімною й абсолютно недорогою.

---

⁸⁵ Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Philippe_Baumard

⁸⁶ Arquilla J. The emergence of noopolitik. Toward an American information strategy / J. Arquilla, D. Ronfeldt. – Santa Monica, 1999.

⁸⁷ Arquilla J. Insurgents, raiders, and bandits. How masters of irregular warfare have shaped our world / J. Arquilla. – Chicago, 2011.

⁸⁸ Arquilla J. The advent of netwar / J. Arquilla, D. Ronfeldt. – Santa Monica, 2003.

Третій етап – початок ХХІ ст. На даному етапі спостерігалася істотна активність практиків-військових, які крім інформаційних операцій стали займатися й операціями впливу в інших сферах суспільного життя.⁸⁹ У США за редакцією австралійського вченого Л. Армистіда⁹⁰ видано серію навчальних посібників з питань інформаційних операцій, і це свідчить, що США – лідер теорії інформаційних війн.

Дослідник І. Панарін виокремлює два види інформаційної боротьби: інформаційно-технічну та інформаційно-психологічну, яку ведуть на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях⁹¹ [с. 169]. На стратегічному рівні інформаційного протиборотства зазвичай діють вищі органи влади, а на оперативному і тактичному – спецслужби та великий капітал.

В інформаційно-технічній боротьбі головними об'єктами впливу і захисту є інформаційно-технічні системи (системи зв'язку, телекомунікаційні системи, радіоелектронні засоби і т. ін.). Інформаційно-технічний вплив – цілеспрямоване виробництво і поширення спеціальної інформації, яка чинить безпосередній вплив на функціонування та розвиток інформаційно-технічного середовища суспільства, тобто комп'ютери, засоби зв'язку і програмне забезпечення відіграють роль зброї масового збою, за допомогою якої можна проникати до комп'ютерних систем і порушувати їх роботу.

Застосування економічних впливів ззовні стало практикою ХХІ ст., коли поширення набув напад саме на національний суверенітет країн.⁹² Виходячи з цього, деякі дослідники закликають взагалі не прив'язуватися до воєнного контексту, а розглядати інформаційні війни в соціально-еко-

---

⁸⁹ Influence warfare. How terrorists and governments fight to shape perceptions in a war of ideas. Ed. by J.J.F. Forest. – Westport – London, 2009;

Ideas as weapons. Influence and perception in modern warfare. – Ed. by G.J. David Jr, T.R. McKeldin III. – Washington, 2009.

⁹⁰ Information operations. Warfare and the hard reality of soft power. Ed. By L. Armistead. – Washington, 2004;

Information warfare. Separating hype from reality. Ed. by L. Armistead. – Washington, 2007; Armistead L.

Information operations matters. Best practices. – Washington, 2010.

⁹¹ Панарин И.Н. Технология информационной войны / И.Н. Панарин. – М. : КСП+, 2003. – 320 с.

⁹² Perkins J. Confessions of an economic man / J. Perkins. – San Francisco, 2006.

номічному аспекті. Наприклад, Україна зазнає постійних інформаційних атак саме з економічною метою. Так, кожна газова війна з Росією спричиняє серйозне погіршення іміджу країни як торговельного партнера для Заходу.

Четвертий етап – з 2010 р. досі. Цей етап характеризується появою нового терміна – епістемологічна війна.⁹³ Епістемологія як дисципліна виникає в контексті розвідувальної роботи.⁹⁴

Найбільш значущими роботами цього періоду є праці футуролога Елвіна Тоффлера, який відомий в усьому світі результатами аналізу розвитку майбутнього. Його класифікація розвитку людства складається з трьох етапів: аграрного, індустріального й інформаційного. На кожному етапі головне підґрунтя різне: земля, потім заводи і фабрики, нині – інформація, тобто перехід до інформаційної війни не є випадковістю, а відображає стратегію розвитку людства.

Саме в цей період тема інформаційної війни стала популярною в різних колах вітчизняних науковців. Існує багато досліджень, які розкривають розвиток тероризму в умовах формування інформаційного суспільства, зростання ролі інформаційно-комунікаційних технологій та безпосередньо пов'язаних з ними засобів масової інформації, особливості відносин між тероризмом та мас-медіа, ролі мас-медіа в наслідках терористичних актів.^{95, 96, 97, 98, 99}

---

⁹³ Режим доступу : <http://geopoliticraticus.wordpress.com/2010/10/23/epistemological-warfare>

⁹⁴ Режим доступу : <http://www.vukutu.com/blog/2012/01/the-epistemology-of-intelligence>

⁹⁵ Загальна характеристика форм і засобів ведення інформаційних війн в Україні / В.М. Абакумов // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 3(50). – С. 235–244.

⁹⁶ Захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : навч. посіб. Ч. 1. : Криптогр. захист інформації / І.Д. Горбенко, Т.О. Гріненко ; Харків. нац. ун-т радіоелектроніки. – Х., 2004. – 368 с.

⁹⁷ Нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки. Комплексні системи захисту інформації : навч. посіб. / О.А. Замула, Ю.І. Горбенко, О.І. Шумов ; Харків. нац. ун-т радіоелектроніки. – Х., 2010. – 248 с.

⁹⁸ Основи інформаційної безпеки : підручник / В.І. Андреев, В.О. Хорошко, В.С. Чередниченко, М.Є. Шелест ; за ред. В.О. Хорошка. – [Вид. 2-ге], доповн. і переробл. – К. : ДУІКТ, 2009. – 292 с.

⁹⁹ Кіслов Д.В. Інформаційні війни : монографія / Д.В. Кіслов ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К. : [б. в.], 2013. – 300 с.

Сучасні дослідники погоджуються, що нині нема єдиного академічного підходу до проблеми інформаційних воєн.¹⁰⁰

За інформацією відкритих джерел існує шість основних підходів щодо трактування поняття «інформаційна війна»:

– Соціально-комунікативний підхід. Згідно з цим підходом, сутність поняття «інформаційна війна» зводиться до окремих інформаційних заходів, інформаційних способів і засобів корпоративної конкуренції, а сама інформаційна війна розглядається як закономірне явище сучасного світу.

– Психологічний підхід. За цим підходом сутність інформаційної війни трактується як система засобів і способів психологічного впливу на масову свідомість задля спрямування її у вигідному для суб'єкта впливу напрямі.

– Військово-прикладний підхід, відповідно до якого інформаційна агресія належить до воєнного протиборства і розглядається як комплексне спільне застосування сил і засобів інформаційної й збройної боротьби.

– Державно-інструментальний підхід, в рамках якого інформаційна війна розглядається як засіб зовнішньої і внутрішньої політики.

– Геополітичний підхід, представники якого вважають інформаційну війну явищем зовні мирного періоду міждержавного протиборства, що дає змогу вирішувати зовнішньополітичні завдання несилowym у традиційному розумінні шляхом.

– Віртуально-кібернетичний підхід – інформаційна війна розглядається як сукупність технічних, програмних та інших засобів, які використовуються у віртуальному просторі для ураження інформаційних систем супротивника, а також для максимально швидкого розповсюдження інформації.

В окремих країнах проводять специфічні дослідження інформаційних воєн. Наприклад, дослідження британських

---

¹⁰⁰ Armistead L. Information operations matters. Best practices / L. Armistead. – Dulles, 2010.

вчених спрямовані не на зміну відносин, а на зміну поведінки. Вони наголошують на тому, що, змінивши відносини, економічні суб'єкти необов'язково придуть до зміни поведінки, тому метою має бути саме зміна поведінки.

Їхньою базовою позицією стало виокремлення трьох видів комунікації: інформаційної, відносної (залежить від відносин) і поведінкової. Саме остання спрямована на просування конкретної заздалегідь заданої поведінки. Як приклад вони наводять навіть президентську кампанію Обама «Change» («Зміни»). У соціальних медіа було запущено вірусне повідомлення, яке закликала прийти на ралі Обама, оскільки це дуже емоційно захоплива дія. Тож це стало цікавим навіть тим, хто не є прихильником Обама або любить сидіти вдома. І це змінило їхню поведінку.

Інформаційна війна стала нині в центрі політики, економіки та військової справи. «Мирні» застосування цього інструментарію давно вийшли за межі його військового використання. Прийняття рішень існує в усіх сферах, і в разі конкурентного зіткнення починається боротьба за єдність одного рішення і проти рішень альтернативних.

Одним з яскравих прикладів інформаційної війни з економічним підтекстом (на додаток до політичного) стала інформаційна війна 2012 р. про проведення в Україні чемпіонату Європи з футболу. Перед початком Євро-2012 було багато негативних публікацій у західній пресі, які застерігали туристів від відвідування футбольного чемпіонату в Україні.

Якщо у разі економічних воєн велику роль відіграють корпоративні цілі, які іноді одночасно намагається захищати держава (наприклад, інтереси «Газпрому» у разі економічної війни з Україною захищає російський державний апарат і підлеглі йому федеральні канали), то інформаційні війни в соціальній сфері, які можуть змінювати цінності суспільства, ведуть виключно держави. Досить згадати перебудову, яка

повністю змінила і політичний, і економічний, і соціальний лад країни, використовуючи майже виключно інформаційні механізми.

Основним інструментом захисту в разі інформаційних воєн є наявність у країні інформаційного суверенітету, який дає змогу самостійно і незалежно визначати внутрішні і геополітичні національні інтереси в цифровій сфері; вести самостійну внутрішню і зовнішню інформаційну політику; розпоряджатися власними інформаційними ресурсами, формувати інфраструктуру національного інформаційного простору; гарантувати електронну та інформаційну безпеку держави.

Враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що домінування інформаційної складової у структурі сучасної цивілізації спричинило переміщення конфліктної логіки з мілітарної в інформаційну сферу та сферу бізнесу і комерції, і це надало якісно нових характеристик геостратегічному протиборству між провідними державами за досягнення переваги у світовому інформаційному просторі.

Отже, захист національного інформаційного простору України та відповідно її національного суверенітету від спеціальних інформаційних операцій у сучасних умовах неможливо забезпечити, спираючись на парадигму паритету через принципову недосяжність останнього. Це змушує звертатися до асиметричних видів інформаційного впливу, тобто ефективною у довготривалому плані стратегією захисту в інформаційних війнах може бути лише стратегія створення власного інформаційного суверенітету. Проте її впровадження вимагає передусім наявності висококваліфікованих кадрів та значних фінансових і матеріальних ресурсів.

РОЗДІЛ 3 ВПЛИВ ГЛОБАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

3.1. Тенденції структурних зрушень в технологічному розвитку України

Розкриваючи зміст категорії «економічний суверенітет», науковці оперують сукупністю державних суверенних прав, у тому числі правом визначати засади своєї економічної політики, зокрема це вільне визначення і проведення фінансової й торговельної політики, право регулювати діяльність іноземних компаній, іноземних інвестицій, право націоналізації іноземної власності тощо¹⁰¹ [с. 132]. Відповідно до цього сформований у певний момент бізнес-клімат може слугувати індикатором реалізації економічного суверенітету країни, з одного боку, та показником інвестиційної привабливості – з іншого, отже технологічної трансформації економіки.

Щоб виявити напрям впливу таких трансформацій, доцільно проаналізувати показники ефективності національної економіки. Вважаємо, що аналіз варто здійснювати на основі таких якісних показників, як:¹⁰²

– затратомісткість виробництва, що визначається за співвідношеннями проміжного споживання до валового випуску та характеризує зміну частки використаних ресурсів на одиницю виробленої продукції;

– результативність виробництва, обраховану як частку ринкової вартості кінцевих товарів і послуг у валовому випуску;

---

¹⁰¹ Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / Ю.П. Битяк, І.В. Яковюк, С.Г. Серьогіна та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. – К. : Ред. журн. «Право України», 2012. – 336 с.

¹⁰² Мазараки А.А. Тенденции развития украино-молдавского сотрудничества / А.А. Мазараки, Т.Н. Мельник // Приоритеты торгово-экономических отношений Республики Молдова и Украины в контексте стратегии приграничного сотрудничества и европейской интеграции : материалы Междунар. науч.-практ. конф., (Кишинэу, 21–22 окт. 2011 г.). – Кишинэу : ASEM, 2011. – С. 18–35.

– ефективність виробництва, розраховану за співвідношенням ринкової вартості кінцевих товарів і послуг у проміжному споживанні, що визначає зміну ресурсівіддачі на одиницю витрат проміжного споживання.

Результати розрахунків щодо якісної оцінки макропоказників України наведено на рис. 3.1.1–3.1.3.

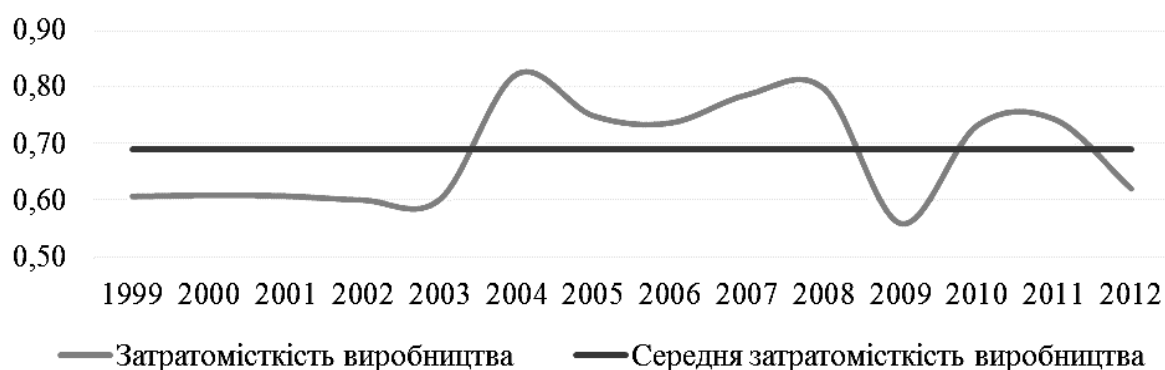

Рис. 3.1.1. Затратомісткість виробництва в Україні, разів

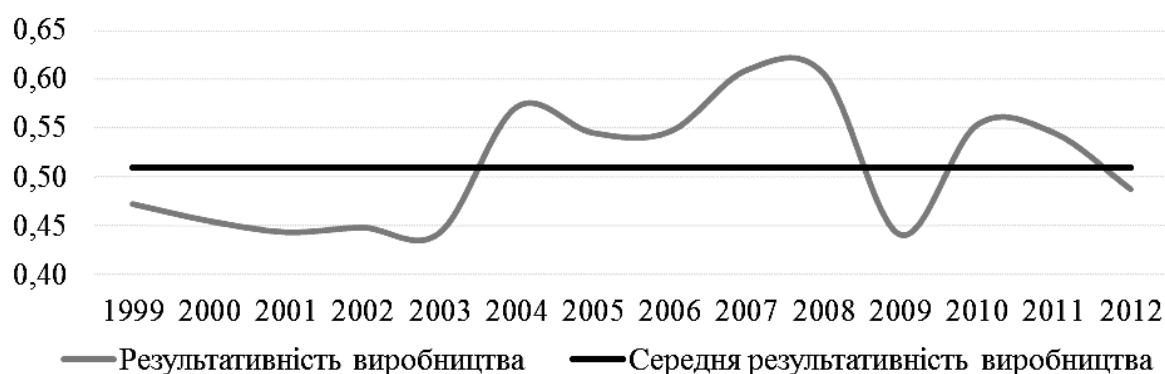

Рис. 3.1.2. Результативність виробництва в Україні, разів

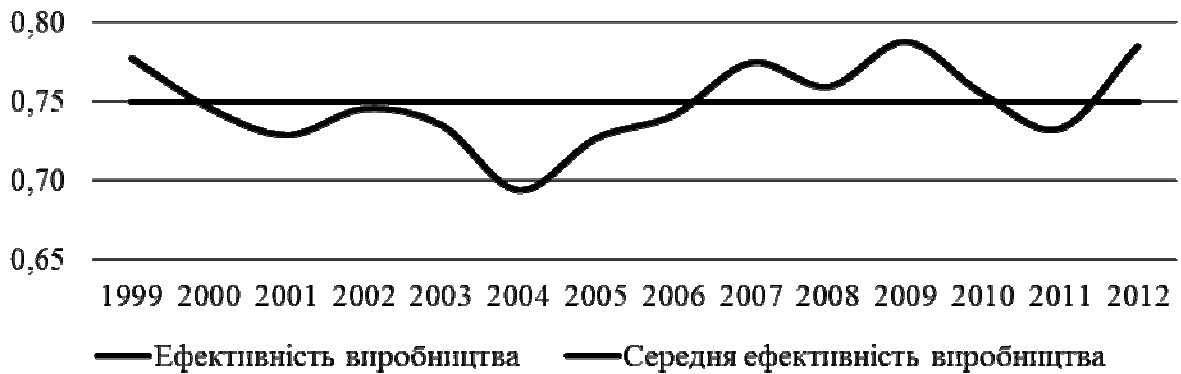

Рис. 3.1.3. Ефективність виробництва в Україні, разів

Для України ефективність виробництва має низхідну тенденцію та перебуває у середньому на рівні 0,75 раза. Враховуючи досить велику затратомісткість виробництва, в економіці України зафіксувалася чітка тенденція до «хижацького споживання», за якого не тільки нераціонально використовуються усі фактори виробництва, а й створюються умови їхньої невідоротної втрати. Це свідчить про наявність певних проблем в економічній діяльності країни, у тому числі у забезпеченні економічного суверенітету та потребує детальнішого аналізу умов та мотиваційних чинників у виробництві.

Основним стимулом виробництва та освоєння інновацій є забезпечення вищого рівня віддачі, ніж просте залучення додаткових ресурсів. Про економічне зростання внаслідок їх запровадження свідчать результати досліджень, що проводили у країнах – членах ОЕСР (Організації економічного співробітництва та розвитку): інвестиції в інноваційний сектор зумовлюють до зростання ВВП у співвідношенні 1:3, інвестиції в інформаційно-комунікаційні технології – 1:2; у розвинених країнах 90% зростання ВВП визначається нововведеннями і технологічним прогресом.¹⁰³

¹⁰³ Гохберг Л.М. Новая инновационная система для «новой экономики» / Л. М. Гохберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 254 с.

З огляду на це необхідно проаналізувати динаміку інвестицій у країну (табл. 3.1.1).

Таблиця 3.1.1

**Динаміка прямих іноземних інвестицій
та кількості ТНК в Україні**

Показник	2010	2011	2012	2013	2014
Обсяги прямих іноземних інвестицій в Україну станом на 1 січня, млрд дол. США	40,1	44,8	50,3	55,3	58,2
Темпи зростання обсягу прямих іноземних інвестицій, %	111,9	112,3	109,9	105,2	103,1
Кількість ТНК, що здійснюють діяльність в Україні	690	760	800	830	1210
Темпи зростання кількості ТНК в Україні, %	105,2	110,1	105,3	103,8	145,8

Джерело: складено за даними ДССУ¹⁰⁴ та Business Monitor International¹⁰⁵

На основі кореляційного аналізу виявлено залежність між обсягами прямих іноземних інвестицій в Україну та кількістю ТНК ($r^2=0,81$). Найвідомішими ТНК, що працюють в Україні, є Carlsberg, Coca-Cola, Pepsi Cola, Nestle, Macdonald's Ltd, Kraft Foods, Metro Cash&Carry, Shell, компанія ТНК, Лукойл, SKF, Toyota, Procter&Gamble, Nokia, Hewlett-Packard, British American Tobacco, Unilever, WOG, Samsung Electronics, Philip Morris. Разом з тим, аналіз якісної структури іноземного інвестування демонструє низьку зацікавленість у високотехнологічних виробництвах. Станом на 1 жовтня 2014 р. 32,0% загального обсягу прямих інвестицій в Україну зосереджено на підприємствах промисловості, зокрема переробної – 27,0%, установах фінансової та страхової діяльності – 25,4%, підприємствах з оптової та роздрібною торгівлі; ремонту автотранспортних засобів і

¹⁰⁴ Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹⁰⁵ Multinational Companies in Ukraine Online Database / Business Monitor International. – Режим доступу : <http://store.businessmonitor.com>

мотоциклів – 12,8%, організаціях, що здійснюють операції з нерухомим майном, – 8,3%, професійну, наукову та технічну діяльність – 6,5%.¹⁰⁶ Основною причиною такого розподілу інвестиційних ресурсів залишається зацікавленість не в інноваційних сферах виробництва, а у галузях зі стабільним розвитком, про що свідчать результати аналізу фінансових показників не лише в країнах із трансформаційною економікою.

Результати рейтингу фінансових показників найбільших компаній Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), побудованого компанією «Делойт»,¹⁰⁷ продемонстрували уповільнення темпів зростання економіки у 2013 р. та зниження фінансових показників більшості компаній регіону в першому кварталі 2014 р.

До рейтингу увійшли 53 українські компанії у 2013 р. (51 компанія у 2012 р.), з яких 7 – державні підприємства, 28 – підконтрольні інвесторам з регіону ЦСЄ. У 2013 р. приріст доходів українських компаній дорівнював нулю у перерахунку в євро та +3,2% – у національній валюті. Результати діяльності компаній за перший квартал 2014 р. вказують на середній показник зниження доходів найбільших компаній в Україні – 19,3%. Тож за темпами зростання доходів найбільших компаній Україна опинилася на сьомому місці, поступившись Литві, Румунії, Сербії, Естонії, Польщі та Хорватії та випередивши Словаччину, Угорщину, Словенію, Чехію, Болгарію та Латвію. Проте за кількістю компаній, що увійшли до рейтингу, Україна посіла четверте місце після Польщі, Угорщини та Чехії.

Серед основних секторів економіки, які порівнюються у країнах регіону ЦСЄ, виокремлено сектор високих технологій, телекомунікацій, розваг і ЗМІ; енергетику та видобувну промисловість; споживчий сектор та транспорт; промислове виробництво (рис. 3.1.4).

---

¹⁰⁶ Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України у січні – вересні 2014 року : статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 154 с.

¹⁰⁷ ТОП-500 найбільших компаній Центральної та Східної Європи, 2013 / Делойт. – Режим доступу : https://www.deloitte.com/assets/Dcom-Ukraine/Local%20Assets/Documents/CE%20Top%20500/top500_2014_ukr.pdf

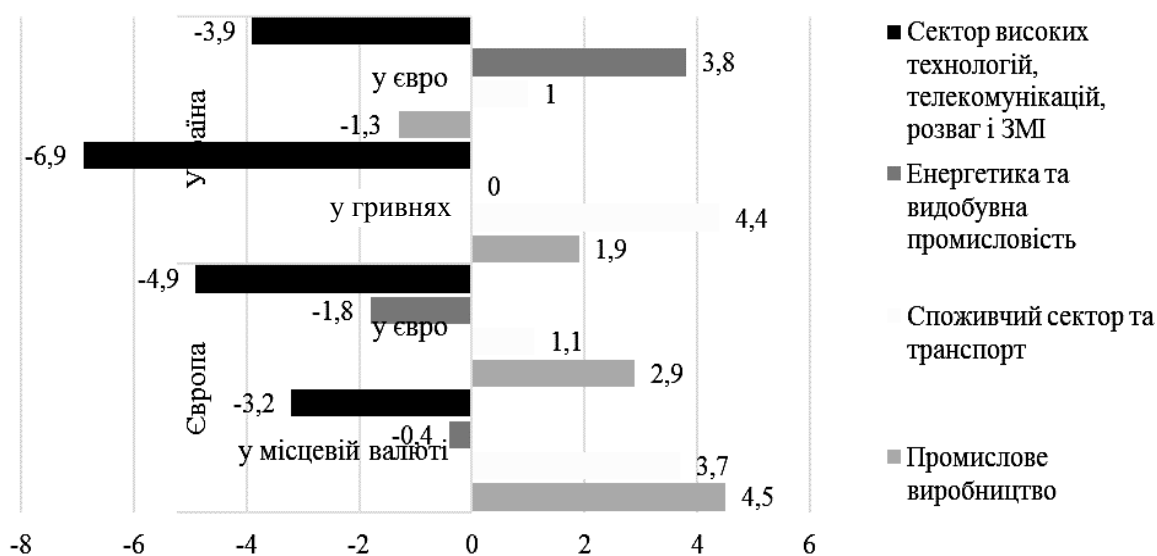

Рис. 3.1.4. Середня величина зміни доходів окремих секторів економіки за 2012/2013 рр. у Європі та Україні¹⁰⁸ [с. 12]

Якщо проаналізувати зміну доходів окремих технологічних секторів економіки, то зважаючи на глобальні тенденції світового виробництва у 2013 р., найбільш вразливим до кон'юнктурних коливань у регіоні ЦСЄ є сектор високих технологій (зменшення доходів у Європі у євро на 4,9% та в Україні на 3,9%). Причина такого спаду – переорієнтація на задоволення первинних потреб споживання та зменшення внутрішнього попиту.

У галузевій структурі в Україні традиційно найбільшими секторами за загальним обсягом доходів є енергетика та видобувна промисловість (40,6% загального обсягу доходів українських компаній, включених до рейтингу). При цьому для сектору притаманна висока концентрація. Частка трьох компаній – ДТЕК, ДП «Енергоринок» та НАК «Нафтогаз» – становить 66% валового доходу 14 українських компаній сектору «Енергетика та видобувна промисловість», що увійшли до рейтингу. У 2013 р. показник зростання доходів компаній цього сектору залишився на нульовому рівні в Україні та знизився на 1,8% у регіоні ЦСЄ.

¹⁰⁸ ТОП-500 найбільших компаній Центральної та Східної Європи, 2013 / Делойт. – Режим доступу : https://www.deloitte.com/assets/Dcom-Ukraine/Local%20Assets/Documents/CE%20Top%20500/top500_2014_ukr.pdf

У секторі промислового виробництва доходи українських компаній (9 компаній у рейтингу) зменшилися на 1,3% (у перерахунку в євро). Зокрема найбільший спад спостерігався в хімічній галузі – 17,5%, машинобудуванні – 13,8%, виробництві коксу та продуктів нафтопереробки – 11,2%, металургійному виробництві – 5,8%. Лідером українського промислового сектору залишається «Метінвест» (металургійна галузь) з падінням доходів компанії на 1,3%. Погіршення торговельних відносин із Росією позначилося на більшості українських промислових компаній.

Споживчий сектор та транспорт в Україні є лідером за кількістю представників у рейтингу (26 компаній). Якщо у 2012 р. галузь було визнано як одну з найбільш швидкозростаючих (+23,7%), то у 2013 р. її середні темпи зростання уповільнились до +0,9% (в перерахунку в євро). Найбільш динамічно у цьому сегменті у 2013 р. розвивались компанії «Українські міжнародні авіалінії» (приріст доходів на 55,0%, галузь діяльності – авіаперевезення), «Кернел» (30,9%, АПК), «АТБ-Маркет» (26,9%, роздрібна торгівля) і «Оптіма Фарм» (19,6%, реалізація фармацевтичних препаратів).

Середні доходи українських компаній сектору «Технології, медіа та телекомунікації», представлених у рейтингу, знизились на 6,9% у 2013 р. в перерахунку в євро. Україна традиційно представлена локальними телекомунікаційними гігантами: компаніями «Київстар», «МТС» та «Укртелеком».

Основні причини виникнення проблем у розвитку промисловості такі:¹⁰⁹

- недостатній рівень конкурентоспроможності вітчизняної промислової продукції внаслідок використання застарілих технологій та фізичного старіння основних засобів;
- обмежений доступ підприємств базових галузей промисловості до кредитних ресурсів через високі відсоткові ставки комерційних банків, особливо на довгостроковий період для технічного переозброєння;

---

¹⁰⁹ Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 р. : Розпорядження КМУ від 17.07.2013 № 603-р. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-p>

- зниження попиту на продукцію вітчизняних товаровиробників на внутрішньому ринку;
- несвоєчасне відшкодування податку на додану вартість підприємствам-експортерам вітчизняної продукції;
- підвищення цін на енергоносії, частка яких у структурі собівартості продукції надто висока, особливо у металургійній та хімічній галузях;
- значна експортоорієнтованість промислових виробництв;
- несприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура.

Проте основна причина від'ємної динаміки розвитку компаній як в Україні, так і в регіоні ЦСЄ, – зниження внутрішнього попиту на споживчі товари. Зокрема, за оцінками спеціалістів, за показниками ємності інноваційної ніші внутрішнього ринку та інноваційної активності суб'єктів господарювання Україна відстає від країн ЄС у 5 та 7 разів відповідно.

Зменшення обсягів споживання відбулось не в абсолютному вимірі. Відбулося сповільнення темпів його нарощування. Із 2006 р. в Україні обсяг споживання став перевищувати обсяг випуску, тобто рівень задоволення споживчого попиту на внутрішньому ринку почав залежати від імпоротної продукції. Динаміку зміни обсягів випуску та споживання за зведеними національними рахунками подано у табл. 3.1.2.

Таблиця 3.1.2

Динаміка окремих статей рахунку товарів і послуг зведених національних рахунків

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Сер. т. зр.
у фактичних цінах, млрд грн													
Випуск (в основних цінах)	460,5	504,0	603,7	810,0	995,6	1182,2	1565,1	2072,2	1955,7	2388,3	2895,3	3150,7	–
Імпорт товарів і послуг	109,9	114,5	147,5	193,1	223,6	269,2	364,4	520,6	438,9	580,9	788,9	806,0	–

Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України

Закінчення табл. 3.1.2

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Сер. т. зр.
Експорт товарів і послуг	113,2	124,4	154,4	219,6	227,3	253,7	323,2	444,9	423,6	549,4	708,0	691,4	–
Споживання	457,2	494,1	596,8	783,5	991,9	1197,7	1606,2	2147,9	1971,0	2419,9	2976,2	3265,3	–
ланцюгові темпи зростання, %													
Випуск	123,2	109,4	119,8	134,2	122,9	118,7	132,4	132,4	94,4	122,1	121,2	108,8	120,0
Імпорт товарів і послуг	112,6	104,2	128,8	130,9	115,8	120,4	135,4	142,9	84,3	132,4	135,8	102,2	120,5
Експорт товарів і послуг	106,6	109,8	124,1	142,2	103,5	111,6	127,4	137,6	95,2	129,7	128,9	97,7	117,9
Споживання	125,1	108,1	120,8	131,3	126,6	120,7	134,1	133,7	91,8	122,8	123,0	109,7	120,6

Сер. т. зр. – середні темпи зростання у 2001–2012 рр.

Джерело: розраховано автором за даними¹¹⁰

За результатами розрахунків можемо констатувати, що темпи зростання обсягів споживання перевищують темпи зростання обсягу випуску в середньому на +0,6%. Це стимулює нарощування імпорту в майбутніх періодах. Порівнюючи середні темпи зростання обсягів експорту та випуску, помічаємо відставання на -2,1% щороку, що з урахуванням сировинної орієнтації експорту свідчить про зниження рівня конкурентоспроможності вітчизняної продукції на зовнішніх ринках, отже є сигналом можливого скорочення ринків збуту. Таким чином, розвиток економіки за принципом ефекту колії¹¹¹ утворює ефект зашморгу, який призводить до зменшення рівня заощаджень у країні до моменту втрати нею власного економічного суверенітету або до початку технологічної трансформації структури її виробництва.

¹¹⁰ Зведені національні рахунки / Державна служба статистики України. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/vvp/znr/znr_u.htm

¹¹¹ Нуреев Р.М. Россия и Европа: эффект колееи (опыт институционального анализа истории экономического развития) / Р.М. Нуреев, Ю.В. Латов. – Калининград, 2009. – 294 с.

У 2014 р. додалися нові причини для продовження тенденції зниження внутрішнього попиту. Нестабільність ситуації та впровадження взаємних торговельних санкцій між Росією та ЄС – основні фактори ризику в Україні.

У контексті забезпечення економічного суверенітету країни мають стратегічні орієнтири розвитку, зокрема у технологічній сфері. Форсайтні дослідження пріоритетних напрямів та оцінки перспектив технологічного та інноваційного розвитку у країнах – технологічних лідерах було проведено на початку ХХ ст. терміном щонайменше до 2020 року.¹¹²

За висновками американської корпорації RAND, глобальна технологічна революція забезпечить інтеграцію розвитку в біо-технологіях, нанотехнологіях, технології матеріалів та інформаційних технологіях. Перелік провідних технологічних напрямів містить 16 груп топ-технологій та наводиться у доповіді «Глобальна технологічна революція 2020». В Україні також затверджено пріоритетні напрями інноваційної діяльності.

Порівняння пріоритетних технологічних напрямів розвитку світу та України наведено у табл. 3.1.3.

Таблиця 3.1.3

Пріоритетні технологічні напрями економічного розвитку світу та України

Технологічні напрями економічного розвитку світу до 2020 р.	Рівень розвитку	Стратегічні пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні до 2021 р.	Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки в Україні до 2020 р.
1. Дешева сонячна енергія	Низький	1. Нові технології транспортування енергії, енергоефективні, ресурсощадні технології, альтернативні джерела енергії	1. Енергетика та енергоефективність

¹¹² Мусіна Л.А. Глобальна технологічна трансформація початку ХХІ століття та перспективи науково-технологічного розвитку України / Л.А. Мусіна // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – № 8. – С. 58–65. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/frvu_2012_8_15.pdf

Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України

Продовження табл. 3.1.3

Технологічні напрями економічного розвитку світу до 2020 р.	Рівень розвитку	Стратегічні пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні до 2021 р.	Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки в Україні до 2020 р.
2. Бездротовий зв'язок для сільської місцевості		2. Технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу	2. Фундаментальні наукові дослідження з найважливіших проблем розвитку для забезпечення конкурентоспроможності та сталого розвитку суспільства і держави
3. Генетично модифіковані зернові		3. Технології більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища	
4. Технології фільтрації та очищення води			
5. Дешево автономне забезпечення домашніх господарств			3. Раціональне природокористування
6. Методи швидкого детектування біосубстанцій	Середній	4. Нові технології виробництва матеріалів, їх оброблення і з'єднання, наноматеріали та нанотехнології	4. Нові речовини і матеріали
7. Скорочення відходів і токсичних речовин на виробництві			
8. Радіочастотна ідентифікація продуктів та індивідумів			
9. Гібридні транспортні засоби			
10. «Цільове постачання» лікарських препаратів до органів і тканин	Високий	6. Нові технології та обладнання для якісного медичного обслуговування, лікування, фармацевтики	
11. Покращені методи діагностики та хірургії			
12. Квантова криптографія			

Закінчення табл. 3.1.3

Технологічні напрями економічного розвитку світу до 2020 р.	Рівень розвитку	Стратегічні пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні до 2021 р.	Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки в Україні до 2020 р.
13. Засоби доступу до інформації «завжди та всюди»	Дуже високий	7. Інформаційні, комунікаційні технології, робототехніка	6. Інформаційні та комунікаційні технології
14. Виробництво тканин живих організмів для імплантації			
15. Комп'ютери у формі одягу			
16. Поширення сенсорних технологій			

Джерело: складено на основі^{113, 114, 115}

Якщо порівнювати вітчизняні та світові пріоритетні технологічні напрями економічного розвитку, то останні відрізняються чіткістю формулювання та спрямованістю на конкретний результат. Крім того, рівень розвитку технологічного та інноваційного потенціалу, який використовується для досягнення результатів у світовому масштабі, значно перевершує вітчизняний. Хоча для забезпечення технологічного розвитку в Україні спостерігається постійне нарощення кількості інноваційно активних підприємств, проте динаміка обсягів реалізованої інноваційної продукції має дискретний характер (табл. 3.1.4).

¹¹³ The Global Technology Revolution 2020: In-Depth analyses / RAND Corporation Report, 2006. – 44 p. – Режим доступу : http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2006/RAND_MG475.pdf

¹¹⁴ Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI // Голос України. – 2011. – № 183

¹¹⁵ Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки : Закон України від 11.07.2001 № 2623-III // Голос України. – 2011. – № 136.

Таблиця 3.1.4

Динаміка кількості інноваційно активних підприємств та обсягів реалізованої інноваційної продукції

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
кількість інноваційно-активних підприємств, од.	1193	1118	1472	1397	1411	1462	1679	1758	1715
у % загальної кількості промислових підприємств	11,9	11,2	14,2	13,0	12,8	13,8	16,2	17,4	16,8
обсяг реалізованої інноваційної продукції, млрд грн	24,99	30,89	40,18	45,83	31,43	33,7	42,4	36,2	35,9
у % загального обсягу реалізованої промислової продукції	6,5	6,7	6,7	5,9	4,8	3,8	3,8	3,3	3,3
витрати на інноваційну діяльність, млрд грн	5,75	6,16	10,82	11,99	7,95	8,05	14,33	11,48	9,56
ефективність інноваційних витрат, разів	4,34	5,01	3,71	3,82	3,95	4,19	2,96	3,15	3,75

Джерело: складено за даними¹¹⁶

У 2013 р. інноваційною діяльністю у промисловості займалися 1715, або 16,8% обстежених промислових підприємств. З 2005 р. кількість таких підприємств зросла на 522 од., що у середньому складає приріст у 65 підприємств щороку.¹¹⁷

За видами економічної діяльності слід відзначити підприємства з виготовлення тютюнових виробів (42,9%), основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів хімічної та нафтохімічної промисловості (41,0%), інших транспортних засобів (39,1%), комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (35,7%), електричного устаткування (28,5%).

¹¹⁶ Наукова та інноваційна діяльність в Україні : статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 314 с.

¹¹⁷ Інноваційна діяльність промислових підприємств України у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2014/dop/04/dop_inov_13.zip

Реалізацію продукції за межі України здійснювали 344 підприємства, обсяг якої становив 44,7% загального обсягу реалізованої інноваційної продукції, зокрема у країни СНД – 25,3%.

Майже кожне четверте підприємство реалізовувало продукцію, що була новою для ринку. Обсяг такої продукції становив 12,4 млрд грн, 53% якої 102 підприємства постачали на експорт. При цьому більшість підприємств у 2013 р. (86%) реалізовували продукцію, яка була новою виключно для підприємства. Її обсяг становив 23,5 млрд грн, 40,4% якої 271 підприємство реалізувало за межі України.

Для здійснення нововведень 193 підприємства придбали 651 нову технологію, з яких 139 – за межами України (у 2012 р. – 739 і 168 технологій). Із загальної кількості технологій 350 придбано з устаткуванням, з яких 91 – за межами України; 180 – як результат досліджень і розробок (20); 58 – за договорами на придбання прав на патенти, ліцензіями на використання винаходів, промислових зразків, корисних моделей (16); 37 – за угодами на придбання технологій та ноу-хау (7); 6 – разом з цілеспрямованим прийомом на роботу кваліфікованих фахівців (1).

Упродовж 2011–2013 рр. інноваційною діяльністю в промисловості займалося 2381 підприємство, або 23,4% обстежених (протягом 2009–2011 рр. – 2181 підприємство і 21,1%) (рис. 3.1.5).

Машини й обладнання придбали 1879 підприємств (1682), навчанням та підготовкою персоналу для розробки та впровадження нових або суттєво вдосконалених продуктів та процесів займалися 582 підприємства (492); витратили кошти на внутрішні НДР – 356 (375) та НДР, виконані іншими підприємствами (зовнішні), – 213 (224); придбали зовнішні знання – 186 (191); діяльністю щодо ринкового запровадження інновацій займалися 184 підприємства (212); іншими видами діяльності для запровадження нових або суттєво вдосконалених продуктів та процесів займалися 362 підприємства (399).

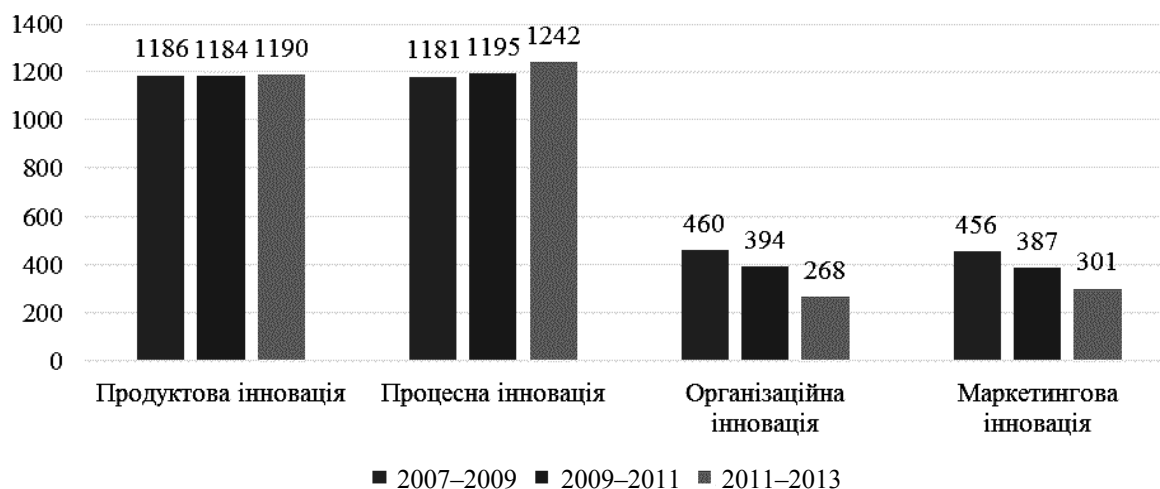

Рис. 3.1.5. Розподіл кількості промислових підприємств, що впроваджували інновації протягом трьох років, за типами інновацій, одиниць

Джерело: складено за даними¹¹⁸

Інноваційну продукцію виробляли 1190 підприємств, з яких 296 (25%) – нову для ринку і 1031 (87%) – нову лише для підприємства; інноваційні процеси впровадили 1242 підприємства, з яких 1085 (87%) – нові або вдосконалені методи обробки чи виробництва продукції, 199 (16%) – нові або вдосконалені методи логістики, доставки чи розповсюдження продукції та 323 (26%) – нову або вдосконалену діяльність із підтримки процесів, зокрема системи матеріального обслуговування, операцій щодо закупівель, обліку та розрахунків; для задоволення потреб споживачів, а також збільшення обсягів продажу 301 підприємство упровадило маркетингові інновації; 268 підприємств підвищували ефективність своєї діяльності шляхом упровадження організаційних інновацій.

На технологічні інновації 1337 підприємств витратили 9,6 млрд грн (у 2012 р. – 1362 підприємства і 11,5 млрд грн). Найбільше коштів витратили підприємства машинобудування (37,5%), половину яких – підприємства з виробництва авто-транспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших

¹¹⁸ Наукова та інноваційна діяльність в Україні : статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 314 с.

транспортних засобів; підприємства з виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (17,8%), металургійного виробництва, виробництва готових металевих виробів (11,4%), добувної промисловості і розроблення кар'єрів (7,8%).

У 2013 р. частка витрат на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення порівняно з 2012 р. скоротилася з 70,1% до 58,0%, в той час як витрати на науково-дослідні розробки та інші витрати, серед яких витрати на навчання та підготовку персоналу для розробки та запровадження нових або значно вдосконалених продуктів та процесів, діяльність щодо ринкового запровадження інновацій та інші роботи, пов'язані зі створенням та впровадженням інновацій, зросли відповідно до 17,1% і 24,0%. Частка витрат на придбання інших зовнішніх знань (нових технологій) залишається досить низькою (0,9%).

Основним джерелом фінансування інноваційної діяльності залишаються власні кошти підприємств, частка яких у 2012 р. значно зросла і становила 72,9% загального обсягу витрат. Фінансову підтримку держави одержали 10 підприємств із держбюджету і 24 – з місцевих бюджетів, загальна частка яких становила 1,9% (2,2%). По 12 підприємств отримали кошти вітчизняних та іноземних інвесторів, їхня частка становила 1,3% і 13,1% відповідно (1,3% і 8,7% у 2012 р.); 55 підприємств скористалися кредитними коштами, частка яких значно скоротилася і становила 6,6% (21,0%).

Результати аналізу кредитування за напрямками цільових вкладень свідчать, що кредитна система в Україні не зацікавлена у наданні коштів не лише на фінансування інновацій, а й на фінансування виробничої сфери загалом. Зокрема, частка кредитів, спрямованих у переробну промисловість, товари якої є головними статтями зовнішньої торгівлі, протягом останніх років не перевищувала чверті всіх кредитних ресурсів, наданих в економіку України. При цьому обсяг кредитів, отриманих високотехнологічними видами діяльності, не перевищував 2% у загальному обсязі кредитних вливань (табл. 3.1.5).

Таблиця 3.1.5

**Розподіл кредитів, наданих комерційними банками
в переробну промисловість України, за терміном
погашення**

Напрямок та термін погашення кредитів	Рік	Економіка України								
		усього	у тому числі у переробну промисловість			у тому числі у високотехнологічні види діяльності				
			всього	1	2	3	всього	1	2	3
Вартісний обсяг, млрд грн	2008	734	106	45,5	48,8	11,8	13,2	5,2	5,7	2,3
	2009	723,3	105	39,6	48,9	16,4	12,1	4,7	5,7	1,8
	2010	732,8	121,5	45,6	57	18,9	13,4	6,1	5,5	1,8
	2011*	767,1	125	46	56,5	22,5	13,5	5,8	5,5	2,2
	2012*	798,9	123,3	44,7	59,4	19,2	13,3	6,1	5,9	1,3
	2014*	769,4	173,2	67,3	81	24,9	9,1	1,9	7,1	0,1
Частка в загальному обсязі, %	2008	100	14,4	6,2	6,6	1,6	1,8	0,7	0,8	0,3
	2009	100	14,6	5,5	6,8	2,3	1,6	0,6	0,8	0,2
	2010	100	16,6	6,2	7,8	2,6	1,9	0,8	0,8	0,3
	2011*	100	16,3	6	7,4	2,9	1,8	0,8	0,7	0,3
	2012*	100	15,4	5,6	7,4	2,4	1,7	0,8	0,7	0,2
	2014*	100	22,5	8,7	10,5	3,2	1,2	0,2	0,9	0

Примітка: * – дані на кінець листопада.

1 – короткострокові кредити, 2 – середньострокові кредити, 3 – довгострокові кредити.

Джерело: розраховано автором за даними НБУ¹¹⁹

Хоч інноваційна діяльність потребує передусім довгострокового кредитування, вітчизняні банки здебільшого здійснюють короткострокові операції. Зокрема, із загального обсягу наданих кредитів високотехнологічній промисловості¹²⁰ на кінець листопада 2014 р. на довгострокові припадало 0%, тоді як на кредити з терміном погашення до 1 року – 0,2% та з терміном погашення від 1 до 5 років – 0,9%.

¹¹⁹ Національний банк України. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>

¹²⁰ Оскільки інноваційною може називатись діяльність у певний період часу, вважаємо, що якісною характеристикою діяльності підприємств щодо продукції з високою часткою доданої вартості є аналіз показників діяльності підприємств високотехнологічної сфери.

При цьому більшість наданих короткострокових кредитних ресурсів використовуються на забезпечення «споживчих» витрат, таких, як погашення боргів чи оплата енергоресурсів, а не на фінансування інноваційних проектів.

За нашими розрахунками, позикові кошти покривають власний капітал підприємств високотехнологічного профілю у понад 1,5 раза, що знижує фінансову стійкість. Як наслідок, можливості самофінансування підприємств за рахунок нерозподіленого прибутку мають низхідну тенденцію.

Крім того, аналіз чисельності зайнятих та їхньої номінальної заробітної плати у високотехнологічних видах діяльності виявив, що подорожчання висококваліфікованої праці відбувається повільнішими темпами, ніж загалом в економіці (табл. 3.1.6).

Таблиця 3.1.6

Динаміка середньооблікової чисельності штатних працівників та номінальної зарплати в Україні

Рік	Економіка у цілому				у тому числі високотехнологічні галузі				Коефіцієнт перевищення зарплати у високо-технологічних галузях
	чисельність працівників		номінальна зарплата		чисельність працівників		номінальна зарплата		
	млн осіб	%	тис. грн	грн / год.	млн осіб	%	тис. грн	грн / год.	
2005	14,01	100	0,81	4,22	0,2	1,39	0,77	4,01	0,95
2006	4,07	100	1,04	5,42	0,18	1,31	1,02	5,31	0,98
2007	14	100	1,35	7,03	0,18	1,26	1,29	6,72	0,96
2008	13,94	100	1,81	9,43	0,16	1,13	1,7	8,85	0,94
2009	12,95	100	1,91	9,95	0,15	1,13	1,86	9,69	0,97
2010	10,58	100	2,24	11,67	0,14	1,31	2,34	12,19	1,04
2011	10,56	100	2,63	13,70	0,14	1,32	2,83	14,74	1,08
2012	10,34	100	3,03	15,78	0,15*	1,47*	4,00	20,83	1,32
2013	10,16	100	3,27	17,03	0,15*	1,47*	4,31	22,45	1,32
Середні темпи зростання	96,26	–	119,45		96,61	–	124,5		1,06

* розраховано для видів економічної діяльності «Інформація та телекомунікації», «Наукові дослідження та розробки».

Джерело: розраховано автором за даними¹²¹

¹²¹ Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Дані табл. 3.1.6 свідчать, що з 2010 р. наявна тенденція до переважання темпів зростання оплати висококваліфікованої праці в Україні (1,04). З огляду на її короткотерміновість середнє значення коефіцієнта перевищення зарплати у високотехнологічних галузях промисловості впродовж 2005–2013 рр. залишається на рівні 1,06. Така суперечлива тенденція спричиняє невмотивованість персоналу до інноваційної діяльності, що пояснюється насамперед тим, що загальнодоступна вища освіта в країні є мало спеціалізованою, внаслідок чого наявний ринок праці можна охарактеризувати як досить однорідний.

Проте це вказує на недостатній для інноваційного розвитку рівень критичної маси висококваліфікованого персоналу технічної спеціалізації, чисельність якого впродовж 2005–2013 рр. не перевищувала 1,5% зайнятого населення. Хоча спостерігається висхідна тенденція, проте вона зумовлена загальним скороченням рівня зайнятості в країні. Потрібно зазначити, що зростання рівня безробіття – проблема не лише вітчизняної економіки. У рейтингу Міжнародного економічного форуму щодо глобальних ризиків ця проблема перебуває на четвертому місці у загальному підсумку та на другому – серед економічних проблем¹²² [с. 17]. Стійкий високий рівень безробіття, що має структурний, а не циклічний характер, збігається зі зростанням розриву навичок і високим рівнем неповної зайнятості.

Зменшення чисельності зайнятих у високотехнологічній галузі – діаметрально протилежна тенденція до світової, адже за останні 15 років чисельність працівників інноваційної сфери у США та Західній Європі збільшилась у 2 рази, а у Південно-Східній Азії – у 4 рази¹²³ [с. 31]. Зокрема частка населення, зайнятого у високотехнологічному виробництві

---

¹²² Global Risks, 2014 / World Economic Forum. – Geneva, Switzerland, 2014. – 60 р. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2014.pdf

¹²³ Маркетинг інновацій і інновації в маркетингу : монографія / за ред. С.М. Ілляшенка. – Суми : Унів. книга, 2008. – 615 с.

для країн ЄС впродовж десятиріччя коливається у межах 7% (у Німеччині, Словаччині та Чехії – понад 10%),¹²⁴ у США – 4,9%, Японії – 7,4%¹²⁵ [с. 87].

Винятком щодо мотивації працівників на тлі середньої заробітної плати в Україні не стала й галузь інформаційно-телекомунікаційних (ІТ) технологій, наукоємність якої дає змогу багатьом країнам, які не мають достатніх природних ресурсів, постачати на світовий ринок інформаційні послуги, продукти й технології, що прискорює зростання ВВП країни на 10–25%.¹²⁶

У сфері *ІТ-індустрії* Україна володіє певними перевагами та значним потенціалом. Зокрема, у 2011 р. експорт ІТ-послуг перевищив експорт озброєння, нарахувавши в підсумку 1 млрд дол. США. Майже 25% ІТ-фахівців працюють на експорт, хоча можна зустріти відомості й про 90% ексportoорієнтованих фахівців. За останні 10 років сектор показав десятикратне зростання із позитивними показниками навіть під час всесвітньої фінансової кризи – на 30–40% щорічно. Передумовою бурхливого розвитку ІТ-індустрії стала наявність значної кількості ІТ-фахівців, якісна фундаментальна технічна освіта.

Доречно згадати, що певна частина вітчизняних спеціалістів іммігрують або працюють на компанії США, Канади, Німеччини та Південної Кореї передусім через рівень оплати праці. Фонд WageIndicator порівняв доходи ІТ-фахівців різних країн у бігмаках. Якщо на вітчизняному ринку ІТ-спеціаліст отримує 1,2 бігмаки за годину (2,7 дол. США),

¹²⁴ Employment in high- and medium-high-technology manufacturing sectors / Eurostat. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsc00011&plugin=1>

¹²⁵ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України : в 3 т. / за ред. В.М. Гейця, В.П. Семиноженка, Б.Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. – 564 с.

¹²⁶ Толубко І.Є. Перспективи та методологічні засади нового етапу розвитку вітчизняного ІТ-сектору / І.Є. Толубко, С.П. Поленок, І.І. Ткачов ; Державний науково-дослідний інститут інформатизації та моделювання економік. – К., 2012. – Режим доступу : <http://dndiime.org.ua/wp-content/uploads/2012/12/Перспективита-методологічні-засади-нового-етапу-розвитку-вітчизняного-ІТ-сектору1.doc>

то в Росії – 2,3 (6,5 дол.), Німеччині – 3,8 (29,7 дол.), США – 5,0 (35,1 дол.), Великій Британії – 5,7 (27,4 дол.).¹²⁷

Незважаючи на наявний демотивуючий рівень оплати праці, ІТ-індустрія в Україні залишається однією з найбільш привабливих та високодинамічних галузей економічної діяльності (середня заробітна плата в Україні становить 1,9 дол. США/год). Її розвитку варто сприяти першочергово, адже в інформаційній мережівій економіці джерелом нецінових конкурентних переваг постають люди як носії інтелектуального капіталу.

Хоча нинішня структура ІТ-сектора України представлена виключно розробкою програмного забезпечення, наданням послуг доступу до Інтернету, інтернет-рекламою, створенням інтернет-сайтів та офшорним аутсорсингом ІТ-послуг, спеціалісти зазначають, що альтернативою інноваційному прориву України може стати форсований розвиток ІТ-індустрії.

На світовому ринку аутсорсингу ІТ-послуг у 2014 р. відомі такі українські бренди, як Intetics, Luxoft, EPAM Systems, Miratech, SoftServe та Softengi. Ці компанії було визнано одними з найкращих за версією GlobalOutsourcing-100,¹²⁸ що дає можливість прогнозувати подальше нарощення експорту високотехнологічних послуг України.

На нашу думку, акцентування на пріоритетності розвитку ІТ-сфери – слушний інструмент на шляху нарощення конкурентних переваг країни. З огляду на глобальні економічні умови, компанія Miratech прогнозує зростання обсягу українського експорту ІТ-послуг на 1 млрд дол. щорічно до 2018 р.¹²⁹ У довгостроковій перспективі (до 2025 р.) український експорт продукції ІТ зможе зрівнятись або випередити експорт продукції металургії.¹³⁰

---

¹²⁷ Український ІТ-спеціаліст заробляє 1,2 Бігмака за годину. – Режим доступу : <http://mojazarplata.com.ua/ua/main/zarobitok/news/ukrankski-it-spec456a1456st-zaroblja454-1-2-b456gmaka-za-godinu>

¹²⁸ Четвірка провідних українських ІТ-компаній входить до сотні кращих аутсорсерів світу / УНІАН. – Режим доступу : <http://economics.unian.net>

¹²⁹ Українська ІТ-індустрія – 20 років розвитку / Miratech. – Режим доступу : http://miratech.ua/sites/default/files/images/acc_ict_miratech_ukr.pdf

¹³⁰ Сисоев Є. Національний проект Інноваційна Україна / AVentures Capital. – Режим доступу : <http://www.slideshare.net/YevgenSysoyev/ss-32717561-#14239074941671&fbinitialized>

Крім розширення національного технологічного базису, такий вектор розвитку передбачає створення власних *технологічних брендів* або приєднання/включення до вже існуючих відомих. Саме технологічні та телекомунікаційні бренди домінують у світовому рейтингу BrandZ™ Top 100 Most Valuable Global Brands, виконаному Millward Brown Optimor. На їхню частку припадає 43% загальної вартості 100 провідних брендів (понад 1 трлн дол. США).

Хоча в окремих сферах технологічного розвитку Україна має прогресивні тенденції, цього недостатньо для забезпечення стійкості до цінових коливань і кризових явищ на світових ринках та здатності вітчизняного реального сектору оперативно реагувати на потреби ринку. Тому недовіра сформованих інституціональних засад переконливо свідчить про значну обмеженість інноваційного розвитку в Україні на застарілій матеріальній основі, що вимагає підвищеної уваги влади і кардинальних змін у бізнес-середовищі.

Рушій технологічної трансформації – споживчий попит – не виявляє позитивних тенденцій до розвитку, що уповільнює інноваційну активність вітчизняних виробників. Хоча за оцінками експертів, потенціал продуктово-технологічної ніші внутрішнього ринку інноваційних товарів щонайменше втричі вищий за нинішній рівень,¹³¹ проте якщо розглядати суверенітет як гарант ефективного та захищеного розвитку країни,¹³² то рівень технологічного розвитку України – пряма загроза її економічному суверенітету.

У результаті дослідження особливостей структурних зрушень у технологічному розвитку України з огляду на забезпечення економічного суверенітету виявлено такі тенденції:

---

¹³¹ Україна 2020. Стратегія національної модернізації. – Режим доступу: old.radakmu.org.ua/file/Strategy%202020.doc

¹³² Городецкий А.Е. Национальный суверенитет и экономическая безопасность в условиях применения экономических санкций / А.Е. Городецкий // Экономическая безопасность России: проблемы и перспективы : материалы II Международной науч.-практ. конф. (Нижний Новгород, 27–28 мая 2014 г.). – Нижний Новгород : Нижегородский государственный технический университет им. Р.Е. Алексева, 2014. – С. 21–29.

- утвердження де-факто національної політики деєтатизації інноваційних трансформацій в економіці. Тобто дотримується принцип найменшого втручання щодо використання в системі державного регулювання економікою механізмів прямого та непрямого впливу на стан розбудови галузі науки і технологій в Україні;
- обмеження ролі ефективних факторів формування інноваційно спрямованого виробництва в Україні роллю іноземних ТНК та ПІ з боку нерезидентів;
- невикористання системою державного управління інноваційними процесами механізму фінансово-економічного стимулювання в економіці платоспроможного попиту на наукомістку продукцію;
- інерційність перебігу інноваційних зрушень в економіці, що проявляється через орієнтацію інвестиційного капіталу на сировинні галузі виробництва та значну вразливість високотехнологічної галузі до кон'юнктурних коливань;
- низький рівень капіталізації результатів НДДКР;
- неліквідність інноваційної складової національної економічної системи через скорочення обсягів інвестиційного попиту на українську високотехнологічну продукцію;
- інтенсифікація процесів географічної та економічної еміграції кваліфікованого кадрового ресурсу, інтелектуального капіталу, що формує перспективу закріплення за вітчизняною галуззю науки функції насаперед імітації та незначного удосконалення вітчизняних умов виробництва технологічних процесів, які є побічним продуктом розвитку інноваційної моделі економіки в розвинених країнах;
- пролонгація тенденції до збереження негативної динаміки кількісного складу працівників високотехнологічних видів економічної діяльності зумовлює загрозу подальшого поглиблення масштабів деформації секторальної (виробничої) структури економічної системи;
- недостатній рівень інформативності чинної системи статистичного моніторингу інноваційних процесів в економіці.

На підставі розкритих внутрішньоекономічних та управлінських тенденцій можна констатувати, що загальне зростання економіки України не зумовлено динамікою економічних процесів в інноваційній сфері виробництва. Тому стратегічних структурних зрушень в технологічному розвитку України з огляду на забезпечення економічного суверенітету не виявлено.

Серед позитивних передумов технологічної трансформації економіки України потрібно вказати на нереалізований потенціал продуктово-технологічної ніші внутрішнього ринку інноваційних товарів, наявну розгалужену інфраструктуру інституцій, які займаються фаховим виконанням наукових та науково-технічних робіт, розвинену систему вищої освіти та підготовки наукових кадрів, а також посилення, хоча й незначними темпами, кадрової складової науково-технологічної співпраці науки та економіки.

З огляду на те, що в Україні вичерпано економічні фактори стимулювання інноваційної активності, для нарощення платоспроможного попиту у коротко- та середньостроковій перспективі необхідно:

– розширити напрями та підвищити ступінь міжнародної технологічної співпраці за рахунок використання форм торговельно-економічного партнерства, які діють на дво- та багатосторонньому рівнях. По-перше, відповідне стимулювання попиту на інновації забезпечить збільшення кількості підприємств, що виробляють інноваційну та високотехнологічну продукцію, отже зросте зацікавленість українського приватного капіталу до участі у дослідницьких проектах у складі транснаціональних фінансово-промислових груп, інноваційних кластерів та транснаціональних стратегічних альянсів. По-друге, інтеграція науково-технологічного потенціалу України у світове господарство сприятиме розширенню участі українських учених у європейських дослідницьких проектах, зокрема у восьмій рамковій програмі ЄС з досліджень. Можлива активна участь за такими тематичними пріоритетами: енергія (відновлювальні джерела виробництва

електричної енергії; відновлювальні джерела виробництва палива, технології збагачення вугілля; ефективно використання та збереження енергії), космос (науково-технічний розвиток космічних досягнень);

– забезпечити формування довгострокової політичної стабільності та мінімізувати проциклічність політики;

– забезпечити активне державне регулювання економічних процесів з орієнтацією реформ на заощадження та накопичення капіталу, створення привабливого інвестиційного клімату у пріоритетних інноваційних галузях виробництва;

– сформувати прозору банківську систему і забезпечити доступність кредитних ресурсів;

– забезпечити державну підтримку національного економічного розвитку шляхом спрощення бюрократичних процедур та податкового тиску, стимулювання підприємницької діяльності, венчурного бізнесу;

– стимулювати науково-технічний розвиток через фінансування науково-дослідної діяльності, фіскальне стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності підприємств, пріоритетний розвиток нових високих технологічних устроїв;

– здійснити не декларативну, а фактичну переорієнтацію реального сектору економіки на пріоритетні напрями виробництва інноваційної продукції;

– сформувати систему горизонтальних зв'язків та трансферу технологій за галузями;

– створити ефективні механізми комерціалізації інновацій з особливим акцентом на стимулюванні патентної діяльності;

– упровадити систему мотивації до праці висококваліфікованих кадрів;

– забезпечити технологічний розвиток суспільства, що сприяє зростанню внутрішнього попиту на високотехнологічну продукцію, отже розширює національний ринок.

3.2. Аналіз процесів іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі

Економічна глобалізація і постіндустріалізм суттєво змінюють пріоритети і завдання національної економіки, ставлячи питання про необхідність збереження і утримання національної економічної суверенності.

Виклики та ризики економічної глобалізації, до яких належить іллегальна економічна діяльність та наростаюча глобальна системна економічна криза, змоделивали стратегічні пріоритети національних економік, висуваючи на перший план завдання формування механізму безпечного і самодостатнього функціонування національної економічної цілісності. Досягти сталого розвитку національної економіки можливо, тільки реалізуючи, по-перше, потенціал раціонального включення в світогосподарські процеси, і по-друге, утримуючи суверенність національного економічного розвитку з урахуванням стратегічних інтересів громадян і суспільства загалом, зберігаючи цілісність національного економічного простору.

Зміна глобальних економічних умов вимагає зміни підходів до аналізу економічної ситуації, загострюючи проблему співвідношення стратегії розвитку національної економіки і поточної економічної політики держави, актуалізуючи питання про концептуальні стратегічні пріоритети, на які слід орієнтуватися під час обґрунтування шляхів подальшого розвитку. Саме тому вкрай актуальне питання аналізу іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі.

Тіньова економіка – істотний елемент суспільної системи на різних етапах еволюції. Сучасна українська економіка, зокрема її тіньовий сегмент, визначається особливими характеристиками як за специфікою перехідного періоду господарювання, так і за його змістом і наслідками. Характерна ознака тіньового бізнесу – його юридична і політична маргінальність, перебування за межами юридичних норм, нерегульованість сучасним правом. Тіньовий бізнес включає

найрізноманітніші види діяльності, які не вписуються в норми сучасної держави і практично не реєструються: нелегальна практика сучасних підприємств, контрабанда та інші, тобто всі неофіційні види виробництва і підприємництва. Отже, тіньовий бізнес привертає пильну увагу суб'єктів економічних відносин, правоохоронних органів, уряду.

Згідно зі статистичним підходом, іллегальна економічна діяльність – це прихована діяльність суб'єктів ЗЕД, яку не враховує офіційна статистика; за юридичним підходом – діяльність суб'єктів ЗЕД, яку здійснюють з порушенням чинного законодавства; за економічним підходом – сумнівні або протизаконні зовнішньоторговельні операції, які здійснюють суб'єкти ЗЕД для мінімізації економічних витрат; за фінансовим підходом – ухилення суб'єктів ЗЕД від сплати загальнообов'язкових податків та зборів під час здійснення зовнішньоторговельних операцій; за мотиваційним підходом – сумнівні або протизаконні зовнішньоторговельні операції, які здійснюють суб'єкти ЗЕД для максимізації прибутків; з позицій моральності – діяльність у сфері зовнішньої торгівлі товарами, яка порушує загальноприйняті в суспільстві моральні норми та принципи.

Отже, іллегальна економічна діяльність у сфері зовнішньої торгівлі товарами пов'язана зі здійсненням суб'єктами ЗЕД сумнівних зовнішньоторговельних операцій або таких, що порушують чинне законодавство та не враховуються офіційною статистикою, з ухиленням від сплати загальнообов'язкових податків та зборів для мінімізації економічних витрат та відповідно максимізації прибутків і нехтуванням при цьому загальноприйнятими у суспільстві нормами та принципами соціально відповідального бізнесу, що призводить до суспільних втрат через механізм перерозподілу податкових ресурсів на користь індивідуальних приватних та корпоративних інтересів.

Іллегальну економічну діяльність у сфері зовнішньої торгівлі доцільно розглядати на основі двох головних критеріїв: приховуванні від офіційного обліку (економічна

діяльність неофіційна та неформальна) та порушенні чинного законодавства (економічна діяльність нелегальна, кримінальна, фіктивна). Зважаючи на ці критерії, до неофіційної економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі належить законна діяльність суб'єктів ЗЕД, обсяг якої вони приховують або зменшують для мінімізації або ухилення від сплати обов'язкових податків та зборів під час здійснення зовнішньоторговельних операцій. При цьому використовують такі інструменти, як спотворення номенклатури товарів; порушення ідентифікації товарів; зарахування готових виробів до комплектуючих; зміна кількості й якості товарів; зміна технічних характеристик товарів; фальсифікація інформації про країну походження товарів з метою застосування режиму найбільшого сприяння.

Неофіційна економіка у сфері зовнішньої торгівлі пов'язана з офшорними центрами, що зумовлено відмінностями в податковому законодавстві та рівнях оподаткування в різних країнах. Внаслідок наявності офшорних зон суб'єкти ринку мають можливість мінімізувати сплату податків, вивести з-під контролю фіскальних та правоохоронних органів частину найсумнівніших або протизаконних фінансово-господарських операцій.

Неофіційна економіка у сфері зовнішньої торгівлі пов'язана з діяльністю експортерів, які використовують трансфертні ціни для вивезення фінансових ресурсів та ухилення від сплати податків до бюджету, та імпортерів, які застосовують «сірі» схеми з цією самою метою.

До неформальної економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі належить неформальна транскордонна торгівля («неорганізований імпорт») – легальне ввезення товарів у країну фізичними особами (як резидентами, так і нерезидентами) для подальшого продажу на внутрішньому ринку. У межах цієї торгівлі Україна, крім митних платежів, втрачає податки з прибутку від продажу ввезених товарів. Товари, які

ввозять фізичні особи ніби для особистого використання, не піддаються жодній перевірці та можуть бути шкідливими для здоров'я і життя населення, наприклад токсичні іграшки чи радіоактивний посуд.

Проте такий вид торгівлі визнається законним, оскільки довести, що громадянин ввозить товари не для особистого використання, майже неможливо.

У сфері зовнішньої торгівлі доволі поширені фіктивні угоди, які використовують для приховування реально здійсненої операції для сплати менших податків або вивезення фінансових ресурсів за кордон. Найвиразніший приклад фіктивної операції – псевдоекспорт. Сутність псевдоекспорту полягає в тому, що при реалізації контракту, який ніби передбачає експорт товару, останній не перетинає митного кордону, а реалізується всередині країни. Водночас документи оформлюють як на здійснений експорт для незаконного повернення ПДВ. Економісти зазначають такі негативні тенденції, як зниження економічної ефективності адміністрування ПДВ на фоні посилення галузевих та міжрегіональних диспропорцій у його відшкодуванні, щорічне збільшення кількості злочинів, пов'язаних з ПДВ, у структурі економічної злочинності та обсягу заподіюваної ними шкоди, високий рівень латентності злочинів.¹³³ При цьому зауважують, що такі тенденції формуються через недосконалість та нестабільність вітчизняного законодавства, високий рівень корупції та низьку ефективність діяльності контролюючих і правоохоронних органів.¹³⁴

Відомо, що законодавчо встановлені пільги з ПДВ спрямовані на стимулювання вітчизняного експорту та

---

¹³³ Чернявський С.С. Протидія злочинам, пов'язаним з незаконним відшкодуванням податку на додану вартість / С.С. Чернявський, Р.С. Довбаш. – К., 2009. – 216 с.

¹³⁴ Стратегія поскризового розвитку зовнішньоекономічного сектора України / А.А. Мазаракі, Т.М. Мельник, В.В. Юхименко та ін. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 344–346.

поліпшення інвестиційного клімату. Проте в разі псевдо-експорту застосування цих пільг суб'єктами ЗЕД не лише заподіює непоправної шкоди державному бюджету, а й гальмує здійснення належних виплат законослухняними платниками податків.

Нелегальна економіка у сфері зовнішньої торгівлі пов'язана зокрема з діяльністю фізичних осіб – нерезидентів, які незаконно перебувають на території України. Нелегальна трудова міграція та тіньова економіка тісно взаємопов'язані. З одного боку, тіньовий бізнес провокує нелегальну міграцію, зумовлену попитом на дешеву та беззахисну працю мігрантів. З іншого – нелегальні мігранти у країні, для яких офіційна зайнятість неможлива, сприяють розвитку та процвітанню тіньової економіки.

До нелегальної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі належить також порушення митних правил. У ст. 2 гл. 1 розд. I Кодексу України про адміністративні правопорушення зазначено, що питання адміністративної відповідальності за порушення митних правил регулюються ст. 458 гл. 67 розд. XVIII Митного кодексу України, де йдеться, що порушення митних правил є адміністративним правопорушенням.¹³⁵

У сфері зовнішньої торгівлі спостерігаються кримінальні правопорушення, пов'язані з ухиленням від сплати податків (ст. 212 КК України).¹³⁶

Основні інструменти, які використовують суб'єкти ЗЕД при здійсненні тіньової економічної діяльності, зображено на рис. 3.2.1. При здійсненні експортних операцій такі інструменти застосовують для незаконного відшкодування ПДВ та відпливу фінансових ресурсів за кордон. При здійсненні імпорتنих операцій мета їх використання полягає в ухиленні від сплати податків і так само відпливі фінансових ресурсів за кордон.

---

¹³⁵ Митний кодекс України : станом на 13.03.2012 // *Голос України*. – 2012. – № 73–74.

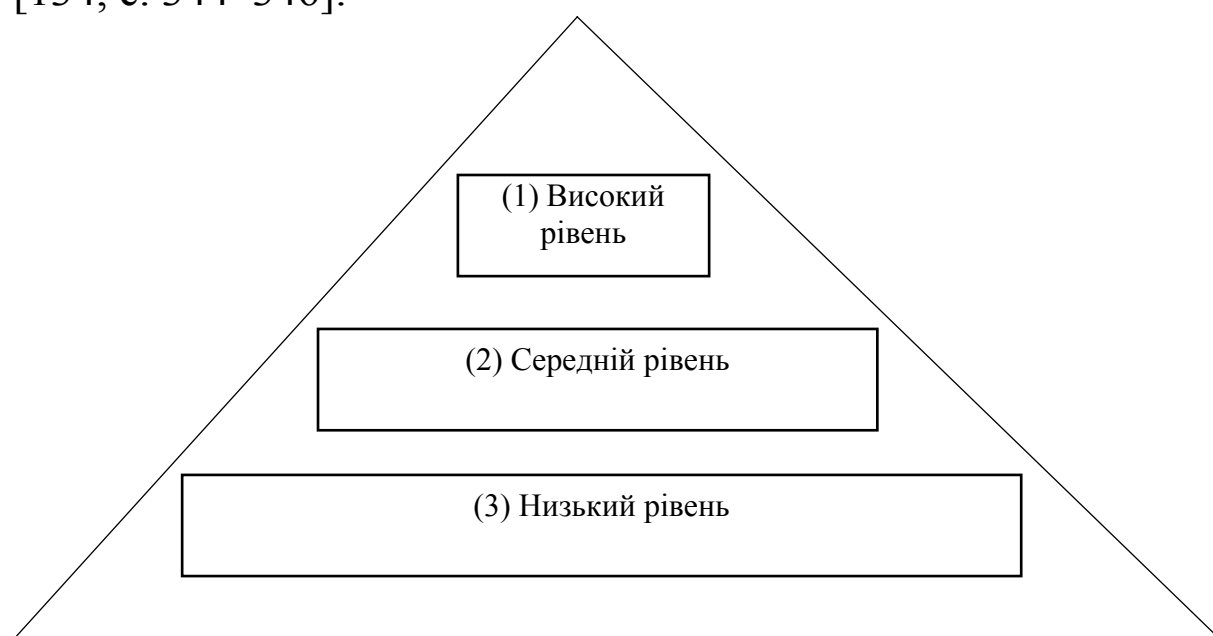
¹³⁶ Кримінальний кодекс України: станом на 01.01.2013 // *Офіц. вісн. України*. – 2001. – № 21.

Рис. 3.2.1. Класифікація інструментів, які використовують суб'єкти ЗЕД при здійсненні ілєгальної економічної діяльності

Джерело: розроблено автором

Як переконує світова практика, здійснення тіньових зовнішньоторговельних операцій зумовлюється взаємодією суб'єктів, до яких належать окремі індивіди, групи індивідів, інші інституціональні одиниці, що здійснюють міжнародну торгівлю матеріальними благами, результати якої з різних причин не враховують державні органи статистики. Ці суб'єкти іллегальної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі створюють своєрідну піраміду, ієрархія якої складається з трьох рівнів: високого, середнього та низького (рис. 3.2.2) [134, с. 344–346].

Рис. 3.2.2. Рівні суб'єктів іллегальної економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі товарами

До високого рівня входять корумповані представники державних органів влади, працівники великих фірм та корпорацій, державних та акціонерних підприємств, які контролюють діяльність тіньових структур, а також окремі працівники правоохоронних та контролюючих органів, що пов'язані з тіньовою економічною діяльністю. Цей рівень суб'єктів внаслідок їхнього високого службового становища є рушієм розвитку тіньового сектору зовнішньоторговельних операцій. Середній рівень становлять менш впливові представники

зазначених інституцій, а також підприємці та високооплачувані фахівці, пов'язані із зовнішньоторговельною діяльністю тіньових структур. Низький рівень формують наймані працівники, заробітна плата яких залежить від ступеня їхнього включення в діяльність тіньових структур.¹³⁷

Отже, суб'єкти іллегальної економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі – це організаційно оформлена сукупність суб'єктів, які здійснюють діяльність за налагодженим механізмом із притаманним йому алгоритмом злочинів. При взаємодії різнорівневих суб'єктів у процесі іллегальної економічної діяльності формуються стійкі механізми їхніх нелегальних взаємозв'язків всередині сукупності, між ними та суб'єктами легальної економіки, а також відповідні норми та правила, що регулюють їхню діяльність. Окремі науковці поділяють учасників іллегальних відносин за різною мірою залучення до тіньової діяльності на чотири групи:¹³⁸ іллегальні суб'єкти – частина безпосередньо зайнятого в іллегальній сфері населення, що не приховує нелегальних зв'язків; включені спостерігачі, які перебувають в іллегальному середовищі, моніторять його, але особисту участь в іллегальних угодах приховують; зовнішні спостерігачі – респонденти, які обговорюють прояви іллегальної економіки, проте не включені до неї або не наважуються зізнатись у цьому; жертви – постраждалі від корупціонерів та іллегальних суб'єктів, проте безпосередньо з ними не пов'язані.

За певних економіко-правових умов суб'єкти іллегальної економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі можуть переходити до легального сектору, а з урахуванням можливості максимізації прибутку, навпаки, – з легальної діяльності переходити до тіньової [134, с. 346].

---

¹³⁷ Gaertner W. The Economics of the Shadow Economy: Proceedings of the International Conference on the Economics of the Shadow Economy, Held at the University of... 1983 (Studies in Contemporary Economics) / W. Gaertner, A. Wenig. – Springer, 1985. – 420 p.

¹³⁸ Клямкин И.М. Теневая Россия: экономико-социологическое исследование / И.М. Клямкин, Л.М. Тимофеев. – М. : РГГУ, 2000. – 595 с.

Порівняння діяльності в легальному та іллегальному секторах за окремими ознаками відображено в табл. 3.2.1.

Таблиця 3.2.1

**Порівняння легальної та іллегальної сфер
зовнішньої торгівлі***

Критерій порівняння	Легальна сфера	Іллегальна сфера
Бар'єр входження	Високий	Низький
Використання реклами	Використовують	Рідко використовують
Прибуток	Нормальний	Високий
Фінансовий сервіс	Легальне кредитування	Використання особистих, тінювих зв'язків
Державні субсидії	Надаються	Не надаються
Кваліфікація	Легально підтверджена (відповідними дипломами та сертифікатами)	Не підтверджена
Ризик	Немає	Високий

*Джерело: складено автором за¹³⁹

Проаналізувавши дані табл. 3.2.1, доходимо висновку, що іллегальний сектор економіки приваблює суб'єктів підприємницької діяльності низьким бар'єром входження (тим, що не потрібно отримувати ліцензії на експорт та імпорт окремих видів товарів, можливістю здійснювати зовнішньоторговельні операції з товарами, які підлягають квотуванню без отримання дозволу), високим прибутком, який одержують внаслідок ухилення від сплати податків, використанням праці фізичних осіб – нерезидентів, які незаконно перебувають на території України, іллегальним кредитуванням та ін. Проте ці переваги (реальні чи умовні) супроводжуються дуже високим ризиком адміністративної та кримінальної відповідальності.

¹³⁹ Fidler P. The Informal Sectors of West Africa // The Informal Sector and Microfinance Institutions in West Africa // P. Filder, L. Webster. – Washington, 1996.

На підставі класифікації, здійсненої О. Турчиновим;^{140, 141} дійшли висновку, що класифікацію іллегальної економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі доцільно формувати за 10 класифікаційними ознаками: галузі економіки; умови діяльності; соціальні наслідки; види діяльності; мотивація; об'єкти діяльності; тривалість здійснення; рівні організованості; рівні територіального охоплення та впливу; методи нейтралізації державного переслідування та обмеження, які поділяються на 23 класифікаційні групи (права графа табл. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2

Класифікація іллегальної економічної діяльності суб'єктів господарювання у сфері зовнішньої торгівлі*

№ пор.	Класифікаційна ознака	Класифікаційна група
1	Галузі економіки	Зовнішня торгівля
2	Умови діяльності	Легальна
		Напівлегальна
		Нелегальна
3	Соціальні наслідки	Соціально позитивна
		Соціально негативна
4	Організаційна діяльність	Тіньовий імпорт/експорт
		Ухилення від сплати податків та зборів
		Корупція
5	Мотивація	Вимушена
		Примусова
		Ініціативна
6	Об'єкт діяльності	Міжнародно орієнтована
7	Тривалість здійснення	Стабільна (безперервна; періодично відновлювана)
		Нестабільна (епізодична; тимчасова)
8	Рівень організованості	Групова
		Корпоративна
		Міжкорпоративна

¹⁴⁰ Турчинов О.В. Тіньова економіка : закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О.В. Турчинов. – К., 1996. – 199 с.

¹⁴¹ Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О.В. Турчинов. – К. : АртЕк, 1995. – 300 с.

Закінчення табл. 3.2.2

9	Рівень територіального охоплення та впливу	Міждержавна
		Міжнародна
10	Метод нейтралізації державного переслідування та обмеження	Конспіративна
		Легалізована
		Корумпована

Джерело: розроблено автором за^{142, 143}

До основних загроз іллегальної економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі належить мінімізація або повне ухилення від сплати податків при здійсненні суб'єктами ЗЕД зовнішньоторговельних операцій, оскільки бюджет при цьому втрачає значні фінансові ресурси, що графічно зображено на рис. 3.2.3.

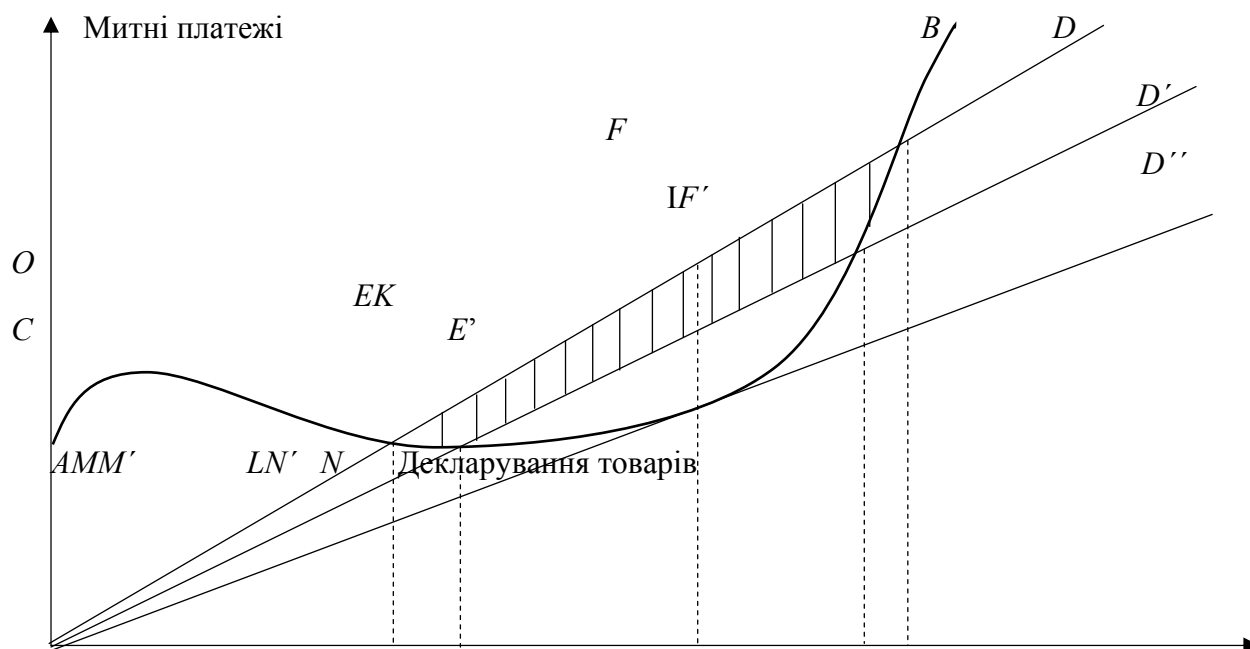

Рис. 3.3. Зниження вартості митних платежів суб'єктами ЗЕД при здійсненні зовнішньоторговельних операцій

Джерело: розроблено автором

¹⁴²Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О.В. Турчинов. – К., 1996. – 199 с.

¹⁴³Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О.В. Турчинов. – К. : АртЕк, 1995. – 300 с.

Якщо сукупні витрати суб'єктів ЗЕД при здійсненні ними зовнішньоторговельних операцій відображає крива CB , реальну вартість митних платежів – крива AD , то витрати дорівнюватимуть EF , що дорівнює декларуванню товарів MN . Під достовірністю декларування слід розуміти правильно заявлену номенклатуру, ідентифікацію товарів, їх кількість та якість, технічні характеристики, фактурну вартість, інформацію про країну походження, тобто всю достовірно подану необхідну інформацію для здійснення зовнішньоторговельних операцій. Оскільки дохід суб'єкта підприємницької діяльності безпосередньо залежить від витрат, пов'язаних зі здійсненням зовнішньоторговельних операцій, у разі прагнення отримати максимальний дохід суб'єкт намагатиметься зменшити ці витрати шляхом подання недостовірної інформації при декларуванні товарів, тобто крива AD зміщуватиметься в положення кривої AD' . Це означає, що податкові витрати для суб'єкта ЗЕД зменшуватимуться. Офіційно буде сплачено лише частину OK , а сумою не отриманих державою коштів буде площа $EE'F'F'$; податки, які будуть сплачені, відображає площа $E'KF'$ при декларуванні товарів $M'N'$. Як бачимо, недостовірне декларування товарів спричиняє зменшення витрат на податки та збори, при цьому дохід суб'єкта ЗЕД збільшується, а платежі до бюджету зменшуються. Криві вартості необхідних для сплати митних платежів суб'єкт ЗЕД розглядає як криву обмеження його доходів, тому він намагатиметься змістити її в положення D'' , де $CB = AD$, тобто в такому разі його діяльність повністю перейде у тіньовий сектор.

Причини існування тіньової економіки в розвинених країнах і тих, що розвиваються, конкретні форми її існування, структура та динаміка тіньових процесів вирішально визначаються принципами організації господарської системи та імперативами економічної політики держави. У країнах з розвинутою системою ринкового господарювання основними

причинами існування тіньової економіки експерти вважають тягар оподаткування, отримуваний прибуток, тривалість робочого дня, масштаби безробіття, роль державного сектору.¹⁴⁴

В економіці розвинених країн тіньовий сектор набагато менший порівняно з іншими групами країн (країнами, що розвиваються, і з перехідною економікою).

Зокрема, проаналізувавши рівень тіньової економіки у країнах ОЕСР, доходимо таких висновків:

- у Греції, Португалії, Іспанії, Італії, можливо, крім Бельгії, які у 2010 р. потерпали від рецесії та накопичення боргів, частка тіньової економіки найбільша – 18–25% ВВП;

- середній рівень іллегалізації (13–16%) притаманний країнам зі стабільною економікою та високим рівнем життя;

- низький рівень тіньового сектору у країнах, економіка яких базується на високих технологіях, конвертованих у високу якість життя.

У 2013 р. рівень тіньової економіки серед країн ОЕСР було зафіксовано у США – 6,8% ВВП, друге місце посідає Швейцарія з показником 7,1% ВВП, третє Австрія – 7,5% ВВП.¹⁴⁵ Останнє місце в цій групі країн посідає Болгарія, у якій обсяг тіньової економіки 2013 р. становив 31,2% ВВП.

Відносно низький загальний рівень тінізації економіки країн ОЕСР зумовлений, на нашу думку, економічними та ментальними причинами, а також невеликою кількістю юридичних осіб, які працюють у тіньовому секторі, зазвичай економічно нестабільні та перебувають на межі банкрутства. Крім того, невелика частина фізичних осіб з неповною зайнятістю покладається на тіньовий сектор як єдине джерело доходу; зазвичай такі особи мають або певні робочі місця, або отримують допомогу від держави.

---

¹⁴⁴ Неформальная экономика и гибкий рынок труда: теория и практика в ФРГ : науч.-аналит.обзор. – М. : ИНИОН АН СССР, 1987.

¹⁴⁵ Schneider, Friedrich. Size and Development of the Shadow Economies of Portugal and 35 other OECD Countries from 2003 to 2013: A further decline // The Johannes Kepler University of Linz, 2013.

Незважаючи на невелику чисельність юридичних та фізичних осіб, які в розвинених країнах залежать від тіньового сектору, виявляється стійка тенденція до поєднання цих двох секторів економіки. Часто здатність діяти в тіньовій економіці залежить від навичок, умов, засобів праці та соціальних зв'язків, які можливо сформулювати лише в межах легального сектору.

Визначені причини свідчать, що формування тіньової економіки в різних економічних системах відбувається по-різному (табл. 3.2.3). Для розвинених країн характерно використання в тіньовому секторі низькокваліфікованої робочої сили, мігрантів, трансфертного ціноутворення та офшорних схем для збільшення доходів та зменшення податків. У країнах, що розвиваються, тіньова економіка базується на використанні прихованої робочої сили з низьким рівнем освіти, некваліфікованої для забезпечення хоч якогось джерела доходів. У країнах з перехідною економікою поєднуються обидва сектори (офіційний та тіньовий), що спричинено недостатньо розвинутою системою обліку робочої сили за умов низької та неповної зайнятості, а також високої корумпованості.

Таблиця 3.2.3

Особливості формування тіньової економіки в різних економічних системах

Економічні системи	Суб'єкти тіньової економіки	Причини деформалізації	Форми тіньової діяльності
Розвинені країни	Індивідууми: маргінальні працівники	Збільшення доходу	Використання прихованої робочої сили, найчастіше у сфері обслуговування
	Компанії: приватні	Зменшення видатків внаслідок значного зменшення податків	Трансфертне ціноутворення в мережі ТНК; використання офшорних схем

Закінчення табл. 3.2.3

Економічні системи	Суб'єкти тіньової економіки	Причини деформалізації	Форми тіньової діяльності
Країни, що розвиваються	Індивідууми: працівники з низьким рівнем освіти, найчастіше дуже бідні та сільські працівники, які переїжджають до міста	Забезпечення єдиного джерела доходів	Використання прихованої робочої сили у всіх галузях економіки
	Компанії: незначні у трудових галузях	Зменшення витрат на робочу силу та інших виробничих витрат	Бартерна торгівля, прихована робоча сила, нерегульовані дії приватних осіб
Країни з перехідною економікою	Індивідууми: усі верстви населення – різного віку, майже всіх професій	Одні повністю покладаються на неофіційну економіку, інші використовують її лише як додаткове джерело прибутку	Слабкість системи обліку робочої сили сприяє її вільному входженню до неофіційного сектору; більшість бартерних операцій
	Компанії: велика кількість діє у формальній економіці, більшість функціонує як у нормальному, так і неформальному секторі економіки	Багато працівників підприємств працюють неофіційно, інші використовують неофіційну економіку з метою зменшення витрат	Корупція, велика кількість операцій з бартерної торгівлі

Джерело: доповнено та розроблено автором за¹⁴⁶

¹⁴⁶ Leiter Sh. Russia's Informal Economy: A Framework for Analysis / Sh. Leiter, J. Tedstrom // DRU.– 1997. – July.

Узагальнення деталізованіших причин виникнення та збільшення обсягу іллегалізації сфери зовнішньої торгівлі за такими ознаками, як економічні, соціальні, етичні, правові, політичні, етнічні, антропологічні, матеріально-технічні, адміністративні та глобалізаційні, наведено в табл. 3.2.4.

Таблиця 3.2.4

Причини виникнення та збільшення масштабів тіньової економіки у сфері зовнішньої торгівлі

Причини	Сутність
Економічні	Високі ставки, велика кількість та складний механізм розрахунку податків
	Прагнення отримати надприбутки
	Нестабільність підприємницького клімату в країні
	Нестабільність інвестиційного клімату в країні
	Встановлення пільгових умов функціонування окремим суб'єктам господарювання
	Конкуренція в межах ринкового господарства
	Зв'язок бізнесу з кримінальними структурами
Соціальні	Високий рівень безробіття та орієнтація частини населення на те, щоб отримати дохід будь-яким способом
	Порушення зобов'язань соціальної спрямованості з боку держави
	Низький авторитет державної влади у населення
	Соціальна диференціація суспільства
	Низький рівень життя населення
Етичні	Слабка етична база підприємництва
	Брак виховання культури здійснення підприємницької діяльності, яку повинні мати інститути громадянського суспільства
Правові	Недосконалість правової бази підприємництва
	Слабке забезпечення правоохоронних структур матеріально-технічними ресурсами
	Низький рівень правового пізнання та правової культури населення
	Слабка підготовка працівників правоохоронних закладів до діяльності в нових економічних умовах
	Неефективна діяльність правоохоронних органів щодо протидії незаконній та кримінальній тіньовій економічній діяльності
	Недосконалість механізму координації боротьби з економічною злочинністю

Закінчення табл. 3.2.4

Причини	Сутність
	Відсутність чіткої межі між офіційною та тіньовою сферами діяльності
Політичні	Суперечності в політичній системі
	Злиття влади та представників приватного сектору
Антропологічні	Суперечлива природа людини, бажання отримати більше, заплативши менше
Адміністративні	Надмірні адміністративні бар'єри, що перешкоджають розвитку легального бізнесу
	Хабарництво чиновників
	Відсутність залежності оплати праці чиновника від конкретних результатів діяльності з розвитку легальних ринкових відносин в економіці
	Велике неофіційне «благодійне» навантаження на підприємців
Глобалізаційні	Використання новітніх досягнень науково-технічного прогресу у власних інтересах
	Формування сприятливого інституційного середовища для міжнародних фінансових трансакцій
	Використання трансфертного ціноутворення
	Використання офшорних центрів

Джерело: розроблено автором за ^{147; 148; 149}

Оцінити масштаби тіньової економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі товарами доволі важко. Однак обсяг тіньового сектору у цій сфері можна обчислити на основі використання обліково-статистичних методів – прямих та непрямих. До прямих методів належать вибіркові обстеження і податкові перевірки. Проте вони не універсальні, потребують великих трудових затрат, не охоплюють усіх зовнішньоторговельних операцій, дають змогу оцінити лише

¹⁴⁷ Колесников С. Теневая экономика: как ее считать / С. Колесников // Экономика России XXI века. – 2001. – № 1. – С. 61.

¹⁴⁸ Кормишкина Л.А. Теневая экономика : учеб. пособие для вузов / Л.А. Кормишкина, О.М. Лизина. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2009. – 136 с.

¹⁴⁹ Николаева М.И. Теневая экономика : методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М.И. Николаева, А.Ю. Жевгаков. – М. : ЦЭМИ АН СССР, 1987. – 53 с.

конкретні випадки, проте не дозволяють проаналізувати динаміку частки тіньової економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі товарами. Оцінити масштаби іллегальних потоків у сфері зовнішньої торгівлі товарами можна також непрямим методом зіставлення даних, що передбачає узгодженість, порівняння показників імпорту товарів однієї конкретної країни із відповідними показниками експорту товарів країни-партнера, і навпаки.

Теоретично експорт товарів однієї країни має бути дзеркальним відображенням імпорту її торговельного партнера. Але на практиці між двома країнами є невідповідності, що виникають як через відмінності методологічних підходів до обліку даних, так і через навмисне спотворення інформації суб'єктами ЗЕД для уникнення від оподаткування або зменшення податкового навантаження. Тому некоректно вважати нелегальними потоками розбіжності даних зовнішньої торгівлі.

Зазвичай розбіжності методологічного характеру пов'язані зі сферою охоплення даних (використання країнами різних систем обліку даних), моментом (час) їх обліку та різними підходами до формування даних при експорті та імпорті.

Згідно із Методологічними положеннями статистики зовнішньої торгівлі товарами,¹⁵⁰ в Україні застосовують загальну систему обліку даних, тоді як у країнах ЄС – спеціальну систему обліку,¹⁵¹ що не враховує переміщення товарів між митними складами і вільними митними зонами.

Часовий лаг також може бути джерелом значних розбіжностей, оскільки товари, відправлені наприкінці звітного періоду із країни-експортера, можуть прибути до країни імпорту тільки в наступному звітному періоді або надійти на

---

¹⁵⁰ Богачев В.И. Кто создал теневую экономику в Украине / Мнение ученого / В.И. Богачев // Рабочая газ. Украины. – 1997. – № 61.

¹⁵¹ Бойков В.Э. «Серая» экономика: масштабы развития и влияние на массовое сознание / В.Э.Бойков // Социол. исслед. – 2001. – № 11. – С. 29–35.

внутрішній ринок країни призначення за деякий час після прибуття на митний склад для зберігання товарів, які не пройшли митного оформлення, а також у зв'язку зі значною віддаленістю країни експорту від країни імпорту.

Тому наявні дані потрібно методологічно скорегувати для наближення показників імпорту конкретних товарів до однієї країни із показниками експорту з країни-партнера, що сприятиме об'єктивному оцінюванню масштабу нелегальних зовнішньоторговельних потоків.

Спираючись на результати вищевикладеного аналізу, заради об'єктивного оцінювання масштабів іллегальних зовнішньоторговельних потоків пропонується метод зіставлення даних зовнішньої торгівлі України і країн-партнерів, включивши для корегування розбіжностей такі показники, як страхування і фрахтування, часовий лаг, вартість товарів походженням із третіх країн. Скореговану розбіжність даних про експорт країн-партнерів (за статистикою країн-партнерів) та імпорт України (за статистикою України) можна визначити за розробленою такою формулою:

$$Cd = [S_{ex} - S_{im}] - [[S_{ex} - S_{im}][K_{if} + K_t + K_{co}]], \quad (3.2.1)$$

де S_{ex} , S_{im} – статистичні дані про обсяг відповідно експорту країн-партнерів та імпорту України, млн дол. США;

K_{if} – корегування даних про страхування і фрахтування, %;

K_t – корегування даних за часовим лагом, %;

K_{co} – оцінка вартості імпорту товарів до України, відправлених із країн-партнерів, але за походженням із третіх країн, %.

Застосування зазначених корегувальних показників сприяє очищенню досліджуваного масиву даних від методологічних невідповідностей та виявленню розбіжностей, які можна вважати іллегальними зовнішньоторговельними потоками.

Розраховані корегувальні показники наведено в табл. 3.2.5.

Таблиця 3.2.5

Показники для корегування обсягу розбіжностей між даними зовнішньої торгівлі України та окремих країн-партнерів

Країни-партнери	Показник	Значення за роками										
		2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
СНД (без Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану та товарів групи «27» за УКТ ЗЕД)*	D_k (корегувальний коефіцієнт) СНД, %	4,3	3,9	1,5	4,8	4,1	3	-2,2	7,9	6,7	1,5	1,3
	Фрахтування, %	1,4	1,4	1,4	1,4	0,9	0,8	1,3	1,9	2	1,3	1,7
	Часовий лаг, %	2,4	1,9	-0,5	2,7	2,4	1,4	-4,6	5,2	4,1	-0,5	-1,6
	Частка товарів походженням із третіх країн, %	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,9	1,1	0,7	0,7	0,7	1,2
ЄС-27	D_k (корегувальний коефіцієнт) ЄС-27, %	23,4	24,3	22,8	25	22	20,3	22,8	21	26,7	25,3	30,2
	Фрахтування, %	5,4	5,4	5,4	5,4	4,9	4,2	5,2	5,8	7,3	5,2	5,1
	Часовий лаг, %	1	1,6	0,7	2,3	1,9	0,8	-2,2	0,9	2,1	0,9	0,2
	Частка товарів походженням із третіх країн, %	17,1	17,3	16,8	17,2	15,2	15,3	19,8	14,3	17,2	19,3	24,9
КНР	D_k (корегувальний коефіцієнт) КНР, %	16,9	11,4	11,4	13,4	10,5	7,7	10,1	13,3	13,7	6,3	11,2

Закінчення табл. 3.2.5

Країни-партнери	Показник	Значення за роками										
		2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
	Фрахтування, %	8,6	8,6	8,6	8,6	7,2	6,3	10,8	10,1	12,1	5,3	8,3
	Часовий лаг, %	6,5	1,9	1,9	4,2	2,9	0,6	-1,2	2,4	1,3	0,8	2,7
	Частка товарів походженням із третіх країн, %	1,8	0,9	0,8	0,6	0,4	0,8	0,6	0,7	0,3	0,2	0,2

При порівнянні розбіжностей даних про імпорт товарів в Україну із країн СНД було вилучено Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан, оскільки ці країни не надають статистичних даних про обсяг зовнішньої торгівлі з Україною.

Джерело: розраховано автором

У результаті розрахунків скорегованих розбіжностей даних виявлено значне перевищення зафіксованого обсягу імпорту Україною, яке у 2012 р. досягло 47%. Така ситуація зумовлена методологічними особливостями обліку товарів групи «27» УКТ ЗЕД (енергетичні матеріали; нафта і продукти її перегонки; бітумінозні речовини; воски мінеральні), значна частина яких надходить до України з Туркменістану та Узбекистану трубопроводом через Росію. Україна фіксує їх не за країною походження, а за країною відправлення – Росією, тому для правильного зіставлення даних у розрахунках було вилучено цю товарну групу.

Результати аналізу скорегованих обсягів розбіжностей даних при імпорті товарів в Україну свідчать, що найбільший обсяг іллегального імпорту за досліджуваний період надходив із країн ЄС-27 – від \$1352,2 млн у 2002 р. до \$6544,9 млн у 2007 р. Найбільшу частку іллегального імпорту із КНР зафіксовано у 2004 р. – 43% загального зареєстрованого об-

сягу імпорту товарів із Китаю до України. Із країн СНД у 2012 р. до нашої країни надійшло іллегального імпорту на суму \$285,4 млн.

Частка іллегального зовнішньоторговельного обороту України в досліджуваному періоді коливалася від 3,49 до 7,79% ВВП. Визначено також, що у цей самий період сукупні втрати митних платежів при імпорті товарів в Україну із країн ЄС-27, КНР і СНД становлять \$11,64 млрд (табл. 3.2.6).

Таблиця 3.2.6

Динаміка іллегального зовнішньоторговельного обороту України з основними торговельними партнерами, 2002–2012 рр.

Рік	Обсяг ВВП за офіційними даними, млн дол. США	Обсяг іллегального зовнішньоторговельного обороту			Імовірні втрати митних платежів при імпорті товарів в Україну, млн дол. США
		% ВВП	млн дол. США	обсяг тінізації на одну особу, дол. США	
2002	42393	4,49	1901,43	39,24	352,74
2003	50133	4,63	2322,98	48,39	455,12
2004	64881	7,41	4804,91	100,9	813,12
2005	86142	5,61	4832,22	102,2	894,86
2006	107753	6,69	7209,98	153,63	1512,62
2007	142719	7,79	11115,62	238,3	2114,07
2008	179992	5,42	9753,21	210,32	1893,43
2009	117227	4,78	5606,76	121,51	864,91
2010	136419	4,2	5726,53	124,59	856,14
2011	165245	3,77	6235,38	136,21	856,58
2012	178361	3,49	6226,88	136,45	1028,36

Примітка: імпорт – із країнами ЄС-27, КНР, СНД (за винятком Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану), експорт – із країнами ЄС-27.

Джерело: розраховано автором

Аналіз товарної структури іллегальних імпорتنих операцій із країнами ЄС-27, КНР та СНД дає змогу стверджувати, що найбільш іллегальними групами товарів є продукція хімічної і пов'язаних із нею галузей промисловості; машини, обладнання та механізми, електротехнічне обладнання, звукозаписувальна і звуковідтворювальна апаратура, апаратура для запису або відтворення; шкури необроблені, шкіра вичинена, натуральне та штучне хутро і вироби з них, текстильні матеріали та текстильні вироби, взуття, головні убори, парасольки від дощу і сонця, штучні квіти (табл. 3.2.7).

Таблиця 3.2.7

**Іллегальний імпорт та експорт України
за товарною структурою, 2002–2012 рр.**

Обсяг, млн дол. США	% загального обсягу ілле- гального експорту	Код за УКТ ЗЕД	Розділ за УКТ ЗЕД	Код за УКТ ЗЕД	Обсяг, млн дол. США	% загального обсягу іллегального імпорту
Іллегальний експорт					Іллегальний імпорт	
6891,6	44,71	25–27	Мінеральні продукти	25–27	3396,43	4,33
4672,93	30,31	72–83	Недорогоцінні метали та вироби з них	72–83	3252,62	4,15
1536,85	9,97	01–24	Продовольчі товари та сировина для їх ви- робництва	01–24	1222,74	1,56
558,06	3,62	86–89	Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби і пов'язані з транспор- том пристрої та облад- нання	86–89	5604,44	7,15
540,91	3,51	28–38	Продукція хімічної і пов'язаних з нею галузей промисловості	28–38	21760,15	27,75
459,39	2,98	90–92, 94–96, 97, 99	Прилади та апарати оп- тичні, фотографічні, кінематографічні, конт- рольні, медичні або хі- рургічні; годинники;	90– 92, 94– 96, 97, 99	4407,52	5,62

Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України

Продовження табл. 3.2.7

Обсяг, млн дол. США	% загального обсягу ілле- гального експорту	Код за УКТ ЗЕД	Розділ за УКТ ЗЕД	Код за УКТ ЗЕД	Обсяг, млн дол. США	% загального обсягу іллегального імпорту
Іллегальний експорт					Іллегальний імпорт	
			музичні інструменти, їх частини та приладдя; промислові товари; тво- ри мистецтва, предмети колекціонування та ан- тикваріат; інші товари			
361,91	2,35	44–49	Деревина і вироби з неї; маса з деревини або ін- ших волокнистих целю- лозних матеріалів; па- пір, картон та вироби з них	44–49	363,55	0,46
292,73	1,9	39–40, 68–70, 71	Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них; каучук, гума та вироби з них; вироби з каменю, гіпсу, це- менту, азбесту, слюди або аналогічних мате- ріалів; керамічні ви- роби; скло та вироби з нього; перли природні або культивовані, доро- гоцінне або напів- дорогоцінне каміння, дорогоцінні метали, метали, плаковані дорогоцінними мате- ріалами, та вироби з них; біжутерія; монети	39– 40, 68– 70, 71	6692,31	8,53
89,25	0,58	41–43 50–67	Шкури необроблені, шкіра вичинена, нату- ральне та штучне хутро і вироби з них; тек- стильні матеріали і текстильні вироби;	41–43 50–67	10935,72	13,94

Закінчення табл. 3.2.7

Обсяг, млн дол. США	% загального обсягу ілле- гального експорту	Код за УКТ ЗЕД	Розділ за УКТ ЗЕД	Код за УКТ ЗЕД	Обсяг, млн дол. США	% загального обсягу іллегалного імпорту
Іллегальний експорт					Іллегальний імпорт	
			взуття, головні убори, парасольки від дощу та сонця, штучні квіти			
11,59	0,08	84–85	Машини, обладнання та механізми; електротех- нічне обладнання; звукозаписувальна і звуковідтворювальна апаратура, апаратура для запису або відтво- рення телевізійного зображення та звуку	84–85	20784,94	26,50

Примітка: імпорт – із країнами ЄС-27, КНР, СНД (за винятком Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану), експорт – із країнами ЄС-27.

Джерело: розраховано автором

У результаті аналізу товарної структури іллегальних експортних операцій із країнами ЄС-27 за 2002–2012 рр. виявлено, що найбільш іллегальними групами товарів є мінеральні продукти, яких вивезено з України до країн ЄС-27 на суму \$6,89 млрд, недорогочінні метали та вироби з них – \$4,67 млрд, продовольчі товари і сировина для їх виробництва – \$1,54 млрд.

Обсяг іллегальних експортних операцій розраховано на основі використання затвердженої Міністерством економічного розвитку та торгівлі України Методики комплексної оцінки обсягів непродуктивного відпливу (вивезення) фінансових ресурсів за межі України.¹⁵²

¹⁵² Бокун Н.Ч. Измерение теневой экономики: трактовка понятия и основные принципы оценки / Н.Ч. Бокун // Экономика и управление. – 2006. – № 8. – С. 29–38.

3.3. Тенденції імпортозаміщення в Україні

Наслідки світової фінансово-економічної кризи у більшості країн з відкритою економікою спричинили надмірний дефіцит зовнішньоторговельного балансу та поглибили структурні дисбаланси у виробництві, що збільшило імпорту залежність і може стати загрозою економічному суверенітету країни. В умовах зростання імпортоспоживання та втрати внутрішнього ринку вітчизняним виробником необхідність збереження економічного суверенітету набуває особливої актуальності.

Забезпечення економічного суверенітету в більшості країн визнано ключовим пріоритетом державної політики. Нині рівень економічної залежності України від зовнішнього світу надзвичайно високий, а розміри виплат за зовнішніми боргами перевищують можливості вітчизняної економіки. Тож виникає необхідність глибокого аналізу загроз десувєренізації, однією з яких є зростання імпортних потоків товарів. Виходячи із критеріїв економічної безпеки, співвідношення імпорту при стабільному стані економіки не повинно перевищувати 50% внутрішнього ринку окремих товарів. Натомість в Україні з окремих товарних позицій рівень імпортозалежності становить 80–90%.

Зростання імпортозалежності країни можна охарактеризувати як серйозну проблему, від розв'язання якої залежить стан економічного суверенітету. Тож упровадження політики імпортозаміщення може стати одним із шляхів підтримки та забезпечення економічного суверенітету та певною мірою зменшити залежність країни від імпорту товарів у розрізі окремих видів економічної діяльності.

Під імпортозаміщенням прийнято розуміти стратегію заохочення внутрішньої промисловості шляхом введення обмежень на імпорт.¹⁵³ На наш погляд, таке трактування імпортозаміщення дещо обмежене, адже воно не може

---

¹⁵³ Комилов А.Ф. Особенности формирования политики импортозамещения в промышленности Республики Таджикистан: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / А.Ф. Комилов. – Душанбе, 2011. – 212 с.

зводиться виключно до необґрунтованого протекціонізму, а має містити комплекс заходів щодо структурної перебудови, відновлення і диверсифікації виробництва, концентрації зусиль і ресурсів для створення ефективної економіки. У такому контексті більш коректні трактування імпортозаміщення професором А.Я. Ельяновим. На його думку, імпортозаміщення «висуває на перший план створення всеосяжних промислових комплексів, що покликані наситити і структурувати внутрішній ринок за допомогою виробів місцевого виробництва і тільки потім направити їх на експорт».¹⁵⁴ При цьому роль держави в імпортозаміщенні – не визначати пріоритетні галузі, ризикуючи у разі помилки вряй неефективно засвоїти бюджетні кошти.

Мета імпортозаміщення – викликати у ділових кіл інтерес до диверсифікації діяльності, до виробництва в країні нових або якісніших товарів. За визначенням Р. Дронова, «Імпортозаміщення – це скорочення чи припинення імпорту певних товарів шляхом їх витіснення (заміщення) із внутрішнього ринку країни аналогічним вітчизняним товаром, що характеризується вищими споживчими якостями і вартістю, не вищою за імпортну».

Скорочення імпорту споживчих і виробничих товарів не завжди означає його заміщення на внутрішньому ринку і збільшення обсягів виробництва. На практиці скорочення імпорту може відбутися через зниження купівельної спроможності населення, а тому імпортозаміщення повинно означати скорочення імпорту передусім за рахунок збільшення виробництва аналогічних товарів у межах країни.

Таким чином, можна сформулювати три альтернативні визначення імпортозаміщення:¹⁵⁵

---

¹⁵⁴ Ельянов А. Глобализация и догоняющее развитие / А. Ельянов // Международная экономика и международные отношения. – 2004. – № 1. – С. 3–17.

¹⁵⁵ Зарянкин В.В. Роль импортозамещения в системе международных торговых отношений / В.В. Зарянкин // Беларусь и мировые экономические процессы: сб. науч. статей. – Выпуск 7. – 2010. – С. 44–50.

Імпортозаміщення (як економічна категорія) – система економічних відносин, спрямована на заміщення імпортованих товарів в інтересах економічного зростання і структурних перетворень відповідно до закономірностей розвитку міжнародного поділу праці на принципах конкурентоспроможності й економічної ефективності.

Імпортозаміщення (як економічний процес) – об'єктивний закономірний процес збільшення виробництва, споживання та експорту вітчизняних товарів і послуг зі зниженням споживання імпортованих товарів і послуг, що визначається вищим рівнем конкурентоспроможності та економічної ефективності порівняно з імпортованими аналогами.

Імпортозаміщення (як державна економічна політика) – науково обґрунтована довгострокова державна політика раціоналізації та оптимізації імпорту товарів, послуг шляхом стимулювання вітчизняних виробників аналогічних продуктів і непрямого регулювання імпорту протекціоністськими інструментами.

Відповідно до наведених визначень, визначаються і два способи імпортозаміщення: прямий і непрямий. Пряме імпортозаміщення передбачає організацію власного виробництва продукції замість імпортованої. Непряме імпортозаміщення полягає у скороченні ввезення та споживання імпортованих товарів за рахунок посилення економії й ресурсозбереження, впровадження нових технологій та інновацій.

Імпортозаміщення відбувається лише за певних умов, які можуть бути фундаментальними, з огляду на перспективу підтримки позитивної тенденції розширення присутності вітчизняних виробників на власному ринку, і тимчасовими та ненадійними. До фундаментальних передумов зараховують підвищення ефективності виробництва з ефектом відносного зменшення собівартості та (або) підвищення якісних характеристик продукції на базі модернізації та оновлення виробництва. До тимчасових та менш сприятливих передумов відвоювання ринку слід зарахувати девальвацію національної валюти, що посилює курсове фільтрування імпорту. Через

завищення вартості іноземної валюти частина імпорту, хоч і відсіюється, але погіршується інвестиційна складова розвитку через зменшення насамперед інвестиційного імпорту¹⁵⁶ [557].

Отже, з точки зору економічної теорії проблема поєднує як загальні питання підвищення цінової і нецінової конкурентоспроможності економіки та окремих виробництв, відповідно – створення сприятливого інвестиційного середовища, нарощення інноваційних інвестицій, оновлення і диверсифікацію виробництва, а також питання економічного суверенітету, зокрема захист внутрішнього ринку від недобросовісної конкуренції.

Стратегію імпортозаміщення переважно використовували країни, що розвиваються, тож можна припустити, що основою теорії імпортозаміщення є теорії розвитку периферійної економіки. Збільшення масштабів міжнародної торгівлі, формування світового ринку і поглиблення міжнародного поділу праці відіграли в житті країн, що розвиваються, неоднозначну роль. З одного боку, зазначені процеси стали основою для включення цих країн до сфери загального економічного розвитку. З іншого – цей процес відбувся у рамках і на базі так званого залежного типу розвитку. Перебуваючи у залежності від інтересів і потреб постіндустріальних країн, країни що розвиваються, знаходяться на траєкторії наздоганяючого розвитку, яка спрямована на досягнення світового економічного авангарду.

Проблематику імпортозалежності вперше проаналізували у 1950-х Р. Пребіш та Х. Зінгер, які сформулювали положення про існування довготривалої тенденції погіршення умов торгівлі для країн, які експортують сировину, а імпортують промислові товари. В аналізі Р. Пребіш використовував термінологію, побудовану на дихотомії центр – периферія, яку згодом активно використовували у теорії залежності та теорії світових систем.¹⁵⁷ Головним елементом такої будови є центр, представлений постіндустріальними країнами, які, посідаючи

---

¹⁵⁶ Фактори макроекономічної стабільності.

¹⁵⁷ Prebisch R. Commercial Policy in the Underdeveloped Countries / R. Prebisch // American Economic Review. – 1959. – Vol. 49. – P. 251–273.

монопольне становище у виробництві сучасної промислової продукції, спеціалізуються на експорті промислових товарів виробничого і споживчого призначення. Другорядна роль у цій будові належить периферії, яка представлена країнами, що розвиваються, і виконує першу стадію виробничого процесу – видобуток сировини.

Центр виступає як самостійна й активна сила, що визначає правила і умови участі у міжнародному поділі праці, задає загальні стандарти споживання і виробництва, у той час як перспективи розвитку периферії прямо залежать від співвідношення економічних і соціальних факторів, що мають місце на світовому ринку.

На думку Р. Пребіша, імпортозаміщення як форма вибіркового протекціонізму може протистояти проблемі погіршення умов торгівлі, що пов'язана з особливостями міжнародного поділу праці, дискримінаційною торговельною політикою розвинених країн і змінами, що відбуваються у процесі науково-технічного прогресу.¹⁵⁸ У книжці «Периферійний капіталізм. Криза трансформації» він зазначає, що зовнішня торгівля – це особливий механізм викачування доходів із периферії в центр, а причина залежності периферії від індустріального розвиненого центру полягає у «доцентровій природі капіталізму», яка постійно проявляється у відносинах між центром і периферією». «Технічний прогрес, – пише Р. Пребіш, – зароджується в центрах, і там концентруються пов'язані з ним плоди зростаючої продуктивності. Завдяки зростанню попиту в центрах концентрується промисловість, розвиток якої прискорюється внаслідок безперервних технологічних нововведень, що сприяють дедалі більшій диверсифікації товарів і послуг. Таким чином, історична еволюція капіталізму стихійно призводить до того, що периферія залишається за межами процесу індустріалізації».¹⁵⁹

---

¹⁵⁸ Prebish R. *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems* / R. Prebish. – United Nations Publication, 1962. – 60 p.

¹⁵⁹ Prebish R. *Capitalismo periférico. Crisis y transformación* / R. Prebish. – Mexico City, Fondo de Cultura Económica, 1981. – 136 p.

Усвідомивши причини залежності країн, що розвиваються, від світових центрів, А. Льюїс, Р. Пребіш, Г. Зінгер дійшли висновку, що на темпи економічного розвитку країн, що розвиваються, впливає структура міжнародної торгівлі. По-перше, експортно-сировинна спеціалізація ставить економічне зростання у залежність від зовнішнього попиту на сировину, який зростає нестабільно і повільно. По-друге, відносно зростання цін на імпорт готової продукції посилює вплив інвестиційного і валютного обмежень економічного зростання.

Якщо економічне зростання і матеріальний добробут країни перебувають у прямій залежності від зовнішніх факторів, національна промисловість характеризується низькою ефективністю через слабкий розвиток виробничої і соціальної інфраструктури, нестачу кваліфікованих кадрів, тому виникає необхідність у реалізації стратегії імпортозаміщення.

Докази на користь розвитку молодих галузей промисловості були свого часу обґрунтовані Ф. Лістом у роботі «Національна система політичної економії».¹⁶⁰ Вони стали основними принципами розвитку економіки більшості країн Латинської Америки та Південно-Східної Азії, які в середині ХХ ст. розпочали імпортозамінну індустріалізацію.

Серед найвідоміших авторів, що досліджували цю проблематику, можна назвати А. Франка, С. Фуртадо, Ф. Кардозо, Е. Фалетто, Т. Дос Сантоса, С. Аміна та ін. Основна характеристика теорії залежності – експлуатаційний тип відносин між центром та периферією. Дані щодо деяких латиноамериканських та африканських країн підтверджують, що їхні економічні зв'язки з центром не допомагали розв'язувати проблеми, а навпаки, були їх джерелом.¹⁶¹ Проблематику

---

¹⁶⁰ List F. The National System of Political Economy / F. List. – Economics. – 1856. – 762 p.

¹⁶¹ Cardoso F.H. Dependency and Development in Latin America / F.H. Cardoso, E. Faletto. Transl. by M. Mattingly. – Berkeley : University of California Press. – 1979. – 474 p.

Frank A.G. Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies in Chile and Brazil / A.G. Frank. – N.Y. : Monthly Review Press. 1990. – 192 p.

«залежного розвитку» (dependent development) актуалізує і те, що структурна залежність від іноземного капіталу і зовнішніх ринків обмежує і спотворює капіталістичний господарський розвиток країн, що розвиваються.

Залежність добувних галузей країн, що розвиваються, стала результатом дії цілого комплексу зовнішніх і внутрішніх факторів економічного розвитку. Найбільш значущим фактором стала ситуація, коли основна кількість видобутих мінеральних ресурсів не перетворювалась на предмет праці для місцевого обробного комплексу, а перероблялась за межами країни-власника експлуатованих надр. У результаті додана вартість, що створювалась на місцевих добувних підприємствах, не використовувалась для накопичення, а йшла за кордон, де і капіталізовувалась, а та її частина у вигляді валютних ресурсів, що залишалася, витрачалася на покриття імпорту, який задовольняв внутрішній споживчий і виробничий попит. Яскравим підтвердженням цього слугує вислів англійського економіста Дж. Уодіса стосовно економічного становища Гани: «Вона експортувала зерна какао, але ввозила вироби з шоколаду, експортувала ліс, але ввозила папір, експортувала боксити, але ввозила вироби з алюмінію. Гана витрачала майже 5 млн фунтів стерлінгів на рік на купівлю мішків для транспортування свого какао».¹⁶²

Імпорт у країнах, що розвиваються, став альтернативою розвитку місцевої обробної промисловості, яка через нерозвиненість і брак достатніх засобів не могла конкурувати з ним і задовольнити внутрішній споживчий і виробничий попит. Іноземні підприємства вважали вигіднішим для себе ввозити необхідні засоби виробництва, ніж організувати їх виробництво на території країни.

Отже, збереження експортно-сировинного вектора економічного розвитку периферії одночасно не лише не давало

---

¹⁶² Комилов А.Ф. Особенности формирования политики импортозамещения в промышленности Республики Таджикистан: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / А.Ф. Комилов. – Душанбе, 2011. – 212 с.

можливості інтеграції сировинних галузей виробництва з іншими галузями місцевого виробництва, а і створювало суттєві бар'єри для такої інтеграції у майбутньому, що прямо чи опосередковано визнає багато вчених-економістів.

Весь процес імпортозаміщення можна розподілити на дві історичні фази. До першої фази імпортозаміщення входить виробництво технічно нескладних споживчих товарів короткострокового використання. Друга – на перший план виводить виробництво споживчих товарів довготривалого користування, а також необхідних засобів виробництва. Зазвичай на цьому етапі імпортозаміщення вичерпує себе, що пов'язано з тим, що більшість виробництв, які виготовляють машинотехнічні вироби виробничого і споживчого призначення, є капіталомісткими і розраховані на масового споживача. Вузкість і обмеженість місцевого ринку не дають змоги збільшувати обсяги виробництва, що гальмує його розвиток і збільшує витрати виробництва.

Прихильники імпортозаміщення вважають, що країнам, які розвиваються, спочатку необхідно створити власне виробництво для заміщення насамперед імпортних споживчих товарів (перша стадія імпортозаміщення), а згодом вітчизняним виробництвом замінити ширше коло складних промислових виробів (друга стадія імпортозаміщення), здійснюючи це під захистом високих тарифів та імпортних квот. У далекій перспективі прихильники імпортозаміщення мають подвійну мету: диверсифікувати місцеве виробництво (збалансований розвиток) і в майбутньому, після того, як у результаті ефекту масштабу, низької вартості робочої сили і набуття виробничого досвіду внутрішні ціни промислових товарів стануть конкурентоспроможними, розгорнути їх експорт.

Однак більшість фахівців вважають, що стратегія імпортозамінного виробництва не завжди себе виправдовує.¹⁶³ Зокрема, як зазначає М. Торадо, можна назвати

---

¹⁶³ Little Ian, Scitovsky Tibor, Scott Maurice Industry and Trade in Some Developing Countries / Ian Little, Tibor Scitovsky, Maurice Scott. – London : Oxford University Press, 1970.

чотири несприятливі наслідки, які спостерігалися у процесі імпортозаміщення.¹⁶⁴

1) якщо не визначити чіткий час переходу від протекціонізму до фритредерства, то під прикриттям захисних митних бар'єрів і без тиску конкуренції багато імпортозамінних виробництв (і державні, і приватні) залишаться неефективними й дороговартісними в експлуатації;

2) як показує практика, основними реципієнтами вигоди від імпортозаміщення є іноземні фірми, які отримують можливість функціонувати під прикриттям митних бар'єрів, користуватися перевагами ліберального оподаткування й інвестиційними пільгами;

3) політика імпортозаміщення насправді часто веде до перерозподілу доходів на користь промисловості на шкоду сільськогосподарському сектору;

4) деякі молоді виробництва під прикриттям митних бар'єрів ніколи не досягають зрілості, а уряди схильні знижувати тарифи, щоб надати їм вищої конкурентоспроможності; тож неефективні імпортозамінні підприємства блокують надії на самопідтримувальну інтегровану індустріалізацію.

Професор Джерадъд К. Хеллейнер, розглядаючи реалії імпортозаміщення, дійшов висновку, який формує своєрідний консенсус між економістами, що спеціалізуються на проблемах економічного розвитку. Зокрема, на його думку, «важко знайти будь-яке виправдання моделі імпортозамінної індустріалізації, яка свідомо чи несвідомо стимулюється. Ця модель у більшості країн робить занадто великий акцент на споживчих товарах, приділяючи мало уваги потенційним довгостроковим порівняльним перевагам – ресурсному забезпеченню і можливостям навчання. Якщо ж політика селективного імпортозаміщення супроводжується спробами його генералізації, то досвід останніх років показав явну неефек-

---

¹⁶⁴ Торадо М. Экономическое развитие / М. Торадо. – Экономический факультет МГУ. – М. : ЮНИТИ. – 1997. – С. 458.

тивність такої політики. У результаті занадто часто створювався неефективний промисловий сектор зі значним недовикористанням потужностей, обмеженою зайнятістю, вузькими перспективами для підвищення продуктивності. Завдання політики імпорто-заміщення полягає у тому, щоб поступово створити системи стимулів, які збалансують відносну ефективність різних видів промислового виробництва й у такий спосіб підтримуватимуть вітчизняне виробництво проміжних інвестиційних товарів шляхом зменшення імпорту споживчих товарів, а згодом і стимулюватимуть їх промислове виробництво на експорт».¹⁶⁵

Високі темпи нарощення зовнішньоторговельного обороту України традиційно є свідченням розширення участі країни у світогосподарському товарообміні й міжнародному поділі праці. Однак нинішня модель взаємодії України зі світовим ринком не відповідає ні її потенційним можливостям, ні довгостроковим економічним інтересам.¹⁶⁶ Диспропорційний і нераціональний розподіл ресурсів, спрямованих на короткострокове одержання доходу, і неефективна міжнародна спеціалізація сформували критичну залежність України від кон'юнктури світових товарних і фінансових ринків. За підсумками 2013 р., Україна витратила на закупівлю імпортних товарів на 6,4 млрд дол. більше порівняно з виручкою у результаті експорту (табл. 3.3.1). Розрив між експортом та імпортом у 2012-му зріс на 35,5% порівняно з 2011 р., і лише в 2013 р. зменшився на 28,8%, при цьому від'ємне сальдо торговельного балансу досягло у 2013 р. майже 3,5% ВВП.

---

¹⁶⁵ Helleiner J.K. Markets, Politics and Globalization. Can the Global Economy be Civilized? / J.K. Helleiner // 10th Raul Prebisch Lecture. – Geneva, 2000. – PP. 18–47.

¹⁶⁶ Структурні зміни та економічний розвиток України / [В.М. Гесць, Л.В. Шинкарук, Т.І. Артёмова та ін.] ; за ред Л.В. Шинкарука. – К., 2011. – 696 с.

Таблиця 3.3.1

Динаміка зовнішньої торгівлі України у 2000–2013 рр.

Показник	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Експорт, млн дол.	14572,5	40363,10	45873,23	58285,26	78648,64	49216,46	63164,61	82186,42	82337,38	78148,29
Імпорт, млн дол.	13956	39047,20	48753,89	65496,26	92182,08	50601,90	66189,89	88843,39	91364,35	84572,94
Сальдо, млн дол.	616,50	1315,90	-2880,66	-7211,00	-13533,44	-1385,45	-3025,29	-6656,98	-9026,98	-6424,66
Сальдо у % ВВП	1,97	1,52	-2,67	-5,05	-7,54	-1,18	-2,22	-4,03	-5,12	-3,53
Коефіцієнт покриття ім- порту експор- том	1,04	1,03	0,94	0,89	0,85	0,97	0,95	0,93	0,90	0,92

Джерело: розраховано авторами на основі даних Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Після вступу України до СОТ вибір цілей і напрямів економічної політики відбувається за умов, коли вже не можна захищати вітчизняних виробників за допомогою кількісних обмежень, високих тарифів або заборонених субсидій, тож основним шляхом залишається підвищення конкурентоспроможності виробництва. Криза 2008–2009 рр. призвела до виникнення явищ, пов'язаних із зміною частки вітчизняних виробників на ринку без застосування захисних правил СОТ. Ідеться передовсім про пасивне імпортозаміщення, тобто процес підвищення частки вітчизняних виробників на внутрішньому ринку в умовах звуження внутрішнього попиту та підвищення цінової конкурентоспроможності. У 2009 р. сукупний внутрішній попит звужився на 21,2%, цінова конкурентоспроможність підвищилась на 16,8%, а цінові умови торгівлі погіршилися (ціни експорту зросли на 73,2%, а імпорту – на 99,2%). У подальшому, зокрема в 2011–2012 рр., сукупний внутрішній попит зростав, становивши в середньому 9,2%, цінова конкурентоспроможність зросла лише на 1,7% (рис. 3.3.1), а цінові умови торгівлі знову погіршилися (ціни експорту зросли на 98,1%, а імпорту – на 110,2%).

Однак такий варіант збільшення частки вітчизняних виробників на внутрішньому ринку не є бажаним та надійним з огляду на макростабільність. Магістральний напрям витіснення імпортерів з національного ринку – модернізація та підвищення ефективності всіх факторів виробництва із темпами вищими, ніж у конкурентів, і недопущення демпінгування цін з боку імпортерів.

Аналіз динаміки наповнення товарним імпортом внутрішнього ринку (табл. 3.3.2) свідчить, що напередодні кризи в Україні спостерігалася втрата власного ринку, що стало одним із чинників дестабілізації економічного розвитку. Мало місце підвищення частки імпорту в проміжному споживанні – 28,8%, кінцевому споживні домогосподарств – 25,9%, нагромадженні основного капіталу – 40,3%. У 2009 р. ці показники дещо зменшились, однак до 2012 р. знову спостерігалось їх зростання.

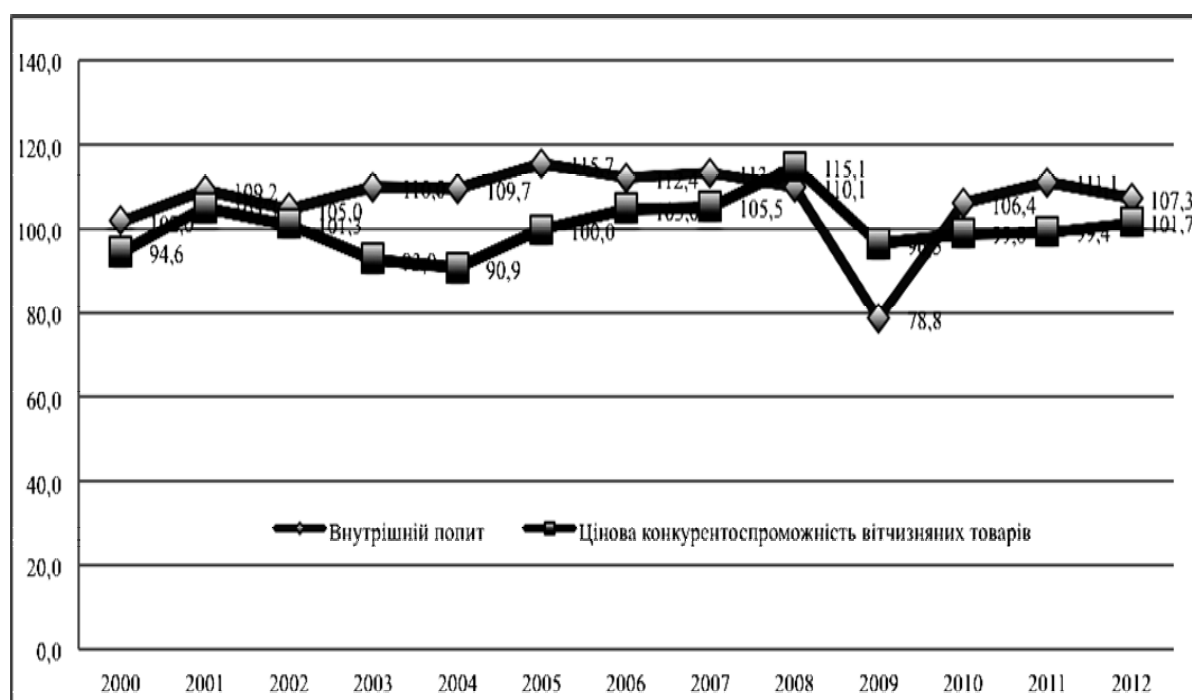

Рис. 3.3.1. Динаміка внутрішнього попиту та цінової конкурентоспроможності вітчизняних товарів на ринку України в 2000–2012 рр., у цінах попереднього року

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України та Міжнародного валютного фонду за відповідні роки

Таблиця 3.3.2

**Частка імпорту у використанні товарів і послуг
за розширеною економічною класифікацією,
% загального обсягу використання товарів**

Показники	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Проміжне споживання	28,3	30,4	28,4	26,1	26,5	26,3	28,8	23,4	27,6	29,9	28,2
Споживчі витрати домашніх господарств	19,1	21,4	21,8	24,9	23,3	22,5	25,8	15,5	18,6	16,7	16,1
Нагромадження основного капіталу	41,9	44,6	38,1	40,7	37,7	35,3	40,3	30,8	32,7	36,1	36,9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки

Серед основних факторів, що стимулюють попит на імпорту продукцію, крім привабливості за критерієм споживчих властивостей, слід відзначити ті, ступінь впливу яких підлягає регулюванню, зокрема динаміка цінової конкурентоспроможності імпорту на внутрішньому ринку України відносно вітчизняної продукції й динаміка реальних наявних доходів населення (табл. 3.3.3).¹⁶⁷

Таблиця 3.3.3

**Динаміка цін на імпорт і зміна його цінової
конкурентоспроможності на внутрішньому ринку
України, % попереднього року**

Індекси	Методика розрахунку	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Зведений індекс контрактних цін на імпорт* (в іноземній валюті), дол./тонну	1	111,9	87,9	199,0	136,7	109,3	151,1	64,1	134,6	116,8	118,0	96,8

¹⁶⁷ Стрижкова Л. Факторы экономического роста / Л. Стрижкова // Экономист. – 2004. – № 6. – С. 7–15.

Закінчення табл. 3.3.3

	Методика розрахунку	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Індекс зміни офіційного курсу долара (в середньорічній оцінці)	2	100,1	99,7	96,3	98,5	100,0	104,3	147,9	101,9	100,4	100,3	100,0
Індекс зміни курсу долара за імпортом (середньорічний)**	3	95,0	103,9	92,9	96,6	100,5	101,3	158,7	99,0	99,8	83,7	100,1
Індекс споживчих цін в середньорічній оцінці	4	108,2	112,3	110,3	111,6	116,6	122,3	112,3	109,1	104,6	99,8	100,5
Зведений індекс цін на імпорту на внутрішньому ринку	5=1·3	106,3	91,3	184,8	132,1	109,8	153,1	101,7	133,3	116,7	98,7	96,9
Зміна цінової конкурентоспроможності імпорту відносно вітчизняної продукції	6=4/5	101,8	123,0	59,7	84,5	106,2	79,9	110,4	81,8	89,7	101,1	103,7
Реальні наявні доходи населення	–	114,8	130,4	140,7	121,9	129,5	134,7	104,3	128,1	116,6	116,2	71,1

* контрактна ціна на імпорту розрахована як відношення митної вартості при імпорту товарів до маси нетто даного обсягу товару;

** середньорічний курс долара «з імпорту» розраховується як відношення витрат на імпорту в національній валюті на витрати на імпорту в іноземній валюті з урахуванням середньорічної динаміки імпорту. Розрахунок динаміки середньорічних внутрішніх цін на імпорту (з урахуванням його цінової конкурентоспроможності) за допомогою середньорічного курсу з імпорту повинен давати точніші розрахунки, ніж аналогічний розрахунок за річним обсягом імпорту і середньорічним обмінним курсом.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України, Національного банку України та Міжнародного валютного фонду за відповідні роки

З 2008 р. спостерігається помітне випередження цін на вітчизняну продукцію порівняно зі змінами внутрішніх цін на імпорт, що пов'язано з курсом національної валюти і тенденцією до зниження контрактних цін на основні імпорتنі товари. У 2013 р. згідно з розрахунками, загальний рівень внутрішніх цін на імпорتنу продукцію характеризувався суттєвим щорічним зростанням до 2010 р. (до 33%) та подальшим зменшенням в 2011–2013 рр. При цьому ціни на вітчизняну продукцію в 2012–2013 рр. зростали суттєвіше, і цінова конкурентоспроможність імпорту на внутрішньому ринку також зростала.

Як показав регресійний аналіз (дод. А), більший вплив на розвиток внутрішнього попиту має зростання реальних доходів населення – основного споживача імпоротної продукції. Щільність зв'язку між розвитком попиту населення на товарний імпорт і зростанням купівельної спроможності в 2,6 рази перевищує щільність зв'язку між динамікою попиту на імпорт і зміною його цінової конкурентоспроможності. Зростання реальних доходів населення – ключова умова, за якої імпортери, орієнтовані на забезпечення споживчого ринку країни, можуть реалізовувати свої вигоди відвилки цін на імпорт і українські аналоги.

Найбільш вразливим для імпоротної експансії України виявився внутрішній ринок споживчих товарів. Дані статистики свідчать про зростаючу залежність економіки країни від імпорту товарів споживчого попиту. Частка таких товарів, реалізована через торговельну мережу підприємств України, зросла з 24,7% у 2000 р. до 42,8% у 2013 р., з них продовольчих – з 6,8 до 14,5%, а непродовольчих – з 41,3 до 61,0%. Тобто лише через роздрібний товарооборот майже 12,7% національного ВВП України використовується на підтримку іноземних товаровиробників. Як наслідок, український імпорт, вирішуючи завдання задоволення поточних споживчих потреб, не став, як у багатьох розвинених країнах, дієвим інструментом прискорення науково-технічного прогресу, модернізації виробничого і технологічного потенціалу країни, зумовивши послаблення конкурентних позицій вітчизняних виробників на внутрішньому ринку.

Як відомо, в основі міжнародної торгівлі лежать між-крайнові відмінності у забезпеченості економічними ресурсами, а також можливість одних країн і неспроможність інших налагодити ефективне виробництво різних видів продукції, що визначається наявними технологіями та досягнутими масштабами виробництва. Тому міжнародна торгівля вважається інструментом, що дає змогу виробникам подолати вузькість внутрішнього ринку і розширити обсяги доходів за рахунок експортних поставок, а споживачам – отримати потрібну продукцію за рахунок імпорту.

В економічній літературі дослідження переваг торговельного обміну пройшли складний шлях трансформації і знайшли відображення у концепції порівняльних переваг. У вузькому сенсі ідея цієї концепції полягає у тому, що найбільшого сукупного виробничого результату, світового ВВП, може бути досягнуто, коли «кожний товар вироблятиме та країна, у якій нижчі витрати на його виробництво». Тому виробнича спеціалізація країн і відсутність бар'єрів у світовій торгівлі сприяють раціональному розміщенню виробничих сил у світовому економічному просторі й ефективному використанню ресурсів.

У сучасних умовах концепція порівняльних переваг – офіційна наукова доктрина, на основі якої ґрунтуються докази на користь поглиблення спеціалізації, вільної торгівлі й відмови від протекціоністської політики країн. Але положення цієї концепції не слід розглядати як певну догму, адже у такому разі можна дійти некоректних висновків. Крім того, вона не враховує чинника науково-технічного прогресу, який нерідко перетворює сьгоднішні переваги на завтрішні обмеження для розвитку.¹⁶⁸

З точки зору концепції порівняльних переваг, Україні доцільно продовжувати поглиблювати сформовану сировинну спеціалізацію, не розпорошуючи ресурси на диверсифікацію виробництва і заміну експортно-сировинної моделі

---

¹⁶⁸ Стрижкова Л. О ловушке импортопотребления / Л. Стрижкова, Л. Тишина // *Економист*. – 2012. – № 5. – С. 18–30.

інноваційною. Але насправді Україна потребує масштабної науково-технічної й інноваційної модернізації для отримання нових високотехнологічних переваг у міжнародному поділі праці.

Дослідження якісного боку інтеграційного процесу України з позицій класичної умови стійкого розвитку економіки (пропорцій між спеціалізацією і комплексністю) виявляє нагальну необхідність активізації заходів щодо диверсифікації вітчизняного виробництва.

Для уточнення спектра порівняльних переваг України було обрано критерій: за наявності стійкого додатного сальдо з товарообміну продукцією виду i цей вид продукції і відповідний вид діяльності зараховувався до вказаної категорії. Незважаючи на те, що цей критерій не однозначний у трактуванні, проте в методологічному плані, на наш погляд, цілком показовий. Результат здійсненого за товарними позиціями УКТЗЕД, згрупований у 1106 позицій КВЕД за період 2008–2012 рр., наведено у табл. 3.3.4.

Таблиця 3.3.4

Насиченість українських виробництв продукцією з додатним сальдо товарообміну

Клас	Найменування	$N_i (+)$	N_i
A 1	Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних послуг	8	116
B 5	Рибальство, рибництво та пов'язані з ними послуги	0	7
CA 11	Добування вуглеводнів та пов'язані з ним послуги	4	14
CB 14	Інші галузі добувної промисловості	2	15
DA 15	Виробництво харчових продуктів, включаючи напої	22	72
DA 16	Виробництво тютюнових виробів	1	3
DB 17	Текстильне виробництво	5	106
DB 18	Виробництво одягу, хутра та виробів з хутра	9	58
DD 20	Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	13	26
DE 21	Виробництво паперової маси, паперу та картону	4	27
DE 22	Видавнича і поліграфічна діяльність	4	11
DG 24	Хімічне виробництво	21	123
DH 25	Виробництво гумових та пластмасових виробів	4	41

Закінчення табл. 3.3.4

Клас		Найменування	$N_i (+)$	N_i
DI	26	Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	22	129
DJ	27	Металургійне виробництво	45	118
DJ	28	Виробництво готових металевих виробів	3	26
DK	29	Виробництво машин та устаткування	13	85
DL	31	Виробництво електричних машин та устаткування	8	46
DL	33	Виробництво медичної техніки, вимірювальних засобів, оптичних приладів та устаткування, годинників	3	46
DM	34	Виробництво автомобілів, причепів та напівпричепів	0	15
DM	35	Виробництво інших транспортних засобів	11	22
Всього позицій			202	1106

Примітка: позначення в таблиці: N_i – число розглянутих позицій по класу i , $N_i (+)$ – число позицій зі стійким додатним сальдо товарообміну.

Джерело: розроблено автором

Число позицій зі стійким додатним сальдо товарообміну відносно невелике – 202, що становить лише 18% їх загальної кількості. При агрегації продукції за групами видів діяльності на рівні класів стійким додатним сальдо товарообміну характеризувалося 8 класів.

У групі позицій з додатним сальдо товарообміну переважають сировинні товари, зокрема сільгоспсировина та мінеральні продукти. При цьому експортна орієнтація промисловості (частка експорту в обсязі випуску, показники в основних цінах) у 2012 р. становила майже 79,6% для хімічної та нафтохімічної промисловості, 58,7% – для металургійної та 24,4% – для видобувної галузі у цілому.

Щодо товарів кінцевого споживчого попиту, інвестиційної продукції, за невеликим винятком (наприклад електричні двигуни та генератори, електричні акумулятори, радіолокаційні прилади, пасажирські та вантажні вагони, аеростати та дирижаблі, інші літальні апарати, парашути, яхти та плавучі засоби для дозвілля та спорту, а також з багатьох позицій проміжного призначення), то в Україні, виходячи із заданого критерію, нема порівняльних переваг.

При сформованій структурі імпортоспоживання та в умовах залежності експортних доходів від кількох видів продукції (чорні та кольорові метали, сільгоспсировина, машинобудування), постійно підвищується загроза зростання дефіциту торговельного балансу, який у 2013 р. становив 6,4 млрд дол. Водночас низький рівень диверсифікації експорту не становить загрози за умови невисокої імпортозалежності внутрішнього ринку і спроможності економіки самостійно обслуговувати основну частину попиту внутрішніх кінцевих споживачів. Серйозніша загроза для економічної і соціальної стабільності країни формується у ситуації, коли брак диверсифікації експорту супроводжується високою імпортозалежністю внутрішнього ринку і насамперед з товарних позицій кінцевого споживання, інвестиційної продукції, споживчих товарів і високотехнологічної проміжної продукції.¹⁶⁹

На певному етапі зростання імпортоспоживання втрачається та критична маса власного виробництва, за якої боротьба за зниження імпортозалежності має економічну доцільність завдяки дії фактора масштабу. Наслідками цього процесу для України є суттєве послаблення зв'язків виробництва із внутрішніми кінцевими споживачами, а також помітне посилення технологічної прив'язки до зарубіжного виробництва. У цій ситуації актуалізується проблема пошуку перспективних напрямків імпортозаміщення, завдання якого полягає у створенні системи стимулів, здатних підтримати національне виробництво імпортозамінної продукції, одночасно стимулюючи її експорт. На сьогодні розвиток імпортозаміщення – один із пріоритетів державної політики України.

У Державній програмі активізації розвитку економіки на 2013–2014 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України, зазначено завдання державної політики щодо під-

---

¹⁶⁹ Тишина Л.И. Анализ импортопотребления на основе экспертных оценок импортных матриц России / Л.И. Тишина // Сборник научных трудов ИМЭИ. – 2012. – № 2. – С. 201–217.

тримки національного товаровиробника та реалізації політики імпортозаміщення, зокрема:¹⁷⁰

- створення умов для проведення модернізації, технічного переоснащення, перепрофілювання діючих та відкриття нових підприємств; створення умов для збільшення обсягу виробництва підприємств легкої промисловості;

- удосконалення нормативно-правової бази, що регулює торговельну діяльність;

- розширення мережі стаціонарних торговельних об'єктів, які відповідатимуть європейським та світовим стандартам;

- недопущення надходження на ринок України продукції, що не відповідає встановленим вимогам щодо безпеки;

- стимулювання впровадження інноваційних технологій у рослинництві з метою імпортозаміщення;

- забезпечення державної фінансової підтримки та запровадження механізму заохочення придбання сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва для формування сучасної техніко-технологічної бази агропромислових підприємств.

У державній програмі розвитку внутрішнього виробництва до основних орієнтирів структурної модернізації промисловості зараховано:¹⁷¹

- відновлення пропорційного розвитку економіки, забезпечення провідної ролі в ній промислового сектору, повномасштабний розвиток внутрішнього ринку за рахунок переважного постачання вітчизняних техніки, технологій, сировини, проміжної та кінцевої продукції;

- нарощування експортного потенціалу, пріоритетний розвиток вітчизняних експортерів продукції високого ступеня переробки та виробників імпортозамінної продукції;

---

¹⁷⁰ Про затвердження Державної програми активізації розвитку економіки на 2013–2014 роки ; Постанова Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>

¹⁷¹ Державна програма розвитку внутрішнього виробництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>

- здійснення кардинальної модернізації виробництв та розвиток наукоємних галузей, збереження та розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалу України;
- створення замкнених циклів виробництва стратегічно важливої продукції;
- підвищення ефективності та конкурентоспроможності вітчизняної промисловості, зокрема її державного сектору;
- розширення участі вітчизняних підприємств і організацій у проектах міжнародної кооперації;
- створення нового «проривного» продукту у наукоємних галузях для утвердження власної ролі України у високотехнологічному світі;
- диверсифікація галузей промисловості, розширення номенклатури кінцевої продукції високої якості;
- забезпечення програмного управління, розвиток інформаційного сектору для обслуговування промислових підприємств;
- запровадження постійного моніторингу основних внутрішніх ринків споживчих та інвестиційних товарів та розроблення заходів з розширення пропозицій українських виробників на цих ринках.

Для дослідження масштабів присутності імпортерів на внутрішньому ринку України доцільно використати показник забезпеченості споживання власним виробництвом, що розраховується як відношення внутрішнього виробництва конкретного товару (послуги) до величини внутрішнього споживання, включаючи кінцеве і проміжне споживання, а також втрати і зміни запасів (табл. 3.3.5).

Як свідчать дані табл. 3.3.5 за всіма розглянутими продовольчими товарами, що їх виготовляли в Україні за 2005–2013 рр., споживання більш ніж наполовину забезпечено внутрішнім виробництвом. При цьому наявні такі товарні позиції, у яких забезпеченість наближається до одиниці або навіть перевищує її. Якщо з досліджуваних продовольчих товарних номенклатур внутрішнє виробництво спроможне

забезпечити споживання, то що стосується більшості непродовольчих товарів, за винятком позиції «мило та мийні засоби», рівень забезпеченості вкрай низький і навіть не досягає мінімального порогового значення – 0,5. Серед таких товарів можна виокремити настільні комп'ютери (0,02 у 2013 р.), фотокамери (0,06), шкіряне взуття (0,14).

Таблиця 3.3.5

Забезпеченість споживання внутрішнім виробництвом у розрізі окремих товарів в Україні за 2005–2013 рр.

Товарна номенклатура	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Забезпеченість власним виробництвом, одиниць							
I. Продовольчі товари							
Мясо та м'ясні продукти, включаючи субпродукти	0,87	0,79	0,83	0,86	0,93	0,88	0,94
Яловичина	0,97	0,96	0,97	0,97	0,98	1,00	1,02
Свинина	0,77	0,77	0,80	0,77	0,84	0,73	0,77
Молоко та молочні продукти	1,15	1,08	1,04	1,06	1,07	1,04	1,02
Яйця, зокрема яйцепродукти	0,99	1,02	1,06	1,07	1,08	1,08	1,14
Зерно, зокрема продукти переробки зерна	1,49	1,44	2,30	1,56	1,34	2,69	4,24
Овочі і баштанні продовольчі культури	1,01	0,99	1,01	1,00	1,00	1,01	1,01
Картопля	1,00	1,00	0,99	0,99	0,99	0,99	1,00
Плоди, ягоди і виноград	0,79	0,66	0,71	0,73	0,72	0,75	0,95
Цукор	0,99	1,01	1,00	0,99	1,00	1,08	1,14
Олія	1,79	2,30	3,96	5,44	4,65	5,76	5,67
Сигарети	1,04	1,05	1,04	1,06	1,09	1,08	1,14
II. Непродовольчі товари							
Тканини готові	0,35	0,28	0,26	0,27	0,23	0,25	0,23
Взуття шкіряне	0,20	0,25	0,20	0,19	0,40	0,16	0,14
Вироби панчішно-шкарпеткові	0,13	0,12	0,11	0,11	0,37	0,23	0,27
Мило та мийні засоби	0,92	0,98	0,81	0,93	0,88	0,87	0,82
Холодильники побутові	0,17	0,16	0,25	0,18	0,15	0,13	**
Машини пральні	0,21	0,13	0,19	0,17	0,29	0,17	**

Закінчення табл. 3.3.5

Товарна номенклатура	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Настільні ком'ютери	0,65	0,20	0,55	0,06	0,04	0,02	0,02
Автомобілі легкові	0,36	0,65	0,10	0,46	0,37	0,29	0,26
Фотокамери	0,05	0,04	0,10	0,04	0,35	0,09	0,06
Годинники	0,70	0,49	0,73	0,70	0,79	0,33	0,28

** офіційних даних для розрахунків немає.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України та Міністерства доходів і зборів України

Отримані первинні дані забезпеченості з товарними номенклатурами дають змогу визначити ті галузі, де наявна фрагментарна економічна безпека (безпека виробництва і споживання конкретних благ). Згідно з формальною логікою, товарні номенклатури, рівень забезпеченості яких перевищує одиницю, можна з упевненістю зарахувати до тих, де має місце фрагментарна економічна безпека (для України сюди можна віднести більшість позицій досліджуваних продовольчих товарів). Перевищення внутрішнього виробництва над потребами національної економіки формує передумови для реалізації експортного потенціалу або формування запасів.

Водночас значна частка імпорту для проміжного споживання вказує на залежність вітчизняної промисловості від імпортих деталей, комплектуючих, обладнання та устаткування і под. Аналізу вертикальної спеціалізації та її кількісного індикатора – імпортової складової експорту приділена значна увага в дослідженнях зарубіжних науковців.¹⁷²

Як свідчать дані табл. 3.3.6, протягом аналізованого періоду імпортна складова українського експорту стрімко зросла з 57% у 2003 р. до 77% у 2012 р. Зростання частки імпорту відбулось у всіх секторах економіки, проте найбільш динамічний у цьому плані вторинний сектор, що продемонстрував зростання досліджуваного індикатора з 65% у 2003 р. до 97% у 2012 р.

¹⁷² Серебрянський

Таблиця 3.3.6

**Імпортні складові експорту за секторами економіки
та в економіці України загалом у 2003–2012 рр.**

Сектори	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Загалом в економіці	0,57	0,56	0,48	0,46	0,47	0,46	0,46	0,60	0,73	0,77
Первинний сектор	0,23	0,19	0,19	0,19	0,18	0,19	0,22	0,27	0,30	0,34
Вторинний сектор	0,65	0,64	0,56	0,55	0,54	0,56	0,58	0,73	0,88	0,97
Третинний сектор	0,17	0,16	0,17	0,18	0,19	0,20	0,19	0,22	0,26	0,28

Джерело: розраховано автором за даними таблиці «витрати-випуск» України за відповідні роки в основних цінах

Найбільшою перешкодою на шляху до імпортозаміщення в Україні залишається високий рівень фізичного зносу основних виробничих фондів, що за оцінками становить майже 60% та призводить до поглиблення технологічного розриву між Україною та розвиненими країнами. Частка високотехнологічних виробництв у загальному обсязі реалізованої продукції промисловості зросла із 16,18% у 2001 р. до 19,83% у 2007 р., досягнувши свого піку, і зменшилась до 15,91% у 2013 р. (табл. 3.3.7). Лідерами тут можна вважати виробництво машин і устаткування (частка цього виду діяльності у 2013 р. становила 4,44%), а також хімічне виробництво (відповідно з 4,65% до 5,85%). Крім того, протягом останніх років у структурі обсягів реалізованої продукції переважають види діяльності із середнім та низьким технологічними рівнями виробництва, частка яких протягом 2012–2013 рр. зростала.

Таблиця 3.3.7

Структура обсягів реалізованої продукції промисловості за технологічними рівнями виробництва в 2001–2013 рр., %

Технологічні рівні	2001	2005	2007	2009	2011	2012	2013
Високий	16,18	19,16	19,83	16,45	17,88	18,61	15,91
Виробництво машин і устаткування	4,84	4,44	4,20	4,19	3,98	3,07	6,45
Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	2,66	2,88	2,96	3,00	2,77	2,33	2,45
Виробництво транспортних засобів та устаткування	2,70	5,42	6,55	3,32	4,89	5,88	0,91
Хімічне виробництво	4,65	4,69	5,32	4,08	4,42	5,85	4,44
Виробництво гумових та пластмасових виробів	1,33	1,73	1,80	1,86	1,82	1,50	1,66
Середній	23,10	22,70	22,49	26,11	25,49	21,98	25,28
Харчові продукти, напої та тютюнові вироби	16,56	16,28	15,34	19,54	19,23	16,50	19,54
Легка промисловість	1,47	1,07	0,98	0,92	0,85	0,71	0,72
Целюлозно-паперове виробництво, видавнича діяльність	2,37	2,47	2,34	2,71	2,60	1,79	2,04
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	2,70	2,88	3,83	2,94	2,80	2,98	2,98
Низький	60,72	58,14	57,68	57,44	56,63	59,41	58,81
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	18,07	22,04	21,96	17,33	20,01	19,09	17,73
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	4,84	9,39	7,32	6,58	0,70	5,21	3,97
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини	0,66	0,79	0,81	0,78	0,74	0,77	0,84
Добувна промисловість	9,72	8,30	7,85	8,24	10,70	11,61	13,28
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	24,81	15,92	18,21	23,26	22,78	20,70	20,29
Інші галузі	2,62	1,70	1,53	1,25	1,70	2,02	2,70

Джерело: розроблено автором

Ступінь негативного впливу імпорту визначається загально-економічною ситуацією в країні. Якщо економіка ілюструє зростання високими темпами, негативний ефект від зростання імпорту не настільки значущий. Проте в умовах уповільнення економічного розвитку значимість заходів державної політики регулювання імпорту істотно зростає.

Масштабність стратегічних втрат української економіки від передачі значної частини внутрішнього ринку високотехнологічної і споживчої продукції іноземним виробникам важко переоцінити. Це не лише колосальні втрати поточних і майбутніх доходів і відповідне звуження можливостей інвестування, підвищення рівня життя і економічного зростання. Результатом розвитку цих процесів є висока вразливість української економіки до зовнішніх факторів впливу. Єдина реальна опора для вирішення завдань розвитку української економіки – диверсифікація промислового виробництва, спрямована на посилення зв'язку з внутрішніми кінцевими споживачами (населенням і корпоративними інвесторами), уподобання яких мають суттєвий вектор у бік імпорту.

Традиційні концепції імпортозаміщення, як правило, пов'язані із захистом ринку від іноземної конкуренції. Основним акцентом імпортозаміщення повинна стати орієнтація на несировинні, переробні і високотехнологічні галузі промисловості. При цьому інструментом його досягнення необхідно визначити скоординовані зусилля бізнесу і держави щодо підвищення конкурентоспроможності країни та покращення економічного клімату України. Слід зауважити, що позитивний характер імпортозаміщення може мати короточасний характер і не вирішить ключового завдання щодо зменшення імпортозалежності економіки, якщо не супроводжуватиметься розробкою новітніх технологій подвійного призначення і впровадженням їх у вітчизняні виробництва. Тому, приймаючи рішення щодо підтримки інвестиційних проектів, держава повинна з особливою увагою поставитись до тих

проектів, які спрямовані на імпортозаміщення з використанням прогресивних технологій. Ці проекти потребують зеленого світла, незважаючи на те, що ефекти від них сьогодні можуть здатись менш значимими порівняно із проектами, що ґрунтуються на порівняльних перевагах.

В умовах посилення процесів глобалізації світогосподарських зв'язків одним із пріоритетних напрямків підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки є забезпечення переходу від використання статичних порівняльних переваг національних економік, природно заданих для країни, до переваг динамічних, зумовлених значним проривом у технологіях та інформаційній сфері. Технологічне відставання України від розвинених і країн, що розвиваються, супроводжується послабленням її конкурентних позицій у глобальній економіці. Практика інших країн та вітчизняний досвід переконливо свідчать, що модернізація економіки у країнах наздоганяльного розвитку без активного залучення сучасного іноземного обладнання, технологій і фінансових ресурсів, по суті, неможлива.

Для оновлення застарілої технологічної бази пропонується ліквідувати всі обмеження для розгортання процесу модернізації, зокрема скасувати високі мита на обладнання, припинити захист недобросовісних вітчизняних товаровиробників, які часто виготовляють неконкурентоспроможну продукцію, сформувані сприятливий інвестиційний і податковий клімат в Україні, а також перетворити амортизацію із розрахунково-бухгалтерської категорії у гнучкий механізм відтворення основного капіталу.

Таким чином, ключовими особливостями імпортозаміщення в Україні є:

1. Домінування пасивного імпортозаміщення протягом 2009 р., коли спостерігалось підвищення присутності на внутрішньому ринку в умовах звуження внутрішнього попиту та підвищення цінової конкурентоспроможності.

2. Державні заходи щодо підтримки вітчизняних виробників та напрямів імпортозаміщення задекларовані в таких нормативних актах, як Державна програма активізації розвитку економіки на 2013–2014 рр. та Державна програма розвитку внутрішнього виробництва, які мають рамковий характер і не включають пріоритетних інструментів досягнення запланованих цілей.

3. Суттєва залежність промисловості України від імпорту товарів проміжного споживання значною мірою ускладнює реалізацію політики імпортозаміщення через прив'язаність до зовнішніх ринків, кон'юнктури світового ринку та динаміки валютного курсу.

4. У нинішніх умовах імпорт – джерело доступу до інвестиційних товарів та товарів проміжного споживання із технологічно розвиніших країн, форма технологічного трансферу і джерело зростання конкуренції на внутрішньому ринку.

5. Неєфективність упровадження політики імпортозаміщення виключно для задоволення потреб внутрішнього ринку (як показав досвід латиноамериканських країн) без одночасного курсу на експорт конкурентоспроможної продукції на зовнішні ринки.

Проведений аналіз та розрахунки свідчать про нагальність здійснення послідовної політики підвищення присутності вітчизняних виробників на ринку України. Це дасть змогу забезпечити загальну макроекономічну стабільність, вирішити питання продовольчої, енергетичної та науково-технічної безпеки. Політика повинна бути спрямована на підвищення нецінової конкурентоспроможності вітчизняного виробництва зі зменшенням енергомісткості, загальної продуктивності виробництва, а також конкурентоспроможності економіки загалом і ефективніший захист вітчизняного ринку від недобросовісної конкуренції імпортерів.

3.4. Фондовий ринок України як механізм залучення капіталів нерезидентів

Економічне зростання потребує забезпечення достатніх обсягів фінансових ресурсів, капіталів для здійснення структурної перебудови економіки. У сучасних умовах якісного удосконалення ринкових відносин важливе макроекономічне завдання фондового ринку пов'язане з мобілізацією розрізнених фінансових ресурсів, їх акумуляції та трансформації у продуктивний капітал. Фондовий ринок як важлива складова фінансового ринку стає потужним механізмом у розподілі та фінансуванні економічного розвитку країни. Адже використання банківського кредиту завдяки високим відсоткам – неефективний засіб залучення капіталів для більшості підприємств, тому на сучасному етапі використання інструментів фондового ринку для залучення дешевих фінансових ресурсів більш раціональне. Також будь-які масштабні економічні перетворення залишаються незавершеними без створення розвинутої інфраструктури фондового ринку, яка здатна швидко та надійно мобілізувати, перерозподіляти та надавати вітчизняній економіці інвестиційні ресурси. Відповідно основними цілями формування розвинутого фондового ринку є забезпечення реалізації національних інтересів України, сприяння зміцненню економічного суверенітету та підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Нерозвиненість фондового ринку України значно знижує конкурентоспроможність країни в отриманні інвестицій з міжнародних ринків капіталу. Через суттєві валютні, цінові, кредитні та спекулятивні ризики, притаманні національному фондовому ринку України, низьку капіталізацію та незначну ліквідність ринку інтерес іноземних інвесторів до операцій купівлі-продажу українських цінних паперів постійно зменшується. Україна, за даними відомих аналітичних агентств

(FTSE index company, Morgan Stanley Capital International, Standard & Poor's, Dow Jones & Company Inc та Russell Investments), не входить до складу країн з фондовими ринками, що розвиваються.^{173, 174, 175} Але такі світові агентства, як Morgan Stanley Capital International та Russell Investment зарахували фондовий ринок України до так званих граничних (англ. Frontier markets). Основна особливість таких ринків – те, що вони мають нижчу ринкову капіталізацію та ліквідність, ніж фондові ринки країн, що розвиваються, і, як наслідок, ризик втрати інвестиційного капіталу на цих ринках вищий.

Важливе завдання, яке має виконувати національний фондовий ринок, – забезпечення умов для залучення інвестицій нерезидентів. Залучення інвестицій в економіку країни через інструменти фондовому ринку України відбувається шляхом придбання цінних паперів у процесі їх емісії та обігу. Акції та облігації – найефективніше джерело отримання додаткових фінансових ресурсів для фінансування поточної господарської діяльності, довгострокових проектів підприємств і держави.

Для визначення ролі національного фондового ринку в інвестуванні реального сектору економіки порівнюємо динаміку залучення інвестицій в економіку України через інструменти фондового ринку з їх довгостроковими кредитами банків (рис. 3.4.1).

Динаміка залучення інвестицій в економіку України протягом 2007–2013 років показує переважання обсягів довгостро-

---

¹⁷³ FTSE Global Equity Index Series Country Classification. SEPTEMBER 2013. UPDATE. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : http://www.ftse.com/Indices/Country_Classification/index.jsp

¹⁷⁴ MSCI Annual Market Classification Review. June 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : http://www.msci.com/products/indices/market_classification.html

¹⁷⁵ Russell Index Country Guidebook. June 24, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : http://www.russell.com/indexes/data/Global_Equity/russell_global_equity_indexes.asp

кових кредитів банків над обсягами довгострокових цінних паперів, незважаючи на значну вартість кредитів, що свідчить про нерозвиненість фондового ринку України як механізму залучення капіталів. Протягом останніх трьох років спостерігається тенденція до зменшення обсягів довгострокових кредитів банків через кризові явища. Але протягом 2012–2013 р. відбулося збільшення обсягів інвестицій, що залученні в економіку за допомогою інструментів фондового ринку.

Рис. 3.4.1. Динаміка залучення інвестицій в економіку України за 2007–2013 роки, млрд грн¹⁷⁶

Для визначення рівня інвестиційних потоків на ринку – основного якісного показника розвитку фондового ринку України – здійснено порівняльний аналіз залучення інвестицій на фондовому ринку з обсягами ВВП. Результати наведено на рис. 3.4.2.

¹⁷⁶ Річна звітність. Звіти ДКЦПФР. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.nssmc.gov.ua/activities/annual>

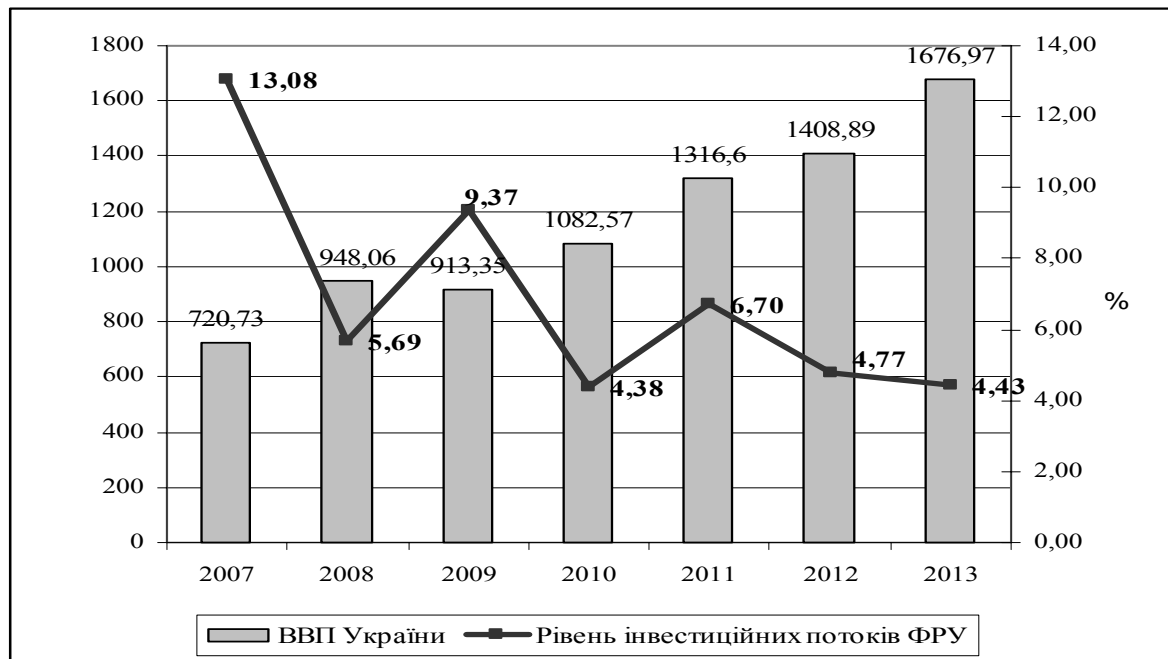

Рис. 3.4.2. Рівень інвестиційних потоків на фондовому ринку України за 2007–2013 роки¹⁷⁷

Сутність цього показника полягає в тому, що збільшення рівня інвестиційних потоків на фондовому ринку зумовлює збільшення інвестицій у реальний сектор економіки країни, а відтак відбувається відповідне зростання ВВП. З рис. 3.4.2 видно, що рівень інвестиційних потоків на фондовому ринку України не корелює із загальними змінами ВВП та протягом останніх трьох років знижується на фоні зростання ВВП країни і відповідно не впливає на його динаміку, що свідчить про зниження ролі національного фондового ринку в інвестуванні реального сектору економіки.

Фондовий ринок України забезпечує рух капіталу шляхом обігу різноманітних видів цінних паперів та їх похідних. Саме через механізми фондового ринку формуються пропо-

¹⁷⁷ Річна звітність. Звіти ДКЦПФР. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.nssmc.gov.ua/activities/annual>

зиція і попит на інвестиційні ресурси, відбувається їх акумуляція та перерозподіл з метою економічного зростання. В операціях на додану вартість ринку беруть участь резиденти і нерезиденти. Проте частка операцій на національному фондовому ринку за участю нерезидентів є незначною (рис. 3.4.3).

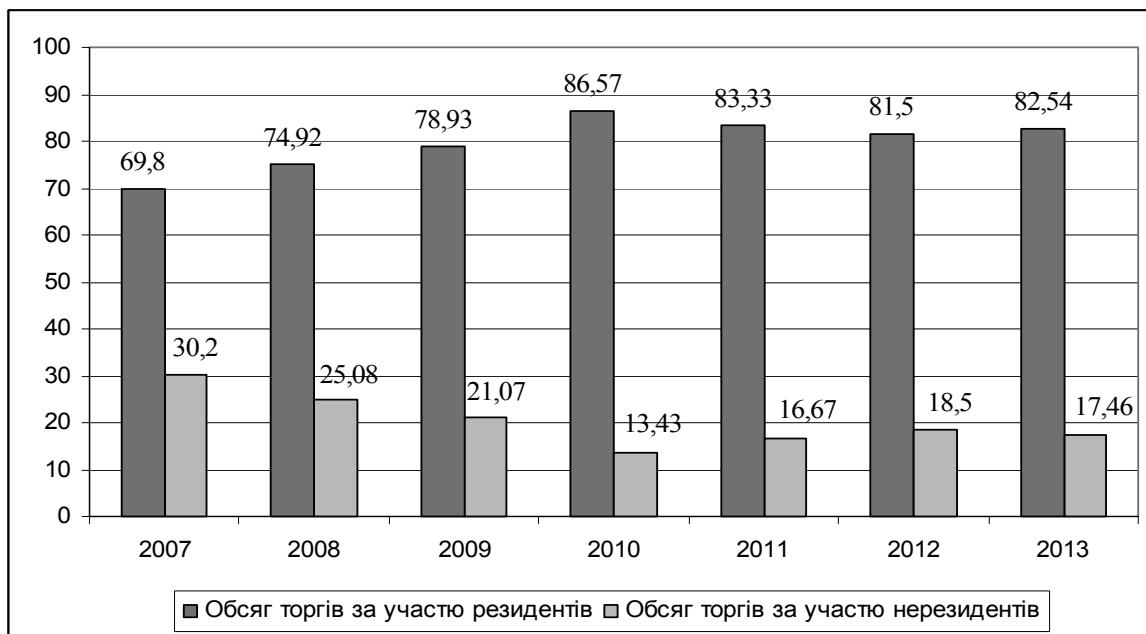

Рис. 3.4.3. Частка операцій на фондовому ринку України за участі резидентів та нерезидентів, %¹⁷⁸

Отже, національний фондовий ринок є внутрішнім з переважною часткою резидентів та не може забезпечити реальний сектор економіки України фінансовими ресурсами нерезидентів.

Основні причини неефективності механізму залучення капіталів нерезидентів через інструменти фондового ринку України такі.

¹⁷⁸ Річна звітність. Звіти ДКЦПФР. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL :<http://www.nssmc.gov.ua/activities/annual>

1. Низький рівень показників стану та розвитку фондового ринку України. Функціонування національного фондового ринку характеризується низькими рівнями показників його глибини, ліквідності та інвестиційних потоків, що не сприяє виконанню ринком основної функції фінансування економіки, пов'язаної із задоволенням потреб підприємств та держави у довгострокових фінансових ресурсах (капіталі) та задоволенням потреб інвесторів у розміщенні ними інвестиційного капіталу.

2. Результати дослідження сучасного стану національного фондового ринку свідчать, що фондовий ринок України не корелює із загальними змінами національної економіки та проявляється у високій волатильності ринку і в присутності на ньому так званого спекулятивного (фіктивного) капіталу.

3. Недооцінення необхідності та важливості фондового ринку України як елемента фінансової системи для забезпечення економічного суверенітету країни. На сучасному етапі розвитку вітчизняному фондовому ринку відводиться другорядна роль порівняно з іншими секторами фінансової системи країни, зокрема кредитно-банківським, і має місце з боку держави, суб'єктів господарювання та громадян недооцінка потенціалу фондового ринку стосовно можливості акумулювання інвестиційних ресурсів населення та іноземних інвесторів.

4. Незахищеність та порушення прав вітчизняних та іноземних інвесторів. Слабкий захист прав акціонерів, зокрема міноритарних власників, низький рівень корпоративного управління – найбільші проблеми, які гальмують розвиток національного фондового ринку і стримують внутрішніх та іноземних інвесторів.

5. Недостатня конкурентоспроможність фондового ринку України. Ця причина призводить до значних втрат інвесторів через фінансову кризу, що вимагає посилення стимулювання розвитку інфраструктури фондового ринку, професійної діяльності його учасників, операцій з цінними паперами і доходів за ними та сприятливого валютного регулювання.

6. Недостатня розвиненість інфраструктури фондового ринку України. Організатори торгів (фондові біржі) на фондовому ринку України відіграють другорядну роль в економіці. Ринки похідних інструментів перебувають у процесі становлення внаслідок низьких обсягів торгівлі товарами, валютою та фінансовими інструментами, які мають бути базовим активом для похідних фондових інструментів.

7. Невідповідність вітчизняного законодавства міжнародним нормам. Законодавство України містить норми, що обмежують можливості іноземних інвесторів щодо здійснення операцій на фондовому ринку України.

Залучення капіталів нерезидентів на фондовий ринок України дасть змогу розв'язати дві основні проблеми ринку в контексті забезпечення економічного суверенітету.

1. На початковому етапі розвитку фондового ринку позбутися дефіциту грошових коштів, забезпечити інвестиційні потоки до реального сектору економіки, підвищити капіталізацію та ліквідність вітчизняного фондового ринку.

2. На наступних етапах розвитку забезпечити підвищення конкурентоспроможності фондового ринку України на світовому фондовому ринку. Оскільки ступінь зрілості національного фондового ринку в сучасних умовах визначається зокрема його інтернаціоналізацією (тобто інтегрованістю до світового фондового ринку та забезпеченням добросовісної конкуренції національних фондових бірж з міжнародними за залучення та розміщення інвестиційних потоків нерезидентів).

З огляду на проблеми функціонування фондового ринку України – його низьку капіталізацію, ліквідність та незначну частку нерезидентів, необхідне запровадження заходів раціонального використання основних інструментів механізму залучення капіталів нерезидентів.

По-перше, це спрощення процедури первинного розміщення акцій вітчизняних підприємств з метою збільшення їх кількості на фондовому ринку України. Для розширення переліку фондових інструментів залучення капіталів нерезидентів на розвинутому фондовому ринку має бути

представлена велика кількість національних емітентів з конкурентоспроможними цінними паперами. Адже складність організації та проведення первинних публічних розміщень фінансових інструментів на національному фондовому ринку значно звужує можливість доступу іноземних інвесторів до об'єктів інвестування. Незацікавленість потенційних інвесторів у придбанні акцій та облігацій національних емітентів пов'язана з низьким рівнем корпоративного управління, недостатнім рівнем розкриття інформації про діяльність таких підприємств, відсутністю прийнятної дивідендної та відсоткової політики, невизначеністю власної бізнес-стратегії емітентів тощо.

По-друге, необхідна модернізація існуючих та створення нових видів фінансових інструментів на фондовому ринку України з метою підвищення пропозиції об'єктів інвестування. Нинішній перелік фондових інструментів залучення капіталів нерезидентів надто вузький: в обігу національних фондових бірж перебувають переважно акції, облігації підприємств і державні облігації, майже немає похідних фінансових інструментів, іпотечних цінних паперів. Інвестиційна якість більшості цінних паперів низька. На сьогодні існує дефіцит пропозиції інструментів ринку цінних паперів з прийнятними для інвесторів характеристиками щодо доходності, ризиковості, ліквідності та захищеності. Для збільшення частки нерезидентів на національному фондовому ринку необхідно розширити перелік похідних цінних паперів (деривативів) шляхом створення державної програми розвитку вторинного фондового ринку.

По-третє, забезпечити ведення електронних торгів на фондовому ринку України, що сприятиме спрощенню надання інформації та укладання угод нерезидентами. У процесі глобалізації ринків капіталу відбувся розвиток комунікаційних мереж (Інтернет-мережі), який спростив доступ до фінансової інформації, що збільшило кількість потенційних інвесторів. Для розширення спектра та підвищення якості послуг,

які надаються учасникам ринку, доцільне впровадження національної електронної торговельної системи (НЕТС) відповідно до міжнародного досвіду та стандартів, яка має бути уніфікована та впроваджена в дію на основних вітчизняних фондових біржах. НЕТС сприятиме забезпеченню та спрощеного виходу інституціональних і приватних інвесторів. Та найголовніше – активувати іноземних інвесторів шляхом надання їм надійного доступу до фондових інструментів. Крім того, запровадження НЕТС на фондовому ринку України дасть змогу залучити додаткові грошові кошти інвесторів, збільшуючи капіталізацію та ліквідність національного фондового ринку і загалом підвищить його конкурентоспроможність.

Отже, розв’язання проблеми забезпечення доступу нерезидентів до фондових інструментів вітчизняних емітентів – один з елементів реалізації завдання щодо насичення фондового ринку України інвестиційними потоками та фондовими інструментами з високими інвестиційними характеристиками. Як наслідок, розшириться коло емітентів та інвесторів на фондовому ринку України (зокрема за рахунок альянсів з міжнародними фондовими біржами), суттєво зросте ліквідність, збільшиться інструментарій, що стимулюватиме інтеграцію вітчизняного фондового ринку зі світовим.

Для залучення капіталів нерезидентів на національний фондовий ринок доцільне є проведення таких заходів:

активізувати залучення на ринок інвесторів, що розв’яже проблему дефіциту в Україні цінних паперів з високими інвестиційними характеристиками;

розробити та впровадити механізм обігу цінних паперів іноземних емітентів в Україні;

сформуванню належне ціноутворення на цінні папери іноземних емітентів на фондовому ринку України (відсутність адекватної ціни – суттєвий фактор ризику для іноземних інвесторів, що має негативні наслідки для національного фондового ринку);

розширити перелік інструментів інвестування в Україну з можливістю диверсифікації активів, що актуально як для національних, так і для міжнародних інституційних інвесторів, що сприятиме збільшенню обсягів портфельних інвестицій, це важлива складова залучення в Україну капіталу;

формувати фондовий ринок України з інфраструктурою відповідною до міжнародних стандартів;

розвивати організаторів торгів та інститути торгівлі цінними паперами (фондові біржі), які сьогодні через вузький перелік об'єктів інвестування переживають період стагнації;

стимулювати внутрішній попит на новий вид фондового інструменту (цінні папери іноземних емітентів), що зумовить зростання рівня ліквідності національного біржового ринку.

Основні напрями забезпечення реалізації запропонованих заходів такі:

1. Розширення переліку іноземних депозитаріїв цінних паперів, з якими Національний депозитарій України матиме прямі кореспондентські відносини у контексті функціонування мегарегулятора фондового ринку України.

2. Допуск до обігу та обліку в депозитарній системі України у разі іноземних цінних паперів фактично надається не власне цінному паперу, а певному депозитарному активу. Правова проблема обліку депозитарного активу, а не безпосередньо самих цінних паперів, що обліковуються в юрисдикції емітента, є проблемою, загальною і для фондових ринків інших країн. Але незважаючи на специфічні для кожної країни технологічні та правові складнощі, міжнародні системи депозитарного обліку щонайменше дають змогу захистити права власників.

3. Допуск цінних паперів іноземних емітентів для обігу на території України надавати лише за згоди та підтримки самих емітентів, а також за умови необхідного рівня взаємодії з регуляторами фондових ринків та організаторами торгів відповідних юрисдикцій.

4. Розкриття інформації іноземними емітентами на території України має проводитись відповідно до міжнародних стандартів. Така вимога має бути однією з умов договору між іноземними емітентами та фондовим ринком України. Якщо іноземний емітент не розкрив інформацію, організатор торгів має забезпечити доступ до Інтернет-ресурсу іноземного організатора торгів, на якому іноземний емітент розміщує основний випуск цінних паперів, зробити переклад інформації та самостійно розмістити цю інформацію на своєму Інтернет-сайті. Іноземний емітент отримує можливість не лише для обігу його цінних паперів на українському фондовому ринку, а й для подальшого розміщення (первинного або вторинного) цінних паперів, зокрема паралельного з розміщенням на базовому іноземному організаторі торгівлі. Відповідно до цього, необхідний не тільки переклад, а й державна реєстрація в Україні проспекту емісії разом з пакетом інших документів.

5. Уніфікація режиму торгівлі цінними паперами для іноземних інвесторів на національному фондовому ринку із запровадженням виключно надійної моделі клірингу і розрахунків з метою мінімізації ризиків для інвесторів.

Організаційні заходи залучення капіталів нерезидентів на фондовий ринок України мають передбачати:

1. Актуалізацію встановлення Національним депозитарієм України кореспондентських відносин з міжнародними депозитарними системами (Euroclear group та KDPW та інших) у рамках регулятора фондового ринку України.

2. Забезпечення технологічної готовності інфраструктури фондового ринку України до обслуговування іноземних інвесторів, а саме:

– фондових бірж України – як у частині програмного забезпечення, так і в площині забезпечення необхідної організаційної, правової та технологічної взаємодії з міжнародними фондовими біржами;

– регулятора фондового ринку України – щодо нагляду та контролю за всіма складовими, що беруть участь в обігу на вітчизняному фондовому ринку;

– національної електронної торговельної системи – забезпечити зрозумілість, швидкість та надійність проведення угод на фондовому ринку України іноземними інвесторами.

3. Активізація взаємодії між регулятором фондового ринку України (НКЦПФР) та об'єднаним європейським регулятором, а також регуляторами іноземних бірж (Польща, Німеччина, Велика Британія тощо), на яких іноземні інвестори здійснюють свою діяльність.

Урахування основних проблем національного фондового ринку, запровадження заходів раціонального використання основних інструментів механізму залучення капіталів нерезидентів та їх реалізація має позитивно вплинути на розвиток фондового ринку України, покращивши кількісні та якісні характеристики стану й розвитку ринку, що розширить можливості для інвестування в Україну. Це забезпечить зміцнення економічного суверенітету країни та підвищить конкурентоспроможність національної економіки.

3.5. Технологічний регрес у зовнішній торгівлі України

Під впливом суперечливих глобалізаційних процесів будь-яка держава вже не є достатньо суверенною у виборі форм і методів реалізації національних інтересів, а реалізація її функції щодо забезпечення ефективності, справедливості, сприяння макроекономічній стабільності і зростанню економіки в цілому значно обмежується.¹⁷⁹

---

¹⁷⁹ Жаліло Я.А. Економічні засади державного суверенітету в глобалізованому світі / Д.С. Жаліло, Я.А. Покришка // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 73–83.

Спроможність держави реалізовувати свої функції і контролювати товарні потоки, рух капіталів і людей, які перетинають державний кордон, за С. Кразнером, називається *суверенітетом взаємозалежності*.¹⁸⁰

В умовах глобалізації різке посилення конкурентного тиску на надвідкриті економіки може стати шоком для недостатньо конкурентоспроможних секторів, призвести до втрати частини доходів, що є потенційними джерелами фінансування інноваційної перебудови у відповідь на конкурентні виклики. Як наслідок, країна зіштовхується з проблемою втрати цілих галузей, що експліцитно загострює ризики зростання безробіття, зменшення доходів бюджету та населення, вимушеного зростання імпорту тощо.

Розмивання економічного суверенітету, спричинене глобалізацією, може бути компенсоване очікуваннями щодо прискорення економічного розвитку й можливостями перенесення витрат щодо адаптації до нового міжнародного економічного порядку на інші країни. Супутні виклики глобалізації створюють додаткові обмеження для економічного суверенітету країни, адекватність та швидкість реакції на які зумовлює рівень міжнародної конкурентоспроможності національної економіки.

Сучасне суспільство з його системним баченням загроз глобалізації, використовуючи знання синергетики й нелінійної динаміки, намагається розробити такі критерії безпеки, що ґрунтуються на граничних значеннях, основу яких становлять уявлення про збереження структурних зв'язків між окремими елементами в економічній системі.

Серед математичних методів для розв'язання задач пошуку граничних значень індикаторів безпеки широко використовується *метод аналогій*,¹⁸¹ який дає змогу встановити

---

¹⁸⁰ Krasner S.D. Sovereignty: Organized Hypocrisy / S.D. Krasner. – Princeton University Press, 1999. – 280 p. – С. 9.

¹⁸¹ Качинський А.Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень : монографія / А.Б. Качинський. – К. : НІСД, 2013. – 104 с.

відповідність, схожість між двома системами показників, що розглядаються, за деякими ознаками.

У контексті забезпечення економічного суверенітету у світовій практиці виокремлюють порогові значення показників у сфері зовнішньої торгівлі країни, невідповідність яким призводить до таких соціально-політичних наслідків, як імпортозалежність, консервування сировинної структури економічної системи та її технологічний регрес (табл. 3.5.1).

Таблиця 3.5.1

Граничні значення відносних показників розвитку у сфері зовнішньої торгівлі країни¹⁸²

№ пор.	Назва показника	Гранично-критичне значення	Імовірнісні соціально-політичні наслідки
1	Частка імпорتنих продуктів харчування	30%	Стратегічна залежність країни від імпорту
2	Частка в експорті продукції переробної промисловості	45%	Колоніально-сировинна структура економіки
3	Частка в експорті високотехнологічної продукції	10%	Технологічне відставання економіки

У глобальному вимірі XXI ст. детермінантою збалансування розвитку країни, отже забезпечення її економічного суверенітету, постає проактивна позиція включення у міжнародний інноваційний процес. Це забезпечує динамізм, модернізацію та прогрес виробництва, створюючи основу сталого економічного зростання, що веде до покращення добробуту населення. Ігнорування ж світових результатів

¹⁸² Управление риском. Риск. Устойчивое развитие. Синергетика – М. : Наука, 2000. – 431 с. – (Серия «Кибернетика: неограниченные возможности и возможные ограничения»).

НТП провокує регресивні явища у зовнішньоторговельному обігу країни (нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою часткою продукції з високою часткою доданої вартості) та поступово призводить до її маргіналізації. Отже, орієнтація на збільшення частки у торговельному обігу країни високотехнологічних товарів, гранично-критичне значення частки яких у експорті становить 10%, – адекватна реакція на виклики глобалізації. Формування таких атракторів забезпечить досягнення поставлених пріоритетів національних інтересів щодо:¹⁸³

– створення конкурентоспроможної соціальноорієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

– збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку тощо.

Результати досліджень вітчизняних науковців щодо оцінки та аналізу деяких технологічностіких груп товарів представлені Переліком високотехнологічних товарів.¹⁸⁴ Проте аналізуючи методику складання звітності країн ЄС та ОЕСР, представлену в публікаціях,^{185, 186} вбачаємо певну невідповідність номенклатури порівнюваних товарів. Тож об'єктивний аналіз зовнішньої торгівлі України високотехнологічними товарами доречно здійснювати за методичним підходом, викладеним у праці.¹⁸⁷ За ним виокремлюють п'ять

---

¹⁸³ Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Голос України, 2003. – № 134.

¹⁸⁴ Про затвердження методики ідентифікації українських високотехнологічних промислових підприємств : Наказ Міністерства промислової політики України від 08 лютого 2008 р. № 80. – Режим доступу : <http://uazakon.com>

¹⁸⁵ Science and engineering indicators. – Arlington : National Science Foundation, 2010. – 566 p.

¹⁸⁶ Science, technology and industry scoreboard // Paris : OECD, 2009. – Режим доступу : <http://www.oecd-ilibrary.org>

¹⁸⁷ Зубко О. Методичні підходи до визначення рівнів технологічної місткості українського експорту / О. Зубко // Товари і ринки. – 2011. – № 1. – С. 59–67.

груп товарів, а саме: фармацевтичну продукцію, електроніку та телекомунікації, наукові прилади, авіаційно-космічну та комп'ютерно-офісну техніку (дод. Б).

Найбільшими експортерами високотехнологічних товарів прийнято вважати країни тріади: США, ЄС та Японію. Однак активізація інноваційного потенціалу азійського регіону, каталізатором чого стали потужні фінансові вливання від провідних світових ТНК, вивела цей регіон на лідерські позиції (табл. 3.5.2).

Таблиця 3.5.2

Динаміка експорту високотехнологічних товарів окремих економік у 2003–2012 рр., за даними Національного наукового фонду США

Країна / регіон	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
	Абсолютні показники, млрд дол.									
США	146,9	159,8	197,4	231,8	249,3	261,1	239,5	255,1	266,9	286,7
ЄС	205,3	248,1	275,8	298,2	318,9	345,0	304,3	339,0	381,3	377,9
Японія	129,1	150,8	148,0	149,8	141,7	143,5	115,1	140,7	143,0	128,1
Китай	168,0	242,6	302,0	367,2	399,5	441,4	404,1	534,0	591,9	631,7
Азія-6*	333,6	409,8	449,6	512,5	524,6	518,8	456,2	584,6	595,0	587,1
	Відносні показники, %									
США	14,9	13,2	14,4	14,9	15,3	15,3	15,8	13,8	13,5	14,3
ЄС	20,9	20,5	20,1	19,1	19,5	20,2	20,0	18,3	19,3	18,8
Японія	13,1	12,5	10,8	9,6	8,7	8,4	7,6	7,6	7,2	6,4
Китай	17,1	20,0	22,0	23,5	24,4	25,8	26,6	28,8	29,9	31,4
Азія-6*	33,9	33,8	32,8	32,9	32,1	30,3	30,0	31,5	30,1	29,2

Примітка: До Китаю входить Гонконг. До ЄС не належать Кіпр, Естонія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта і Словенія. Експорт США не містить експорту в Канаду і Мексику. До експорту ЄС не належить експорт всередині ЄС. Експорт Китаю не містить експорту між Китаєм і Гонконгом.

До Азії-6 належать Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань і Таїланд.

Джерело: ScienceandEngineeringIndicators 2014¹⁸⁸

¹⁸⁸ Exportsof HT products, byselectedregion/country/economy: 2003–12 / TheNationalScienceFoundation. – USA, 2014. – Режим доступу : <http://www.nsf.gov/statistics/seind14/content/chapter-6/fig06-21.xls>

Крім прискорення припливу капіталів в економічні системи для подальшого нарощення власного інноваційного потенціалу, а відтак і економічного суверенітету, експорт високотехнологічних товарів стимулює експорт супутніх комерційних наукомістких послуг (табл. 3.5.3).

Таблиця 3.5.3

Динаміка експорту комерційних наукомістких послуг*, що супроводжують одиничну вартість експорту високотехнологічних товарів**, за даними Національного наукового фонду США, дол.

Країна / регіон	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
США	0,74	0,65	0,65	0,74	0,77	0,86	0,87	0,88
ЄС	0,83	0,84	0,91	1,07	1,09	1,24	1,14	1,13
Японія	0,19	0,24	0,27	0,30	0,34	0,43	0,35	0,37
Китай	0,10	0,09	0,09	0,12	0,13	0,14	0,12	0,13

Примітка: *експорт комерційних наукомістких послуг складається з послуг комунікаційних, бізнесу, фінансових, страхових, комп'ютерних та інформаційних.

До експорту ЄС не належить товарообіг всередині ЄС.

** одинична вартість високотехнологічних послуг у перерахунку на 1 дол. експорту таких товарів.

Джерело: ScienceandEngineeringIndicators 2014¹⁸⁹

За даними Національного наукового фонду США, на 1 дол. експорту високотехнологічних товарів у США припадає ще 0,88 дол. комерційних наукомістких послуг, у ЄС – 1,13 дол., Японії – 0,37 дол., Китаї – 0,13 дол.

Існують розбіжності в абсолютних та відносних показниках щодо входження країн у світову торгівлю високотехнологічними товарами. У статистичних базах СОТ щодо торгівлі промисловими товарами виокремлюють такі групи

¹⁸⁹ Commercial KI serviceexports, byselectedregion/country/economy: 2004–11/TheNationalScienceFoundation. – USA, 2014. – Режим доступу : <http://www.nsf.gov/statistics/seind14/content/chapter-6/fig06-20.xls>

товарів, що можна зарахувати до високотехнологічних, як фармацевтична продукція, офісне і телекомунікаційне обладнання (товари для електронної обробки даних і оргтехніка, телекомунікаційне обладнання, інтегральні схеми та електронні компоненти) (табл. 3.5.4).

Таблиця 3.5.4

Динаміка показників торгівлі певними групами товарів, що належать до високотехнологічних*, за даними СОТ

Країна / регіон	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	Експорт, млрд дол.							
Світ	1072,7	1547,4	1982,5	1759,6	2076,8	2188,4	2192,5	2271,8
ЄС 28	353,4	567,7	701,3	626,0	676,3	714,5	683,2	683,9
Китай	45,3	229,7	390,4	355,1	460,0	508,6	551,7	606,0
Японія	110,9	101,3	106,9	83,0	96,9	91,4	86,5	73,9
Україна	0,1	0,3	0,8	0,6	0,8	0,9	1,1	1,0
США	166,5	151,1	175,7	156,9	179,2	184,0	185,0	185,3
	Імпорт, млрд дол.							
Світ	1129,1	1651,4	2100,7	1871,7	2242,9	2366,2	2448,7	2466,8
ЄС 28	45,4	162,8	237,4	220,7	286,1	316,4	360,6	409,3
Китай	401,3	619,9	784,2	685,3	772,2	786,1	744,9	734,0
Японія	65,6	75,2	83,5	76,0	99,8	108,5	114,5	112,4
Україна	0,6	2,5	4,1	3,2	4,5	5,1	6,6	6,1
США	230,4	272,5	319,8	295,7	350,3	367,2	374,1	373,7
	Експорт, %							
Світ	100	100	100	100	100	100	100	100
ЄС 28	32,9	36,7	35,4	35,6	32,6	32,7	31,2	30,1
Китай	4,2	14,8	19,7	20,2	22,2	23,2	25,2	26,7
Японія	10,3	6,5	5,4	4,7	4,7	4,2	3,9	3,3
Україна	0,01	0,02	0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,04
США	15,5	9,8	8,9	8,9	8,6	8,4	8,4	8,2
	Імпорт, %							
Світ	100	100	100	100	100	100	100	100
ЄС 28	4,0	9,9	11,3	11,8	12,8	13,4	14,7	16,6
Китай	35,5	37,5	37,3	36,6	34,4	33,2	30,4	29,8
Японія	5,8	4,6	4,0	4,1	4,4	4,6	4,7	4,6
Україна	0,05	0,15	0,20	0,17	0,20	0,22	0,27	0,25
США	20,4	16,5	15,2	15,8	15,6	15,5	15,3	15,1
	Сальдо, млрд дол.							
Світ	-56,4	-104,0	-118,2	-112,1	-166,0	-177,8	-256,1	-195,0
ЄС 28	308,0	405,0	463,9	405,2	390,2	398,1	322,6	274,5

Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України

Закінчення табл. 3.5.4

Країна / регіон	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Китай	-356,0	-390,2	-393,8	-330,2	-312,1	-277,6	-193,2	-128,0
Японія	45,3	26,1	23,4	7,0	-2,8	-17,2	-28,0	-38,4
Україна	-0,5	-2,2	-3,3	-2,6	-3,6	-4,2	-5,4	-5,1
США	-63,9	-121,3	-144,1	-138,8	-171,1	-183,2	-189,1	-188,4
Коефіцієнт покриття імпорту експортом, %								
Світ	95,0	93,7	94,4	94,0	92,6	92,5	89,5	92,1
ЄС 28	778,7	348,8	295,4	283,6	236,4	225,8	189,4	167,1
Китай	11,3	37,1	49,8	51,8	59,6	64,7	74,1	82,6
Японія	169,0	134,8	128,0	109,2	97,2	84,2	75,6	65,8
Україна	22,1	10,7	20,1	19,6	18,4	16,9	17,0	15,9
США	72,3	55,5	54,9	53,1	51,2	50,1	49,4	49,6

Примітка: до певних товарів, що належать до високотехнологічних, зараховують фармацевтичну продукцію, офісне і телекомунікаційне обладнання (товари для електронної обробки даних і оргтехніка, телекомунікаційне обладнання, інтегральні схеми та електронні компоненти).

Джерело: складено та розраховано за даними СОТ¹⁹⁰

Хоча позиціонування на світовій карті головних експортерів за даними СОТ (без урахування авіаційно-космічної продукції) та Національного наукового фонду США практично збігається, з даних таблиці 3.5.4 можна зробити висновок про чисту позицію країн у торгівлі продукцією, що належить до високотехнологічних товарів. Нетто-експортер таких товарів – ЄС (28), коефіцієнт покриття імпорту якого становить 167,1%, інші досліджувані економіки є нетто-імпортерами. Зокрема Україна має щонайменше у 6 разів наростити обсяги експорту відповідних товарів, щоб забезпечити додатне сальдо торговельного балансу у високотехнологічній галузі.

Враховуючи абсолютний внесок кожної економіки у світову торгівлю, потрібно зазначити, що у 2013 р., за даними СОТ, частка високотехнологічних товарів у сукупному світовому експорті становила 12,9%, в ЄС – 11,6%, Японії – 11,0%, США – 12,4%, Китаю – 27,5%. Для України цей показник – 1,5%, що потребує семикратного нарощення вартісних

¹⁹⁰ СОТ. – Режим доступу : <http://stat.wto.org>

обсягів експорту високотехнологічних товарів для подолання технологічного відставання та забезпечення економічного суверенітету.

З огляду на упущення в статистичних базах СОТ потребують детальнішого аналізу зовнішньоторговельні потоки України для всіх груп високотехнологічних товарів.

За даними митної статистики, у 2013 р. загальний зовнішньоторговельний обіг України зріс порівняно з 2000 р. майже у 5 разів та становив 140,3 млрд дол. США, з яких 3,1 млрд дол. США (4,43%) припадало на високотехнологічні товари.¹⁹¹ Наявна частка високотехнологічних товарів в обсязі зовнішньої торгівлі сформована передусім за рахунок імпорتنих, а не експортних потоків. Через це виникають загрозливі тенденції, проявом яких є такі тренди.

У зв'язку з недостатнім попитом промислових підприємств на інтелектуальні та науково-технічні продукти у виробничих процесах відбувається зменшення рівня інноваційності. Як наслідок, низький рівень інтелектуалізації експорту призводить до закріплення за Україною сировинної експортної орієнтації. Загальна структура товаропотоків за рівнями технологічної місткості наведена на рис. 3.5.1.

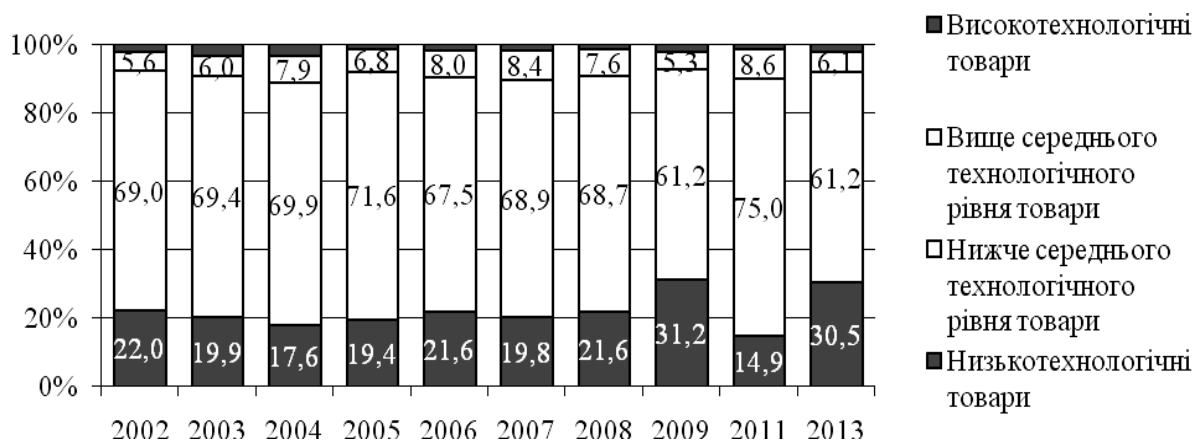
Виходячи з наведених даних рис. 3.5.1, можна зробити висновок про домінування товарів нижче середнього технологічного рівня, на частку яких у 2013 р. припадає 61,2% в експорті та 65,8% в імпорті України. До такого рівня зараховують гумові та пластмасові вироби, чорні та кольорові метали, готові металеві вироби, мінеральні продукти, продукти нафтопереробки, суднобудування.

Для експорту товарів характерне є стрімке зростання частки товарів низького технологічного рівня (продукти целюлозно-паперової, легкої, харчової, деревообробної та меблевої промисловості) та скорочення частки товарів вище середнього технологічного рівня (хімічні продукти, електричні машини і устаткування, неелектрична техніка, інші

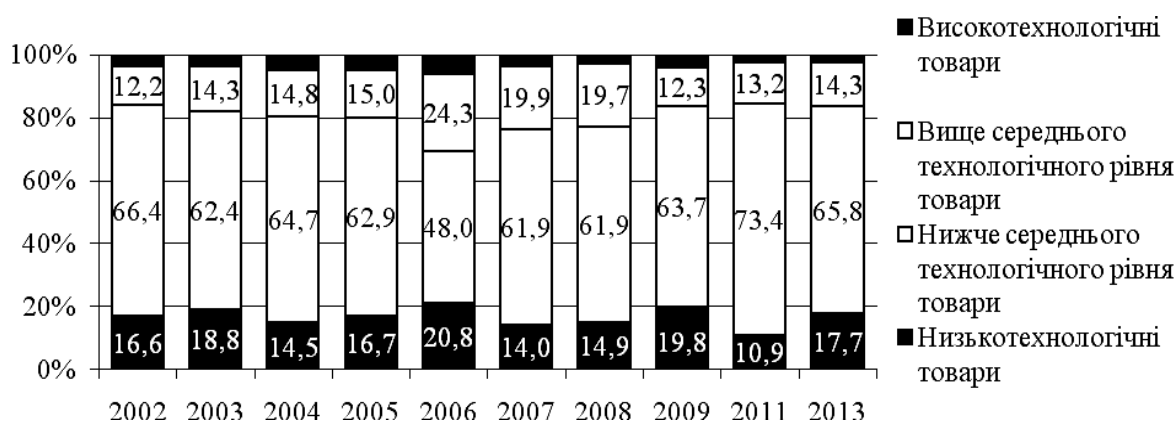
---

¹⁹¹ Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

хімічні продукти, автомобілі, інші транспортні засоби). В імпорті наявні тенденції до зростання часток як низькотехнологічних товарів, так і товарів вище середнього технологічного рівня.

а) Динаміка технологічної структури експорту товарів з України

б) Динаміка технологічної структури імпорту товарів в Україну

Рис. 3.5.1. Динаміка технологічної структури зовнішньої торгівлі товарами України у 2002–2013 рр.

Джерело: розраховано автором за методикою¹⁹² за даними UN Comtrade¹⁹³

¹⁹² Зубко О. Методичні підходи до визначення рівнів технологічної місткості українського експорту / О. Зубко // Товари і ринки, 2011. – № 1. – С. 59–67.

¹⁹³ UN Comtrade. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org/data>

Результати оцінки та аналізу товарної структури зовнішньої торгівлі України за критерієм технологічної місткості свідчать, що найвагоміші експортні позиції зосереджено у традиційно індустріальних і сировинних галузях з низьким вмістом доданої вартості. Зростання обсягів торгівлі лише закріплює економіку України як сировинний придаток розвинених країн світу та ринок збуту товарів нижче середнього та низького технологічного рівнів.

За даними UN Comtrade, на частку високотехнологічного експорту в загальному обсязі експорту товарів з України припадало не більше 3,5% (рис. 3.5.2). Станом на 2013 р. вона становила 2,16% порівняно з 2,9% у попередньому році.

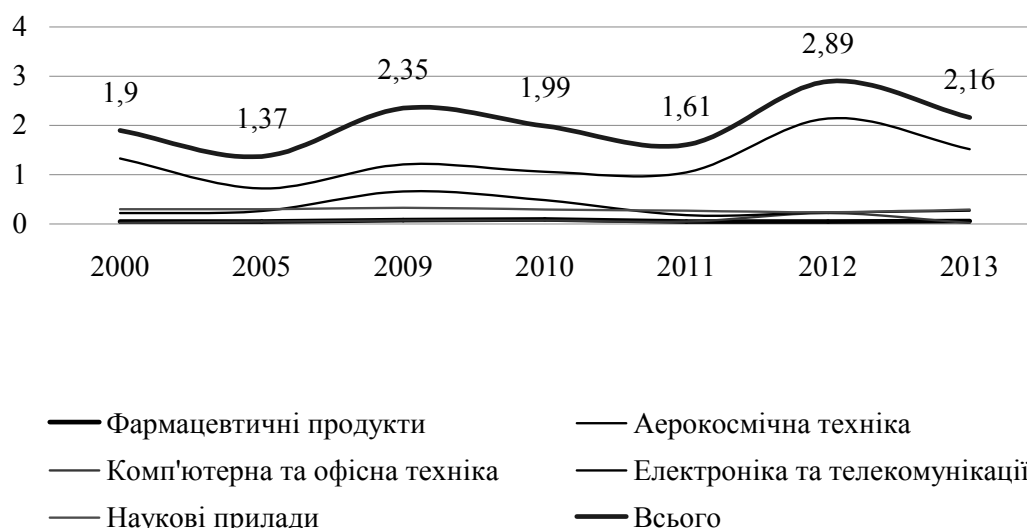

Рис. 3.5.2. Динаміка частки високотехнологічного експорту в загальному обсязі товарного експорту з України, %

Джерело: розраховано автором за методикою¹⁹⁴ за даними UN Comtrade¹⁹⁵

¹⁹⁴ Зубко О. Методичні підходи до визначення рівнів технологічної місткості українського експорту / О. Зубко // Товари і ринки. – 2011. – № 1. – С. 59–67.

¹⁹⁵ UN Comtrade. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org/data>

Товарна структура високотехнологічного експорту протягом досліджуваного періоду не зазнала суттєвих змін. Лівову частку високотехнологічного експорту (приблизно 1,5%) формують товари авіаційно-космічної галузі, такі як турбореактивні та турбогвинтові двигуни, літаки та космічні апарати. На другому місці перебувають наукові прилади, на частку товарів яких припадає близько 0,29%, а основні товарні позиції забезпечують прилади та апаратура для автоматичного регулювання та контролю, для вимірювання тиску, осцилографи, спектроаналізатори. Третю позицію забезпечують (0,27%) товари електроніки та телекомунікацій, зокрема радари; комутатори; пульти, цифрові апарати. Частка товарів фармацевтичної продукції та комп'ютерно-офісної техніки залишається незначною і не сягає 0,1% загального обсягу експорту України.

Можемо констатувати, що високотехнологічний експорт не є вагомою частиною зовнішньої торгівлі України і не забезпечує реалізацію економічного суверенітету загалом, тоді як у розвинутих країнах він відіграє набагато важливішу роль. Наприклад, у Франції його частка у товарному експорті у середньому становила 20,8%, у Фінляндії – 20,5%, Німеччині – 15,3%, Японії – 19,8%, Південній Кореї – 32,0%, Швейцарії – 23,0%, Сполученому Королівстві – 24,0%, США – 27,3%.¹⁹⁶

Така незначна частка високих технологій у структурі вітчизняних експортних товарних потоків супроводжується поступовим нарощенням вартісного обсягу реалізованої вітчизняної продукції на зовнішніх ринках. Порівняно з 2005 р. вартість експорту у 2013 р. зросла втричі та становила майже 1,4 млрд дол. США (табл. 3.5.5).¹⁹⁷

---

¹⁹⁶ Собкевич О. Шляхи активізації використання інтелектуальних та науково-технічних ресурсів у виробничих процесах промисловості України. Аналітична записка / О. Собкевич, В. Савченко. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/516>

¹⁹⁷ Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 3.5.5

**Динаміка експорту високотехнологічних товарів України,
млн дол. США**

Група товарів	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Фармацевтична продукція	17,5	21,0	38,2	38,4	31,8	46,8	37,5	36,0	36,0
Авіаційно-космічна техніка	245,3	343,0	421,9	387,0	478,9	542,8	719,7	1470,9	962,7
Комп'ютерна та офісна техніка	17,6	24,5	27,2	32,1	26,7	36,6	32,4	151,1	13,0
Електроніка та телекомунікації	87,3	130,6	383,5	523,4	259,8	249,1	125,9	159,5	167,8
Наукові прилади	100,9	97,5	120,4	136,6	131,8	149,7	183,1	166,3	186,4
Всього	468,6	616,6	991,3	1117,6	929,0	1024,9	1098,5	1883,7	1366,0

Джерело: розраховано автором за методикою¹⁹⁸ за даними¹⁹⁹

Поступове підвищення попиту на вітчизняні високотехнологічні товари, яке спостерігалось в останні роки, характеризує не лише розвиток каналів збуту України, а й зумовлює певну залежність від відносин з іншими країнами. Так, економічна криза 2009 р., що охопила більшість країн, позначилася зменшенням обсягів експорту майже всіх високотехнологічних груп. Продовження посткризового періоду в 2010 р. мало негативний вплив лише на вітчизняну електроніку та телекомунікації, обсяг експорту яких відзначився спадом ще на 10,7 млн дол. США. Таке зменшення попиту – тривожний сигнал незадовільної якості українських товарів цієї галузі. Попит на решту продукції високотехнологічних галузей зазнав зростання щонайменше на 9,9 млн дол. США (для

¹⁹⁸ Зубко О. Методичні підходи до визначення рівнів технологічної місткості українського експорту / О. Зубко // Товари і ринки, 2011. – № 1. – С. 59–67.

¹⁹⁹ UN Comtrade. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org/data>

комп'ютерно-офісної техніки) та максимально на 63,9 млн дол. США (для авіаційно-космічної техніки). Помірне нарощення обсягів експорту переважно відбувається через низьку конкурентоспроможність вітчизняної промислової продукції на зовнішньому ринку порівняно з іноземними аналогами через використання застарілих результатів НТП.

Постійне фізичне нарощення обсягів експорту з України потребує визначення його ролі у міжнародному форматі. Інструментом для здійснення такої оцінки слугує коефіцієнт участі країни у міжнародному поділі праці (МПП) щодо високотехнологічних товарів, який визначається як відношення частки країни у світовому експорті до частки країни у світовому ВВП²⁰⁰ [с. 286].

За даними міжнародної статистики, присутність України на світовому ринку високотехнологічних товарів у 2012 р. оцінено в 0,13%. При цьому коефіцієнт участі у МПП у розрізі високотехнологічних товарів становив лише 0,54 пункту (табл. 3.5.6).^{201, 202}

Таблиця 3.5.6

Участь України в МПП щодо високотехнологічних товарів за даними Світового банку*

Показник	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Експорт високотехнологічних товарів у світі, трлн дол	1,59	1,84	1,57	1,78	1,93	2,01
Частка високотехнологічних товарів у світовому експорті, %	20,8	16,7	18,2	17,6	16,5	17,6
Експорт високотехнологічних товарів України, млрд дол	0,88	1,55	1,39	1,44	1,91	2,62
Частка високотехнологічних товарів в експорті України, %	3,72	3,29	5,55	4,34	4,39	6,3

²⁰⁰ Мазаракі А.А. Регуляторна політика у сфері зовнішньої торгівлі : монографія / А.А. Мазаракі, Т.М. Мельник. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – 469 с.

²⁰¹ High-technology exports. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org>

²⁰² UNCTADstat. – Режим доступу : <http://unctadstat.unctad.org>

Закінчення табл. 3.5.6

Показник	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Частка України у світовому експорті високотехнологічних товарів, %	0,06	0,08	0,06	0,09	0,06	0,13
Коефіцієнт участі у МПП щодо високотехнологічних товарів	0,31	0,29	0,29	0,41	0,25	0,54

Примітка: * до високотехнологічних товарів Світовий банк зараховує продукти з високим рівнем інтенсивності НДДКР (аерокосмічні товари, комп'ютери, фармацевтика, наукові прилади та електричні машини).

Джерело: розраховано автором за методикою²⁰³ за даними²⁰⁴

Незначний попит на вітчизняну високотехнологічну продукцію у світі на тлі збереження впродовж двох десятиліть сировинного характеру експорту сигналізує про малоефективну модель міжнародної спеціалізації України. Тому нині вплив високотехнологічного експорту на економічне зростання України є незначний, він все ще залишається більше індикатором потенційних можливостей, ніж катализатором реальних економічних зрушень.

У зовнішній торгівлі на наукомісткі послуги, за оцінками І. Шовкун, припадає понад 7 млрд дол. (або понад 35% обсягу зовнішньої торгівлі послугами)²⁰⁵ [с. 54], у тому числі 30% – у сукупному експорті послуг і 50% – відповідно в імпорті.

Для уникнення неузгодженостей у статистичній практиці та наукових дослідженнях прийнято використовувати групування високотехнологічних послуг, розроблене Євро-статом, за чотирма групами високотехнологічних послуг (високотехнологічні послуги вищого рівня наукомісткості – послуги пошти і зв'язку, послуги, пов'язані з діяльністю у галузі інформатизації; послуги, пов'язані з дослідженнями та

²⁰³ Зубко О. Методичні підходи до визначення рівнів технологічної місткості українського експорту / О. Зубко // Товари і ринки, 2011. – № 1. – С. 59–67.

²⁰⁴ Світовий банк. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org>

²⁰⁵ Шовкун І.А. Високотехнологічні послуги у зовнішній торгівлі: світовий досвід та українські реалії / І.А. Шовкун // Економіка України. – 2013. – № 9 (622). – С. 47–72.

розробками; наукомісткі ринкові послуги – послуги водного транспорту; послуги авіаційного транспорту; послуги, пов’язані з організацією операцій з нерухомістю; послуги, пов’язані із здаванням під найм без обслуговуючого персоналу; послуги, що надаються переважно юридичним особам; наукомісткі фінансові послуги – послуги з фінансового посередництва; послуги зі страхування; послуги, пов’язані з допоміжною діяльністю у сфері фінансів і страхування; інші наукомісткі послуги – послуги у сфері освіти; послуги, пов’язані з охороною здоров’я та соціальною допомогою; послуги, пов’язані з діяльністю у сфері відпочинку і розваг, культури та спорту.

У зовнішньоторговельному обороті частка високотехнологічних послуг становить 8,4%, з яких 5% припадає на експорт. Це забезпечує внесок до ВВП лише на рівні 0,3%. На світовому ринку Україна виступає нетто-експортером високотехнологічних послуг і має понад 1 млрд дол. додатного сальдо платіжного балансу.

У структурі експорту високотехнологічних послуг України переважають наукомісткі ринкові та вищого рівня наукомісткості послуги (у порядку спадання частки в експорті). Невелика частка інших наукомістких послуг (5,8%), хоча в нашій країні є значні передумови для розширення експорту цього виду послуг у галузях освіти, наукових досліджень і розробок, медицини, лікувально-курортної інфраструктури, культурно-спортивної рекреації тощо.

Для імпорту на першому місці також перебувають наукомісткі ринкові послуги, але на другому – наукомісткі фінансові. Найбільш динамічно після кризового періоду розвивається експорт високотехнологічних послуг вищого рівня наукомісткості, а в імпорті – інші наукомісткі послуги.

Порівнюючи абсолютні показники експорту та імпорту високотехнологічних товарів та послуг, можемо простежити динаміку притоку та відтоку капіталів в Україні (табл. 3.5.7).

Таблиця 3.5.7

**Динаміка експорту високотехнологічних послуг України,
що супроводжують одиничну вартість експорту
високотехнологічних товарів***

Показник	2008	2009	2010	2011	Середній темپ зрос- тання, %	2008	2009	2010	2011	Середній темп зростання, %
	Експорт					Імпорт				
Товари, млрд дол.	1,1	0,9	1,0	1,1	100,98	2,5	1,9	2,6	2,1	97,87
Послуги, млрд дол.	3,8	3,0	3,5	4,1	104,25	3,6	3,0	2,8	3,0	94,603
Покриття, дол.	3,5	3,3	3,5	3,7	102,7	1,4	1,6	1,1	1,4	103,5

Примітка: * одинична вартість високотехнологічних послуг у перерахунку на 1 дол. експорту таких товарів.

Джерело: складено та розраховано за даними^{206, 207}

За результатами розрахунків, на 1 дол. експорту високотехнологічних товарів в Україні припадає 3,7 дол. експорту високотехнологічних послуг, що більше, ніж у розглянутих вище економічних системах. На 1 дол. імпорту високотехнологічних товарів припадає 1,4 дол. імпорту високотехнологічних послуг. Тобто у перерахунку на одиничну вартість вітчизняна економіка експортує в 2,6 раза високотехнологічних послуг більше, ніж імпортує, що може слугувати позитивною ознакою вищої інноваційності вітчизняної економіки порівняно з наявним попитом на іноземну продукцію.

Іншою загрозливою тенденцією, яка притаманна зовнішній торгівлі України впродовж останніх десяти років, є

²⁰⁶ Шовкун І.А. Високотехнологічні послуги у зовнішній торгівлі: світовий досвід та українські реалії / І.А. Шовкун // Економіка України. – 2013. – № 9 (622). – С. 47–72.

²⁰⁷ UN Comtrade. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org/data>

посилення залежності від імпорту високотехнологічних товарів. З огляду на неспроможність країни задовольнити власні потреби це загрожує збільшенням від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі високотехнологічними товарами та кризовими явищами у діяльності вітчизняних високотехнологічних виробництв.

Частка високотехнологічного імпорту з 2000 р. коливалась в межах 2,15–5,89% й у 2013 р. становила 2,27% (рис. 3.5.3). Такий рівень найнижчий у посткризовий період, однак свідчить, що вітчизняний попит на іноземні високотехнологічні товари зростає рівномірно з потребами в інших товарах.

Рис. 3.5.3. Динаміка частки високотехнологічного імпорту в загальному обсязі товарного імпорту в Україну, %

Джерело: розраховано автором за методикою²⁰⁸ за даними²⁰⁹

²⁰⁸ Зубко О. Методичні підходи до визначення рівнів технологічної місткості українського експорту / О. Зубко // Товари і ринки. – 2011. – № 1. – С. 59–67.

²⁰⁹ UN Comtrade. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org/data>

Головними статтями витрат вітчизняних споживачів на іноземні високотехнологічні товари є фармацевтична продукція (0,83% вартості загального імпорту в Україну в 2013 р.). Модернізація промисловості сприяє деякому інтересу до наукових приладів (0,50%), електроніки та телекомунікацій (0,43%), комп'ютерної й офісної техніки (0,35%), авіаційно-космічної техніки (0,16%).

Вартісний обсяг імпорту високотехнологічних товарів у 2013 р. перебуває на рівні 2005 р. та досяг 1,75 млрд дол. США, що на чверть більше обсягу експорту таких товарів (табл. 3.5.8).²¹⁰

Таблиця 3.5.8

Динаміка імпорту високотехнологічних товарів в Україну, млн дол. США

Група товарів	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Фармацевтична продукція	256,7	353,5	468,9	587,9	602,8	625,6	763,9	598,8	639,0
Авіаційно-космічна техніка	64,8	108,7	135,8	90,7	72,8	74,9	167,3	225,2	124,3
Комп'ютерна та офісна техніка	92,3	91,5	117,3	200,2	67,5	158,2	241,3	241,1	272,7
Електроніка та телекомунікації	999,3	987,3	902,5	928,8	827,8	1293,7	302,2	334,6	327,3
Наукові прилади	299,0	393,4	587,5	654,5	329,0	413,7	594,4	419,4	383,3
Всього	1712,2	1934,5	2212,0	2462,0	1899,8	2566,1	2069,0	1919,1	1746,6

Джерело: розраховано автором за методикою²¹¹ за даними²¹²

²¹⁰ Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

²¹¹ Зубко О. Методичні підходи до визначення рівнів технологічної місткості українського експорту / О. Зубко // Товари і ринки. – 2011. – № 1. – С. 59–67.

²¹² UN Comtrade. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org/data>

Таку ситуацію зумовлює стійкий вітчизняний попит на продукцію фармацевтики, електроніки та телекомунікацій. Вирішальними товарними позиціями перших стали лікарські засоби на основі антибіотиків та для лікування захворювань імунної системи. У групі електроніки та телекомунікацій перевага належить мобільним телефонам. Серед товарів, обсяг імпорту яких дещо зменшився порівняно з максимальним попитом на них, опинилась авіаційно-космічна техніка (81% рівня 2012 р.), наукові прилади (71% рівня 2008 р.) та електроніка й телекомунікаційна техніка (295% рівня 2010 р.). Причиною такого зменшення попиту нам вбачається коливання фінансової стійкості більшості підприємств, в умовах чого вилучати значні суми з обігу небезпечно, і брак інвестиційних джерел фінансування, зокрема довгострокових кредитів.

У зовнішній торгівлі України високотехнологічними товарами впродовж аналізованого періоду фіксується значне від'ємне сальдо торговельного балансу, яке у 2010 р. становило 0,38 млрд дол. США. У підсумку коефіцієнт покриття високотехнологічного імпорту відповідним вітчизняним експортом залишається досить низьким та у 2013 р. становив лише 0,79 раза у вартісному виразі та 0,35 раза – у кількісному (табл. 3.5.9).

Таблиця 3.5.9

**Динаміка коефіцієнта покриття імпорту
високотехнологічних товарів та середньої одиничної
вартості* високотехнологічних товарів
у зовнішній торгівлі України у 2002–2013 рр.**

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Коефіцієнт покриття імпорту високотехнологічних товарів відповідним експортом												
за вартістю*	0,68	0,97	0,82	0,27	0,32	0,45	0,45	0,49	0,40	0,53	1,02	0,79
за кількістю	0,24	0,19	0,18	0,15	0,11	0,13	0,13	0,28	0,21	0,26	0,36	0,35

Закінчення табл. 3.5.9

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Середньорічна ціна високотехнологічних товарів, тис. дол. США / т												
експорт	73,7	130,7	169,9	49,6	81,1	123,5	133,3	126,1	116,5	118,3	158,9	142,0
імпорт	26,1	25,4	36,6	27,8	28,9	35,8	37,1	71,9	61,9	58,5	55,7	62,5
різниця цін, ⁹	64,6	80,6	78,4	43,9	64,3	71,0	72,2	43,0	46,9	50,5	67,5	60,67

Примітка: * одинична вартість розрахована як відношення вартості до кількості експорту / імпорту товарів за рік.

** розрахунок здійснено на основі кількісних показників зовнішньої торгівлі (кг), представлених в офіційній статистиці.

Джерело: розраховано автором за даними²¹³

Переважання коефіцієнта вартісного покриття високотехнологічного імпорту експортом над коефіцієнтом кількісного покриття свідчить про вищу ціну однієї умовної одиниці експорту над умовною одиницею імпорту. Крім того, за критерієм Моллер-Нільсона, якщо одиничні вартості експорту та імпорту відрізняються більш ніж на 15%, вважається, що товари мають різну якість.²¹⁴

Різниця середньорічних цін на експорт та імпорт високотехнологічних товарів в Україні коливається в межах 43–80% і протягом досліджуваного періоду завжди була на користь вітчизняної продукції. Наявність такої тенденції зовнішньої торгівлі України у сфері високих технологій свідчить про імпорт дешевших товарів, що хоч і зараховані до високотехнологічних, але вже не є передовими у світі. Тобто вітчизняний попит забезпечують застарілі технологічні товари або псевдоінновації. Також українські експортери нехтують інструментами нецінової конкуренції. Через це головна конкурентна перевага національного виробника, низька ціна, з одного боку, досить часто провокує антидемпінгові

²¹³ UN Comtrade. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org/data>

²¹⁴ Moller-Nielson J. Tests of the empirical classification of horizontal and vertical intra-industry trade / J. Moller-Nielson, T. Luthje // Weltwirtschaftliches Archiv. – 2002. – № 138. – P. 587–604.

розслідування, з іншого – мінімізує ефективність використаного інноваційного потенціалу, а подекуди робить інноваційно неактивними окремі галузі промисловості. Тому конкурентоспроможність для тих видів вітчизняної продукції, які мають конкурентну перевагу, характеризується як тимчасовий чинник, що не здатний забезпечити безтурбулентного середовища українським виробникам на зовнішніх ринках.

Щодо індексу умов торгівлі високотехнологічними товарами, то впродовж досліджуваного періоду його середнє значення перебувало у межах одиниці, що також підтверджує більшу вартість вітчизняних високих технологій порівняно з імпортованими товарами (рис. 3.5.4).

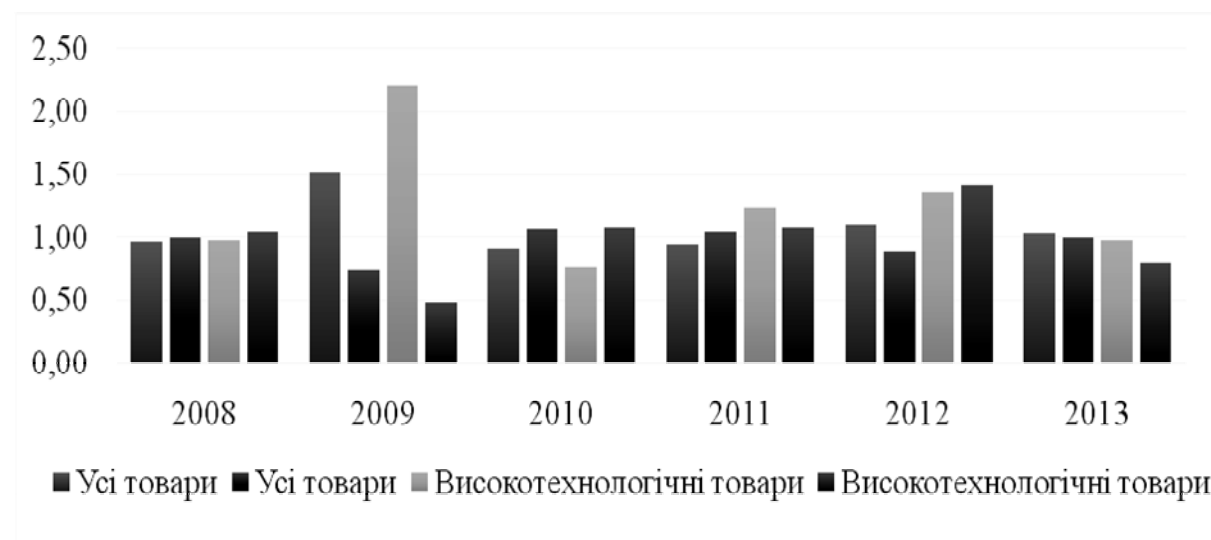

Рис. 3.5.4. Динаміка показників індексу умов торгівлі України у 2008–2013 р.

Джерело: розраховано автором за даними²¹⁵

Хоча у 2013 р. індекс умов торгівлі високотехнологічними товарами зменшився до 0,8 пункту, його діапазон максимальних значень перевищує відповідний індекс для загальної торгівлі товарами України (1,41 п. у 2012 р. проти 1,07 п. у 2010 р.). Слід зазначити, що торгівля високотехнологічними товарами більш чутлива до екзогенних факторів. Як наслідок,

²¹⁵ UN Comtrade. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org/data>

деструктивний вплив світової кризи у 2009 р. та соціально-економічна криза у 2013 р. зменшили вигоди від торгівлі високотехнологічними товарами (0,49 п. у 2009 р. та 0,80 п. у 2013 р. за ціновим індексом умов торгівлі високотехнологічними товарами проти 0,74 п. та 1,00 п. у відповідні періоди за ціновим індексом умов торгівлі товарами у цілому).

Серед дестабілізаційних факторів впливу на умови зовнішньої торгівлі у середньостроковій перспективі експерти виокремлюють вичерпання потенціалу відновлювального зростання²¹⁶ [с. 17–18]. За їхніми оцінками, більшість секторів національної економіки у 2013 р. вичерпали можливості нарощування обсягів виробництва за рахунок інтенсивнішого завантаження наявних потужностей. Як наслідок, у цих секторах формується дестабілізаційний ефект, суть якого полягає у збільшенні граничної капіталомісткості та потреби в нарощуванні продуктивної потужності економіки для підтримання зростання, що призведе до погіршення кількісних умов торгівлі через випереджальні темпи зростання імпорту, за рахунок якого освоюється майже половина капітальних інвестицій.

Враховуючи фізичні обсяги імпорту, слід говорити про нееквівалентність обміну високотехнологічними товарами України з прогресивно розвиненими країнами. Тож у товарній структурі зовнішньої торгівлі України має місце *технологічний регрес*, який через недосконалість інституціональної архітектури набирає обертів. У зв'язку з цим загроза технологічної деградації країни стає дедалі актуальнішою, що вимагає нагальних дій головного інноватора – держави.

Через погіршення умов зовнішньої торгівлі та наявність технологічного регресу у її структурі імперативи зменшення вразливості економічного суверенітету повинні орієнтуватись на негентропічний напрям дій превентивно-когерентного характеру.

---

²¹⁶ Прогнозування зовнішньої стійкості економіки України / Т.А. Тищук, Д.С. Покришка, Д.О. Махортих та ін. ; за ред. Я.А. Жаліла. – К. : НІСД, 2013. – 30 с.

Принципово важливою для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки та підтримки економічного суверенітету є політика спрямування доходів експортерів на якісне структурне оновлення національної економіки.

Необхідно забезпечити мобілізацію національних капіталів через подальше залучення у національну економіку коштів контрольованих іноземних корпорацій резидентів України та активізацію залучення капіталів, які не контролюють резиденти України²¹⁷ [с. 27]. Це сприятиме зміні технологічної структури випуску та споживання національної економіки у напрямі збільшення частки продукції вітчизняного виробництва у структурі проміжного та кінцевого споживання на внутрішньому ринку через активізацію процесів *імпортозаміщення*, у тому числі високотехнологічних товарів.

З огляду на те, що тільки за умов прогнозованості попиту в майбутньому суб'єкти господарювання прийматимуть рішення щодо доцільності інвестування в імпортозаміщення та братимуть на себе відповідні ризики. Стрімке зростання внутрішнього попиту призводить до швидкого випереджального зростання імпорту через брак необхідних виробничих потужностей, а його скорочення пов'язане зі значними ризиками для інвесторів щодо окупності їхніх проектів. У зв'язку з цим першочерговим завданням уряду щодо формування сприятливих умов для процесів імпортозаміщення є підтримка стабільно зростаючої динаміки попиту на внутрішньому ринку та згладжування його різких коливань.

Точкою біфуркації, активованою вже у найближче десятиліття, має слугувати формування вітчизняних інноваційних виробничих комплексів та розробка макротехнологій. Зволікання після закінчення цього терміну призведе до розмиття інтелектуального потенціалу, отже до втрати конкурентних переваг на світовому ринку інновацій.

---

²¹⁷ Прогнозування зовнішньої стійкості економіки України / Т.А. Тишук, Д.С. Покришка, Д.О. Махортих та ін. ; за ред. Я.А. Жаліла. – К. : НІСД, 2013. – 30 с.

3.6. Ідентифікація загроз у сфері зовнішньої торгівлі України послугами

Основна функція держави під час здійснення регулювання сфери послуг – розроблення рамкових умов розвитку підприємництва у цій сфері, що включає створення стабільного податкового середовища, систем фінансової звітності, правил реєстрації тощо.

На особливу увагу заслуговує дослідження інституціональних засад забезпечення економічного суверенітету України у сфері послуг на постінтеграційному етапі її відносин із СОТ, оскільки вступ до цієї організації та підписання Україною ГАТС стало причиною істотних зрушень в інституціональній сфері регулювання зовнішньої торгівлі послугами.

Адаптація національного господарства будь-якої країни до вимог, що висувають до неї міжнародні організації, членства в яких вона набуває, залежить від багатьох факторів, основоположні серед яких – рівень розвитку економіки, стабільність макроекономічного та політичного середовища, суспільного устрою, стратегічних та поточних національних економічних інтересів, рівня економічної захищеності держави. Саме тому для України, яка, попри задекларовані європейські пріоритети, тяжіє до кількох полюсів світової політики, адаптація економіки до вимог Світової організації торгівлі достатньо болючий у зв'язку з необхідністю внесення змін до інституціонально-правових засад регулювання її зовнішньої торгівлі як товарами, так і послугами.

Сфера послуг – відносно нове явище для української економіки, і її потенціал нині використовується недостатньо. Акцентуючи на відновленні промислових об'єктів та розв'язанні поточних проблем економічної стабільності, визначення пріоритетів розвитку нематеріального сектору економіки відсувається на невизначений термін. Підписання ж галузевих угод та створення законодавчих передумов для їх імплементації в економічну дійсність країни перетворюють перспективи використання потенціалу сфери послуг у зміцненні позицій України на зовнішніх ринках на другорядні проекти.

З моменту вступу України до СОТ науковці постійно дискутують питання щодо його наслідків для торгівлі товарами. Але вступ України до СОТ та приєднання до її базових угод, зокрема ГАТС, за прогнозами, має стати потужним стимулом для здійснення макроекономічних, структурних та інституційних реформ також і у сфері послуг.

Підписання ГАТС привело не лише до змін інституціонального характеру, а й до лібералізації торгівлі послугами. Зобов'язання України перед СОТ стосуються 11 ключових секторів послуг та кількох додаткових. У зв'язку з кожним із взятих країною зобов'язань було внесено відповідні зміни до чинного законодавства. Проте за певними із зобов'язань для захисту вітчизняного ринку та реалізації національних інтересів було введено деякі обмеження. У сфері обмеження національного режиму Україна запровадила обмеження щодо володіння землею: іноземці та особи без громадянства не мають права на володіння сільськогосподарськими угіддями, на безоплатне вилучення земель, що є власністю держави, на приватизацію земельних ділянок, попередньо наданих їм у користування. Крім того, обмеження щодо доступу до субсидій та інших форм державної підтримки, включно із доступом до фінансових та інших матеріальних ресурсів держави, поширюється лише на фізичних та юридичних осіб України.

У сфері обмеження доступу на ринок стали підлягати регламентуванню в'їзд та тимчасове перебування в Україні іноземних постачальників послуг, у зв'язку із чим було запроваджено та нормативно закріплено вимогу щодо обов'язкового отримання дозволу на тимчасове проживання та (або) дозволу на роботу.

Ці обмеження стосуються всіх галузей економіки, тобто як виробничої, так і невиробничої її сфер. Проте Україна для захисту власних економічних інтересів під час переговорного процесу в межах ГАТС відстояла право на обмеження діяльності іноземних контрагентів саме у сфері послуг.

У регулюванні процесу надання на території України ділових послуг існують такі обмеження:

– лише громадяни України мають право надавати нотаріальні послуги;

– у галузі аудиторських послуг специфічним обмеженням є вимога підтвердження офіційного аудиторського звіту аудитором чи аудиторською фірмою України.

Упровадження цих заходів дасть змогу підприємствам закріпити позиції на вітчизняному ринку та вистояти у конкурентній боротьбі із зарубіжними компаніями, попит на послуги яких на ринку країн, що розвиваються, у тому числі й України, значно вищий.

У галузі медичних послуг та приватних послуг у сфері догляду за дітьми та хворими обмеження полягає у вимозі до постачальника послуг розмовляти українською та мати необхідні кваліфікаційні навички, встановлені законодавством України як обов'язкові для певного виду діяльності. Така вимога досить обґрунтована, проте певною мірою обмежує можливість співпраці вітчизняних та зарубіжних лікарів, отже знижує експортні можливості галузі, оскільки така діяльність потребує отримання низки дозволів на її здійснення.

Обмеження у фінансовій сфері такі:

– неможливість для іноземних страхових компаній надавати послуги страхування через філії менш ніж через 5 років з моменту вступу України до СОТ;

– наявність істотних обмежень щодо страхування ризиків, пов'язаних із морським транспортуванням, комерційною авіацією та перестраховуванням для іноземних страховиків.

Така вимога – одна із найважливіших засад забезпечення економічного суверенітету у сфері послуг, оскільки саме перестраховування є нині одним з основних напрямів відмивання коштів. Лібералізація ринку перестраховування могла б призвести до відпливу з України значних обсягів фінансових ресурсів на користь зареєстрованих в офшорах страхових компаній. Згідно із документами Україна – ГАТС,

обмеженню підлягає також участь іноземних страхових компаній чи їхніх філій в емісії цінних паперів та наданні будь-яких пов'язаних послуг.

Одним із визначальних елементів захисту національних інтересів України у галузі зв'язку є обмеження іноземного інвестування в агенції новин. Таке правило покликане невелиювати можливий вплив політичної пропаганди на населення. Для цього у сфері зв'язку існує також регламентація доступу іноземців до отримання субсидій на управління кінотеатрами та закладами культури і відпочинку. Обмеженнями дій іноземних постачальників послуг у галузі зв'язку є можливість запровадження системи ліцензування для поштових та кур'єрських послуг. У галузі оптової торгівлі книжками, газетами та журналами іноземну частку у власності компанії-постачальника послуги обмежено на рівні 30% на 5 років із дати вступу до СОТ. Відносно захищена і галузь освіти України, оскільки, згідно із підписаними Україною обмеженнями, лише громадяни України можуть бути керівниками навчального закладу, незалежно від форми його власності. Застосування таких заходів дасть змогу Україні відстоювати власні економічні інтереси у стратегічно важливих для розвитку її економіки та культури галузях.

Після вступу до СОТ і підписання ГАТС в Україні розпочався досить проблемний період адаптації інституціонального середовища та законодавства до вимог ГАТС. Складність його полягає насамперед в обсягах змін, що мають бути внесені до регламентуючих документів. Це пояснюється значною лібералізацією ринку послуг України, а також необхідністю врахування у процесі здійснення таких реформ вимог забезпечення економічного суверенітету.

Світова економічна криза внесла корективи у розвиток світового господарства і, відповідно, господарства України. Нині значно спростилися вимоги до механізму передання фінансових ресурсів між філіями ТНК та материнською компанією, що зумовлює необхідність врахування цього фактора в розробленні інституціональних засад діяльності транснаціональних корпорацій у приймаючій країні.

З огляду на те, що на ринку України найбільша кількість іноземних компаній функціонує саме у сфері послуг (фінансові, страхові, телекомунікаційні, торговельні), впровадження відповідних заходів для уникнення тінізації цього сектору, на нашу думку, обґрунтоване. Саме для нівелювання загроз економічній безпеці було взято зобов'язання щодо внесення змін до законів України у галузі регулювання діяльності банків (для детальнішої регламентації процедури повідомлення про реальну структуру власності і власників фінансових установ) та розроблено напрями підвищення ефективного корпоративного управління у банках (у межах Закону «Про банки та банківську діяльність»). У галузі регламентування діяльності страхових та інших фінансових компаній Україна взяла на себе зобов'язання внести зміни до закону про страхування, а також укласти в особі Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг договори про обмін фінансовою інформацією з відповідними регуляторами інших країн.

Упровадження у практику регулювання діяльності фінансових установ – одна з базових засад зміни інституційно-правового забезпечення сфери послуг України після підписання нею ГАТС.

Для підвищення використання телекомунікаційної інфраструктури Україна взяла зобов'язання щодо забезпечення доступу споживачів до телекомунікаційних та поштових послуг, зокрема у сільських населених пунктах, населених пунктах, яким надано статус гірських, а також доступу до інформаційних ресурсів малозабезпечених сімей, пенсіонерів та інвалідів. Запровадження таких заходів – прояв реалізації вимог соціальної та демографічної безпеки України і може, на нашу думку, вважатися позитивним наслідком приєднання країни до глобальної торговельної системи. Для створення інфраструктурних передумов передання інформації та реалізації певних видів послуг засобами електронного зв'язку в Україні мають бути створені пункти колективного доступу до інтернету із застосуванням радіотехнологій та технологій рухомого (мобільного) зв'язку, зокрема для забезпечення

доступу до інтернету в сільській місцевості. Такий крок, на нашу думку, стратегічно важливий, оскільки у майбутньому дасть змогу приєднати сільські райони до глобальної мережі оплати соціальних послуг.

На сьогодні достроково виконано зобов'язання щодо гармонізації системи нумерації телекомунікаційних мереж України з європейською системою, що є фактором підвищення інвестиційної привабливості галузі у зв'язку зі спрощенням процедури інтегрування технологій вітчизняних і зарубіжних операторів.

Інституційні зміни економічного розвитку України у рамках ГАТС багато у чому визначаються стратегією переорієнтації економіки. Так, нині одним із провідних напрямів розвитку держави визнається підвищення престижу науки і освіти, реалізації чого сприяє також зобов'язання України щодо щорічного передбачення у державному бюджеті коштів для підтримання науково-дослідних установ у сфері інформаційних технологій. Загалом зміни інституційно-правового середовища сфери послуг України узагальнено у табл. 3.6.1.

Отже, проведений аналіз змін інституційно-правових засад здійснення зовнішньої торгівлі послугами з позиції забезпечення економічного суверенітету України дає змогу говорити про неоднозначність вступу України до СОТ та, зокрема, підписання нею ГАТС.

Таблиця 3.6.1

Макроекономічний ефект зміни інституційно-правових засад зовнішньої торгівлі послугами у рамках ГАТС

Сектор послуг	Зобов'язання України як члена СОТ	Очікуваний макроекономічний ефект	Вплив на економічний суверенітет
Зв'язок	Україна значно лібералізувала ринок, обмеживши лише доступ іноземних інвесторів до агенцій новин, надання поштових послуг іноземцями через видачу ліцензій	Приплив інвестицій в одну із найбільш інноваційних галузей економіки, стимулювання її розвитку	Занадто сильна лібералізація ринку може призвести до втрати контролю над галуззю

Продовження табл. 3.6.1

Сектор послуг	Зобов'язання України як члена СОТ	Очікуваний макроекономічний ефект	Вплив на економічний суверенітет
Транспорт	Зобов'язання стосуються надання доступу іноземним компаніям до всіх видів транспортних послуг та недискримінаційна політика щодо їх функціонування	Спрямування іноземних інвестицій на оновлення інфраструктури, переймання прогресивних форм ведення бізнесу у сфері транспорту	Втрата потенційних можливостей підприємств України, виникнення загроз екологічного характеру
Освіта	Заходи захисту ринку обмежуються вимогою для працівників освіти володіти українською та вимогою громадянства для керівників закладів освіти	Зміна системи фінансування галузі за рахунок підвищення її інвестиційної привабливості	Іншим країнам надаються можливості для політичної пропаганди
Банківська сфера	Ринок України значно лібералізовано, скасовано вимоги щодо виходу на нього лише як інвестора	Узяті зобов'язання з огляду на ситуацію на ринку істотно не змінять філософії банківського сектору, оскільки ринок України був достатньо лібералізованим і до підписання угоди	Позитивний фактор – вимога входження країни, що здійснює діяльність на території України, до ФАТФ та підписання угоди з НБУ
Страхова сфера	У період адаптації дозволено відкривати лише дочірні компанії, максимальна частка іноземних інвестицій у компанії не обмежена, обмежено доступ іноземців до страхування певних видів ризиків	Зміна системи регулювання ринку страхових послуг відповідно до міжнародних стандартів	Створюються передумови для відтоку коштів каналами перестраховування при спрощенні механізму взаємодії між материнською компанією та дочірнім підприємством, що сприяє тінізації економіки

Закінчення табл. 3.6.1

Сектор послуг	Зобов'язання України як члена СОТ	Очікуваний макроекономічний ефект	Вплив на економічний суверенітет
Нотаріальні послуги	Доступ на ринок обмежено вимогою національності	Мета обмежень: запобігання маніпуляціям у галузі	Обмеження виправдані, оскільки лібералізація ринку могла б призвести до загострення криміногенної ситуації у сфері майнових прав на користь іноземців

Лібералізація торгівлі послугами приведе, з одного боку, до таких безперечно позитивних наслідків, як поліпшення характеристик конкурентного середовища, його активізації у зв'язку із посиленням конкурентної боротьби вітчизняних постачальників послуг, упровадження у їхню діяльність новітніх технологій обліку та звітності, підвищення прозорості ділового середовища та зменшення рівня бюрократизації економіки. Проте з іншого боку, нівелюватиметься можливість подальшого розвитку тих галузей, що на момент підписання ГАТС не досягли його конкурентоспроможного рівня. Загроза розвитку подібного сценарію існує передусім у фінансовій сфері України, де у посткризовому періоді основні актори – філії транснаціональних банків. Вразлива до зарубіжної експансії також сфера ділових послуг, лідери якої – іноземні компанії, стабільний попит на послуги яких забезпечують філії ТНК, що функціонують на ринку України. Таким чином, підписання ГАТС та відповідні заходи з лібералізації ринку послуг України створюють додаткові можливості для реалізації потенціалу України на закордонних ринках, проте роблять вразливим до зарубіжної експансії вітчизняний внутрішній ринок, що формує необхідність розроблення державної стратегії обстоювання національних інтересів України на наднаціональному рівні.

На нашу думку, поряд із реалізацією взятих зобов'язань, упровадження яких не перешкоджатиме розвитку сфери послуг України, на нинішньому етапі доцільні також створення інституцій та розвиток законодавчої бази, що забезпечило б підвищення рівня економічного суверенітету країни у рамках запропонованих ГАТС умов функціонування сфери послуг.

Одне із пріоритетних завдань економіки постіндустріального періоду – розбудова інноваційної інфраструктури національного господарства. Рівень розвитку інфраструктури значною мірою визначає ефективність ринкових відносин, сприяє стійкості та економічності функціонування ринків товарів та послуг і з огляду на це створює передумови для реалізації національних економічних інтересів та забезпечує підґрунтя посилення економічного суверенітету держави.

Розвиток інфраструктури сфери послуг перетворюється нині на один із ключових елементів розбудови стратегії економічного розвитку загалом та забезпечення економічного суверенітету зокрема. Національні інтереси країни не можна реалізувати повною мірою, якщо нема інфраструктурних передумов для розбудови економіки. Наявність адекватних вимогам глобалізованої економіки мереж передання інформації, шляхів сполучення та надійних засобів електронних фінансових установ перетворюються нині із конкурентної переваги на передумову посилення позицій на арені світового бізнесу. Від наявності сформованої інфраструктури залежить не лише відтворюваність будь-якої економіки, а й її незалежність, здатність до самостійного контролю власної політики, відстоювання національних економічних інтересів.

Хрестоматійний приклад інфраструктурної галузі – сфера транспорту. Стратегічне значення цієї галузі, її роль у забезпеченні функціонування інших секторів економіки та соціальна значущість зумовлюють її вплив на макропараметри розвитку держави та пояснюють пряму залежність між станом економічного і навіть політичного суверенітету та рівнем розвитку транспортної інфраструктури у країні. Транспорт – фактор політичного розвитку в зовнішньому та

внутрішньому вимірах, інструмент реалізації національних інтересів, забезпечення гідного місця країни у світовій господарській системі. Як каталізатор розвитку економіки та одночасно внутрішня складова її функціонування транспортна інфраструктура перетворюється на визначальний чинник забезпечення економічного суверенітету держави.

Стійке та ефективне функціонування транспортної інфраструктури – необхідна умова стабілізації, підйому та структурної перебудови економіки, забезпечення цілісності, безпеки та обороноздатності держави, поліпшення рівня та умов життя її громадян. Транспорт генерує міжгалузеві послуги і є, по суті, інфраструктурою інфраструктури, оскільки попит на послуги транспорту значно залежить від попиту на результати інших галузей.

Поняття транспортної інфраструктури системне, має складну будову та логіку. Нині до його складу належать морський, річковий, автомобільний, залізничний, повітряний та трубопровідний транспорт із відповідними об'єктами – портами, дорогами, аеропортами, вокзалами, складськими приміщеннями тощо. Кожен із цих елементів відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного функціонування економіки кожної з країн. Наприклад, додана вартість транспорту досягає від 3 до 8% ВВП країн Азії та Тихоокеанського басейну, зайнятість у транспортній галузі коливається у межах 2,5–11,5% загальної кількості працівників. Попит на перевезення пасажирів та вантажоперевезення зростає у 1,5–2 рази швидше за ВВП у більшості економічно розвинених країн та країн, що розвиваються. Інвестування приватних осіб у транспортну інфраструктуру становлять близько 3,5–4% ВВП та можуть зростати у 4 рази у разі кардинальної перебудови державами наявної інфраструктури. Витрати на логістику найчастіше становлять 20% вартості продажу, що ще раз вказує на важливе значення транспортної інфраструктури в економічному розвитку.²¹⁸

---

²¹⁸ Транспортно-технологічна логістика енергоємних виробництв / В.О. Будішевський, В.О. Гутаревич, В.О. Кислун та ін. ; за ред. В.О. Будішевського; А.О. Суліми. – Донецьк : РВА ДонНТУ, 2009. – 302 с.

Транспортні комунікації України на сьогодні за розміщенням та структурою відповідають транспортно-економічним зв'язкам, проте потребують істотного удосконалення. Більшість інфраструктурних елементів перебуває у кризовому або передкризовому стані, а провідні позиції в експорті транспортних послуг досягаються державою завдяки експлуатуванню вигідного географічного положення.

Нині, коли в Україні триває децентралізація та підвищується самостійність регіонів, формуються нові господарські зв'язки, стабільне функціонування транспортної інфраструктури варто розглядати як один з основних факторів стабілізації соціально-економічного становища у країні та забезпечення її економічного суверенітету.

Основна системна проблема транспортної інфраструктури України – невідповідність між рівнем її розвитку, якістю функціонування та потребами суспільства, що зумовлюють зростання попиту на транспортні послуги. Крім того, суттєвим фактором зниження економічного суверенітету держави є незбалансований та неузгоджений розвиток окремих видів транспорту в умовах обмеженості інвестиційних ресурсів, що призводить до їх нераціонального співвідношення у транспортному балансі країни. Досить слабкі позиції внутрішнього водного та авіаційного транспорту не дають змоги повною мірою використовувати конкурентні переваги цих видів транспорту, тож резерви підвищення економічної ефективності функціонування транспортної галузі залишаються невикористаними.

Спостерігаються також значні регіональні диспропорції у розвитку транспортної інфраструктури, що обмежує можливість створення єдиного економічного простору країни та не дає змоги повною мірою використовувати транзитивний потенціал країни.

Вагомий дестабілізаційний фактор економіки – порушення координування між пропускною спроможністю окремих видів транспорту та розвитком продуктивних сил України. Брак адекватної попиту та вимогам економіки системи опорно-транспортної мережі, а саме мостових переходів

через великі природні перешкоди (річки та гірські масиви), водних шляхів та гідротехнічних споруд, під'їзної інфраструктури до морських торговельних портів та вузлових аеропортів перетворюється на гальмівний фактор динамізації промислового виробництва та торговельних зв'язків держави.

Значних економічних втрат зазнає Україна від низької конкурентоспроможності транспортної системи, основними причинами цього є недовикористання транзитного потенціалу, невідповідність транспортної інфраструктури вимогам зовнішньої торгівлі, низька конкурентоспроможність українських транспортних підприємств на світових ринках. За розрахунками фахівців, нині транзит через територію України становить менше 1% товарообігу між країнами Європи й Азії, отже використовується лише 5–7% її транзитного потенціалу.²¹⁹

Зношення основних фондів транспорту за окремими групами сягає 55–70%. Наявний фінансово-економічний механізм їх відтворення та інноваційного розвитку недостатньо ефективний і не повною мірою адаптований до особливостей транспортної галузі України, через що зростання обсягів транспортних перевезень відбувається лише за рахунок збільшення інтенсивності використання основних фондів.

Для систематизації викладених вище проблем розвитку транспортної інфраструктури та їх впливу на економічний суверенітет держави використаємо матричну модель, за допомогою якої оцінимо вплив зазначених загроз на фактор формування економічного суверенітету (табл. 3.6.2). По горизонталі наведено основні фактори, що впливають на суверенітет, макроекономічна стабільність (МЕС), фінансова безпека (ФБ), розвиток виробництва (РВ), інвестиційна привабливість (ІП), енергетична безпека (ЕБ), зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД), соціальний клімат (СК), демографічна система (ДС), продовольча безпека (ПБ); по вертикалі – основні загрози економічному суверенітету держави:

---

²¹⁹ Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 03.03.2006 № 75/98 – ВР (зі змін. і доповн.) // Відомості Верховн. Ради України, 1998, № 27–28, с. 18–48.

T1 – кризовість стану опорно-транспортної мережі та його відповідність наявним та потенційним вантажо- та пасажиро- потокам;

T2 – невідповідність транспортних технологій сучасним умовам ефективного функціонування галузі, низька якість послуг, неоптимальне використання наявної інфраструктури;

T3 – рівень відповідності вимогам економічного розвитку доступності та якості транспортних послуг;

T4 – відставання темпів розвитку автомобільних доріг від темпів автомобілізації суспільства;

T5 – недостатнє використання транзитного потенціалу України;

T6 – проблеми гарантування безпеки користування транспортними засобами та інфраструктурними об'єктами.

Отже, стан транспортної інфраструктури та проблеми її розвитку на сучасному етапі перетворюються на суттєву перешкоду на шляху реалізації національних інтересів та підтримання економічного суверенітету держави. Саме тому можна стверджувати, що глобалізація економіки та процеси розвитку зовнішньоторговельного обігу, що її супроводжують, вимагають нових підходів до розвитку транспорту, пошуку нових технологій та раціональних шляхів освоєння перевезень пасажирів та вантажів. Розвиток транспортної інфраструктури – важливий напрям соціально-економічного прогресу, підвищення ефективності виробництва. При цьому успішне розв'язання багатьох проблем визначається ефективністю механізму управління транспортним комплексом.

Основна мета транспорту – сучасне, якісне та повне задоволення потреб народного господарства і населення у перевезеннях, підвищення ефективності його роботи. Проте з цими функціями транспортна інфраструктура не завжди адекватна нинішнім вимогам. Модернізація транспортної інфраструктури з позицій підтримання економічного суверенітету держави має відбуватися на основі пріоритетності ліквідації вузьких місць, модернізації та розвитку наявних потужностей порівняно із новим будівництвом. Слід також враховувати оптимально необхідне відчуження земель для транспортних потреб, локалізацію та зниження негативних ландшафтних змін, ефекту фрагментації територій та забруднення довкілля, оскільки неврахування зазначених вимог може призвести до погіршення стану навколишнього середовища.

Матрична модель впливу загроз нерозвиненості транспортної інфраструктури на економічний суверенітет

	МЕС	ФБ	РВ	ІП	ЗЕД	СК	ДС	ПБ
T1	Неповне використання потенціалу національної економіки	Транспортна інфраструктура – чинник, що визначає мобільність суб'єктів фінансової сфери, її неадекватність їх вимогам призведе до зниження темпів обороту коштів у державі	Визначає ефективність функціонування виробничих підприємств та можливості кооперування	Знижує привабливість економіки як об'єкта інвестування	Впливає як на обсяги надання транспортних послуг за кордон, так і на можливості підприємств ефективно постачати експортну продукцію	Впливає на можливості населення реалізувати свої інтереси та потреби у сфері транспортування	Визначає можливості та швидкість отримання допомоги у разі виникнення загрози життю чи здоров'ю особи	Впливає на ступінь досяжності продовольства для населення
T2	Спричиняє не-ефективну структуру економіки, втрагу корисного ефекту від реалізації потенціалу галузі	Рівень та інноваційність однієї із провідних галузей визначає фінансовий клімат у країні та впливає на	Надає конкурентні переваги компаніям, що розташовані у країнах із розвиненою транспортною інфраструктурою	Інноваційність інфраструктури є одним із факторів, що враховується при розрахунку індексу конкурентоспроможності	Низька якість транспортних послуг України призводить до переорієнтації на споживання таких послуг за кордоном	Через неповну реалізацію потенціалу втрачаються робочі місця та прибутки населення	Неможливість вчасної доставки населення до лікарень, вчасного надання допомоги,	Неможливість доставки продуктів до важкодоступних районів, районів, районів, що постраждали внаслідок

Продовження табл. 3.6.2

	МЕС	ФБ	РВ	ІІ	ЗЕД	СК	ДС	ПБ
		формування її економічної і фінполітики		країни, що береться до уваги під час прийняття рішень про інвестування			проникнення у важкодоступні райони	надзвичайних ситуацій
ТЗ	Не дає змоги державі забезпечувати усі вимоги її соціального та економічного розвитку	Якість і доступність транспортних послуг визначають можливість оперативного зв'язку між фінансовими установами та їхніми клієнтами	Доступність транспортних послуг – фактор розвитку виробничих мереж, що знижують затратність виробничого процесу на підприємствах	Доступність і якість транспортних послуг у сучасній економіці визначають ефективність функціонування підприємств і так впливають на їх інвестиційну привабливість	Визначає можливість здійснення підприємствами своєї діяльності, у тому числі зовнішньоекономічної	Доступність транспортних послуг є одним із показників якості соціального клімату в ЕКР	Недоступність транспорту призводить до зниження демографічної безпеки через ізолюваність віддалених населених пунктів	Доступність транспорту свідчить про можливості економіки посягти і зібрати врожай з його використанням, що є чинником прямого впливу на розвиток економіки

Продовження табл. 3.6.2

	МЕС	ФБ	РВ	П	ЗЕД	СК	ДС	ПБ
T4	Призводить до надзвичайної переважності дороги, яка визначає високий рівень їх зносу	Скупчення транспорту на дорогах на етапі перевезення фінансових ресурсів від фінансових установ до їхніх клієнтів і назад призводить до підвищення ризиків втрати таких ресурсів	Завантаженість дороги призводить до логістичних проблем на підприємстві і зростання ризиків втрати транспортування	Зміна рівня інвестування у підприємства автомобільної галузі як такі, пропозиція продукції яких перевищуватиме попит	Призводить до підвищення ціни імпортованих продуктів через завищені витрати на доставку	Впливає на рівень транспортних послуг у країні, умови життєдіяльності населення	Скупчення на дорогах транспортних засобів призводить до аварій та інших негативних наслідків для здоров'я	Призводить до псування продуктів харчування у скупченнях на дорогах в заторах
T5	Призводить до зниження рівня економічного розвитку країни через втрачені вигоди	Відображається на обсягах фінансового бізнесу в Україні і на рівні його розвитку	Зв'язок визначається місцем сфери послуг в економіці, оскільки підтримка нинішніх виробничих підприємств можлива за умови стабільних надходжень до скарбниці, у тому числі від транзиту	Призводить до недостатньої кількості інвестицій у транспортну галузь і розвиток транспортної інфраструктури	Спричиняє недоотримання суб'єктами ЗЕД прибутків від надання транспортних послуг	Втрачаються можливості працевлаштування населення, що могло б бути створено у галузі транспорту та супутніх послуг	Крім того, що демографічна ситуація залежить від рівня економічного розвитку, вплив фактора можна вважати позитивним, оскільки територією України спричиняє	Невикористання транзитного потенціалу призводить до невідповідності транспортної інфраструктури потребам економіки, у тому числі агропромислового комплексу

Закінчення табл. 3.6.2

	МЕС	ФБ	РВ	ІП	ЗЕД	СК	ДС	ПБ
Т6	Збільшує витрати держави на соціальні виплати постраждалим на інфраструктурних об'єктах	Підвищує ймовірність несанкціонованого заволодіння фінансовими ресурсами, що є однією з основних загроз фінансовій безпеці	Приводить до збільшення витрат виробництва через необхідність страхування додаткових ризиків	Знижує інвестиційну привабливість як економіки загалом, так і окремих її галузей	Підвищує ризики функціонування компанії на ринку України	Впливає на здатність населення задовольняти свої потреби послугами належної якості	Створює загрози життю і здоров'ю населення	Пошкоджені транспортні засоби – джерело небезпечних викидів, що знижують якість продуктів харчування

Розвиток транспортної інфраструктури має узгоджуватися із розвитком комунікацій енергетики, зв'язку, оскільки багатоцільове використання певних об'єктів дасть змогу ефективно використовувати кошти, забезпечуючи економічне зростання, отже й економічний суверенітет.

Координувати необхідно не лише розвиток інфраструктурних галузей у цілому, а й побудову інфраструктури для різних видів транспорту, а також враховувати під час розширення міської транспортної інфраструктури відповідність раціональним принципам міського будівництва та планування землекористування.

Для забезпечення економічного суверенітету бюджетні та інвестиційні ресурси мають концентруватися на пріоритетних проектах для всебічного прискорення їх реалізації з можливим запозиченням з цією метою іноземних коштів за умови державного контролю і регулювання.

Для України основними пріоритетами на сьогодні є модернізація та комплексний розвиток транспортної мережі, у тому числі основних транспортних коридорів, підвищення пропускної спроможності автодорожньої мережі, ліквідація вузьких місць на під'їздах до великих міст, а також формування безпечної й ефективної опорної транспортної мережі, місцевих шляхів сполучення, створення комунікацій, що забезпечують освоєння природних ресурсів.

Розвиток транспортної інфраструктури з точки зору економічного суверенітету має здійснюватися для збереження та розвитку єдиного політичного, економічного та оборонного простору держави; вирішення комплексу геостратегічних завдань, що дасть змогу посилити позиції держави як транспортного мосту між Європою, Азією й Америкою, досягти концентрації та економії ресурсів за рахунок побудови об'єктів багатоцільового призначення, стимулювання комплексного освоєння перспективних ресурсних баз, а також вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів.

Не менш вагомим елементом інфраструктури, що зумовлює можливості реалізації державою власних економіко-політичних інтересів, є сфера комунікацій та зв'язку. Наявність розвиненої інформаційної бази – нині офіційно визнаний компонент системи забезпечення економічного суверенітету держави. Комунікаційну інфраструктуру слід вважати невід'ємною частиною стратегічних інформаційних ресурсів, однією з галузей, що має значення для обороноздатності держави та її інформаційного ринку.²²⁰ Згідно з положеннями Закону України «Про концепцію національної програми інформатизації», до інформаційно-комунікаційної інфраструктури належать:

- міжнародні й міжміські телекомунікаційні та комп'ютерні мережі;
- системи інформаційно-аналітичних центрів;
- інформаційні ресурси;
- інформаційні технології;
- система науково-дослідних установ з проблем інформатизації;
- виробництво та обслуговування технічних засобів інформації;
- система підготовки кваліфікованих фахівців у сфері інформатизації та зв'язку.

Наявність розвиненої інформаційної інфраструктури – на сьогодні необхідна передумова та базис для прискорення соціально-економічного, політичного і культурного розвитку держави, а також передумова забезпечення її економічного суверенітету. Нині економічно розвинені країни перебувають на етапі глибокої трансформації моделі господарювання, що супроводжується посиленням значення новітніх інформаційних та комунікаційних технологій. Водночас розвиток інфраструктури інформаційно-телекомунікаційної галузі України характеризується незбалансованістю та відставанням від сучасних вимог, що є однією з базисних умов екстенсивного розвитку української економіки.

---

²²⁰ Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 03.03.2006 № 75/98–ВР (зі змін. і доповн.) // Відомості Верхов. Ради України, 1998, № 27–28, с.18–48.

З одного боку, в Україні темпи розвитку галузі телекомунікацій значно відстають від європейських, а з іншого – перевищують можливості національної економіки. Щільність телефонізації в Україні сягає 71% для стільникового та 36% – для фіксованого зв'язку, що значно нижче за середньоєвропейські показники. Це відповідає рівню розвитку економіки, що характеризується обсягом ВВП на душу населення понад 6500 доларів, в Україні – 4073 долари на душу населення.²²¹

Наявна політична й економічна криза загострює суперечності між потребами суспільства у розширенні вільного обміну інформацією та необхідністю збереження окремих регламентованих обмежень на її поширення. Неузгоджена також національна політика у галузі формування інформаційної інфраструктури, інтеграції України до світового інформаційного простору та деформації структури міжнародного інформаційного обміну.

Недостатній рівень розвитку вітчизняного ринку інформаційно-комунікаційних послуг зумовлює необхідність залучення іноземних спеціалістів та імпортової техніки у формування інформаційної інфраструктури, що не лише підвищує вірогідність несанкціонованого доступу іноземців до секретної інформації, а й посилює залежність держави від іноземних виробників програмних продуктів та техніки.

Інтенсифікація використання інформаційних технологій в економічній сфері на всіх рівнях господарювання перетворює інфраструктуру галузі інформаційних послуг на вагомий чинник забезпечення державного суверенітету, оскільки на сучасному етапі саме інформаційно-комунікаційний комплекс перетворюється на провідний елемент захисту від інформаційної зброї.

Для захисту інформаційної інфраструктури економічно розвинені країни посилюють важелі впливу на сферу телекомунікацій. Наприклад, у США розроблено програму розвитку національної інформаційної інфраструктури, що перебуває під прямим контролем президента; у ЄС – програму

---

²²¹ Сайт ЮНКТАД [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx>

технологічного розвитку ЄС та європейську стратегічну програму інформатизації; у Російській Федерації – доктрину інформаційної безпеки, що передбачає формування системи протидії загрозам економічній безпеці в інформаційній галузі.

Водночас економічно розвинені країни вдаються до часткової приватизації підприємств сфери телекомунікацій (FranceTelecom/Orange – 26,7%,²²² державної власності, ItaliaTelecom – 3%,²²³ ChinaTelecom – 70%,²²⁴ NTT DoCoMo Japan – 50%),²²⁵ оскільки прогресивний розвиток інформаційної інфраструктури як передумови економічного розвитку та чинника впливу на економічний суверенітет можливий лише із залученням значних фінансових ресурсів, яких зазвичай у держави немає.

Значного поширення приватизаційні процеси набули у країнах, що розвиваються, й у країнах із перехідною економікою. Це пов'язано з тим, що приватизація для них – не лише засіб фінансування розбудови інфраструктури та розвитку сфери телекомунікаційних послуг, а й метод покриття дефіциту державного бюджету. Варто, проте, зазначити, що власники підприємств сфери телекомунікацій – зазвичай національні інвестори, що дає змогу утримувати певний контроль над їхніми діями.

У зв'язку зі складною економічною ситуацією в Україні інфраструктура сфери інформаційних послуг розвивається нерівномірно. Достатньо низька частка застарілого аналогового обладнання телекомунікацій, у стадії занепаду перебуває інфраструктура вітчизняного телерадіомовлення.

Брак розвиненої інфраструктури сектору комунікаційних послуг загрожує економічному суверенітету. Серед загроз можна виокремити такі:

---

²²² FranceTelecom/Orange [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.orange.fr>

²²³ ItaliaTelecom [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.italiatelecom.it>

²²⁴ ChinaTelecom [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ct.net>

²²⁵ NTT DoCoMo Japan [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ntt.int.com>

- загрози інформаційному забезпеченню державної політики України;
- загрози розвитку вітчизняної індустрії інформації, включно із засобами масової інформації, телекомунікацій та зв'язку, а також забезпеченню накопичення, збереження й ефективного використання вітчизняних інформаційних ресурсів;
- загрози безпеці інформаційних і телекомунікаційних систем України.

На нашу думку, проблема інформаційної комунікаційної інфраструктури пов'язана із проблемою забезпечення не лише економічного суверенітету, а й національної безпеки в цілому. На етапі переходу світового господарства до епохи інформаційного суспільства саме комунікаційні технології та засоби масової інформації перетворюються на ефективну зброю, здатну завдати шкоди економіці країни та призвести до збройних конфліктів.

Основні елементи інфраструктури економіки ґрунтуються нині на використанні інформаційних технологій, тимчасове виведення з ладу яких матиме вкрай небезпечні наслідки для економічного суверенітету держави.

Проблема захисту інформаційної інфраструктури в епоху виникнення кібертероризму перетворюється на ключове питання стратегії захисту національної економіки. Найбільш вразливим елементом комунікаційної інфраструктури є нині канали передавання даних та зв'язку. Це зумовлюється насамперед упровадженням підприємствами зв'язку новітнього цифрового обладнання, що передбачає наявність дистанційного управління та віддаленого доступу до його апаратних та програмних засобів, що створює додаткові загрози несанкціонованого впливу на передавання інформації у країні, а також доступ до державних таємниць та інших секретних даних.

Оцінивши викладені вище проблеми розвитку інформаційної інфраструктури у контексті їх впливу на економічний суверенітет держави, отримуємо таку матрицю (табл. 3.6.3). Основними загрозами економічному суверенітету визначено:

- К1 – кризовість стану мереж передання даних та зв'язку;
- К2 – високий ступінь небезпеки несанкціонованого доступу до державної таємниці та іншої секретної інформації;
- К3 – висока частка застарілого обладнання у структурі телекомунікаційної інфраструктури;
- К4 – низька рентабельність підприємств фіксованого зв'язку;
- К5 – переважання іноземного капіталу на ринку мобільного зв'язку та Інтернету;
- К6 – недосконалість законодавства, що регламентує використання імпортерами послуг зв'язку наявних в Україні мереж передання даних, і відповідальність за злочини в інформаційній галузі.

До першочергових завдань у контексті нівелювання цих загроз економічному суверенітету належать, на нашу думку:

- удосконалення інформаційної інфраструктури із залученням новітніх технологій, впровадженню яких передувала б експертиза їх надійності та можливостей протистояння несанкціонованому доступу;
- встановлення та нормативна фіксація балансу між потребами у вільному обміні інформацією та припустимими обмеженням щодо її поширення за кордон;
- формування і реалізація державної стратегії щодо розвитку інформаційної інфраструктури, забезпечення захисту національних інтересів у сфері комунікацій та зв'язку, координація програм забезпечення інформаційної безпеки та створення для зазначених заходів відповідних законодавчих передумов;
- створення системи підготовки персоналу в галузі управління об'єктами інформаційної інфраструктури останніх технологічних укладів;
- інвестування у розвиток вітчизняної індустрії телекомунікацій, впровадження адаптованих до вітчизняних реалій стратегій розвитку цієї галузі економічно розвинених країн;
- впровадження заходів протидії інформаційній експансії та спробам використання національного інформаційного простору іншими країнами.

Матрична модель впливу загроз нерозвиненості інформаційної інфраструктури на економічний суверенітет

	МЕС	ФБ	РВ	ІІ	ЗЕД	СК	ДС	ПБ
К1	Спричиняє загрози інформаційній безпеці здійснення економічної діяльності держави	Ефективність діяльності фінансового сектору залежить від його спроможності передавати дані та рівня інноваційності інфраструктури	Спричиняє загрози ефективному кооперуванню підприємств	Інноваційність економіки впливає на рівень її інвестиційної привабливості	Один із факторів ризику, що знижує привабливість українського бізнес-середовища	Зниження можливостей передачі даних	Ускладнення зв'язку між громадянами та органами, що забезпечують демографічну безпеку	Вплив опосередкований: ускладнюється координація роботи органів держави, що регулюють забезпечення економічного суверенітету, із відповідними підприємствами, підприємствами, підприємствами між собою тощо
К2	Спричиняє пряму загрозу національним інтересам країни	Несанкціонований доступ до фінансової інформації може призвести до махінацій в особливих великих обсягах	Може спричинити отримання ноу-хау, технологій, що є конкурентною перевагою держави (галузі)	Впливає на імідж держави, уявлення про надійність її структур, у тому числі і бізнесових	Зв'язку не виявлено	Може призвести до виникнення соціальної напруги у суспільстві	Може створити передумови для поширення інформації, що зумовить у суспільстві паніку чи дезорієнтує населення	Може призвести до зниження резервних запасів продовольства у державі або незаконного заволодіння ними

Продовження табл. 3.6.3

	МЕС	ФБ	РВ	П	ЗЕД	СК	ДС	ПБ
К3	Не дозволяє повною мірою реалізувати потенціал національної економіки	Спричиняє уповільнення обігу фінансових ресурсів в економічній системі	Спричиняє відставання вітчизняних підприємств у темпах обробки і передачі інформації від зарубіжних конкурентів	Спричиняє низьку інвестиційну привабливість підприємств галузі телекомунікацій (привабливість Укртелекому протягом останніх років знизилася на 57%)	Ускладнюється процес передачі даних та комунікацій з іноземними партнерами під час здійснення ЗЕД	Зв'язку не виявлено	Зв'язку не виявлено	Зв'язку не виявлено
К4	Держава – основний власник підприємств фіксованого зв'язку, що означає зниження надходжень до скарбниці та здатність виконувати свої функції	Впливає на рівень боргової (високий рівень заборгованості населення за послуги фіксованого зв'язку) та бюджетної системи	Зменшується купівельна спроможність працівників підприємств фіксованого зв'язку	Підприємства мають переважати у приватну власність з метою вирішення поточних проблем, загрозою є можливість їх купівлі зарубіжними інвесторами	Необхідність підвищення рівня оплати за використання каналів Укртелекому, що призводить до відповідного підвищення з боку партнерів	Спричиняє підвищення тарифів для населення	Спричиняє відключення неплатоспроможних абонентів, що ускладнює виклик лікаря та відповідних служб у разі необхідності	Зв'язку не виявлено

Закінчення табл. 3.6.3

	МЕС	ФБ	РВ	ІІ	ЗЕД	СК	ДС	ПБ
К5	Галузь стратегічна, і значна частка активів у власності іноземних інвесторів перетворює країну на кому-нікаційно залежну	Може призвести до погіршення міжнародного іміджу України (у разі кризи кошти компанії, що перебувають в українських фіністановах, можуть бути заморожені)	Створює загрози виробничим підприємствам галузі теле-комунікацій України через орієнтацію зарубіжних компаній на зарубіжні виробництва	Значний обсяг інвестицій у галузь (понад 55%) – пряма загроза інвестиційній безпеці	По суті, надання послуг іноземними підприємствами – імпорту послуг через комерційну присутність, що негативно відображається на сальдо платіжного балансу України	Тарифи, встановлені іноземними компаніями, важче регулювати, що відбивається на рівні життя населення	Зв'язку не виявлено	Здорожчання продукції, у тому числі призначеної для задоволення потреб у продовольтві
К6	Недоотримання державою коштів за використання її мереж, що відбивається на розвитку економіки	Створює можливості махінацій із інтернет-банкінгом, платіжними картками тощо	Зв'язку не виявлено	Впливає на нестабільність політико-правового середовища інвестування	Впливає на рівень тарифів операторів, що відбивається на вартісних показниках імпорту	Безкарність злочинців у сфері інформації призводить до того, що такі злочини повторюються і лягають тягарем на населення	Зв'язку не виявлено	Зв'язку не виявлено

Нині до інфраструктурних галузей сфери послуг більшість дослідників зараховує сферу грошово-фінансового обігу. Це, на нашу думку, правомірно, оскільки обсяги операцій у безготівковій формі, із залученням електронних платежів, що нині є квінтесенцією розвитку банківського сектору, зростають щорічно. Розвиток інфраструктури банківських установ у світі сприяє пришвидшенню здійснення операцій, отже динамізації світового економічного розвитку за рахунок скорочення термінів обороту товарів, послуг та отримання коштів за них.

Логічним наслідком процесу динамізації стає перетворення країн із розвиненим банківським сектором на лідерів економічної гонки, перерозподіл сил у світовій економіці тощо. З іншого боку, посилення ролі фінансових установ призводить до виникнення додаткових викликів економічному суверенітету всіх країн, оскільки банківська сфера характеризується високим рівнем інтернаціоналізації та взаємопроникнення, тому кризові явища у фінансовому секторі однієї країни одразу відбиваються на економіці всіх інших, що проілюструвала фінансова криза 2008–2009 рр.

Одна із загроз економічному суверенітету держави з боку банківського сектору – значна його тінізація та практика впровадження різноманітних сірих схем, що підвищує ризики криміналізації.

Нині банківська сфера України недостатньо конкурентоспроможна, що перешкоджає її інтеграції у міжнародну банківську спільноту, з огляду на що необхідне у сучасних умовах глобальної економіки допущення на її ринок зарубіжних банків для забезпечення потреб розвитку економіки.

На особливу увагу в оцінюванні інфраструктури сфери послуг заслуговує дослідження соціально орієнтованих галузей невиробничої сфери, оскільки ключовий фактор нинішнього етапу розвитку цивілізації – посилення ролі людини не лише як продуктивної сили економіки, а й як основного цільового чинника її розвитку.

Продукт галузі охорони здоров'я, закладів освіти та науки, культурних установ та закладів відпочинку нині не лише володіє власною цінністю для споживачів, через що є вагомим вектором створення доданої вартості у державі, а й являє собою так званий інструмент інвестування у людину, окупність якого часто перевищує окупність інвестування у матеріальну базу.

Заклади соціальної інфраструктури безпосередньо визначають рівень розвитку соціальної та демографічної галузей, а також впливають на розвиток економіки в цілому через свої функції забезпечення потреб індивіда як основного елемента економічної системи. Запорука ефективного функціонування економіки – здорове освічене населення, спроможне як до фізичної, так і до розумової праці та сприйняття продуктів інформаційної економіки.

На сьогодні соціальна інфраструктура України недостатньо розвинена. Залишені у спадок від командно-адміністративної системи навчальні заклади, які, попри невідповідність їх матеріально-технічної бази сучасним вимогам, мають працювати на основі новітніх програм викладання та оцінювання знань, упровадження у вітчизняну навчальну практику зарубіжних методів підготовки фахівців, не адаптованих до вітчизняних реалій та менталітету, призводить до зниження рівня ефективності викладання в українських освітніх закладах та зниження рівня трудових ресурсів України. Це впливає на розвиток вітчизняної економіки і, відповідно, економічний суверенітет держави.

Із проблемою розвитку освітніх закладів пов'язане також питання гальмування інноваційного розвитку держави. Традиційно саме наукові інститути вважаються осередками наукових пошуків та розробок, проте неповноцінне фінансування перетворює їх нині із локомотива інноваційного розвитку на тягар вітчизняної економіки. Невідповідність наукової інфраструктури вимогам сьогодення та небажання держави залучати для її фінансування кошти приватних інвесторів призводить до неможливості реалізації талановитими фахівцями власних наукових амбіцій на території України, спричиняє відплив за кордон найкваліфікованіших кадрів.

Напрями удосконалення наукової інфраструктури з метою посилення її значення у розробленні інновацій та їх упровадженні у діяльність вітчизняних підприємств, на нашу думку, такі:

- створення умов для збільшення обсягів випуску високотехнологічної продукції;
- розвиток імпортозамісних галузей на основі зростання інноваційно активного промислового виробництва;
- забезпечення високотехнологічних секторів економіки в інтересах реалізації національних інтересів у сфері зовнішньої торгівлі;
- закріплення конкурентних позицій вітчизняних товаровиробників інноваційної продукції та високих технологій на зовнішніх ринках.

Таким чином, здійснений аналіз свідчить про вагому роль інфраструктури сфери послуг у забезпеченні економічного суверенітету держави та реалізації її національних інтересів.

Розглядаючи інфраструктуру сфери послуг за галузями, важко заперечити їхній тісний взаємозв'язок та інтегрованість у єдину субструктуру економіки, покликану забезпечувати ефективно функціонування національного господарства. Інфраструктура сфери послуг за умови адекватного вимогам сьогодення рівня розвитку може стати базисом захисту національної економіки, проте за браком належної уваги до її функціонування, оновлення та захисту, а також необхідних важелів впливу на неї перетворюється на одну із найнебезпечніших загроз економічному суверенітету.

3.7. Макроекономічні ефекти та ризики зовнішніх запозичень України

Сучасний стан розвитку економік країн світу характеризується наявністю дисбалансів, і як наслідок – використанням державних запозичень для покриття дефіциту державного бюджету. За умови дотримання державою основних

показників боргової безпеки та оптимальної структури боргового портфеля зовнішні запозичення – важливий інструмент економічної політики держави.

В Україні протягом останніх років спостерігається стійка тенденція до збільшення зовнішньої державної заборгованості. Така ситуація пов'язана з недостатністю власних ресурсів для інвестування, покриття дефіциту державного бюджету, підтримки валютного курсу, виконання вимог за раніше накопиченими борговими зобов'язаннями.

Нині сучасний стан фінансової кризи можна охарактеризувати як кризу надмірної заборгованості. Саме тому вирішення питань щодо неефективності структури боргу, раціонального використання залучених коштів, швидких темпів зростання обсягів зовнішніх запозичень держави, удосконалення механізму управління державними зобов'язаннями повинні бути одними із найпріоритетніших завдань грошово-кредитної політики кожної держави.

Останнім часом загострюється питання ресурсного забезпечення економічного розвитку України, особливо його фінансової складової. Розбалансованість фінансової системи, платіжна криза, обмеженість внутрішніх нагромаджень, низький показник валютних резервів, від'ємне сальдо поточного рахунку платіжного балансу країни, воєнні дії на сході зумовлюють потребу в зовнішніх коштах для забезпечення виходу національної економіки з кризи та подальшого стабільного економічного розвитку країни. Проблема масштабного збільшення обсягу зовнішніх боргів за останні чотири роки та фінансові можливості України вчасно і в повному обсязі розраховуватися за зовнішніми боргами залишається актуальною.

У ст. 2 Бюджетного кодексу визначено, що державний борг – це загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих і непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного

запозичення (операцій, пов'язаних з отриманням державною кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету).²²⁶

Граничний обсяг внутрішнього і зовнішнього державних боргів визначається у Бюджетному кодексі України. Відповідно до ст. 18, граничний обсяг державного боргу і гарантованого державою боргу, граничний обсяг надання державних гарантій визначаються на кожний бюджетний період законом про Державний бюджет України, і величина суми боргу не має перевищувати 60% фактичного рівня ВВП. У разі очікуваного перевищення цієї граничної величини Кабінет Міністрів невідкладно звертається до Верховної Ради за дозволом на тимчасове перевищення такої граничної величини та подає для схвалення план заходів з приведення загального обсягу державного боргу та гарантованого державою боргу до встановлених вимог.

Залежно від джерел надходження розрізняють внутрішній і зовнішній державний борг. Внутрішній борг – заборгованість перед кредиторами всередині держави: Національним банком України, іншими банками, юридичними особами, іншими органами управління. Зовнішній борг – заборгованість перед кредиторами за межами держави: за позиками міжнародних організацій; за позиками, наданими іноземними державами під гарантії уряду; за позиками, наданими іноземними банками; за позиками, наданими іноземними юридичними особами; інша заборгованість.

Державний зовнішній борг складається з позик на фінансування державного бюджету та погашення зовнішнього державного боргу; на підтримку національної валюти; на фінансування інвестиційних та інституційних проектів; гарантій іноземним контрагентам щодо виконання контрактних

---

²²⁶ Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)

зобов'язань; державних гарантій, що надає Кабінет Міністрів України для кредитування проектів, фінансування яких передбачено державним бюджетом України.²²⁷

Зовнішній борг має відсоткові характеристики, їх коливання відповідно до стану економіки країни. Наслідки невчасного погашення зовнішнього боргу часто призводять до замороження економіки загалом.

Веденням статистики зовнішнього боргу держави України займаються Національний банк України, який аналізує валовий зовнішній борг, та Міністерство фінансів, яке моніторить дані державного та гарантованого державою боргу.

Основна причина формування зовнішніх запозичень – незбалансованість держбюджету (величина його дефіциту). Прийняття збалансованого бюджету ще не гарантує того, що уряд не буде змушений вдаватись до залучення додаткових кредитних ресурсів. Адже особливістю бюджетного процесу України є наявність завуальованого дефіциту в платіжному балансі країни, коли доводиться фінансувати дефіцит Пенсійного фонду, великих державних корпорацій чи організацій.

В Україні за роки незалежності формування зовнішнього державного боргу відбувалося значною мірою під впливом потреб оперативного фінансування поточних бюджетних видатків, що зумовило його структуру та обсяги. До основних причин швидкого зростання зовнішнього державного боргу України можна зарахувати:

- ✓ необхідність збільшення валютних резервів для забезпечення стабільності національної грошової одиниці;
- ✓ значні бюджетні дефіцити;
- ✓ залежність від імпорту енергоносіїв;
- ✓ потреби технічного переозброєння більшості галузей національної економіки.

---

²²⁷ Войчук Г.І. Гроші та кредит : навч.-метод. посіб. [для студ. спец. «Фінанси» та «Облік і аудит»] / Г.І. Войчук, І.В. Філон. – Харків : Харків. нац. аграрний ун-т ім. В.В. Докучаєва, 2008. – 136 с.

Сучасний стан зовнішньої державної заборгованості України характеризується значними темпами її нарощування, зростанням валютного і кредитного ризиків, що негативно впливає на конкурентоспроможність економіки держави.

У структурі державного боргу за всі роки зовнішній борг переважає над внутрішнім, і тільки в 2012 та 2013 рр. їх співвідношення стає більш наближеним (табл. 3.7.1). Простежується суттєва зміна розміру та структури зовнішнього боргу України за останній період. Адже постійне використання українськими підприємствами іноземного позикового капіталу призводить до значної залежності національної економіки від міжнародного ринку капіталу та коливань світової економіки.

Таблиця 3.7.1

**Державний та гарантований державою борг України
(за ознакою умовності), тис. дол. США²²⁸**

Показник	31.12.2009	31.12.2010	31.12.2011	31.12.2012	31.12.2013	31.12.2014
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	39 812 663,96	54 297 859,41	59 223 624,97	64 495 253,51	73 110 178,91	69 794 848,71
Державний борг	28 427 840,52	40 628 937,91	44 716 246,59	49 945 981,99	60 079 898,59	60 044 776,92
Внутрішній борг	11 405 144,24	17 792 945,98	20 209 142,43	23 808 244,43	32 148 076,52	29 235 627,08
1. Заборгованість перед юридичними особами	10 974 516,09	17 377 668,71	19 811 878,35	23 427 685,44	31 784 063,58	29 059 497,89
2. Заборгованість перед банківськими установами	430 628,15	415 277,27	397 264,08	380 558,99	364 012,95	176 129,19

²²⁸ Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua>

Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України

Продовження табл. 3.7.1

Показник	31.12.2009	31.12.2010	31.12.2011	31.12.2012	31.12.2013	31.12.2014
Зовнішній борг	17 022 696,28	22 835 991,93	24 507 104,16	26 137 737,56	27 931 822,07	30 809 149,84
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними фінансовими організаціями	8 486 433,40	10 432 310,55	10 556 563,60	10 020 918,68	7 744 732,90	10 709 849,50
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	1 570 533,24	1 415 650,73	1 341 828,23	1 138 433,80	910 662,90	1 038 285,41
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	73,31	2 000 067,90	2 000 065,90	67,4	70,63	62,36
4. Заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку	5 040 532,34	7 096 800,03	8 723 339,98	13 090 980,01	17 378 839,98	17 281 820,01
5. Заборгованість, не зареєстрована до інших категорій	1 925 123,99	1 891 162,72	1 885 306,45	1 887 337,67	1 897 515,65	1 779 132,56
Гарантований державою борг	11 384 823,44	13 668 921,50	14 507 378,38	14 549 271,52	13 030 280,32	9 750 071,79
Внутрішній борг	1 761 157,49	1 745 279,97	1 539 862,46	2 028 201,66	3 394 113,58	1 767 015,61
1. Заборгованість перед юридичними особами	797 331,24	854 777,52	727 550,37	1 247 492,14	2 644 284,75	1 367 722,68
2. Заборгованість перед банківськими установами	963 706,69	890 382,54	812 192,61	780 590,08	749 709,39	399 232,39

Закінчення табл. 3.7.1

Показник	31.12.2009	31.12.2010	31.12.2011	31.12.2012	31.12.2013	31.12.2014
3. Заборгованість, не зарахована до інших категорій	119,56	119,91	119,48	119,44	119,44	60,54
Зовнішній борг	9 623 665,95	11 923 641,53	12 967 515,92	12 521 069,86	9 636 166,74	7 983 056,18
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними фінансовими організаціями	6 441 086,65	7 740 642,82	7 701 565,35	5 074 169,14	2 029 978,93	2 540 046,02
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	0	190 593,56	190 593,56	247 833,56	247 833,56	243 694,63
3. Заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків, інших іноземних фінансових установ	1 459 884,24	1 703 962,47	2 097 302,73	3 670 878,17	3 829 490,23	3 273 319,91
4. Заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку	1 595 017,00	2 163 017,00	2 853 017,00	3 403 017,00	3 403 017,00	1 808 000,00
5. Заборгованість, не зарахована до інших категорій	127 678,06	125 425,68	125 037,28	125 172,00	125 847,02	117 995,62

За даними Міністерства фінансів, станом на 31.12.2009 р. державний та гарантований державою борг України становив 38,9 млрд дол. США. На цю дату державний зовнішній борг

становив 135,9 млрд грн, або 17,0 млрд дол. США. Протягом року він збільшився на 49,9 млрд грн, або 5,81 млрд дол. США (58,01%) переважно за рахунок надходження від МВФ другого та третього траншів за кредитом «Стенд-бай» (на суму 36,9 млрд грн), зростання курсів іноземних валют до гривні (на суму 3,0 млрд грн) та віднесення на державний борг України коштів МВФ, отриманих Україною внаслідок спеціального розподілу СПЗ (на суму близько 15,7 млрд грн).²²⁹

Станом на 31.12.2010 р. державний та гарантований державою борг України становив 54,3 млрд дол. США. Динаміка зовнішнього боргу України у 2010 р. визначалася: значними обсягами чистих зовнішніх залучень уряду (7,0 млрд дол. США) та довгострокових залучень реального сектору економіки (3,5 млрд дол. США); суттєвим накопиченням короткострокового боргу інших секторів економіки за торговими кредитами і простроченою заборгованістю (4,7 млрд дол. США); скороченням довгострокових зобов'язань українських банків перед нерезидентами (2,5 млрд дол. США).²³⁰

Станом на 31 грудня 2011 р. державний та гарантований державою борг України становив 59,2 млрд дол. США. Державний зовнішній борг – 195,8 млрд грн, або 24,5 млрд дол. США.

Частка державного зовнішнього боргу в загальній сумі державного боргу на кінець 2011 р. становила 54,8%.

Станом на 31 грудня 2012 р. загальна сума державного боргу України становила 64,5 млрд дол. США. При цьому державний зовнішній борг становив 208,9 млрд грн, або 26,1 млрд дол. США (40,5%), а державний внутрішній борг – 190,3 млрд грн, або 23,8 млрд дол. США. Виплати за державним боргом було заплановано в обсязі 95,5 млрд грн. Фактично виплати становили 92,3 млрд грн, що на 3,2 млрд грн менше від запланованої суми, з них: 55,3 млрд грн, або 59,9% – виплати за внутрішнім боргом та 37,0 млрд грн, або 40,1% – за зовнішнім боргом.

---

²²⁹ Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=224493

²³⁰ Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?&cat_id=224493&stind=11

Станом на 31 грудня 2013 р. державний та гарантований державою борг України становив 73,1 млрд дол. США.²³¹

Державний зовнішній борг становив 223,3 млрд грн, або 27,9 млрд дол. США. Державний внутрішній борг становив 257,0 млрд грн, або 32,1 млрд дол. США.

Загальні виплати за державним боргом було заплановано в обсязі 116,0 млрд грн. Фактично виплати становили 111,5 млрд грн, що на 4,5 млрд грн менше від запланованої суми.

У 2013 р. обсяг платежів з погашення державного боргу становив 79,8 млрд грн, з яких 41,9 млрд грн, або 52,5% – платежі з погашення державного внутрішнього боргу, а 37,9 млрд грн, або 47,5% – державного внутрішнього боргу. Обсяг платежів з обслуговування державного боргу у 2013 р. дорівнював 31,7 млрд грн, з яких 21,8 млрд грн, або 68,8% – з обслуговування державного внутрішнього боргу, а 9,8 млрд грн, або 31,2% – з обслуговування державного зовнішнього боргу.

Станом на 31 грудня 2013 р. державний та гарантований державою борг України становив 584 369,7 млн грн, або 73 110,2 млн дол. США, у тому числі: державний та гарантований державою зовнішній борг – 300 280,9 млн грн, або 37 568,0 млн дол. США; державний та гарантований державою внутрішній борг – 284 088,7 млн грн, або 35 542,2 млн дол. США. Державний зовнішній борг становив 223 259,0 млн грн або 27 931,8 млн дол. США. Державний внутрішній борг становив 256 959,6 млн грн, або 32 148,1 млн дол. США.

Гарантований борг України становив 104 151,0 млн грн, або 13 030,3 млн дол. США, в тому числі: гарантований зовнішній борг – 77 021,9 млн грн, або 9636,2 млн дол. США.²³²

Станом на 31 грудня 2014 р. державний та гарантований державою борг України становив 1 100 563,9 млн грн, або 69 794,8 млн дол. США, у тому числі: державний зовнішній

²³¹ Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=224493

²³² Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=399290&cat_id=255473

борг – 30 809,1 млн дол. США; державний та гарантований державою зовнішній борг – 7983,1 млн дол. США.

Інформацію про надані державні гарантії за зовнішніми запозиченнями подано в табл. 3.7.2.

Таблиця 3.7.2

Інформація про надані державні гарантії за зовнішніми запозиченнями у 2004–2014 роках²³³

Кредитор	Позичальник	Назва проекту, для реалізації якого залучається кредит/позики	Валюта позики	Сума державної гарантії у валюті позики	Сума державної гарантії, грн
		2004			8366 584 000
Європейський банк реконструкції та розвитку	Укрзалізниця	Впровадження швидкісного руху пасажирських поїздів на залізницях України	USD	120 000 000	637 416 000
Європейський банк реконструкції та розвитку	НАЕК «Енергоатом»	Завершення будівн. 2 блоку Хмельн. АЕС, 4 блоку Рівненс. АЕС	USD	42 000 000	223 720 000
Європейське співтовариство з атомної енергії Н	НАЕК «Енергоатом»	Завершення будівн. 2 блоку Хмельн. АЕС, 4 блоку Рівненс. АЕС	USD	83 000 000	441 228 000
Credit Suisse First Boston International	ДКБ «Південне» ім. М.К. Янгеля	ДКБ «Південне» ім. М.К. Янгеля, угода від 18.11.2004	USD	150 000 000	795 930 000
Maglin Capital Limited	Укрзалізниця	Державна адміністрація залізничного транспорту України, угода від 18.10.2004	USD	700 000 000	3 714 690 000

²³³ Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=74685

Продовження табл. 3.7.2

Кредитор	Позичальник	Назва проекту, для реалізації якого залучається кредит/позика	Валюта позики	Сума державної гарантії у валюті позики	Сума державної гарантії, грн
Deutsche Bank AG London	Укравтодор	Державна служба автомобільних доріг України, угода від 29.06.2004	USD	480 000 000	2 553 600 000
		2005			661 063 100
Європейський банк реконструкції та розвитку	ДП «Національна енергетична компанія «Укренерго»	Будівництво високовольтної повітряної лінії в Одеській обл.	EUR	25 755 133	156 063 100
Deutsche Bank AG London	Укравтодор	Державна служба автомобільних доріг України, угода від 17.08.2005	USD	100 000 000	505 000 000
		2006			3 520 578 289
Міжнародний банк реконструкції та розвитку	Укрексім-банк	Проект розвитку експорту 2 (4836 від 26.09.06)	USD	154 500 000	780 225 000
Citibank, N.A. London	Укравтодор	Державна служба автомобільних доріг України, угода від 07.07.2006	EUR	279 886 635	1 740 353 289
		2007			5 891 795 600
Morgan Stanley Bank International Limited	Укравтодор	Державна служба автомобільних доріг України, угода від 30.08.2007	USD	465 000 000	2 348 250 000
		Державна служба автомобільних доріг України, угода від 28.09.2007, договір про врегулювання від 05.02.2009	USD	465 000 000	2 348 250 000

Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України

Продовження табл. 3.7.2

Кредитор	Позичальник	Назва проекту, для реалізації якого залучається кредит/позики	Валюта позики	Сума державної гарантії у валюті позики	Сума державної гарантії, грн
Європейський банк реконструкції та розвитку	ДП «Іллічівський морський торговельний порт»	Проект «Розвиток інфраструктури Іллічівського морського торговельного порту»	EUR	26 000 000	195 295 600
		2009			32 110 451 858
Канадська експортна агенція	ДП «Укркосмос»	ДП «Укркосмос», Кредитний договір від 15.12.2009	USD	292 433 560	2 333 795 269
Credit Suisse International	Укравтодор	Державна служба автомобільних доріг України, угода від 28.01.2009	USD	465 000 000	3 580 500 000
Credit Suisse International	НАК «Нафтогаз України»	НАК «Нафтогаз України», кредитний Договір від 27.11.2006	USD	300 000	2 404 440
Облігації НАК «Нафтогаз України»	ПАТ «НАК «Нафтогаз України»	Договір про довірче управління від 05.11.2009	USD	1 595 017 000	12 783 742 252
AQUASAFETY INVEST PLC	ДП «Львівська ОДПЗ»	ДП «Львівська ОДПЗ», кредитний договір від 27.10.2009	EUR	50 000 000	600 669 900
UniCredit Bank Austria AG	ДП «Укрмедпостач»	ДП «Укрмедпостач», угода від 18.09.2009	EUR	85 000 000	1 002 347 370
		2010			100 74 258 180
Облігації ДП «Фінінпро»	ДП «Фінінпро»	Договір про довірче управління від 03.11.2010	USD	568 000 000	4 497 821 600
VTB Capital PLC	Укравтодор	Державна служба автомобільних доріг України, угода від 25.11.2010	USD	440 800 000	3 499 378 960

Продовження табл. 3.7.2

Кредитор	Позичальник	Назва проекту, для реалізації якого залучається кредит/позики	Валюта позики	Сума державної гарантії у валюті позики	Сума державної гарантії, грн
Експортно-імпортний банк Кореї	Південна залізниця (СТГО)	Кредитна угода від 29.12.2010	USD	260 950 000	2 077 057 620
		2011			12 842 172 100
Облігації ДП «Фінінпро»	ДП «Фінінпро»	Договір про довірче управління від 21.04.2011	USD	690 000 000	5 496 126 000
Сбербанк Росії	Укравтодор	Державна служба автомобільних доріг України, Угода від 22.07.2011	USD	37 6000 000	2 997 133 600
Сбербанк Росії	ДП «КБ «Південне» ім. М.К. Янгеля	Строковий кредитний договір від 16.09.2011	USD	260 000 000	2 073 682 000
Міжнародний банк реконструкції та розвитку	Укрексімбанк	Проект з енергоефективності (8064-UA від 10.06.11)	USD	200 000 000	1 596 140 000
Державний банк розвитку КНР	ПАТ «Лисичанськвугілля»	Кредитний договір від 21.12.2011	USD	85 000 000	679 090 500
		2012			75 349 704 679
Міжнародний банк реконструкції та розвитку	Укрексімбанк	Додаткове фінансування для проекту розвитку експорту (8089-UA від 04.10.11)	USD	150 000 000	1 198 455 000
Облігації ДП «Фінінпро»	ДП «Фінінпро»	Договір про довірче управління від 07.12.2012	USD	550 000 000	4 396 150 000
Державний банк розвитку КНР	НАК «Нафтогаз України»	НАК «Нафтогаз України», генеральна кредитна угода від 25.12.2012	USD	3 656 000 000	29 222 408 000

Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України

Продовження табл. 3.7.2

Кредитор	Позичальник	Назва проекту, для реалізації якого залучається кредит/позики	Валюта позики	Сума державної гарантії у валюті позики	Сума державної гарантії, грн
Експортно-імпортний банк Китаю	ПАТ «Державна продовольчозернова корпорація України»	Генеральний кредитний договір від 26.12.2012 № 201209	USD	1500 000 000	11989 500 000
Експортно-імпортний банк Китаю	ПАТ «Державна продовольчо-зернова корпорація України»	Генеральний кредитний договір від 26.12.2012 № 201210	USD	1500 000 000	11989 500 000
Deutsche Bank AG Schaft	Дочірня компанія «Укртрансгаз» НАК «Нафтогаз України»	Кредитний договір від 11.12.2012 № 1/1212000351	EUR	53 574 689	553 691 679
		2013			21897517549
ВАТ «Газпромбанк»	Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України»	НАК «Нафтогаз України», додаткова угода від 27.12.2013	USD	500 000 000	3 996 500 000
		2014			17 378 721 383
Європейський інвестиційний банк	Державна адміністрація залізничного транспорту України	Будівництво Бескидського тунелю	EUR	55000 000,0	898 982 700
Експортно-імпортний банк Китаю	ДП «Дирекція з будівництва та управління нац. проекту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону»	Організація залізничного пасажирського сполучення м. Київ – міжнародний аеропорт «Бориспіль»	USD	372313 538	5 867 803 583

Закінчення табл. 3.7.2

Кредитор	Позичальник	Назва проекту, для реалізації якого залучається кредит/позики	Валюта позики	Сума державної гарантії у валюті позики	Сума державної гарантії, грн
Європейський банк реконструкції та розвитку	Державне підприємство «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом»	Комплексна (Зведена) програма підвищення рівня безпеки енергоблоків атомних електростанцій	EUR	300 000 000	5 811 801 300
Європейське співтовариство з атомної енергії			EUR	300 000 000	4 800 133 800

За результатами переговорів з місією МВФ уряд України домовився із представниками фонду про угоду, яка у разі затвердження її на раді директорів МВФ дасть змогу Україні розпочати з цією організацією нову кредитну програму Extended Fund Facility, розраховану на 4 роки.

Нова середньострокова програма кредитної підтримки економіки України фондом становитиме SDR 12,35 млрд СПЗ (близько 17,5 млрд дол. США).

Мета нової програми, розробленої разом з українською стороною, – перелік реформ і змін в економіці України, які вже в 2015 р. дадуть змогу стабілізувати її, а з 2016 р. забезпечать відновлення зростання. Лише з поновленням довіри та впевненості в ситуації, з відновленням кредитування, відновленням інвестиційної активності можемо створювати робочі місця, збільшувати виробництво, підвищувати зарплати, нарощувати експорт та відбудовувати нашу економіку.

За результатами проведеної спільної роботи між Місією МВФ та урядом України досягнуто порозуміння щодо плану дій у подальшому реформуванні вітчизняної економіки.²³⁴

²³⁴ Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=408723&cat_id=406607

На Національний банк України покладено відповідальність за надання інформації про валовий зовнішній борг країни на законодавчому рівні. Валовий зовнішній борг за станом на певну дату – це загальний обсяг заборгованості за всіма наявними, але в жодному разі не умовними зобов'язаннями, що мають бути сплачені боржником у вигляді основної суми та/або відсотків у будь-який час у майбутньому, і які є зобов'язаннями резидентів цієї економіки перед нерезидентами.²³⁵

Валовий зовнішній борг країни включає всі види заборгованості резидентів України перед нерезидентами, які класифікуються за такими чотирма основними секторами економіки: сектор загального державного управління, органи грошово-кредитного регулювання, банки, інші сектори. Дані табл. 3.7.3 і 3.7.4 свідчать про зростання валового зовнішнього боргу щодо ВВП країни.

Таблиця 3.7.3

**Динаміка зовнішніх запозичень України
за секторами економіки²³⁶**

млн дол. США

Показники	На 01.01.						
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Сектор державного управління	11 884	11 959	17 806	24 982	25 874	27 333	29 922
Короткострокові	0	0	29	2053	2001	62	0
Довгострокові	11 884	11 959	17 777	22 929	23 873	27 271	29 922
Органи грошово-кредитного регулювання	462	4725	6210	7509	7487	4853	1775
Короткострокові	0	0	0	0	0	0	0
Довгострокові	462	4725	6210	7509	7487	4853	1775
Банки	30 949	39 471	30 861	28 119	25 198	21 553	22 555
Короткострокові	11 723	9377	4731	4508	5786	4263	5438
Довгострокові	19 226	30 094	26 130	23 611	19 412	17 290	17 117

²³⁵ Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=7471977>

²³⁶ Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua>

Закінчення табл. 3.7.3

Показники	На 01.01.						
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Інші сектори	3358	41 255	43 441	50 843	59 357	70 441	76 642
Короткострокові	8954	10 924	14 301	19 033	23 727	26 915	29 337
Довгострокові	24 627	30 331	29 140	31 810	35 630	43 526	47 305
Прямі інвестиції: міжфірмовий борг	3079	4249	5078	5893	8320	10 445	11 185
Валовий зовнішній борг	79 955	101 659	103 396	117 346	126 236	134 625	142 079

Дані табл. 3.7.3 свідчать про зростання темпів приросту зовнішнього боргу секторів державного управління та загалом. Якщо ж розглядати ці сектори окремо, то зменшення боргу спостерігаємо лише в органів грошово-кредитного регулювання і банківському секторі, структури яких активно погашають свої зовнішні зобов'язання.

Таблиця 3.7.4

Структура валового зовнішнього боргу та офіційні резервні активи України²³⁷

Дата	Валовий зовнішній борг						Офіційні резервні активи на кінець року, млрд дол. США
	Сектор загального державного управління, %	Органи грошово-кредитного регулювання, %	Банки, %	Інші сектори, %	Разом, млрд дол. США	% ВВП	
01.01.2008	14,9	0,6	38,7	45,8	79,9	56,0	3248
01.01.2009	11,8	4,7	38,8	44,7	101,7	55,9	3154
01.01.2010	17,2	6,0	29,8	47,0	103,4	88,3	26,51
01.01.2011	21,3	6,3	23,9	48,5	117,3	86,0	34,58
01.01.2012	20,5	5,9	20,0	53,6	126,2	77,3	31,79
01.01.2013	20,3	3,6	16,0	60,1	134,6	76,6	24,55
01.01.2014	21,0	1,2	15,8	62,0	142,0	78,3	20,42
01.10.2014	23,8	1,8	15,1	52,0	135,9	88,3	13,32

²³⁷ Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=7471977>

Обсяг валового зовнішнього боргу України за 2008 р. збільшився на 25,6% (21 млрд дол. США) і станом на 1 січня 2009 р. становив 101,7 млрд дол. США (55,9% ВВП).

В умовах обмеженого доступу до зовнішніх фінансових ресурсів, спричиненого світовою фінансово-економічною кризою, темп приросту зовнішнього боргу України впродовж 2009 р. суттєво уповільнився і за рік становив 2,3 порівняно з 27,1% у 2008 р. Обсяг валового зовнішнього боргу України на 1 січня 2010 р. становив 103,4 млрд дол. США (88,3% ВВП).

На кінець 2010 р. обсяг валового зовнішнього боргу України сягнув 117,3 млрд дол. США (86,0% ВВП), збільшившись протягом звітного року на 13,9 млрд дол. США (на 13,5%).

Станом на 31.12.2011 р. обсяг валового зовнішнього боргу становив 126,2 млрд дол. США. Стрімко скоротилися темпи приросту зовнішнього боргу секторів державного управління та органів грошово-кредитного регулювання (2,7% порівняно з 35,3% у попередньому році). Незважаючи на погіршення ситуації на світових фінансових ринках, обсяги чистих залучень кредитних ресурсів реальним сектором у 1,5 раза перевищили рівень попереднього року. Водночас банківський сектор продовжував погашати свої зобов'язання.

За підсумками 2012 р. рівень валового зовнішнього боргу України щодо ВВП скоротився до 76,6% порівняно з 77,3% на початок року. Станом на 01.01.2013 р. обсяг валового зовнішнього боргу становив 134,6 млрд дол. США. Зовнішній борг сектору загального державного управління збільшився до 27,3 млрд дол. США внаслідок розміщень урядом ОЗДП у другій половині року. Водночас відбулося скорочення до 4,9 млрд дол. США сектору органів грошово-кредитного регулювання через планові погашення кредиту МВФ.²³⁸

---

²³⁸ Поливана М.А. Аналіз стану державного боргу України / М.А. Поливана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/11_EISN_2012/Economics/61546.doc.htm

Валовий зовнішній борг України станом на 1 січня 2014 р. становив 142,0 млрд дол. США, збільшившись порівняно з початком року на 7,9 млрд дол. США. Щодо ВВП обсяг боргу зріс за 2013 р. з 76,6 до 78,3%.

Станом на 1 жовтня 2014 р. борг становив 135,9 млрд дол. США. Обсяг боргу щодо ВВП зріс до 88,3% внаслідок залучення урядом офіційних позик на розвиток фінансового сектору та здійснення економічних реформ.

Проаналізована динаміка та структура зовнішніх запозичень країни свідчить, що зовнішні державні позики переважно використовували на поточні потреби держави, зокрема на забезпечення стабільності функціонування грошово-кредитної системи, підтримку державного бюджету. І тільки невелика частина коштів спрямовувалась безпосередньо на розвиток економіки.

Один з головних факторів впливу на фінансову безпеку будь-якої держави – рівень фінансової незалежності. Адже велике значення для економіки країни має розмір зовнішньої фінансової допомоги від міжнародних фінансових організацій. Залучення чи погашення зовнішніх позик здебільшого випадків використовується для врегулювання структури платіжного балансу та спрямоване на управління валютним курсом.

Згідно з результатами дослідження МВФ, позитивний вплив зовнішніх позик та інвестицій на економічне зростання реалізується за рахунок доповнення ними внутрішніх заощаджень, зниження вартості капіталу, забезпечення трансферту технологій, розвитку фінансового сектору. Вільний рух міжнародних капіталів створює можливості для диверсифікації ризиків, які знижують ризикову премію у складі ціни фінансових інструментів. Крім того, за умови збільшення надходжень іноземного капіталу ліквідність внутрішнього фондового ринку зростає.²³⁹

---

²³⁹ IMF – International Monetary Fund [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>

Активне використання зовнішніх запозичень урядом країни значно впливає на стан її економічної безпеки, особливо на найважливішу складову – фінансову безпеку.

Рівень боргової безпеки держави може вимірюватися за різними методами: визначення навантаження державного боргу на державний бюджет, динаміки загального обсягу державного боргу, співвідношення валового розміру державного зовнішнього боргу і річного експорту товарів.

Повертаючись до проблеми впливу зовнішніх запозичень на стан фінансової безпеки країни, доцільно розрахувати співвідношення загального обсягу державного зовнішнього боргу до ВВП та відношення зовнішнього боргу до експорту товарів та послуг. Це дасть змогу проаналізувати показники, що характеризують рівень боргової безпеки держави, зіставити їх значення з пороговими.

Дані табл. 3.7.5 свідчать про зростання співвідношення зовнішнього державного боргу до ВВП країни та його обслуговування.

Таблиця 3.7.5

Динаміка державного зовнішнього боргу України²⁴⁰

На кінець року	Загальний прями́й та гарантований державний борг до ВВП, %	Загальний зовнішній прями́й та гарантований державний борг до ВВП, %	Обслуговування зовнішнього боргу (відсоток експорту товарів та послуг), %
2008	20,0	10,3	47,7
2009	34,8	22,7	46,3
2010	39,9	25,5	50,8
2011	36,3	22,7	53,8
2012	36,6	21,9	51,1
2013	40,16	20,6	46,9

²⁴⁰ Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=7471977>

Співвідношення зовнішнього державного боргу до ВВП характеризує ступінь боргової залежності національної економіки від зовнішнього фінансування і дає змогу отримати уявлення про можливості обслуговування боргу за рахунок переорієнтації ресурсів з виробництва товарів для внутрішнього споживання на виробництво товарів на експорт.

Враховуючи критеріальні пороги безпечності цих показників згідно з нормативами України, слід зазначити, що вони наближаються до критичних значень, а згідно з пороговими значеннями Світового банку і Міжнародного валютного фонду, показники безпечності перебувають у зазначених межах (табл. 3.7.6).

Таблиця 3.7.6

Порогові значення боргових показників (індикаторів)²⁴¹

Боргові індикатори	Світовий банк	МВФ	Норматив ЄС	Нормативи України
Співвідношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	≤ 50	≤ 60	≤ 60	≤ 55
Співвідношення загального обсягу зовнішнього державного боргу до ВВП, %	80–100	≤ 50	≤ 40	≤ 25
Співвідношення зовнішнього державного боргу до річного експорту товарів та послуг, %	≤ 275	≤ 200–260	≤ 70	≤ 70

²⁴¹ External debt statistics: guide for Compilers and users M Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2003. – 309 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>; Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>; Маастріхтський договір про створення ЄС (7 лютого 1992 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>; Педченко Н.С., Лугівська Л.А. Критерії та показники вивчення ефективності боргової політики держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.business-inform.net/pdf/2013/12_0/39_44.pdf

Із позиції визначення макроекономічних ефектів використання боргу слід розглядати, з одного боку, як стабілізаційний фактор, а з іншого – як дестабілізаційний.

Використання боргу як стабілізаційного фактора можливо у тому разі, коли розміри позики можуть позитивно вплинути на національну економіку. Згідно з Бюджетним кодексом України, величина основної суми боргу не повинна перевищувати 60% фактичного річного ВВП. Загальний зовнішній борг країни на 01.01.2014 р. становив 40,16% ВВП. А згідно із дослідженнями, проведеними МВФ, максимально допустимою сумою зовнішнього боргу для країн із низьким та середнім рівнем доходів є сума на рівні 49,7% ВВП; із перевищенням цього рівня ймовірність розгортання фінансових криз становить близько 70%.²⁴² Безпечний рівень боргу розглядається як рівень, за якого держава може своєчасно і в повному обсязі виконувати свої боргові зобов'язання без проведення реструктуризації цих зобов'язань (чи оголошення дефолту), а також здійснювати державні запозичення за прийнятними відсотковими ставками.

Дані світової практики свідчать, що у більшості розвинених країн показник співвідношення державного боргу до ВВП збільшується і часто переважає рівень 60%, який вже є критичним для боргової стійкості (на початок 2013 р. державний борг США становив 108,9% ВВП (15930 млрд дол. США); Японії – 242,0% ВВП (3024 млрд дол. США); Греції – 187,9% ВВП (576,6 млрд дол. США); Італії – 120,1% ВВП (2493 млрд дол. США).²⁴³ Залежно від макроекономічних умов позичальника, цілей аналізу заборгованостей, суб'єктів, які проводять цей аналіз, значення такого показника має достатньо широкий діапазон. Таким чином, порогове

---

²⁴² Данилишин Б. Світова фінансова криза – тест для України / Б. Данилишин // Дзеркало тижня. – 2008. – № 38. – 11 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/svitova_finansova_kriza_test_dlya_ukrayini.html

²⁴³ International Monetary Fund [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>

значення боргового показника (співвідношення валового державного зовнішнього боргу до ВВП) стає достатньо умовним індикатором, що визначає небезпечний стан зовнішнього боргу. Такий індикатор сьогодні для України дає змогу зорієнтуватися стосовно того, який безпечний та прийнятний рівень боргу. Чим вищий фактичний рівень цього показника від загальноприйнятих значень, тим більший ризик боргової кризи.

Аналізуючи структуру зовнішнього боргу, яка за останні роки істотно змінювалася (табл. 3.7.5), зазначимо, що на початок 2014 р. 24,5% боргу припадало на короткостроковий капітал, і саме цей капітал у разі раптового відпливу стане одним з факторів дестабілізації курсу національної валюти та безпосередньо негативно вплине на економічний розвиток України.

Зовнішній борг впливає та стан золотовалютних резервів країни. Співвідношення зовнішніх запозичень України і її золотовалютних резервів не демонструє стабільності (табл. 3.7.7).

Таблиця 3.7.7

Динаміка золотовалютних резервів і державного та гарантованого державою боргу України²⁴⁴

Дата	Загальна сума державного та гарантованого державою боргу, тис. дол. США	Золотовалютні резерви		
		млрд дол. США	Приріст до попереднього року, млрд дол. США	Темп приросту, %
01.01.2009	24 598 751,53	34,57	2,78	8,74
01.01.2010	39 812 663,96	26,5	-8,07	-23,34
01.01.2011	54 297 859,41	34,58	8,08	30,49
01.01.2012	59 223 624,97	31,80	-2,78	-8,04
01.01.2013	64 495 253,51	24,546	-7,254	-22,81
01.01.2014	73 110 178,91	20,415	-4,131	-16,83
01.01.2015	69 794 848,71	7,533	-12,88	-63,1
01.03.2015	в/д	5,624	-1,909	-25,34

²⁴⁴ Національний Банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>

Зростання державного та гарантованого державою боргу останніми роками відбувається на фоні значного зменшення золотовалютних резервів України. Основною причиною зниження резервів було погашення кредитів МВФ. Україна виплатила вже понад половину всього кредиту stand-by, взятого в 2008–2010 рр. Міжнародні резерви скоротилися після того, як Україна погасила десятирічні євробонди на 1 млрд дол. США, але не змогла рефінансувати виплати за новими зовнішніми позиками.

Оскільки загальна сума прямого та гарантованого державою боргу 01.01.2015 р. становить 69,795 млрд дол. США, а золотовалютні резерви НБУ – лише 7,533 млрд дол. США, то оцінювати можливості своєчасного виконання платежів за зовнішніми державними боргами (прямими та гарантованими) без змін у системі управління зовнішніми боргами буде складно.

Зростання зовнішнього боргу при зменшенні золотовалютних резервів негативно впливає на курс національної валюти. Проте пряму залежність у динаміці даних показників можна простежити не завжди (табл. 3.7.8).

Таблиця 3.7.8

Динаміка валютного курсу гривні та зовнішнього боргу України²⁴⁵

Дата	Загальна сума державного та гарантованого державою боргу, тис. дол. США	Офіційний курс гривні до долара США (за 100 дол. США)
01.01.2003	14 201 692,08	533,2400
01.01.2004	14 542 525,85	533,1500
01.01.2005	16 097 021,19	530,5400
01.01.2006	15 474 567,90	505,0000
01.01.2007	15 950 201,46	505,0000

²⁴⁵ Національний Банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>

Закінчення табл. 3.7.8

Дата	Загальна сума державного та гарантованого державою боргу, тис. дол. США	Офіційний курс гривні до долара США (за 100 дол. США)
01.01.2008	17 573 216,19	505,0000
01.01.2009	24 598 751,53	770,0000
01.01.2010	39 812 663,96	798,5000
01.01.2011	54 297 859,41	796,1700
01.01.2012	59 223 624,97	798,9800
01.01.2013	64 495 253,51	799,3000
01.01.2014	73 110 178,91	799,3000
01.01.2015	69 794 848,71	1576,8556
10.03.2015	в/д	2173,5710

За період з 2002 по 2007 р. спостерігається обернена залежність між валютним курсом гривні до долара США та обсягами зовнішньої заборгованості. Першочерговим фактором впливу на динаміку курсу національної валюти за цей період можна вважати дефіцит торговельного балансу. Значні надходження іноземної валюти на валютний ринок країни мали більш девальваційне значення, ніж зростання боргу країни.

За період з 2007 по 2014 р. спостерігається пряма залежність між показниками, а саме девальвація національної валюти на фоні зростання зовнішнього боргу країни.

Високодефіцитні бюджети 2013 і 2014 рр., масштабні зовнішні борги та кредити Міжнародного валютного фонду, воєнні дії на сході країни, падіння виробництва та зменшення ринків збуту підвищують ризики в Україні через високу залежність від зовнішніх позик.

Проведений аналіз стану і динаміки зовнішнього державного боргу України дає підстави виокремити такі макроекономічні ризики зовнішніх запозичень України:

✓ *Ризик втрати економічного суверенітету.*

Зростання зовнішнього боргу знижує міжнародний авторитет країни і підриває довіру населення до політики її уряду.

✓ *Ризик дефіциту зовнішнього фінансування.*

Чим більше економіка залежить від зовнішніх джерел фінансування порівняно з її власними запасами та можливостями для формування валютних резервів, тим більше вона вразлива до непостійних змін у грошово-кредитних умовах, що склалися у світі. Кошти на виплати МВФ вже закладені в резервах, а отже, прострочення платежу за боргом означатиме технічний дефолт країни.

✓ *Ризик звуження можливостей доступу до міжнародних ринків капіталу.*

Уже з червня 2013 р. зафіксовано від'ємне сальдо за фінансовим та капітальним рахунком платіжного балансу. Це означає, що інвестори починають масово виводити активи з України у зв'язку зі зростанням ризиків щодо макроекономічної стабільності в майбутньому. Як наслідок, позики з високим рівнем відсоткових ставок збільшують витрати на обслуговування державного боргу, одночасно збільшуючи дефіцит державного бюджету.

✓ *Ризик дефолту.*

Зростання зовнішнього боргу на фоні погіршення економіки призводить до відмови від виконання кредитних угод.

За абсолютним розміром загальної суми валового зовнішнього боргу Україна не належить до групи найбільших боржників, але за даними рейтингового агентства MOODY'S їй загрожує дефолт. За останні два роки рейтинг цінних паперів України було істотно знижено міжнародними кредитними агентствами. Міжнародне кредитне агентство «Moody's Investors Service» повідомило про зниження рейтингу суверенних бондів України в 2013 р. до В3 з В2 з негативним прогнозом.

Станом на 13.02.2015 р. кредитні рейтинги довгострокових боргових зобов'язань України в іноземній валюті агентствами «Fitch Ratings» (Fitch) та «Standard & Poor's» (S&P) були знижені (табл. 3.7.9).

Таблиця 3.7.9

Кредитні рейтинги боргових зобов'язань в іноземній валюті України станом на 13.02.2015 р.²⁴⁶

Рейтинг боргових зобов'язань	Рейтингове агентство			
	«Fitch Ratings» (Fitch)	«Standard & Poor's» (S&P)	«Rating and Investment Information, Inc.» (R&I)	«Moody's Investors Service» (Moody's)
Довгострокові зобов'язання	СС	ССС-	ССС	Сaa3
Коротко-строкові зобов'язання	С	С	–	–
Прогноз	–	Негативний	Негативний	Негативний
Дата рейтингової дії	13 лютого 2015 р. – знижено рейтинг	19 грудня 2014 р. – знижено рейтинг на прогноз	1 травня 2014 р. – знижено рейтинг та прогноз	4 квітня 2014 р. – знижено рейтинг із збереженням прогнозу

✓ *Ризик зниження кредитного рейтингу.*

Через зростання держборгу рейтингові агентства знижуватимуть кредитний рейтинг України, що призведе до зменшення прибутковості за українськими єврооблігаціями, а поряд зі згортанням Федеральної резервної системи (ФРС) США програми кількісного стимулювання економіки і виходу з ринку українських єврооблігацій ще й збільшить ризику дефолту країни.

✓ *Ризик погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури*

Третина українського експорту припадає на частку продукції чорної металургії й залізної руди. Ціни на них, як і на багато інших сировинних і напівсировинних товарів, дуже реагують на зміни кон'юнктури світового ринку. Вона

²⁴⁶ Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=393854&cat_id=42996

безпосередньо пов'язана з економічним зростанням у найбільших економіках світу, а найбільша з них – Єврозона. Падіння цін на сировину погіршує умови торгівлі для України.

✓ *Ризик зростання цін на енергоносії.*

Значний дефіцит поточного рахунку і необхідність погашення зовнішнього боргу потребуватимуть від держави залучення нових зовнішніх кредитних ресурсів і активнішого надходження до країни прямих іноземних інвестицій. Водночас за відсутності газових угод із Росією умовою для отримання нового кредиту від МВФ може стати підвищення цін на енергоносії, що не сприятиме економічному підйому країни. Уряд вже закрив у держбюджет виконання однієї з умов співпраці з МВФ – збільшення ціни на енергоносії для населення і підприємств комунального господарства. Цей та інші кроки влади зумовляють ланцюгову реакцію зростання цін. Прогнозний рівень інфляції на кінець 2015 р. досягне 8–10%.²⁴⁷

✓ *Ризик нарощування негативних інфляційних очікувань.*

Індекс споживчих цін у січні – грудні 2014 р. становив 0,4–3,3% попереднього місяця.²⁴⁸ Уряд України прогнозує в 2015 р. падіння реального ВВП на 4,3% при інфляції 8–10%, реальне ж зростання цін досягне 28–34%. Позначиться й ефект дефляції в 2012 р., забезпеченої скуповуванням населенням валюти, і, найголовніше, переплив валюти в гривню, що призведе до зростання інфляції. Також позначиться і криза у банківському секторі та неможливість населення мати вільний доступ до валютних ресурсів.

✓ *Ризик посилення девальваційних тенденцій на валютному ринку.*

Національна грошова одиниця може девальвуватися через інтенсифікацію впливу валюти за межі України через згортання програми кількісного пом'якшення ФРС США.

---

²⁴⁷ Національний Банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>

²⁴⁸ Режим доступу : <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=2964&lang=1>

У рамках її третього раунду ФРС США щомісячно купувала казначейські облігації та іпотечні папери на 1 млрд дол. США. На світових боргових ринках було достатньо дешевих грошей, чим Україна успішно користувалася: з початку 2013 р. Мінфін розмістив єврооблігації на 2 млрд дол. США. Правильність цієї програми спровокувала паніку серед інвесторів. У червні 2013 р. відбувся відплив капіталу з ринків. А вартість зовнішніх запозичень для України зросла удвічі. Проблеми на зовнішніх ринках капіталу вплинули на золотовалютні резерви України. У червні 2013 р. вони скоротилися до шестирічного мінімуму – 14 млрд дол. США, а в січні 2015 р. – до 7,5 млрд дол. США. Це робить гривню ще більш вразливою. Щоб уникнути негативного впливу виплат на золотовалютні резерви, потрібно забезпечити 100-відсоткове рефінансування виплат. Змінити ситуацію в бюджетній сфері може гривнева емісія. Але такий крок ще більше підвищить девальваційні ризики. Якщо в 2012 р. курс гривні знизився в межах 5%, то тепер ідеться вже про 300%.

✓ *Ризик низької кредитної активності комерційних банків.*²⁴⁹

Стійке зростання ліквідності банківської системи та наступальна кредитна політика в умовах невизначеності глобальної та локальної ситуації збільшує ризики неплатоспроможності клієнтів, тобто неповернення кредитів. Банківська система України за ризиками одна з найбільш проблемних у світі. Головні її ризики – занадто високий рівень проблемних кредитів, низька якість активів, низький рівень зростання кредитування реального сектору економіки через майже повну відсутність надійних позичальників, висока ймовірність втрати капіталізації банків через можливість сильної девальвації гривні.

Важливими кроками у створенні ефективного механізму управління державним боргом для посилення рівня боргової безпеки можуть бути.²⁵⁰

²⁴⁹ Юрчишин В.В. Економічний огляд для України: посилення боргових ризиків / В.В. Юрчишин // Центр Разумкова. – 2011. – Квітень. – С. 56–59.

1. Проведення регулярних емісій цінних паперів з еталонними термінами погашення (12 місяців, 2, 3, 5 та 7 років) і формування рівномірного профілю боргових виплат.

2. Розширення співпраці з міжнародними фінансовими організаціями (МФО) щодо спрямування їхнього фінансового та інноваційного потенціалу на розв'язання актуальних проблем соціально-економічного розвитку України. Вирішення цього завдання передбачає посилення ролі української сторони у підготовці проектів, які підтримують МФО, зокрема на стадії їх ініціювання органами державної влади, і розроблення програмних документів МФО. Опрацювання стратегії партнерства Світового банку з Україною, стратегії ЄБРР в Україні та інших документів має бути двостороннім і ґрунтуватися на стратегічних завданнях і пріоритетах діяльності уряду. У 2015 р. за підтримки міжнародних фінансових організацій очікується реалізація проектів, які сприятимуть розвитку муніципальної інфраструктури міст України, транспортної інфраструктури, енергетики, енергозбереження і газотранспортної системи, а також охороні навколишнього середовища.

3. Забезпечення цільової спрямованості державних гарантій на фінансування потенційно самоокупних проектів інвестиційного характеру на об'єктах, що мають загальнодержавне значення, і встановлення верхньої межі відповідальності уряду під час настання гарантійного випадку. При цьому необхідно забезпечити належний розподіл ризиків між сторонами кредитної угоди із застосуванням механізму часткових гарантій.

4. В умовах посилення волатильності міжнародних ринків першочерговим завданням держави є використання внутрішніх джерел і резервів. Доцільно зосередити увагу на перетворенні ОВДП на надійний інструмент управління ліквідністю для банків і фінансових установ.

---

²⁵⁰ Національний Банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>

5. Вкрай необхідна диверсифікація фінансових ризиків. На внутрішньому ринку має бути значний запас фінансових ресурсів у разі форс-мажорних обставин у світі. Завдяки проведенню реструктуризації боргів Греції поки що було усунуто (хоча б тимчасово) головний чинник невизначеності на світових ринках. Перспективи економічного зростання майже всюди у світі (як у країнах ЄС, так і в США, Китаї та на більшості ринків, що розвиваються) залишаються доволі невизначеними.

6. Міністерство фінансів України для оптимізації структури державного боргу та зменшення видатків на його обслуговування повинно проводити активну політику управління державним боргом: здійснювати операції з реструктуризації, запровадити практику використання деривативів при емісії боргових зобов'язань, використовувати інструменти його хеджування та сек'юритизації. Функції управління поточного держборгу має здійснювати уповноважений державний банк-агент. Уряд повинен послідовно вживати заходів щодо підвищення суверенного кредитного рейтингу України. Такі заходи сприятимуть уникненню кризи ліквідності, небезпечного боргового навантаження та оптимізації структури державного боргу і його позитивного впливу на функціонування економічного механізму держави.

Здійснення виваженої боргової політики позитивно впливатиме на рівень відсоткових ставок в економіці та динаміку приватного інвестування, зменшуватиме тягар боргових виплат і фінансові розриви платіжного балансу.

Висновки. Зовнішні державні запозичення можуть чинити як позитивний, так і негативний вплив на розвиток національної економіки. З позиції позитивного впливу зовнішні запозичення – важливий додатковий ресурс соціально-економічного розвитку країни, підвищення її конкурентоспроможності за умови дотримання гранично допустимого рівня з урахуванням поточної макроекономічної ситуації, визначення пріоритетних напрямів їх спрямування і забезпечення контролю за цільовим та ефективним використанням.

Проте у сфері запозичень існують проблеми, зокрема висока ймовірність виникнення ризиків фінансової нестабільності держави.

Зовнішній борг України протягом 2008–2014 рр. призвів переважно до негативних соціально-економічних наслідків, а саме: породження ефекту імпорту, підрив національної валюти, формування від'ємного сальдо торговельного балансу (крім 2014 року), послаблення економічної незалежності держави, затримки реального виходу з економічної стагнації та перекладання боргового тягаря на майбутні покоління.

Отже, небезпечно допускати великий державний борг, оскільки він стає малокерованим, а зростання відсоткових відрахувань зумовлює самовиробництво державної заборгованості і бюджетного дефіциту. Саме у такій ситуації посилюється дестабілізаційний вплив державного боргу. Якщо використати інструмент рефінансування державного боргу, це може призвести до формування нової державної заборгованості, що аж ніяк не може бути стабілізаційним фактором. Зростання витрат на обслуговування боргу призведе до ускладнення проблеми регулювання дефіциту бюджету. Отже, держава відіграє суттєву роль у регулюванні економічного зростання.

Чим менший фактичний рівень показника відношення загального обсягу державного боргу до ВВП від загальноприйнятих значень, тим менший ризик виникнення у країні боргової кризи. Відповідно країна має більше потенційних можливостей успішно виконувати свої зобов'язання щодо погашення та обслуговування накопиченого боргу. Також у цьому разі борговий індикатор є додатковим аргументом на користь підвищення міжнародними рейтинговими агентствами кредитного рейтингу для країни.

Запропоновані у міжнародній практиці інструменти зменшення зовнішньої заборгованості – такі, як викуп боргу, обмін боргу на акціонерний капітал, заміна наявних боргових зобов'язань новими (у національній або іноземній валюті) нині не можливі для України.

Для забезпечення довгострокової стабільності необхідно більше уваги приділяти проблемі моніторингу індикаторів боргової та економічної безпеки. Слід на законодавчому рівні розробити та закріпити стратегію розвитку внутрішнього ринку запозичень. Одним з основних елементів боргової політики України повинно бути лімітування обсягів зовнішнього боргу з урахуванням прогнозу економічного зростання. Основною метою запозичень має бути фінансування інвестиційних проектів, структурних реформ в економіці та розвитку інфраструктури.

Якщо держава продовжить залучати позики такими самими темпами, що й у 2008–2012 рр., то вже через кілька років Україна буде не в змозі виплачувати відсотки і повертати кредити, які не зуміє пролонгувати.

Стратегія формування та обслуговування ринку державних запозичень повинна базуватися на науково обґрунтованих засадах. Структуру й розмір державного боргу слід прогнозувати на кілька років (а бажано – навіть десятиріч), щоб забезпечити збалансований бюджет, стабільне економічне зростання й потужну фінансову систему. За браком такої стратегії економічна криза загострюватиметься, а державний борг України зростатиме.

До принципів моментів, на яких варто зосередити увагу під час розроблення стратегії боргового управління, слід зарахувати чітко визначену граничну межу частки зовнішнього та внутрішнього боргу і витрат на їхнє обслуговування у структурі державних витрат; подальше зниження вартості обслуговування державного боргу та подовження терміну запозичень, поєднання ринкових та інституціональних механізмів управління державним боргом, використання світового досвіду врегулювання боргу.

Важливо також зменшити державний зовнішній борг України, оскільки подальша девальвація гривні ускладнить його обслуговування. Для цього потрібно зупинити вплив іноземного банківського капіталу з України, підвищити привабливість державних цінних паперів для нерезидентів та українських інвесторів, у тому числі для населення.

3.8. Демографічний та кадровий вимір міжнародних міграційних процесів в Україні

Сучасна трансформація економічної системи країни зумовила структурні зрушення і в соціальному середовищі. За роки незалежності процеси суспільного розвитку істотно вплинули на демографічну ситуацію. Так, одним із значних проявів цих змін є поширення внутрішньодержавних та міждержавних переміщень населення і трудових ресурсів. Тенденції, що спостерігаються у процесі міграції населення, визначають характер соціалізації суспільства, впливають на формування державної політики у сфері соціального розвитку суспільства та зумовлюють нові виклики для національного суверенітету. Отже, суттєве зростання динаміки та масштабів міжнародних міграційних процесів, їх неоднозначний вплив на соціально-економічний, демографічний, етнокультурний і політичний розвиток країн, якісні трансформації цього процесу визначають важливість дослідження демографічного та кадрового виміру міжнародних міграційних процесів в Україні, яка належить до числа основних донорів населення, поступаючись лише Мексиці, Індії, Російській Федерації та Китаю.

Глобальна економічна криза 2008–2009 рр. підсилила нестабільність і суперечливість ситуації у сфері міжнародної міграції. Однак вплив цього процесу на динаміку людських потоків та на розвиток загальної міграційної ситуації в різних країнах виявився неоднаковим. Аналізуючи масштаби міжнародної трудової міграції за останні десять років, необхідно зазначити, що вони залишаються на стабільно високому рівні (табл. 3.8.1).²⁵¹

---

²⁵¹ Міжнародна організація міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iom.org.ua/en/>

Таблиця 3.8.1

Масштаби міжнародної трудової міграції

Регіон	Мігранти				Трудові мігранти			
	2000 р.		2013 р.		2000 р.		2013 р.	
	млн осіб	%	млн осіб	%	млн осіб	%	млн осіб	%
Африка	16,3	9,3	19,3	9,0	7,1	8,0	8,4	8,0
Азія	49,9	28,5	61,3	28,7	25,0	29,0	30,7	29,0
Європа	56,1	32,1	69,8	32,6	28,2	33,0	35,1	33,0
Латинська Америка	5,9	3,4	7,5	3,5	2,5	3,0	3,2	3,0
Північна Америка	40,8	23,3	50,0	23,4	20,5	24,0	25,1	24,0
Океанія	5,8	3,3	6,0	2,8	2,9	3,0	3,0	3,0
Разом	174,8	100	213,9	100	86,2	100	105,5	100

Найвищі показники міграції зареєстровано у країнах Азії (28,7%) та Європи (32,6%). За оцінкою ООН, у 2013 р. світова чисельність міжнародних мігрантів досягла 232 млн, осіб, майже потроїлася порівняно з 1960 р.²⁵² Відсоток жителів планети, які проживають за межами країн походження, за цей період зріс із 2,2 до 3,2%. Майже таку саму оцінку дає і Світовий банк: нині у світі 215,8 млн жителів іноземного походження, або 3,2% населення земної кулі; причому ця цифра, ймовірно, занижена через складність обліку іноземців, що не мають легального статусу.²⁵³ Швидка інтенсифікація міжнародної міграції разом з урізноманітненням її складу, характеру, напрямів перетворила це явище на одне з визначальних для сучасного людства.

Сучасне економічне і соціальне середовище стає дедалі складнішим, тому держави та компанії повинні постійно пристосовуватися до діяльності в умовах зростаючої інтеграції. Причому нині економіки різних країн настільки тісно пов'я-

²⁵² World Migration Report 2013. – Geneva, 2013. – 216 p.

²⁵³ Migration and Remittances Factbook 2011. – Wash., 2011. – P. 18.

зані, що представники бізнесу, уряду та учасники галузевих ринків починають взаємодіяти. Особливо це стосується взаємодії у рамках формування глобального ринку кваліфікованих кадрів, оскільки понад третина (34%) роботодавців в усьому світі гостро потребують кваліфікованих співробітників.²⁵⁴ Так, дослідники ManpowerGroup опитали за першу половину 2011 р. близько 40 000 роботодавців у 39 країнах і з'ясували, що до десятки попиту професій увійшли технічні фахівці, торговельні представники, фахівці відділів продажу, інженери, робітники, директори, бухгалтери/фінансисти, IT-спеціалісти, оператори на виробництві та секретарі (персональні помічники та адміністратори). Найвищий рівень браку кваліфікованих кадрів нині в Японії – там 80% підприємств мають потребу в талановитих фахівцях (рис. 3.8.1).

Індія і Бразилія посідають 2-ге і 3-тє місця рейтингу з показниками 67 і 57% відповідно. Брак кадрів у США також перевищує середній рівень: 52% і 7-ма позиція. Китай же розташувався ближче до кінця списку: тут тільки чверті (24%) компаній не вистачає потрібних фахівців. Одні з найнижчих показників в Іспанії (11%), Норвегії (9%) та Польщі (4%).²⁵⁵

Слід зазначити, що розвинені країни скоріше підуть на збільшення імміграції, передусім для полегшення податкового тиску старіючих суспільств. Проте фіскальний вплив міграції дуже змінюється залежно від типу іммігрантів. Тому економічно розвинені країни неоднозначно ставляться до мігрантів, надають перевагу залученню кваліфікованих працівників з високою ймовірністю позитивного податкового впливу, заохочуючи тимчасову міграцію.

---

²⁵⁴ Tracking global trends. How six key developments are shaping the business world. – EYGM Limited All Rights Reserved. – 2011. – P. 24.

²⁵⁵ Butcher D. Global R&D Outlook // Industry Market Trends. March 31, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.thomasnet.com/IMT/archives/2009/03/global-research-and-development-outlook-forecast-2009-investment-spending-trends.html>

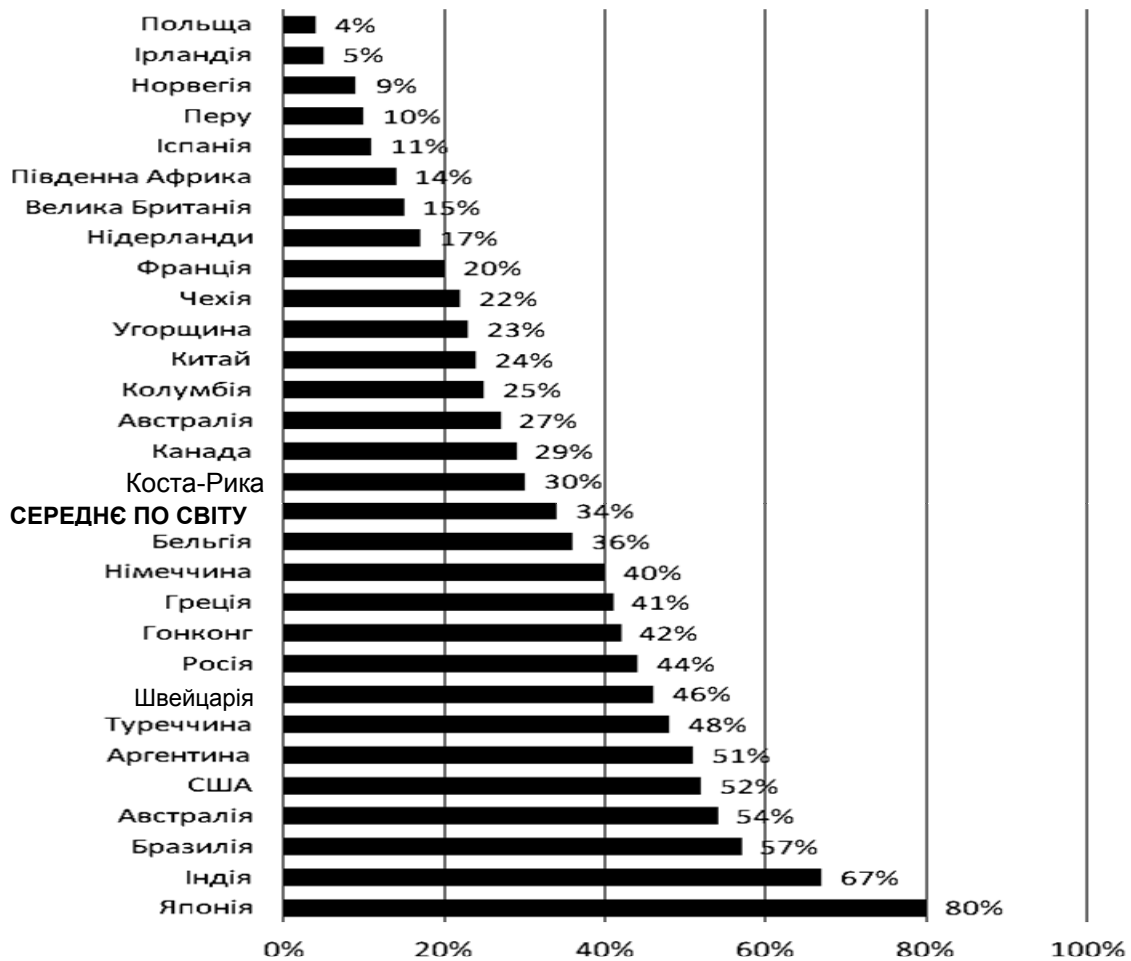

Рис. 3.8.1. Нестача кадрів необхідної кваліфікації в економіках країн у 2011 р., %

Епіцентром тяжіння професіоналів були та залишаються США, тому що фундаментальною основою ефективності американської економіки є її інноваційний потенціал і політика залучення фахівців, яку проводить держава. У Сполучених Штатах Америки сформовано розвинену багаторівневу національну інноваційну систему, яка значною мірою є основою світових стандартів. Тривалий час США – лідер за рівнем витрат на НДДКР (рис. 3.8.2).

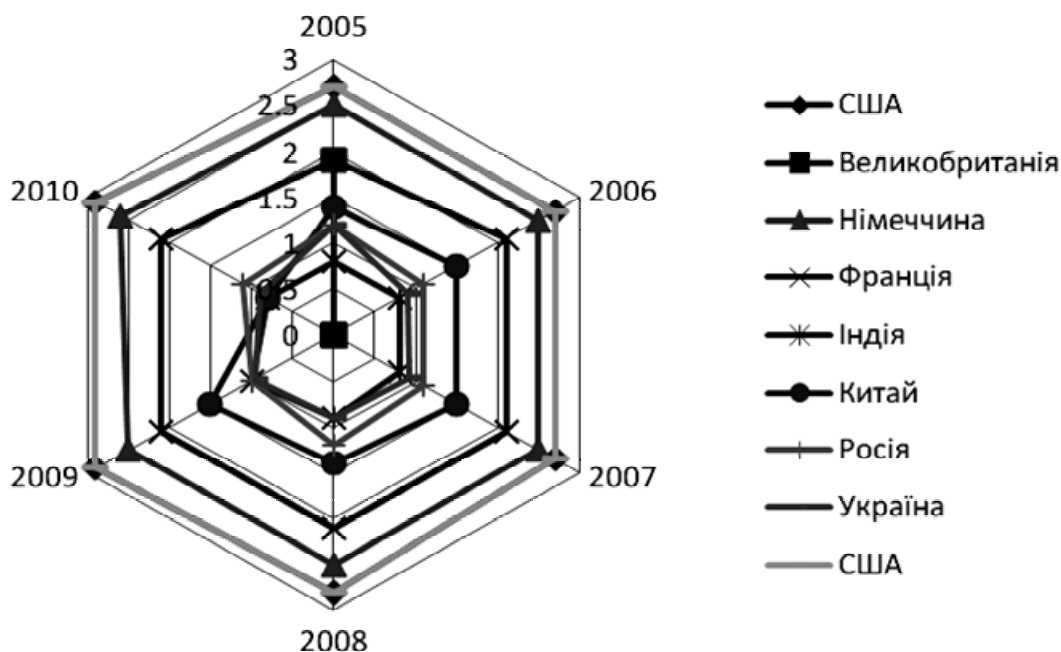

Рис. 3.8.2. Витрати на НДДКР в деяких країнах у 2005–2010 рр., % ВВП

Стратегія США спрямована на науково-технічне лідерство. США утримують його за рахунок ресурсного забезпечення (у 2007 р. витрати на НДДКР становили 360 млрд дол., а в 2009 р. – 385 млрд дол.²⁵⁶), високого рівня матеріально-технічної оснащеності досліджень і якості ресурсного забезпечення, динамічно вдосконалюваних механізмів взаємодії окремих елементів національної інноваційної системи, розроблених державних інструментів стимулювання науки й освіти. Це робить можливим залучення найкомпетентніших фахівців з усього світу (частка народжених за кордоном у загальній кількості фахівців, що мають ступінь доктора природничих наук, перевищує у США 40%), а також широко використовувати переваги досліджень за програмами науково-технічної співпраці. 3% народжених у США, які захистили докторський ступінь у галузі природничих наук, відразу ж виїжджають працювати за кордон.

²⁵⁶ Butcher D. Global R&D Outlook // Industry Market Trends. March 31, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.thomasnet.com/IMT/archives/2009/03/global-research-and-development-outlook-forecast-2009-investment-spending-trends.html>

Сучасне розуміння процесів міграції кваліфікованих кадрів включає і віртуальну передачу знань і досвіду, які стають однією з форм інтелектуальної міграції. Прогрес інформаційних технологій дає змогу безперешкодно здійснювати передачу інформації та послуг, тобто виконувати роботу в статусі віртуального мігранта. Причому деякі аналітики пов'язують із цим феноменом тенденцію скорочення традиційних форм міжнародної міграції трудових ресурсів. Однак описані вище довгострокові тенденції, ймовірно, зумовлять зростаюче значення всіх форм міжнародної міграції.

Що стосується України, то у складі світової міграційної системи вона фігурує як країна походження, транзиту та прибуття мігрантів. За офіційними даними, обсяги зовнішньої еміграції з України протягом 2002–2010 рр. поступово скорочуються, однак у 2011–2013 рр. знову почали зростати, особливо протягом 2014 р. Це пояснюється складною ситуацією на сході країни.

Демографічні чинники, що впливають на обсяги та інтенсивність міжнародної трудової міграції, – чисельність і статеві-вікова структура населення територій, на яких формуються міграційні потоки, зміни структури у часі, природний та механічний рух населення. З усіх чинників, що визначають інтенсивність міжнародної трудової міграції, демографічний, з одного боку, менш впливовий, ніж, приміром, регіональні диспропорції соціально-економічного розвитку та їх наслідки щодо ситуації на ринку праці, доходів населення тощо, а з іншого – визначальний (якщо немає населення, то нікому мігрувати). За сучасних умов найвагомий демографічний чинник, що впливає на обсяг та інтенсивність міжнародної міграції, – старіння населення. В Україні демографічні чинники міжнародної трудової міграції можна розглядати переважно у площині формування міграційного потенціалу, тоді як фактичні обсяги трудової міграції з України у нинішніх економічних умовах більше залежать від інших внутрішніх чинників та здатності країн, що приймають, їх поглинути.

Чисельність контингенту потенційних мігрантів в Україні за останні роки була підпорядкована загальним тенденціям скорочення населення через низьку народжуваність у минулих роках. Так, між 1991 і 2013 рр. чисельність населення скоротилася з 51,7 млн до 45,4 млн осіб внаслідок стрімкого зниження народжуваності та високої смертності. Також відбувається скорочення наявного населення за рахунок виїзду за кордон у пошуках роботи, причому тимчасова трудова міграція часто стає першим кроком до еміграції. Очікується, що ця тенденція триватиме, загальна чисельність населення скоротиться ще на 10 млн осіб до 2050 р. Крім того, до 2050 р. майже половину населення становитимуть люди, старші 45 років.²⁵⁷

Протягом 1991–2010 рр. істотно змінилася й регіональна структура трудової міграції українців. Відомо, що першими почали виїжджати за кордон жителі регіонів, які межують з іншими країнами. Але з плином часу міграційні переміщення рівномірніше поширилися по всій території країни. Однак диспропорції все ще зберігаються. Так, на період 2005–2012 р. більшу частку трудових мігрантів становили жителі західного регіону – 57,4% та 12,9% населення працездатного віку. Трудова міграція жителів західного регіону характеризується найширшим географічним спектром. Це пов'язано з тим, що Волинська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська та Львівська області межують з європейськими державами, такими як Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина. Хоча 31,8% трудових мігрантів із західного регіону виїздили на роботу до Російської Федерації, значна їх частина, а саме 19%, працювала в Італії, Чеській Республіці – 18,1%, Польщі – 10,6% та Угорщині – 5,5%. Найменшу активність у зовнішній трудовій міграції виявляли жителі північного регіону, серед яких трудові мігранти становили 1,7% працездатного населення України.

---

²⁵⁷ Міграція в Україні факти і цифри, вересень 2011 р. / Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.iom.org.ua

Не залишилася незміною й статеві-вікова структура трудових мігрантів. Так, у 2012 р. чоловіки становили 67% загальної кількості трудових мігрантів, жінки – 3%. Частка жінок-мігрантів зросла порівняно з 2010 р. на 9% (24%).²⁵⁸ У міжнародній практиці збільшення кількості жінок у міграції називають фемінізацією міжнародної міграції. Так, на 2010 р. жінки-мігранти перевищили кількість чоловіків-мігрантів у Європі – 52,6%, Америці – 50%.²⁵⁹ Жінки, які виїжджають за кордон у пошуках вищого заробітку, значно частіше, ніж чоловіки, стають жертвами порушення прав людини. Торгівля людьми залишається серйозною проблемою для українських жінок. Достовірного джерела щодо кількості жінок, які постраждали від торгівлі людьми, немає.

Абсолютна більшість трудових мігрантів мають вік від 20 до 49 років. Якщо чоловіки після досягнення 50-річного віку знижують міграційну активність, то серед жінок цього віку спостерігається доволі високий рівень участі у трудовій міграції. Згідно зі статистичними даними, частка чоловіків та жінок віком 15–39 зменшилася у 2008 р. порівняно з 2012 р., при цьому збільшилася міграція віком від 40 до 59 як серед чоловіків на 8,9%, так і серед жінок – 8,4%.

Спостерігаються зміни і в освітньо-професійній структурі трудової міграції. Так, раніше серед трудових мігрантів переважали особи з вищою освітою, які, однак, виконували за кордоном роботу, що не потребувала високого рівня підготовки. На сьогодні головні учасники трудової міграції – представники робітничих професій із середнім рівнем освіти. У 2008 р. 59% трудових мігрантів мали закінчену середню освіту, 17% – базову чи неповну вищу, 14% – закінчену вищу та 10% – початкову або незакінчену середню.²⁶⁰ Особливу

²⁵⁸ Зовнішня трудова міграція населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>

²⁵⁹ Федосова В. Фемінізація зовнішньої трудової міграції в Україні / В. Федосова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/En_etei/201_8/34.pdf

²⁶⁰ Зовнішня трудова міграція населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>

увагу слід приділити проблемі виїзду за кордон фахівців вищої кваліфікації. Один із факторів, що зумовлюють інтелектуальну міграцію, – неможливість самореалізації, зокрема впровадження науковцями своїх проектів та розробок через низький рівень фінансування науки. До того ж розвиток і впровадження нових технологій у різних галузях виробництва і сферах громадського життя призвело до формування особливого сегмента світового ринку праці – ринку кваліфікованих кадрів.

Виходячи з поняття селективності міграцій, можна припустити, що за кордон виїхали найталановитіші та найобдарованіші вчені. Однак ця думка не повною мірою відповідає дійсності, тому що найталановитіші вчені – це не завжди найбільш пристосовані до практичного життя люди, які можуть легко адаптуватися до нового оточення в іншій країні, вирізняються добрим здоров'ям для пристосування до іншого клімату, психологічною гнучкістю і под. Найбільшу кількість докторів наук, які виїхали за кордон, зафіксовано в 1995 р., тобто одночасно з піком загальних еміграційних процесів. Наступного року кількість виїздів за кордон представників обох контингентів значно зменшилася. Але більш інтенсивними темпами відбувалося подальше зменшення чисельності українських емігрантів (з докторським ступенем і без нього) наприкінці минулого століття зі стабілізацією на досить низьких показниках в нинішньому столітті, порівняно з 1990-ми роками. Міграційна поведінка кандидатів наук порівняно із загальними еміграційними потоками вирізняється деякою активізацією виїздів за кордон в 1999–2001 рр. Загальна чисельність громадян України, які покинули батьківщину протягом цього періоду, зменшувалася, хоч і набагато нижчими темпами, ніж до цього періоду (1997–2000 рр.) і після нього (2003–2005 рр.).

Отже, за останні десять років (2002–2012 рр.) кількість зайнятих в науці та науковому обслуговуванні загалом скоротилася майже вдвічі (з 3,7% до 1,9% у загальній

структурі зайнятості). Категорія дослідників скоротилася на 52%, техніків – на 43%, допоміжного персоналу – на 53%.²⁶¹

За більш ніж 20 років незалежності з України на постійне місце проживання та для роботи за кордоном виїхали десятки тисяч співробітників наукової сфери, основний відсоток яких становлять особи продуктивного віку (табл. 3.8.2).

Таблиця 3.8.2

Кількість інтелектуальних мігрантів

Науковий ступінь	2009	2010	2011	2012	2013
Кандидати наук	65	74	88	90	96
Доктори наук	10	14	12	16	18

Джерело: ^{262, 263, 264}

Відповідно до джерел неофіційної статистики, щорічна інтелектуальна еміграція з України налічує приблизно 95,4 тис. фахівців, тобто емігрує кожний 26-й спеціаліст із вищою освітою. Протягом останніх років Україну залишило приблизно 5,5 тис. учених, що еквівалентно втраті 4 млрд дол. США. За експертними оцінками, витрати на підготовку одного фахівця з вищою освітою становлять близько 20 тис. доларів США, що означає, що кожний висококваліфікований трудовий мігрант збагачує країну нового перебування на цю суму. Основними цільовими країнами зовнішньої міграції висококваліфікованих кадрів стали США, Росія,

²⁶¹ Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.data.worldbank.org

²⁶² Libanova E.M. (2009), *Zovnishnia trudova mihratsiia naseleння Ukrainy* [External labor migration in Ukraine.] Kyiv / Informatsijno-analitychne ahentstvo, Ukraine.

²⁶³ The official site of State Statistics Service of Ukraine (2014), [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 3 May 2014).

²⁶⁴ Ukrainian truth of life (2013), «Most of the Ukraine travel abroad biological scientists, mathematicians and physicians», [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2013/05/9/128164/> (Accessed 24 April 2014)

Німеччина, Ізраїль, Канада та Польща.²⁶⁵ Така ситуація дає підстави стверджувати, що для України характерні ознаки руйнування інтелектуального потенціалу нації. Основна причина інтелектуальної міграції в Україні – глибока криза вітчизняної науки, яка пов'язана зі скороченням внутрішніх витрат на дослідження і розробки, недостатнім матеріально-технічним забезпеченням дослідницького процесу, низькою матеріальною і моральною оцінкою праці науковців, низьким рівнем науково-інформаційного забезпечення теоретичних досліджень і розробок, нестачею сучасного наукового устаткування, незахищеністю прав власності на продукт інтелектуальної праці тощо.

Інтелектуальні трудові ресурси виїжджають за межі національних кордонів не лише в пошуках вищої матеріальної винагороди за свою працю, а й у пошуках краще оснащених лабораторій, комфортніших побутових умов, більших прав та політичних свобод, через більші можливості у творчості та саморозвитку. Значна кількість університетів Америки запрошують іноземних талановитих студентів на навчання, надають освітні послуги, пропонують гранти, стипендії з подальшим працевлаштуванням та гарантованою високою заробітною платою і в майбутньому натуралізацію в США. Україна – найпотужніший інтелектуальний донор для США, оскільки 30% висококваліфікованих мігрантів нині задіяні у галузі науки і техніки. Саме тому 90% наукових винаходів, розроблених у США за останні роки, належать залученим іноземним висококваліфікованим мігрантам.

Країни Європи також упроваджують державну політику щодо залучення іноземних ресурсів. Серед головних чинників, які приваблюють висококваліфікованих мігрантів, такі: створення сприятливого середовища для акумуляції наукових знань, створення міжнародних програм з інформаційного обміну для підвищення кваліфікації й інтелектуального

---

²⁶⁵ Sociological survey of families of international migrants in the project (2013), Higher Education Support Program, Project Wealth, Poverty and Life Satisfaction in Transition Societies.

потенціалу вченого, що сприяє досягненню більшої конкурентоспроможності. Також важливі чинники – міжнародна співпраця з можливістю здійснювати зарубіжні відрядження, що сприяють приєднанню до досягнень світової науки і ділової культури.

Не менш важливі політичні причини, до яких можна зарахувати кризу політичної влади, політичну нестабільність, порушення прав людини, загострення міжнаціональних відносин тощо.

Протягом більш ніж 40 років у роботах світових і вітчизняних вчених під час вивчення процесів міжнародної інтелектуальної міграції використовували поняття «відплив умів». Однак сучасні процеси інтелектуальної міграції розгортаються за більшою кількістю сценаріїв, ніж просто переїзд носіїв інтелектуального потенціалу певної країни за кордон, тому в науковий обіг входять поняття «обмін умів», «циркуляція умів» або навіть «збагачення умів». Ці поняття використовують для позначення процесів інтелектуальної міграції, які не мають постійного характеру. Наприклад, після закінчення навчання в США тільки 23% іммігрантів з Південної Кореї і 28% з Тайваню бажають залишитися працювати в цій країні, інші повертаються на батьківщину, що позитивно впливає на науковий потенціал цих країн²⁶⁶ [с. 133].

Участь науковців у міжнародних симпозіумах, конференціях, семінарах, стажуваннях тощо (незважаючи на те, що перебування за кордоном протягом кількох днів або тижнів не можна назвати міграцією) також можна зарахувати до проявів «циркуляції умів», оскільки участь у таких заходах позитивно впливає на професійний і світоглядний рівень наукових працівників. Крім того, вона позитивно впливає на статус науки, показуючи, що вітчизняні вчені проводять дослідження на рівні міжнародних стандартів і мають визнання за кордоном.

---

²⁶⁶ Троян В. Українські вчені за кордоном: «відплив умів» чи збагачення? / В. Троян // Всесвіт. – 2007. – № 3. – С. 133.

Працівники наукових та освітніх установ України розвивають різноманітні форми міжнародної співпраці: від проведення міжнародних конференцій і семінарів до викладацької роботи за кордоном. За даними Державної служби статистики, у 2012 р. наукові працівники виїжджали за межі України на стажування, навчання, підвищення кваліфікації, викладацьку роботу або для проведення наукових досліджень 10 983 рази. Найактивніше в таких поїздках задіяні науковці, що працюють у галузі технічних наук (37,7% усіх виїздів припадає на цю сферу), обробки металів, виробництва машин та устаткування (15,2%), фізико-математичних наук (13,1%), а також в організаціях багатогалузевого профілю (20,9%). Найменшу кількість поїздок здійснили працівники організацій у галузі національної безпеки, а також фармацевтичної і військової наук.

У науковій діяльності киянам найчастіше випадає можливість поїхати за кордон на стажування, навчання або для підвищення кваліфікації. У 2012 р. 26% виїздів наукових працівників за кордон з вищезгаданою метою припадало на жителів столичного регіону, 16,6% – на наукових працівників Харківської області, 15% – Львівської. Перевага киян спостерігається і серед науковців, які в 2009 р. виїжджали за кордон для викладацької діяльності, 22,5% таких випадків припадає на працівників науки, які живуть у столиці; наукові працівники Львівської (14,9%) незначно обігнали колег з Харківської області (13%) за цим показником. А от працівники наукових та освітніх установ Кіровоградської, Хмельницької та Чернігівської областей в 2012 р. не мали можливості або бажання урізноманітнити свою діяльність викладанням за кордоном, цього року вони в повному складі працювали у вітчизняній науково-освітній сфері.

Українські вчені виїждять за кордон на нетривалий термін у рамках міжнародної співпраці. Так, за даними 2012 р., учасники 90% таких виїздів повернулися на Батьківщину протягом трьох місяців. Так само, як і в інших видах міжнародної співпраці, тут найактивніше задіяні кияни

(36,2%), наукові співробітники Харківської (14%), Львівської (8,9%) областей, вагомими є частки представників наукового співтовариства Донецької (5,9%) та Одеської (4,7%) областей.²⁶⁷

Проведення наукових досліджень за кордоном – найпоширеніший різновид міжнародної наукової співпраці, який практикують українські вчені. В інші країни з цією метою виїждять переважно представники точних наук. За даними Державної служби статистики, в 2012 р. 49,3% таких поїздок здійснили дослідники в галузі технічних наук, 23,1% – фахівці з обробки металів, виробництва машин та устаткування, 16,3% – фізики і математики. Представництво вчених-гуманітаріїв в цьому виді співпраці досить нечисленне. Серед представників гуманітарних дисциплін найактивніше до проведення досліджень за кордоном у 2012 р. долучалися працівники педагогічних наук, але навіть їхня частка в загальній структурі учасників закордонних наукових досліджень була незначною: 2,4%.

Наші співвітчизники долучаються і до викладацької роботи за кордоном. Проте викладання в зарубіжних вишах одне з найменш представницьких різновидів міжнародної співпраці, в яких задіяні українські науковці. Так, в 2012 р. до такої діяльності долучилося 570 осіб. Для порівняння зазначимо, що того самого року на стажування, навчання або для підвищення кваліфікації за кордон виїжджало 3914 наукових співробітників, а для проведення досліджень – 6499 осіб.

Найбільший попит у зарубіжних вишах має викладацька діяльність учених технічної галузі (у 2012 р. 27% виїздів українських науковців за кордон з цією метою здійснили представники технічних наук). Серед фахівців гуманітарного напрямку, які викладали за кордоном у 2012 р., лідери – фахівці з педагогічних наук (14,6% загальної чисельності виїздів). Теоретичними і практичними знаннями ділилися із закордонними студентами також працівники сільськогосподарської наукової галузі (12%), фізико-математичних (9,3%) і

²⁶⁷ Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

загальнотехнічних (8,9%) наук. До викладання в навчальних закладах інших країн найчастіше залучають представників регіонів-лідерів за чисельністю представників в інших видах міжнародної наукової співпраці, а саме Київ (22,5%), Львівську (14,9%) і Харківську (13%) області. Щодо розподілу виїздів наукових співробітників для викладання по міністерствах, то тут досить логічно спостерігається істотна перевага (71,6% в 2011 р.) працівників вищих навчальних закладів, 19,5% викладацьку майстерність за кордоном реалізовували дослідники з Національної академії наук України.

Для тих учених, які не мають змоги долучитися до участі в міжнародних конференціях, семінарах, круглих столах та інших заходах подібного профілю за кордоном, існують можливості ознайомитися з результатами наукової діяльності зарубіжних колег і налагодити наукові контакти з ними на території України. Кількість наукових заходів міждержавного рівня, проведених українськими установами та організаціями, поступово зростає: в 2000 р. відбувся 1031 такий захід, в 2007 р. – 1636, а в 2012 р. – 1852. Найбільшу активність у цьому напрямі діяльності Державна служба статистики зафіксувала серед наукових організацій та установ м. Києва, а також Донецької, Харківської, Дніпропетровської, Львівської областей та Криму.

Міжнародна співпраця наукових організацій може виражатися не тільки в обміні науковими результатами та ідеями, а й у більш прагматичних сферах, наприклад, фінансовій підтримці певних проектів. Кількість грантів, отриманих вітчизняними вченими на проведення наукової роботи від міжнародних фондів, за даними української статистики, зростає. У 2000 р. їх було зафіксовано 1138, в 2007 р. – 1427, а в 2012 р. – 1674.²⁶⁸

Таким чином, інтелектуальна міграція в Україні розгортається за кількома сценаріями. Еміграція докторів і кандидатів наук за кордон на постійне місце проживання все ще

---

²⁶⁸ Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

має місце в сучасних умовах, однак на сьогодні інтенсивність цих процесів набагато менша, ніж у попередньому десятилітті. Разом з тим розвиваються різноманітні форми міжнародної наукової співпраці, які не супроводжуються стаціонарною еміграцією вчених зі ступенем. Українські науковці беруть участь у стажуваннях за кордоном, навчаються в закордонних установах самі і навчають інших, долучаються до іноземних дослідницьких колективів тощо. Вітчизняні дослідники спілкуються із закордонними колегами в рамках міжнародних конференцій, семінарів і круглих столів, які проходять як в Україні, так і за її межами. Подальше розширення форм міжнародної наукової співпраці, залучення до нього більшої кількості талановитих дослідників сприятиме створенню позитивного іміджу української науки.

Отже, участь України у міжнародній міграції кваліфікованих кадрів має передбачати еволюційний процес зближення з науково-технологічним середовищем, і цей процес потребує скорегованої дії всіх гілок влади та бізнесу, що зумовлює необхідність подальших досліджень у цьому напрямі.

Виїзд висококваліфікованих спеціалістів за кордон обертається великою втратою коштів для країни, які були затрачені на підготовку фахівця, а також тих коштів, які міг би принести фахівець, якби залишився працювати в Україні. Виїзд одного фахівця з вищою освітою, за експертними даними, завдає країні близько 240 тис. дол. США збитків.²⁶⁹ Однак ці втрати не відшкодовуються навіть у разі повернення фахівця в Україну. Це пояснюється тим, що сфери зайнятості мігрантів за кордоном не потребують високої кваліфікації, тому мігранти її поступово втрачають. При цьому якщо трудовий мігрант здобуває нові знання та навички за кордоном, то, повернувшись на Батьківщину, він не має можливості використати набутий досвід через труднощі визнання зарубіжних дипломів в Україні. Це ще один аргумент, щоб трудовий мігрант змушений був шукати роботу за кордоном.

---

²⁶⁹ Стаканов Р.Д. Вплив трудової еміграції на іноваційний розвиток України / Р.Д. Стаканов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tmm/209_32/28.pdf

Якщо розглядати імміграційні потоки, то у 2012 р. в органах міграційної служби було зареєстровано 210 тис. іноземців, що проживали в Україні постійно (з них 124 тис. громадян Росії), і 102 тис. тих, хто перебував тимчасово. Таким чином, за 10 років після перепису їхня чисельність зростає незначно. Існує кілька каналів імміграції в Україну. Так, відповідно до Закону України «Про імміграцію» (2001 рік), щорічно оформляють понад 20 тис. дозволів на імміграцію для постійного проживання. Більшість із них видають поза квотою (членам сімей громадян України, іноземцям, що мають право на визнання належності до громадянства України, тобто вихідцям з України, а також закордонним українцям, тобто іноземцям українського походження). Тільки 17% іноземців, які проживають у країні, отримали дозволи на імміграцію в рамках квоти. Отже, встановлена Кабінетом Міністрів України починаючи з 2002 року квота імміграції (6–7 тис. осіб на рік) ніколи не вибиралася.

Наступний канал прибуття іноземців – освітня міграція. Україна увійшла до десятки лідерів на міжнародному ринку освітніх послуг. Останніми роками кількість іноземних студентів зростала приблизно на 10% щорічно. У 2012/2013 навчальному році у вишах країни навчалися 49 тис. іноземців з майже 150 країн, в тому числі 33% – із країн СНД (більшість із Росії, Туркменістану), 16% – із країн Азії (Китай, Індія, Йорданія та ін.), 16% – з африканських країн (Нігерія, Марокко), 5% – із країн Європи. Проте освітня міграція рідко переходить у постійну. По завершенні навчання студенти зобов'язані виїхати із країни. На відміну від багатьох європейських країн, в Україні випускники-іноземці ніяких привілеїв для отримання дозволів на працевлаштування не мають.

Трудова імміграція в Україну незначна. Так, у 2000 р. офіційно, тобто з дозволом на працевлаштування, яке роботодавець повинен отримати в Державній службі зайнятості, якщо не може знайти на вітчизняному ринку праці необхідного йому фахівця, працювали 3,1 тис. іноземців, а в 2008 році – 12,5 тис. З початком фінансово-економічної кризи кількість іноземних працівників скоротилася і на кінець 2012 р. становила 7,5 тис. Більшість з них – громадяни Росії

(16,5%), Туреччини (13,3%), Польщі (6%). Іноземці також прибувають в Україну в пошуках притулку. Число біженців, які отримали відповідний статус, було найбільшим у 1998 р. (3303 особи), а на кінець 2012 р. – 2435 осіб, понад половина з яких – афганці (рис. 3.8.3). Хоча щорічно іноземці подають приблизно по півтори тисячі заяв про надання статусу біженця, чисельність визнаних біженців, які проживають у країні, скорочується.

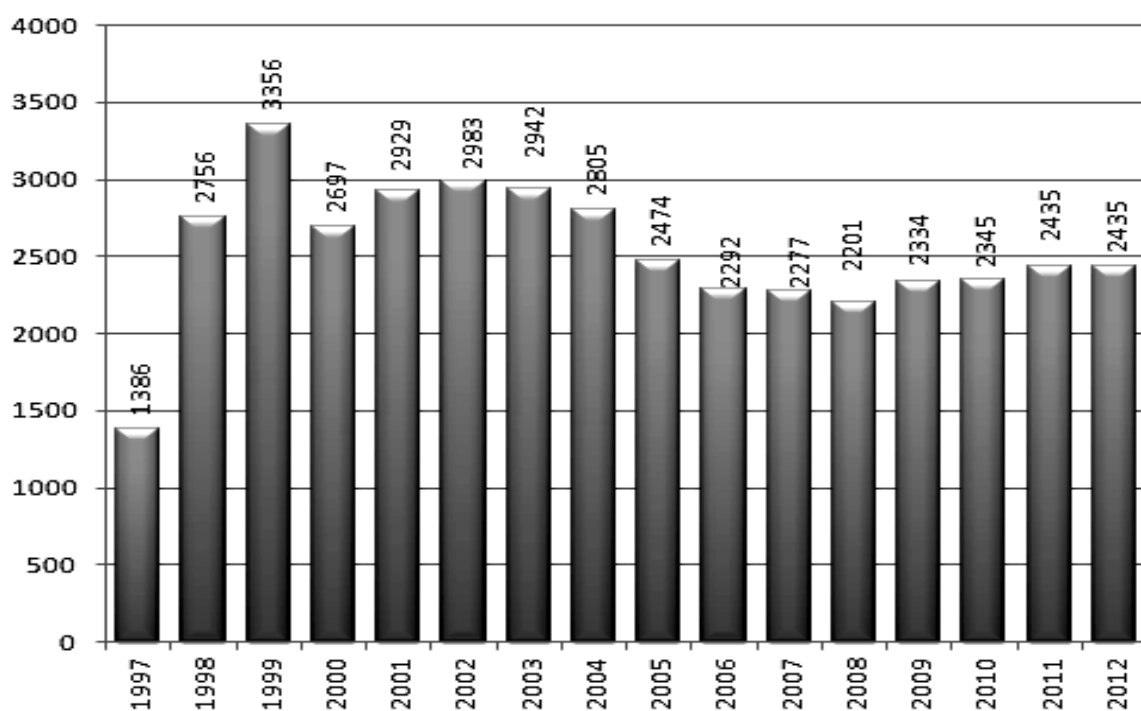

Рис. 3.8.3. Кількість визнаних біженців, які проживали в Україні, 1997–2012 рр.

Джерело: Державна міграційна служба України

Частково це відбувається тому, що понад тисяча з них вже отримали громадянство України. Однак основна причина – у зміні складу шукачів притулку та значному зниженні частки позитивних рішень за їхніми клопотаннями. Частка позитивних рішень була найвищою у 1990-ті роки у зв'язку з необхідністю врегулювання правового становища іноземців, які вже перебували в Україні, але не могли повернутися на батьківщину, зокрема колишніх студентів, громадян нових незалежних дер-

жав, на території яких відбувалися воєнні дії. Однак у 2000-х рр. серед шукачів притулку стали переважати особи, що виїхали зі своїх країн з економічних міркувань, кінцевою метою яких була Західна Європа, а Україну вони використовували для транзиту, найчастіше нелегального.

Таким чином, проведений аналіз дає підстави для висновку, що країна продовжує втрачати населення в результаті еміграції, і ці втрати не компенсуються імміграцією з-за кордону. Для іммігрантів Україна неприваблива через економічне становище. Крім того, канали імміграції, передбачені законодавством, вкрай вузькі, і це все призводить до того, що населення України стрімко скорочується. Отже, цільовим орієнтиром державної міграційної політики України має стати збереження інтелектуального потенціалу країни, для чого необхідно забезпечити вирішення таких завдань: забезпечення фінансовими та матеріальними ресурсами розвитку науки та вищої освіти; повне фінансування оплати праці викладачів вищої школи, наукових працівників; розробка програми щодо збереження інтелектуального потенціалу країни; розвиток механізму стимулювання дослідницької діяльності і підготовки фахівців необхідної якості у необхідній кількості.

3.9. Вплив МВФ на соціальну політику сучасної України

Нині в Україні проводиться цілий комплекс реформ, пов'язаних з побудовою демократії та докорінною зміною соціально-економічних основ суспільства. Сучасний стан житлово-комунального господарства України потребує впровадження комплексу реформ, які б дали змогу модернізувати цю галузь відповідно до сучасних економічних реалій.

Одне з найскладніших питань у сфері ЖКГ – тарифна політика, яка впливає не тільки на фінансово-економічний стан галузей, що належать до цієї сфери, а й на макроекономічну ситуацію в країні загалом (неможливість залучити кошти

міжнародних фінансових організацій для підтримання фінансової стабільності в державі, неефективне витрачання бюджетних ресурсів на оплату імпортованих енергоносіїв, насамперед природного газу, посилення боргової залежності нашої країни до критичного рівня, брак коштів для соціальних програм тощо). На сьогодні залучення інвестиційних коштів на макрорівні супроводжується наданням траншів МВФ на основі програми кредитування STF, stand-by та «Механізм розширеного фінансування» (EFF).²⁷⁰

З 1994 р. Україна веде активну політику співпраці з МВФ у сфері кредитування. Неоднозначність впливу наданих кредитів на економіку України викликає дискусії щодо необхідності поглиблення подальшої співпраці з організацією. Крім того, суперечливі умови надання траншів, яких вимагає МВФ від України. З кожним виданим траншем Україна потрапляє в залежність від міжнародної організації, український уряд втрачатиме незалежність і самостійність у прийнятті рішень, що призведе до часткової втрати суверенітету.

Сучасні соціально-економічні перетворення держави в умовах глобалізації тісно пов'язані із трансформацією державного суверенітету. Процеси глобалізації, з одного боку, розмивають класичний державно-національний суверенітет, а з іншого – сприяють підйому національної свідомості народів, підтримують тенденцію до збільшення кількості суб'єктів міжнародних відносин.²⁷¹ Національні держави дедалі більше делегують свій суверенітет на користь наднаціональних організацій (ООН, НАТО, ЄС, МВФ тощо).

Починаючи з післявоєнного часу багато країн добровільно обмежують себе у сферах, які, здавалося б, найбільше стосуються їхнього суверенітету. Право вводити мито й податки, забороняти чи стимулювати ввезення – вивезення

---

²⁷⁰ Офіційний веб-ресурс МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org>

²⁷¹ Глотов Б. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: український контекст / Б. Глотов, Л. Калитюк // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 4. – С. 6-14.

товарів (капіталів), друкувати гроші, брати кредит, оголошувати чи обмежувати політичні свободи, встановлювати правила проведення виборів, застосовувати смертну кару – ці й багато інших питань перестали визначатися лише бажанням самих держав. Наприклад, європейці відмовилися від власних валют задля спільної – євро. Навіть те, що завжди визнавалося головним у суверенітеті, – право оголошувати війну й укладати мир – виявилось під міжнародним контролем.

У сучасному світі більше нема «єдиного і неподільного» державного, народного чи національного суверенітету. Суверенітет, дедалі частіше трансформуючись, розподіляється між наднаціональними, національними, субнаціональними, а інколи й регіональними та муніципальними одиницями. На трансформацію державного суверенітету впливають такі чинники: технологічні та економічні зміни, глобальні проблеми, які потрібно розв'язувати спільно, регіональна інтеграція, прагнення уникнути війни, зростання кількості демократичних режимів. До того ж чинник добровільності у скороченні обсягу суверенних повноважень держав серед інших є одним із найвагоміших. Саме він, на наш погляд, зумовлює незворотність цього руху.

Процеси глобалізації в українському контексті посилюють роль держави у створенні оптимальних умов для інноваційного розвитку. Так, сприяння міжнародній співпраці у грошовій політиці, отримання значних інвестицій і розширення світової торгівлі за рахунок МВФ полягає у свідомому обмеженні національного суверенітету України заради досягнення економічних вигод, які дають вільна торгівля і господарська інтеграція.

Перехід на ринкові принципи розвитку передбачає реформування ЖКГ, яке перебуває у скрутному становищі, зумовленому як підвищенням цін на енергоресурси на світовому ринку, так і високим ступенем спрацювання комунікацій.²⁷² Тому збільшуються затрати на утримання мереж, що призводить до підвищення відпускних цін для споживачів послуг.

---

²⁷² Ефремов А.В. Финансово-экономическая основа местного самоуправления // Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції. – 2009. – № 4. – С. 9–15.

У лютому 2011 р. голова представництва МВФ в Україні М. Альєр заявив, що одна з умов поновлення кредитування України – підвищення у 2012 р. ціни на газ і теплопостачання для населення відповідно на 32% і 56%. Це означає новий етап збільшення цін на послуги ЖКГ.²⁷³ Так, перший транш 1,89 млрд дол. було надано у листопаді 2008 року. Його спрямували на покриття дефіциту державного бюджету на погашення раніше взятих кредитів. 29 липня того самого року МВФ після кількох місяців напружених переговорів із владою України схвалив стабілізаційну кредитну програму stand-by на 10 мільярдів SDR (близько 15,15 млрд дол.), яка була розрахована на 2,5 року. Одночасно було надано перший транш на 1,89 млрд дол.

За умовами програм, Україна повинна була поетапно скоротити дефіцит держбюджету до 3,5% ВВП в 2011 році, до 2,5% – у 2012-му р. та 5,0% – в 2009 році і взяла на себе зобов'язання скоротити до 2015 р. держборг нижче за 35% ВВП. У разі виконання умов програми український уряд міг розраховувати на щоквартальне отримання близько 1,5 млрд дол.²⁷⁴

Другий транш обсягом 1,5 млрд дол. було надано після явних результатів ефективного використання першого траншу, зокрема відбулися зниження рівня інфляції й реконструкція банківської системи. Частина коштів другого траншу було витрачено на поповнення валютних резервів НБУ; іншу частину – на проведення реформ.

Перші два транші вплинули не тільки на економіку країни, а й на її населення: було підвищено ціни на газ, ухвалено новий Податковий кодекс; проведено зміни в пенсійному законодавстві (підвищення пенсійного віку). Другий транш цього кредиту на 1,5 млрд дол. рада директорів МВФ надала Києву в грудні, і через брак прогресу у виконанні умов програми кредитування було призупинено.

²⁷³ Ярош О.Б. Економічні ризики у сфері державної тарифної політики на послуги ЖКГ / О.Б. Ярош, О.Б. Пушкарьов // Економіка України. – 2012. – № 11. – С. 76–82.

²⁷⁴ Програма співробітництва МВФ и України не решила структурных проблем – отчет МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.net/rus/detail/110606>

12 листопада 2013-го Україна здійснила останню на 2013 рік виплату за кредитами МВФ обсягом 359,2 млн дол. За весь рік Україна виплатила 5 млрд 602,9 млн дол. (в еквіваленті). 2013-й був піковим і найважчим, оскільки саме на цей рік припадала найбільша сума виплат.²⁷⁵ При цьому золотовалютні резерви Нацбанку України з початку листопада скоротилися до 20,6 млрд дол. з 24,6 млрд дол. з початку року.

Рада директорів МВФ 30 квітня 2014 р. ухвалила кредитну програму, яка коштуватиме Україні 16,67 млрд дол., розраховану на два роки. Спочатку другий-четвертий транші були намічені відповідно на 25 липня, 25 вересня та 15 грудня 2014 року обсягом по SDR 914,7 млн, тоді як п'ятий-восьмий квартальні транші 2015-го по 1,372 млрд SDR. Завершальний дев'ятий транш програми 686 млн SDR у разі дотримання закладених в неї термінів та умов повинен бути наданий в середині березня 2016 року.

Зауважимо, що в 2014 р. у важкій фінансовій ситуації уряд України не здатний забезпечувати надання енергії населенню за цінами, які є одними з найнижчих на континенті (рис. 3.9.1). Передбачається дуже помітне підвищення цін на опалення і газ – на 40–55% в 2014 році і ще на 20–40% на рік в наступні три роки. Однак оскільки збільшення цін відбувається з низького рівня, воно розтягнуто в часі і передбачає положення про захист найбільш вразливих 25–30% населення, його вплив буде не настільки сильним, як можна зробити висновок із загальних цифр. Загалом воно призведе до помірною підвищення витрат домашніх господарств на опалення і газ із 3–7 відсотків їхніх бюджетів до 5–11% і дасть змогу зменшити дефіцит енергетичного комунального господарства лише на 1% ВВП до 2016 року і добитися повного відшкодування витрат тільки в 2018-му.

---

²⁷⁵ Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>

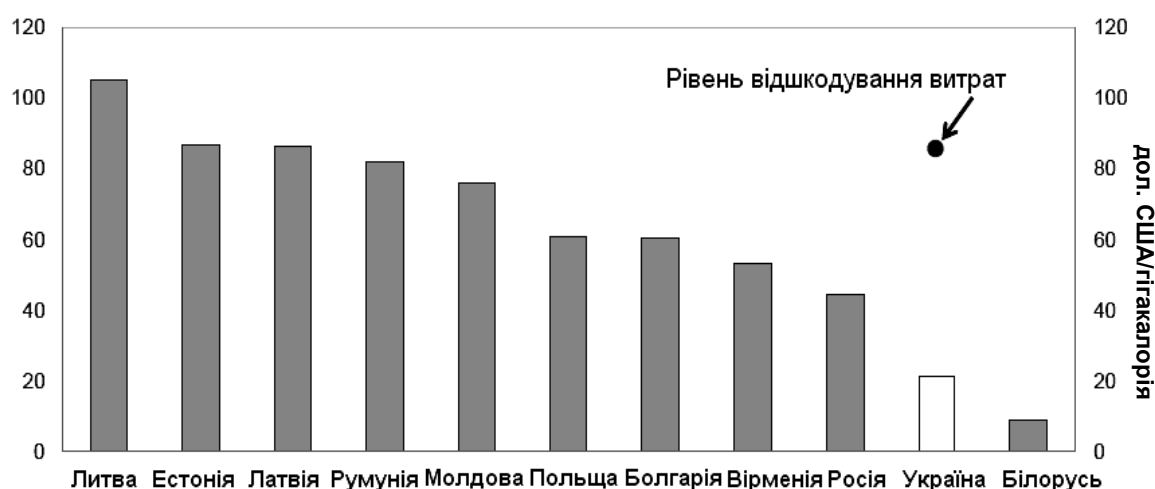

Рис. 3.9.1. Тарифи на опалення²⁷⁶

Таким чином, останні транші МВФ передбачають значне підвищення тарифів на газ та електроенергію для населення, замороження на теперішньому рівні соціальних програм і виплат, збалансування бюджету та стабільність валютного курсу.

Фінансування ЖКГ здійснюється безсистемно, отже це приклад неефективного використання бюджетних коштів без орієнтації на кінцевий результат. Починаючи з 1995 р., кожен уряд намагається реформувати систему надання субсидій. Остання зміна набула чинності 14 липня 2010 р. При цьому було затверджено, що для призначення житлової субсидії в межах норми володіння чи користування загальною площею житла громадяни, зареєстровані в житловому приміщенні, сплачують 15% середньомісячного сукупного доходу. Якщо серед тих, хто зареєстрований і проживає в житловому приміщенні, є діти, інваліди I або II груп, недієздатні громадяни та середньомісячний сукупний дохід на одного зареєстрованого не перевищує 50% місячного прожиткового мінімуму, то розмір плати за житлово-комунальні послуги становить 10% середньомісячного сукупного доходу⁸.

²⁷⁶ Офіційний веб-ресурс МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org>

За останні 4 роки темп зростання цін на послуги ЖКГ у середньому становив майже 23% на рік, тоді як мінімальної та середньої заробітної плати – 17%, а мінімальної пенсії – 13% (рис. 3.9.2).

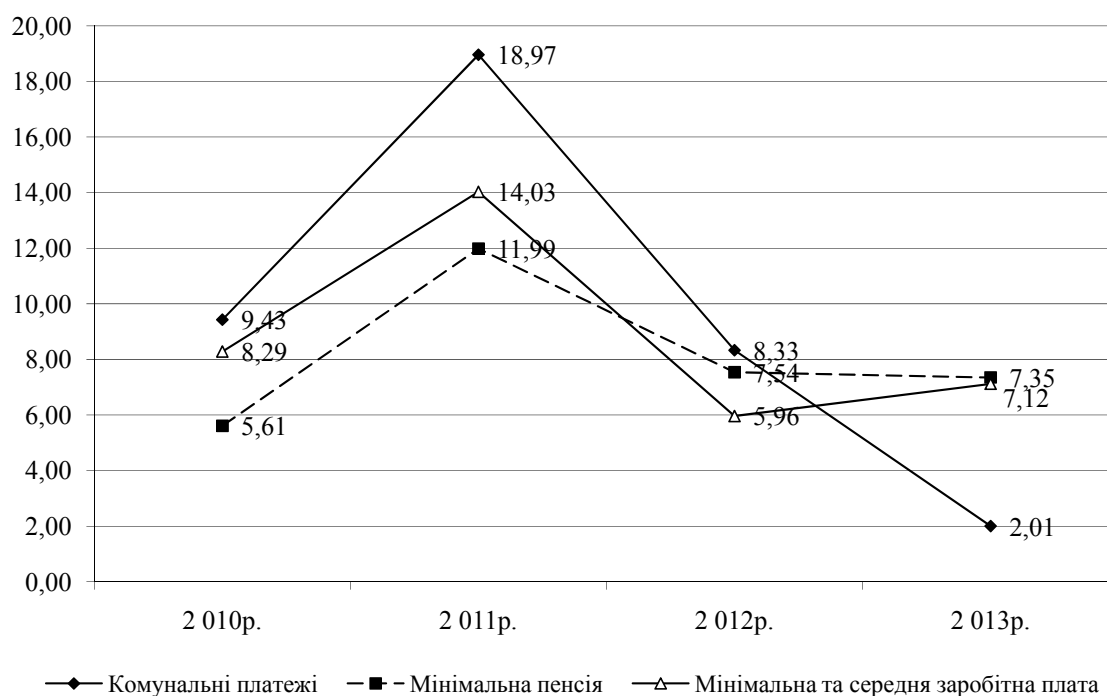

Рис. 3.9.2. Темпи зростання комунальних платежів (з урахуванням суми безготівкових пільг та субсидій), мінімальної пенсії, мінімальної та середньої заробітної плати, %²⁷⁷

Така невідповідність темпів зростання призвела до того, що вартість комунальних послуг збільшується швидше, ніж доходи населення і, відповідно, дедалі більше сімей звертаються за субсидіями. Так, якщо у 2011 р. субсидії отримували 605 тис. домогосподарств, то після підвищення цін у 2012 р. кількість тих, хто звернувся за субсидіями, збільшилася вдвічі і становила 1,291 млн домогосподарств. Це позначилося на динаміці видатків державного бюджету, які

²⁷⁷ Розраховано за даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

спрямовували на субсидії: за рік вони зросли на 1,1 млрд грн і сягнули 7 млрд грн. При цьому відбувається щорічне зростання заборгованості населення за послуги ЖКГ.

Загалом обсяг субвенцій на дотування тарифів на зазначені послуги для населення становить 3–5% доходів державного бюджету та істотно перевищує інші важливі для суспільства видатки, наприклад, за статтею «Охорона навколишнього природного середовища». Причина цього – насамперед невідповідність між собівартістю і тарифами на ЖКП (табл. 3.9.1).

Таблиця 3.9.1

Забезпечення населення послугами централізованого тепло-, водопостачання та водовідведення (за результатами 2013 р.)*

Послуги	Середня собівартість (без ПДВ)	У тому числі вартість палива	Тариф для населення	Різниця в тарифах що виникла за 2012 р. (млн грн)
Теплопостачання (грн/1 Гкал)	388,474		217,90	5792,7
Водопостачання (грн/м)	3,04	222,18	2,28	
Водовідведення (грн/м)	2,44		1,68	3400

* Про підсумки роботи Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України у 2013 році та основні завдання на 2014 рік.

За даними табл. 3.9.1, тарифи для населення (середні по країні) істотно нижчі за собівартість відповідних послуг, а тариф з теплопостачання навіть не відшкодовує вартості витраченого палива.

Крім того, на нашу думку, проблема компенсації різниці в тарифах між цінами закупівлі імпортованого природного газу та його реалізації суб'єктам господарювання на виробництво теплової енергії, яку споживає населення, існуватиме доти, доки тарифи на природний газ не визначатимуться на економічно обґрунтованому рівні для всіх категорій споживачів. Національним планом дій на 2012 рік щодо запровадження програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» у розділі IX «Реформа енергетики» передбачено перехід від чинного механізму диференціації цін на природний газ для окремих категорій споживачів до встановлення єдиних цін на природний газ у нафтогазовій галузі.

Також в Україні підприємства житлово-комунальної сфери часто змушують людей оплачувати послуги, яких ті фактично не одержують. Наприклад, під час надання послуг з теплопостачання і постачання гарячої води повинна підтримуватися певна температура теплоносія, але ця плата нерідко нараховується за нормативами, без врахування того, підтримувалася така температура чи ні. Завищені норми споживання холодної води.²⁷⁸

Багато послуг, які входять до квартирної плати, просто не надаються.²⁷⁹ Така ситуація складається через збереження в нашій країні монополізованої системи експлуатації житла і надання житлово-комунальних послуг. Житлово-комунальні організації не мають реальних стимулів підвищувати якість надання послуг та знижувати їх вартість, а споживач, позбавлений можливості вибору, змушений сплачувати за послуги, яких він фактично не отримував.

---

²⁷⁸ Ровенчак Т.Г. Тарифна політика – один із напрямів реформування галузі ЖКГ / Т.Г. Ровенчак // Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві. – 2013. – № 1. – С. 119–124.

²⁷⁹ Устінов Д.О. Проблеми та шляхи вдосконалення сучасної тарифної політики на послуги ЖКГ / Д.О. Устінов // Науковий вісник ЧДІЕУ № 2 (6), 2010 Регіональна економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>

При цьому сама сфера житлово-комунального господарства характеризується громіздкою та неефективною системою управління. На підприємствах галузі, з одного боку, спостерігаються дії, що збільшують собівартість наданих послуг, а з іншого – не використовуються наявні можливості економії ресурсів.

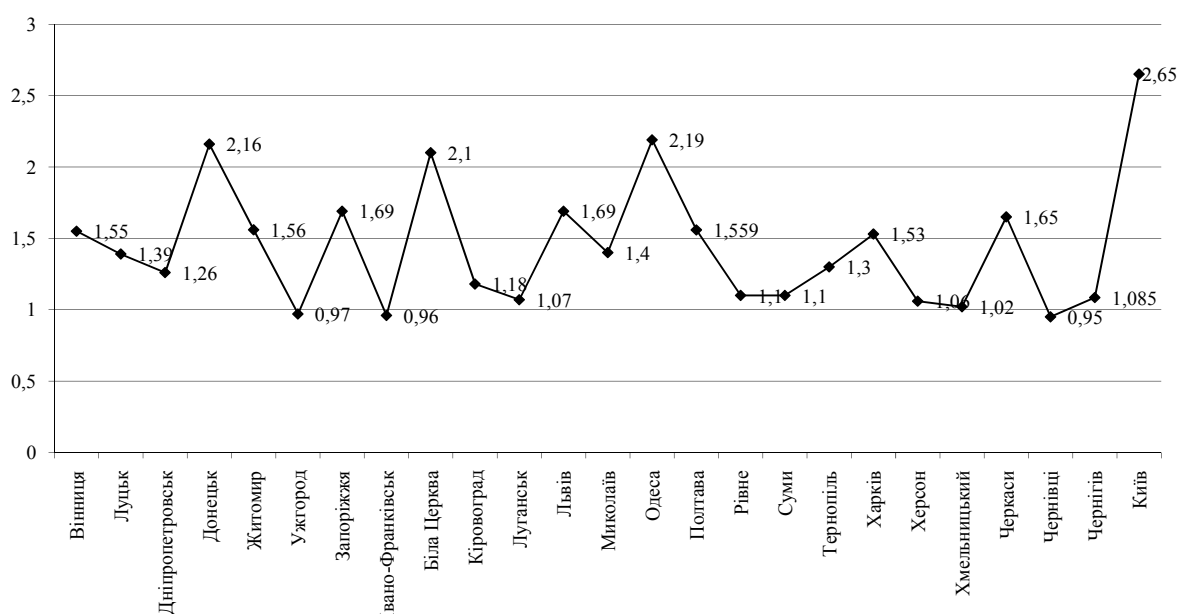

Рис. 3.9.3. Тарифи на квартплату станом на 01.08.2014 року (по регіонах)

МВФ вважає, що в Україні дуже низькі тарифи на газ для населення. Наприклад, у Румунії тарифи на газ для населення становлять близько 414 дол. за тис. м³, у Польщі – понад 600 дол. за тис. м³, а в Україні – всього 85 дол. Фахівці МВФ вважають, що попередній уряд зробив помилку, не бажаючи підвищувати тарифи на газ, і тепер новий уряд повинен це виправити.

У табл. 3.9.2 наведено дані щодо витрат домогосподарств у розрахунку на одного жителя за рік у деяких європейських країнах.²⁸⁰

²⁸⁰ Офіційний веб-ресурс Євростату [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://err.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home>

Таблиця 3.9.2

**Витрати домогосподарств у розрахунку на одного жителя
у деяких країнах Європи, євро**

Країна	2002	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Європейський Союз (28 країн)	12 280,09	12 379,03	12 651,74	12 826,34	12 984,30	13 118,08	13 046,34	12 702,89	...
Велика Британія	18 277,71	18 810,74	19 289,64	19 648,49	19 910,32	20 300,16	19 949,94	19 262,90	19 366,67
Швеція	17 984,89	18 075,79	18 290,51	18 525,15	18 699,47	18 980,84	19 079,60	19 166,73	...
Норвегія	17 259,40	17 638,26	18 415,02	18 990,20	19 747,05	20 671,98	20 726,03	20 467,43	20 886,59
Австрія	14 653,44	14 741,99	14 966,14	15 205,27	15 388,88	15 513,52	15 652,18	15 463,44	15 744,48
Німеччина	13 809,27	13 786,35	13 836,59	13 904,23	14 163,52	14 133,69	14 231,81	14 262,32	14 376,73
Франція	13 398,28	13 523,67	13 692,22	13 892,42	14 114,62	14 360,27	14 293,52	14 192,26	14 267,75
Нідерланди	13 063,71	12 996,43	13 139,23	13 275,23	13 275,46	13 563,31	13 671,26	13 234,41	...
Італія	12 846,74	12 817,92	12 803,08	12 838,00	12 954,50	12 985,95	12 758,54	12 456,77	12 533,77
Фінляндія	12 753,73	13 306,51	13 709,95	14 104,58	14 681,74	15 100,25	15 321,27	14 644,29	15 010,39
Греція	10 368,57	10 595,28	10 971,97	11 418,26	11 824,88	12 164,41	12 597,19	12 286,16	11 769,92
Іспанія	10 121,79	10 221,99	10 428,24	10 640,89	10 866,40	11 018,28	10 768,90	10 191,28	10 243,13
Португалія	8109,59	8019,93	8183,66	8257,81	8388,19	8594,58	8673,53	...	...
Словенія	6708,55	6908,74	7147,03	7380,50	7552,07	7994,69	8273,82	8146,03	8114,34
Польща	3672,96	3753,04	3933,22	4015,66	4219,00	4428,75	4682,70	4776,37	4925,39
Чеська Республіка	3539,62	3742,23	3858,25	4031,21	4239,84	4365,54	4396,67	4387,87	4421,65
Угорщина	3118,93	3339,00	3367,14	3460,08	3567,78	3562,41	3562,08	3369,80	3303,96
Естонія	3108,61	3355,16	3668,82	4014,87	4472,12	4780,01	4466,11	3847,06	3768,20
Литва	2668,29	2961,58	3274,02	3660,25	4019,38	4400,02	4581,98	3856,11	3786,43
Словаччина	2575,58	2582,23	2690,01	2849,40	3017,23	3219,32	3405,47	...	...
Латвія	2573,86	2793,95	3080,57	3407,72	4180,34	4833,49	...	...	...
Румунія	1464,30	1589,84	1843,98	2032,66	2294,10	2563,65	2790,52	2509,08	...

У середньому на одного жителя країн Європи витрати домашніх господарств за весь досліджуваний період досить стабільні і перебувають у межах 12–13 тис. євро на рік. Деякі економічно потужні країни, такі, як Австрія, Велика Британія, Німеччина, Італія, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Франція, Швеція, перевищують цей показник. Слід також вказати на значний розрив у рівні витрат на одного жителя. У 2012 році кожен британець витрачав 19 262,9 євро, а на кожного жителя Румунії припадало 2509,08 євро, що у 5 разів менше. Однак цей розрив має тенденцію до скорочення, про що свідчить ряд його значень: 2002 – 12,5 раза; 2005 – 11,8; 2007 – 10,5; 2008 – 9,7; 2009 – 8,7; 2010 – 7,9; 2011 – 7,2 раза.

У табл. 3.9.3 наведено частку витрат за статтею 04 КІЩ²⁸¹ (житлові послуги, вода, електроенергія, газ та інші види палива) у структурі витрат домогосподарств деяких країн Європи. За весь досліджуваний період у середньому у структурі витрат домогосподарств Європи частка за статтею 04 КІЩ (житлові послуги, вода, електроенергія, газ та інші види палива) перебував у межах 21–22%.

Таблиця 3.9.3

Частка видатків за статтею 04 КІЩ (житлові послуги, вода, електрика, газ та інші види палива) у структурі витрат домогосподарств деяких країн Європи, %

Країна	2002	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Європейський Союз загалом (28 країн)	21,33	21,53	21,49	21,48	21,36	21,18	21,58	22,02	22,00
Швеція	26,72	26,41	25,71	25,06	24,41	23,92	24,04	24,20	23,94
Фінляндія	24,47	23,73	23,34	22,90	22,39	21,87	21,72	23,07	22,69
Франція	22,73	22,84	22,75	22,53	22,31	21,97	22,25	22,39	22,47
Естонія	20,81	19,95	19,06	18,00	17,39	17,11	17,83	20,43	21,35
Німеччина	23,44	23,95	23,87	23,89	23,59	23,35	23,67	23,62	23,72
Румунія	22,87	22,47	21,66	21,27	20,74	22,78	22,14	23,49	...
Словаччина	20,99	21,49	21,85	20,77	19,66	18,46	17,39	...	...
Польща	23,70	23,46	23,10	23,75	23,27	22,40	21,88	22,35	22,15
Латвія	22,37	20,86	19,85	19,58	18,15	17,87	...	...	...
Чехія	21,60	21,42	21,36	21,04	20,12	19,84	19,79	20,31	19,90
Нідерланди	20,43	20,85	20,82	20,72	20,82	20,32	20,44	21,10	...
Норвегія	19,58	19,20	18,77	18,64	18,19	17,66	17,85	18,34	18,32
Австрія	19,54	19,66	19,66	19,72	19,59	19,13	19,47	19,36	19,20
Словенія	18,64	18,34	18,26	18,15	17,96	17,25	17,16	18,15	18,17
Італія	18,32	18,53	18,58	18,60	18,26	18,08	18,49	18,99	18,96
Угорщина	17,78	18,05	17,93	17,67	17,43	17,02	17,20	17,83	18,05
Англія	17,15	17,16	17,12	16,77	16,49	16,24	16,60	16,79	16,98
Литва	17,10	15,01	14,19	12,98	12,10	10,58	10,53	11,50	11,54

²⁸¹ Класифікатор кодів індивідуального споживання за цілями. Цей класифікатор припускає, що всі витрати домашніх господарств належать до індивідуального споживання і діляться на 12 груп відповідно до цілей, на які ці витрати призначені.

Закінчення табл. 3.9.3

Країна	2002	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Греція	15,67	15,67	15,49	15,23	15,62	15,48	15,42	16,15	17,14
Іспанія	15,77	15,99	15,93	15,95	16,04	16,18	16,69	17,82	18,05
Португалія	12,19	11,98	11,36	10,91	10,36	10,30	10,34	...	...

Німеччина, Польща, Швеція, Фінляндія і Франція перевищували цей показник в усі роки досліджуваного періоду, а Естонія, Румунія, Словаччина і Латвія – в окремі періоди. Найменшу частку витрати на житлово-комунальне господарство займають у структурі витрат жителів Португалії, найбільшу – Швеції. При цьому співвідношення максимальної частки до мінімальної перебуває в межах 2,1–2,3 за весь досліджуваний період.

У табл. 3.9.4 наведено результати розрахунку рівня оплати житлових послуг, води, електроенергії, газу та інших видів палива в розрахунку на одного жителя в євро за рік, виконані в середньому для країн Євросоюзу та України.

Таблиця 3.9.4

**Рівень оплати житлових послуг, води, електроенергії,
газу та інших видів палива в розрахунку
на одного жителя, євро**

Рік	Євросоюз (28 країн)		Україна
	статті 4.1-4.5 КІПЦ	статті 4.3-4.5 КІПЦ	
2005	2664,84	807,65	58,26
2007	2718,76	829,82	60,73
2008	2754,94	840,14	75,19
2009	2773,49	842,27	100,88
2010	2778,92	825,20	125,23
2011	2815,67	845,48	141,15
2012	2797,34	818,64	109,94
2013	2815,73	823,21	127,70

Привертає увагу те, що на кожного жителя України ці витрати істотно нижчі за середні витрати жителів Євросоюзу. В Україні ці витрати представлені показником сукупних витрат (в гривнях) у розрахунку на одне домогосподарство на місяць, що в 2013 р. сформовано на рівні 9,3%. Витрати на рік за статтею 04 КІПЦ визначено на рівні 127,7 євро.

Сучасна практика встановлення тарифів не відповідає реальним умовам фінансування галузі, якості послуг та споживчих переваг. Формування тарифів на основі фактичних витрат за попередній період і використання застарілих, що не відповідають сучасним вимогам, норм та нормативів не тільки не стимулює, а й практично унеможлиблює залучення інвестиційних ресурсів, оскільки величина тарифу не відповідає реальним витратам підприємств і не забезпечує його необхідного виробничого потенціалу.

Згідно з розрахунками МВФ, в 2018 р. Україна купуватиме газ за ціною майже 341 дол. за тис. м³, а українці платитимуть за нього приблизно 400 дол. Складно порахувати, скільки це буде у гривнях, оскільки курс гривні, як вважає МВФ, буде постійно змінюватись, але навіть із поточним курсом гривні це близько 4400 грн за тис. м³ газу.

МВФ вважає, що зростання тарифів на газ істотно не вплине на витрати українців. Згідно з його розрахунком, якщо нині витрати на оплату послуг ЖКГ у структурі витрат становлять приблизно 5–7%, то після того, як відбудеться підвищення, витрати будуть на рівні 11–13%. Для забезпечення соціально незахищених верств населення очікується, що уряд України організує систему компенсації вартості тарифів ЖКГ. За розрахунками фахівців МВФ, скористатися компенсаціями зможуть 4,5 млн, або 30% всіх домогосподарств в Україні. За результатами 2013 р. в Україні тільки 7,5% сімей отримували компенсацію за тарифами ЖКГ. При цьому вважають, що з держбюджету щорічно потрібно буде надавати у вигляді компенсації близько 3 млрд грн, або 55 грн на одну сім'ю на місяць. Нині компенсацію за послуги ЖКГ отримує близько 1,3 млн родин, середній розмір її

становить 206 грн. Але забезпечити такий великий розмір компенсації за тарифами ЖКГ буде складно, якщо кількість охочих отримувати компенсацію збільшиться як мінімум в 3,4 рази. У цьому разі з держбюджету потрібно буде надавати не 3, а майже 9 млрд грн. А це проблематично в умовах економії витрат держбюджету. Незважаючи на те, що сума компенсацій за тарифи ЖКГ поки що розраховується за старими обсягами, держбюджет не компенсував підприємствам теплокомуненерго близько 0,5 млрд грн. Тож компенсації можна збільшити, але тоді формуватиметься дефіцит уже за боргами перед теплокомуненерго.

Не зрозуміло, наскільки населення України буде сумлінно і своєчасно оплачувати послуги ЖКГ за новими тарифами. Згідно з офіційними даними, за 1 квартал 2014 року населення України на задовільному рівні розраховувалося за послуги постачання газу, загальна сума заборгованості з оплати становила 5% нарахованих сум. Що стосується оплати послуг опалення, то борги тільки за перший квартал 2014-го становили майже 15% неоплачених рахунків. Загальний борг за послуги ЖКГ становив близько 13 млрд грн за минулі періоди. Тому МВФ і вимагає від українського уряду підвищити платіжну дисципліну з оплати послуг ЖКГ. Інакше всі розрахунки з ліквідації дефіциту НАК «Нафтогаз України» так і залишаться розрахунками.

Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки: наявна тарифна політика у сфері ЖКГ, яку проводить держава в останні десятиріччя, дуже дорого коштує і державному бюджету, і суспільству загалом. Крім того, сьогодні невирішеність проблем у цій галузі гальмує запровадження в Україні широкої програми енергозбереження та енергоефективності, перешкоджає співпраці нашої країни з МВФ і, відповідно, стримує залучення фінансових ресурсів зі світових фінансових ринків. Через надзвичайну соціальну чутливість до тарифів на ЖКП розв'язання наявних завдань заго-струється з кожним днем.

На даний момент існують статистично значущі відмінності середнього рівня витрат на оплату послуг ЖКГ у структурі витрат домогосподарств країн Європи та України. Населення України не звикло до ощадливого використання енергетичних та інших ресурсів, як наслідок – низькі ціни, нестача приладів обліку, недосконала система соціальної підтримки малозабезпечених. Подальше штучне стримування зростання тарифів на ЖКП – хибний шлях, що загострюватиме наявні в країні проблеми.

За умов низьких цін (тарифів) на ЖКП будь-які програми підвищення енергоефективності стають довгоокупними (в економічно розвинених країнах їх окупність становить 3–7 років, у нашій – 20–25 років).

Нинішня система державної підтримки підприємств ЖКГ (дотування вартості природного газу, відшкодування різниці в тарифах, точкові вливання в окремі підприємства галузі, списання боргів) антистимулююча, і створює сприятливі умови тільки для тих, кого цілком влаштовує ситуація, що склалася. Досі в Україні загалом та у ЖКГ зокрема не визначено пріоритетів, критеріїв та механізмів надання бюджетної підтримки у довгостроковій перспективі, що призводить до неефективного використання державних коштів. Неефективна тарифна політика та брак механізмів фінансової участі держави (муніципалітетів) у проектах державно-приватного партнерства лишаються основними перешкодами залучення приватного бізнесу до модернізації систем життєзабезпечення.

В умовах сучасної економічної кризи та загострення проблеми старіння населення суттєво зростає соціальне навантаження на ринок праці, створюючи проблеми з поповненням Пенсійного фонду. «Старіючі» держави, до яких належить і Україна, можуть опинитися в ситуації неспроможності виплат пенсій громадянам похилого віку і надання соціальної допомоги.

Пенсійна реформа – одна з найбільш нагальних для України, оскільки соціальна політика держави, частиною якої є система пенсійного забезпечення, надзвичайно неефек-

тивна. За часткою державних видатків на соціальні потреби у ВВП Україна перебуває на рівні найбільш соціально орієнтованих країн Європи – Фінляндії, Швеції, Франції, утім, має незрівнянно нижчу ефективність цих видатків.

Неефективність української пенсійної системи пояснюється її невідповідністю сучасним демографічним, соціальним, економічним і політичним реаліям²⁸². В узагальненому вигляді необхідність пенсійної реформи зумовлена такими факторами:

1. Демографічна ситуація – збільшення частки пенсіонерів у загальній структурі населення внаслідок старіння нації. Кількість людей, що сплачують внески до Пенсійного фонду, постійно зменшується. Співвідношення працюючих та пенсіонерів невпинно вирівнюється: у 2013 році 14 млн працюючих утримували 13,76 млн пенсіонерів, у 2014 р. – 1:1 (в Німеччині 1:0,39, у Франції 1:0,35, у Росії 1:0,52). Внаслідок поступового скорочення поколінь, що вступають у працездатний вік (в ЄС до періоду працездатності належить віковий проміжок 15–64 років), навантаження особами похилого віку зростатиме випереджальними темпами. До 2050 р. загалом у ЄС-27 співвідношення кількості осіб віком 65 років і старших та населення віком 15–64 років збільшиться вдвічі – з теперішніх 25,4% до 50,4%. В Україні це співвідношення зросте з 23,3% до 38,2%.²⁸³

2. Соціальна несправедливість, яка характеризується високими пенсійними внесками при низьких розмірах пенсій. По-перше, низький рівень пенсій, що змушує багатьох пен-

---

²⁸² Свенціцькі М. Демографічні та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні: прогноз-2050 / М. Свенціцькі, Л. Ткаченко, І. Чапко. – К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. – 72 с.

²⁸³ Global Aging 2010: An Irreversible Truth, Standard & Poor's, 2010 (Глобальне старіння населення 2010 р.: незаперечна істина», Standard & Poor's, 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www2.standardandpoors.com/spf/pdf/media/global_aging_100710.pdf

сіонерів продовжувати працювати після досягнення пенсійного віку. По-друге, високе податкове навантаження на працівників та працедавців породжує проблему легалізації тіньового сектору та доходів населення. Витрати на пенсійне забезпечення в 2009 р. досягли 18,1% ВВП, в 2010 р. – 17,6% ВВП (табл. 3.9.5).

Таблиця 3.9.5

**Витрати на пенсійне забезпечення різних країн,
(% ВВП)**

Роки	Країни								
	Україна	Німеччина	Франція	Велика Британія	США	Нідерланди	Данія	Росія	Польща
2000	8,7	8,8	10,5	5,5	5,1	5,3	7,1	4,7	8,5
2005	12,0*	9,2	10,9	5,9	5,2	5,5	7,3	н/д	9,3
2010	17,6	10,2	13,5	6,7	4,9	6,5	9,4	9,4	10,8
2020	15,2	10,5	13,6	6,9	5,3	7,8	10,6	10,8	9,7
2030	18,8	11,5	14,2	7,6	6,0	9,3	10,6	14,0	9,4
2040	20,9	12,1	14,4	8,0	6,0	10,3	10,4	15,4	9,2
2050	24,2	12,3	14,2	8,1	5,7	10,3	9,6	18,8	9,1

н/д – немає даних

* дані за 2004 р., Інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ

Джерело: ^{284, 285, 286}

²⁸⁴ Євростат, база даних в мережі Інтернет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database

²⁸⁵ База даних соціальних видатків ОЕСР, SOCX [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=SOCX_AGG

²⁸⁶ Global Aging 2010: An Irreversible Truth, Standard & Poor's, 2010 (Глобальне старіння населення 2010 р.: незаперечна істина, Standard & Poor's, 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www2.standardandpoors.com/spf/pdf/media/global_aging_100710.pdf

Пенсійний фонд має дефіцитний бюджет та щороку отримує додаткове фінансування з державного бюджету: у 2009 р. дефіцит бюджету Пенсійного фонду становив 30 млрд грн, в 2010 – 34 млрд грн, в 2011 – приблизно 21 млрд грн, в 2012 р. – 9,7 млрд грн.²⁸⁷

3. Вплив політичної ситуації – проведення пенсійної реформи в Україні є також однією з умов співпраці України з Міжнародним валютним фондом. Надання Україні кредиту від Міжнародного валютного фонду (МВФ) передувало розроблення списку реформ, які, в тому числі, стосувалися підвищення пенсійного віку і ліквідації інституту спеціальних пенсійних допомог. Крім того, уряд України взяв на себе чіткі та конкретні зобов'язання щодо проведення пенсійної реформи згідно з Меморандумом з МВФ:

- підвищення мінімального необхідного страхового періоду з 5 до 15 років;
- поступове підвищення пенсійного віку для жінок із 55 до 60 років;
- продовження на 10 років стажу роботи, необхідного для отримання пенсійних виплат у повному обсязі.

Другий транш кредиту МВФ надавав за умови проведення економічних реформ (пенсійної, грошової, податкової). Частину коштів від другого траншу витрачено на поповнення валютних резервів НБУ; іншу частину – на проведення вартісних реформ. Другий транш цього кредиту на 1,5 млрд дол. рада директорів МВФ надала Києву в грудні, і після цього через відсутність прогресу у виконанні умов програму кредитування було призупинено.

Отримані перші два транші кредиту вплинули не тільки на економіку країни, а й на її населення – було проведено зміни в Пенсійному законодавстві (збільшення пенсійного віку).

---

²⁸⁷ Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=195037&cat_id=94750

Прийняття пенсійної реформи – одна з вимог МВФ для продовження програми stand-by на суму близько 16 млрд дол., яку було погоджено 29 липня 2010 р. Через невиконання Україною запланованих етапів навесні 2011 р. не було отримано третього траншу кредиту (1,5 млрд дол.).

Тобто пенсійна реформа – сувора необхідність для нашої країни. Подальшими наслідками відмови від реформи системи пенсійного забезпечення України можуть стати:

1) банкрутство Пенсійного фонду: дефіцит Пенсійного фонду 2010 року становив 14% його обсягу та надалі зростає;

2) несвоєчасна виплата пенсій через брак коштів у Пенсійному фонді та державному бюджеті;

3) ненадання МВФ чергового траншу в рамках програми співпраці, що створить загрозу для виконання державного бюджету, фінансової та монетарної стабільності, погіршить кредитний рейтинг та обмежить можливості для залучення коштів і урядом України, й іншими агентами.

Пенсійну реформу в Україні було розпочато ще 2004 року з ухваленням законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»²⁸⁸ і «Про недержавне пенсійне забезпечення».²⁸⁹ Вона полягає в переході від нинішньої солідарної до трирівневої пенсійної системи.

Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності й субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду. Отже, кошти першого рівня формуються за рахунок внесків працюючих громадян та їхніх роботодавців і спрямовуються на виплату пенсій теперішнім пенсіонерам. Але у реформованій солідарній системі діє персоніфікований

---

²⁸⁸ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>

²⁸⁹ Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1057-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>

облік заробітку та сплати страхових внесків і страхового стажу, що безпосередньо впливає на розмір пенсії. Керування коштами солідарної системи здійснює Пенсійний фонд України.

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб’єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом. Формування коштів накопичувальної системи пенсійного страхування відбуватиметься за рахунок спрямування частини обов’язкових внесків до єдиного Накопичувального фонду для їх обліку та накопичення на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян. Функції акумулювання, адміністрування та зберігання розподілено серед учасників цього рівня: Накопичувальним фондом (потім недержавними пенсійними фондами), компаніями з управління активами та банками-зберігачами. Таким чином, після досягнення пенсійного віку громадяни отримуватимуть виплати як із солідарної системи, так і з Накопичувального фонду (недержавного пенсійного фонду). Запровадження загальнообов’язкової накопичувальної системи пенсійного страхування (другий рівень пенсійної системи) було заплановано на 2007 рік, потім перенесено на 2009, але практично не відбулося досі.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їхніх об’єднань у формуванні пенсійних накопичень для отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Згідно з чинним законодавством, недержавне пенсійне забезпечення здійснюють: недержавні пенсійні фонди (НПФ) шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами та вкладниками таких фондів; страхові організації

шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду; банківські установи шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, гарантованої Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

Нині повноцінно функціонує лише солідарна пенсійна система. Державну накопичувальну досі не запроваджено, а недержавна накопичувальна перебуває на зародковій стадії. Слід зазначити, що пенсійне забезпечення у різних державах (США: солідарна система – 45%, накопичувальна – 13%; НПФ – 42%; Нідерланди: солідарна система – 50%, накопичувальна – 40%, НПФ – 10%; Україна: солідарна система – 99,99%, НПФ – 0,01%) свідчить, що Україна – єдина держава, яка використовує солідарну систему на 99,99% (табл. 3.9.6).

Таблиця 3.9.6

Структура пенсійної системи різних країн, %

Країна	Рівень 1	Рівень 2	Рівень 3	Всього
Франція	51	34	15	100
Нідерланди	50	40	10	100
Швейцарія	42	32	26	100
Великобританія	65	25	10	100
США	45	13	42	100
Україна	99,99	0,0	0,01	100

Джерело: ^{290, 291}

І саме це викликало необхідність реформування пенсійної системи та пошуку інших джерел для фінансування пенсійних виплат. Основна дилема пенсійної реформи – необхідність спрямувати частину відрахувань до Пенсійного фонду із солідарної до накопичувальної пенсійної системи.

²⁹⁰ Євростат, база даних в мережі Інтернет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database

²⁹¹ База даних соціальних видатків ОЕСР, SOCX [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=SOCX_AGG

Це означатиме скорочення рівня надходжень до солідарної пенсійної системи, що за умов дефіциту Пенсійного фонду потребуватиме додаткових видатків з державного бюджету.

Найбільш позитивною рисою накопичувальної системи – можливість отримувати страхові внески після досягнення пенсійного віку в оптимальному варіанті (щомісячно, щоквартально або одразу всю суму накопичувальних коштів), а також їх отримання нащадками в разі смерті застрахованої особи.

Упровадження накопичувальної системи в Україні дасть змогу урізноманітнити джерела доходів майбутніх пенсіонерів і забезпечити вищий рівень пенсій. Для механізму функціонування накопичувальної системи, виходячи з досвіду інших країн, доцільно створювати накопичувальні фонди та прописати процедуру акумулювання коштів між Пенсійним та накопичувальними фондами.

Що стосується системи недержавного пенсійного забезпечення, то на сьогодні в Україні темпи її запровадження блокуються внаслідок таких факторів:

- брак чіткого механізму реалізації накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- психологічний бар'єр і нестача довіри населення до недержавних установ як засобу накопичення і збереження своїх коштів.

Запровадження системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні матиме суттєві позитивні наслідки:

- підвищення рівня життя пенсіонерів і забезпечення стабільності пенсійної системи;
- скорочення заборгованості Пенсійного фонду перед державним бюджетом;
- створення істотного джерела підтримки соціальних стандартів і засобу накопичення внутрішніх інвестиційних ресурсів, необхідних для розвитку національної економіки.

Документ, де визначено офіційне бачення владою мети пенсійної реформи, – Програма економічних реформ. Згідно з нею, мета реформи пенсійної системи – посилення

соціального захисту осіб, які втратили працездатність, забезпечення гідного рівня їхнього життя в результаті стійкого розвитку пенсійної системи на засадах збалансованості інтересів пенсіонерів і громадян, які працюють.

У Програмі економічних реформ передбачено такі основні етапи впровадження пенсійної реформи (табл. 3.9.7).

Таблиця 3.9.7

Етапи впровадження пенсійної реформи в Україні

№ пор.	Етапи	Передбачені заходи
1	I етап (до кінця 2010 р.)	– запровадження фіксованого розміру пенсійного внеску для суб'єктів підприємницької діяльності, які працюють за спрощеною системою оподаткування; – обмеження максимальних пенсій
2	II етап (до кінця 2012 р.)	– створення стимулів для пізнішого виходу на пенсію й збільшення мінімальної тривалості страхового стажу для отримання пенсії за віком; – скасування необґрунтованих пільг щодо дострокового виходу на пенсію й зі сплати внесків; – початок поступового вирівнювання пенсійного віку жінок і чоловіків; – запровадження єдиного соціального внеску; – поступовий перерозподіл ставки внеску на пенсійне страхування від роботодавця до працівника; – запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; – запровадження обов'язкових корпоративних пенсійних схем для фінансування дострокових і спеціальних пенсій для особливих категорій професій, пов'язаних з ризиком для життя
3	III етап (до кінця 2014 р.)	– завершення переходу до сплати внесків на пенсійне страхування у повному обсязі всіма категоріями платників; – створення механізмів розвитку недержавного пенсійного страхування

Програма економічних реформ для реформування системи пенсійного забезпечення передбачає такі сновні кроки:

Нормативно-правові:

- підвищити мінімальну тривалість страхового стажу для отримання пенсії за віком з нинішніх 5 до 15 років;
- стимулювати пізніший вихід на пенсію через збільшення коефіцієнта обліку кожного року наднормативного стажу або відстрочення виходу на пенсію;
- скоротити пільги щодо дострокового виходу на пенсію й зі сплати внесків;
- вирівняти пенсійний вік для жінок і чоловіків;
- наблизити пенсійний вік до європейських стандартів (65 років) для учасників II рівня пенсійної системи.

Інституційні:

- передання Пенсійному фонду України функцій збирання й адміністрування коштів II рівня пенсійної системи, ведення системи єдиних пенсійних рахунків;
- забезпечення можливості залучення приватних компаній для управління активами й спрямування внесків II рівня до недержавних пенсійних фондів за бажанням і вибором застрахованих осіб;
- диверсифікація схем приватного недержавного пенсійного страхування.

Фінансові:

- звільнити солідарну систему від не властивих їй видатків (зокрема на фінансування дострокових і пільгових пенсій);
- обмежити максимальний розмір пенсій, які виплачують із солідарної системи;
- поступово перерозподіляти частку внеску на пенсійне страхування від роботодавця до працівника;
- запровадити єдиний соціальний внесок.

Отже, трирівнева пенсійна система дасть змогу розподілити між трьома її складовими ризики, пов'язані зі змінами в демографічній ситуації (до чого більш чутлива солідарна система) та з коливаннями в економіці й на ринку капіталів (що більше відчувається у накопичувальній системі). Такий

розподіл ризиків дасть змогу зробити пенсійну систему фінансово більш збалансованою та стійкою, що застрахує працівників від зниження загального рівня доходів після виходу на пенсію і є принципово важливим та вигідним для них. Слід зазначити, що передбачені заходи хоч і взаємопов'язані, але суттєво різняться залежно від рівня її складових.

Реформа солідарної системи передбачає такі заходи:

1. Охоплення системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування всіх громадян, які працюють (у тому числі і тих, що забезпечують себе роботою самостійно, а також найманих працівників у приватному секторі економіки).

2. Запровадження нової формули нарахування пенсій, що передбачає розширення періоду врахування заробітку під час визначення розмірів пенсій (на підставі даних системи персоніфікованого обліку внесків), зарахування до страхового стажу періодів, за які сплачено страхові внески, і ставить майбутній розмір пенсії у залежність від величини заробітку, з якого сплачувались пенсійні внески, і страхового стажу, протягом якого вони сплачувались.

3. Розмежування джерел фінансування пенсій, призначених за різними пенсійними програмами. На першому етапі – розмежування джерел фінансування з державним бюджетом, а на другому – поступове переведення фінансування дострокових пенсій (за списками № 1 і № 2) інших категорій підвищених пенсій у систему недержавних пенсійних фондів з обов'язковим відрахуванням до них пенсійних внесків від відповідних роботодавців.

4. Економічне стимулювання громадян до виходу на пенсію у більш пізньому віці без законодавчого підвищення пенсійного віку.

5. Фінансування з державного бюджету дефіциту коштів в рамках солідарної системи у разі його виникнення.

6. Поступове запровадження системи управління Пенсійним фондом на основі паритетного представництва сторін соціального партнерства (представників держави, роботодавців та працівників).

Так, перший рівень – система пенсійних виплат, внески до якої сплачують усі громадяни, які працюють, та їхні роботодавці. За рахунок цих коштів і виплачують страхові пенсії та встановлюють мінімальний рівень пенсійних виплат пенсіонерам. Особам, які мають малий страховий стаж та/або розмір заробітку, з якого сплачувались страхові внески, отже низькі розміри пенсій, передбачається надання цільової соціальної допомоги, що дасть змогу забезпечити їм доходи на рівні мінімальних соціальних стандартів в Україні, які встановлюються, виходячи з реальних фінансових можливостей державного бюджету та Пенсійного фонду. У реформованій солідарній системі розмір пенсії залежить від розміру заробітної платні, з якої сплачувалися страхові внески, і страхового стажу, протягом якого вони сплачувалися, що досягається шляхом звільнення Пенсійного фонду від здійснення не властивих йому виплат (розмежування джерел фінансування виплати пенсій, призначених за різними пенсійними програмами) та впровадження системи персоніфікованого обліку відомостей про заробіток та сплату страхових внесків, на основі даних якої призначаються і виплачуються пенсії. Ведення та обслуговування такої системи здійснює Пенсійний фонд України.

Створення другого рівня пенсійної системи означатиме запровадження в нашій країні системи загальнообов'язкового накопичувального пенсійного страхування.

Суть такої системи полягатиме у тому, що частина обов'язкових внесків до пенсійної системи (загальний рівень пенсійних відрахувань залишиться незмінним) накопичуватиметься у єдиному Накопичувальному фонді і обліковуватиметься на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які сплачуватимуть такі внески. Ці кошти інвестуватимуться в економіку країни для отримання інвестиційного доходу і захисту їх від інфляційних процесів. Управління пенсійними коштами здійснюватимуть компанії з управління активами (для яких ця діяльність професійна і буде ліцензуватися), обраними на конкурсній (тендерній

основі). Під час інвестування пенсійних активів компанії діятимуть згідно з вимогами законів щодо напрямів інвестування, ринків, на яких можна буде здійснювати інвестиції, і вимог щодо диверсифікації (вкладання коштів у різні напрями) інвестиційних вкладень. Безпосереднє зберігання пенсійних активів здійснюватиме банківська установа-зберігач, яка нестиме відповідальність за цільове використання цих активів. Кошти, що обліковуватимуться на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, будуть власністю цих громадян, і вони зможуть скористатись ними після досягнення пенсійного віку. Виплати з Накопичувального фонду здійснюватимуть додатково до виплат із солідарної системи.

Введення другого рівня пенсійного страхування дасть змогу:

- збільшити загальний розмір пенсійних виплат завдяки отриманню інвестиційного доходу (сукупний середній розмір пенсійних виплат із солідарної та обов'язкової накопичувальної системи очікується на рівні 55–60 відсотків середньої заробітної плати в Україні, а нині такі виплати становлять близько 35 відсотків);

- посилити залежність розміру пенсії від трудового внеску особи, отже посилити зацікавленість громадян та їхніх роботодавців у сплаті пенсійних внесків;

- зменшити податковий тиск на фонд оплати праці роботодавців за рахунок перерахування частини обов'язкових пенсійних внесків до Накопичувального фонду, що здійснюватиметься із заробітку працівника;

- успадковувати кошти, обліковані на персональному пенсійному накопичувальному рахунку, родичам застрахованої особи;

- створити потужне джерело інвестиційних ресурсів для зростання національної економіки;

- розподілити ризики виплати низьких розмірів пенсій між першим та другим рівнем пенсійної системи і так застрахувати майбутніх пенсіонерів від негативних демографічних тенденцій та коливань в економічному розвитку держави;

– підвищити ефективність управління системою пенсійного забезпечення за рахунок передачі недержавним компаніям функції управління пенсійними активами.

Упроваджуватися другий рівень буде лише після формування необхідних економічних передумов та створення відлагодженої й ефективної системи державного нагляду та регулювання у цій сфері, а також необхідної інфраструктури.

Законопроектами також передбачається, що, починаючи з 2018 року, громадянам буде надано право за їхнім бажанням перевести їхні обов'язкові пенсійні заощадження з Накопичувального фонду до обраного ними недержавного пенсійного фонду (тобто на третій рівень). Це дасть змогу застрахованим особам самостійно вирішувати, яка інвестиційна політика найбільш прийнятна для інвестування їхніх пенсійних заощаджень, отже більшою мірою впливати на розмір своєї майбутньої пенсії.²⁹²

Систему недержавного пенсійного забезпечення (третій рівень пенсійної системи) створено для формування додаткових пенсійних заощаджень за рахунок добровільних внесків фізичних осіб і роботодавців. Недержавне пенсійне забезпечення, як передбачено законодавством, здійснюють:

– НПФ шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками таких фондів;

– страхові організації шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду;

– банківські установи шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

---

²⁹² Мамченко Н. Пенсионная реформа набирает обороты / Н. Мамченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.prostopravo.com.ua/pensiya/stati/pensionnaya_reforma_nabiraet_oboroty

Вивчення досвіду реформування пенсійних систем у різних країнах показує доцільність переходу до багаторівневості, що дає змогу розподілити ризики демографічні та фінансові. Мета проведення реформ систем пенсійного забезпечення – фінансова збалансованість та стійкість пенсійної системи для збереження гідного рівня доходу громадян після виходу на пенсію.

На сьогодні у відносинах України з ЄС чинні два основоположні документи, якими регулюється співпраця сторін у пенсійній сфері: Угода про партнерство та співробітництво (УПС) і Порядок денний асоціації Україна – ЄС (ПДА).

Загальні рамки співпраці з ЄС під час здійснення пенсійної реформи визначено п.1 статті 51 УПС, що містить зобов'язання України вживати «заходів для забезпечення того, щоб її законодавство поступово гармонізовано із законодавством Співтовариства», а також статтею 71, у якій зазначено, що сторони приділятимуть «особливу увагу співпраці в галузі соціального захисту, яка включає співпрацю у плануванні та здійсненні реформ у системі соціального захисту в Україні». У розділі 4 «Економічне співробітництво» ПДА міститься положення щодо «обміну найкращим досвідом ЄС і держав – членів ЄС щодо реформи пенсійної системи з метою покращення стабільності пенсійної системи України».

Зважаючи на взяті Україною зобов'язання щодо поступової гармонізації власного законодавства із законодавством ЄС, реформована пенсійна система України має відповідати спільному підходу до формування політики у сфері пенсійного забезпечення, який розробляє ЄС. Нині система пенсійного забезпечення не належить до гармонізованих сфер законодавства ЄС. Спільне для пенсійних систем більшості країн ЄС – наявність солідарного та накопичувального компонентів. Водночас у ЄС чинні директиви, що визначають вимоги до окремих аспектів функціонування систем пенсійного забезпечення держав – членів ЄС, зокрема Директива

79/7/ЕЕС щодо прогресивного застосування принципів рівності чоловіків і жінок у сфері соціального захисту. Крім того, в липні 2010 року Європейська комісія опублікувала книжку «У напрямку до адекватної, сталої та безпечної європейської пенсійної системи», якою було розпочато процес публічних консультацій з усіма зацікавленими сторонами щодо вироблення спільного підходу до формування політики ЄС у сфері пенсійного забезпечення.

Серед міжнародних організацій і проектів, що займаються питаннями пенсійної реформи в Україні, найактивніші та найвпливовіші – Світовий банк, Програма розвитку ООН в Україні та проекти Агентства США з міжнародного розвитку, зокрема «Розвиток ринків капіталу» та «Розвиток фінансового сектору». Де-факто вони представляють інтереси євроатлантичної спільноти, зацікавленої в демократичній і розвиненій Україні як надійному політичному та торговельному партнері.

Міжнародні проекти/організації загалом підтримують наміри уряду провести пенсійну реформу, оскільки це одна з важливих умов оздоровлення державних фінансів України. Способи впливу на позицію уряду, які використовують міжнародні проекти/організації, – консультування та адвокація. Експерти розробляють рекомендації для уряду, які потім широко оприлюднюють у публікаціях, засоби масової інформації, на публічних заходах. Зокрема ще 2008 року було представлено звіт Аналітично-дорадчого центру Блакитної стрічки Програми розвитку ООН в Україні «Пенсійна реформа: виклик для України». Проект Агентства США з міжнародного розвитку «Розвиток фінансового сектору» адмініструє веб-сайт «Пенсійна реформа в Україні». Участь у робочих групах при Комітеті економічних реформ дає представникам міжнародних організацій проектів змогу безпосередньо подавати свої рекомендації членам уряду.

Основний вплив пенсійної реформи на економіку країни має відбуватися через упровадження в дію другого рівня пенсійної системи. Кошти, які акумулюватимуться на цьому

рівні, будуть інвестовані в економіку країни для збереження від інфляції та отримання інвестиційного доходу. Розміщення пенсійних активів законодавчо покладено на компанії з управління активами, які підберуть на конкурсній основі згідно з визначеними вимогами: має власний капітал у розмірі не менш як 25 мільйонів гривень та досвід роботи з управління активами інституційних інвесторів не менше п'яти років.²⁹³

Пенсійні активи накопичуватимуться та примножуватимуться мінімум 25–30 років та створюватимуть необхідні для України довгострокові інвестиційні ресурси для економічного зростання. Таким чином, із запровадженням функціонування другого рівня пенсійної системи саме в цьому сегменті розпочнуть акумулюватися значні довгострокові фінансові ресурси.

Згідно з прогнозом, зробленим у межах проекту USAID FINREP,²⁹⁴ суми внесків до другого рівня пенсійної системи досягнуть 25,5 млрд грн на 2018 рік. Рівень розвитку недержавних пенсійних фондів у світі свідчить про їх значний інвестиційний потенціал: активи НПФ в Чехії – 4,6% ВВП, в Угорщині – 13,1% ВВП, Польщі – 13,5%, Данії – 43%, США – 67,8%, Нідерландах – 130% ВВП.

Основними вкладниками внесків до недержавних пенсійних фондів в Україні є юридичні особи, на них припадає 95,5% усіх здійснених внесків (1,02 млрд грн). Причини цього – низький рівень інформованості щодо діяльності недержавних пенсійних фондів, невисокий рівень довіри до них, недостатній рівень доходів громадян. У більшості країн та в Україні зокрема вже усвідомили, що без залучення коштів домогосподарств неможливий розвиток ринку капіталів та забезпечення сталого економічного зростання.

²⁹³ Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 8 липня 2011 р. № 3668-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>

²⁹⁴ Аналіз пропонованої обов'язкової накопичувальної системи : Проект розвитку фінансового сектору, USAID, лютий 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.finrep.kiev.ua/download/pillar2paper_parliamenthearings_feb2011_ua.pdf

Але без усунення факторів, що нині стримують ефективніше використання інвестиційного потенціалу недержавних пенсійних фондів (та інших інституційних інвесторів), розгляд накопичень другого рівня як джерела коштів для майбутнього забезпечення економічного зростання країни неможливий. Низька якість фінансових інструментів, доступних для формування інвестиційних портфелів інституційних інвесторів, впливає безпосередньо на якість їхніх активів.

Важливий аналіз теперішньої структури активів недержавних пенсійних фондів, тому що це відображає стартові умови для інвестування пенсійних активів модифікованої пенсійної системи після запровадження другого рівня.

Зіставлення фактичної структури активів недержавних пенсійних фондів та законодавчих норм, що регламентують цю структуру, демонструє, по-перше, дотримання вимог законодавства в частині допустимих часток певних активів, по-друге, невикористання недержавними пенсійними фондами можливості географічної та часової диверсифікації активів (відсутність цінних паперів іноземних емітентів та іпотечних цінних паперів).²⁹⁵ Останній факт прямо вказує на брак у портфелях недержавних пенсійних фондів довгострокових фінансових інструментів, прийнятних для інвестування пенсійних активів.

Тобто реформування пенсійної системи вимагатиме появи цих цінних паперів. Стосовно цінних паперів іноземних емітентів слід зазначити, що відсутність їх в інвестиційних портфелях НПФ зумовлена законодавчими обмеженнями НБУ.

Розмір винагород, що стягуються за адміністрування та управління активами другого рівня, – визначальний фактор щодо рівня інвестиційного доходу та розміру пенсії, яку зрештою отримуватимуть учасники.

---

²⁹⁵ Ткаченко Н.В. Роль недержавних пенсійних фондів у розвитку фінансового ринку України / Н.В. Ткаченко, Н.А. Цікановська // Фінанси України. – 2010. – № 12. – С. 69–79.

Дозволений розмір адміністративних видатків повинен триматися на низькому рівні, щоб забезпечувати як прибуток надавачам послуг, так і адекватну суму накопичених пенсійних коштів учасникам системи.

В Україні законодавчо обмежено максимальний відсоток вирахувань з індивідуального рахунку учасника – 3,5% активів, накопичених на другому рівні.²⁹⁶ Спираючись на дослідження світового досвіду функціонування пенсійних систем, зазначимо, що це дуже високий рівень обмежень.

Ринки капіталів повинні особливо враховувати довгострокову перспективу інвестування пенсійних коштів, зокрема розробку Міністерством фінансів та Міністерством економічного розвитку і торгівлі України відповідних фінансових інструментів щодо продовження строків обігу державних облігацій. Продовження строків обігу державних облігацій дасть змогу пенсійним фондам збалансувати свої активи та зобов'язання за строками та обсягами. Зрозуміло, що їх дохідність повинна бути вищою за рівень інфляції. Вивчення зарубіжного досвіду функціонування пенсійних систем вказує на можливість розміщення пенсійних активів в інфраструктурних проектах, що дає змогу прискорити їх реалізацію, з одного боку, а з іншого додати в інвестиційні портфелі пенсійних фондів довгострокові інвестиційні продукти. Основні характеристики вкладень в інфраструктурні проекти – низька кореляція з іншими традиційними активами, через що можлива диверсифікація вкладень, довгостроковий позитивний грошовий потік від реалізації проекту.

Для забезпечення відповідного рівня дохідності частина пенсійних активів повинна розміщуватися в акціях вітчизняних емітентів. Отже, українські підприємства отримують можливість скористатися довгостроковими пенсійними активами, але, з іншого боку, вони повинні бути готові до випуску та розміщення своїх акцій.

---

²⁹⁶ Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=195037&cat_id=94750

Стосовно впливу пенсійної реформи на фондовий ринок вірогідне прискорення його інституційного розвитку (позитивні приклади Польщі та інших країн Центральної та Східної Європи).²⁹⁷ Запровадження ефективної системи другого рівня може дати поштовх у розвитку третього рівня пенсійної системи (добровільної накопичувальної системи) за рахунок підвищення рівня довіри громадян та посилення нагляду держави.

Упровадження другого рівня системи пенсійного забезпечення вимагатиме розширення та посилення регулятивних функцій Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг та Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку. Від учасників пенсійної системи вимагатиметься підвищення рівня прозорості функціонування, удосконалення корпоративного управління.

Міжнародна організація органів нагляду за пенсійними фондами розробила методичні рекомендації щодо здійснення діяльності недержавними пенсійними фондами, в яких розглядають такі питання, як корпоративне управління пенсійним фондом. Вкладники пенсійних активів повинні мати можливість отримувати повну та достовірну інформацію про діяльність пенсійних фондів та гарантії захисту своїх прав і заощаджень у разі порушення пенсійними фондами положень або кодексів практики.

У зв'язку з цим для забезпечення умов ефективного пенсійного реформування необхідно внести істотні зміни в організаційно-інвестиційний механізм управління активами недержавних пенсійних фондів, а саме: функціональних змін в інвестиційному механізмі та правового забезпечення його дії; інституціональних змін фінансових установ; розвитку спеціалізованих фінансово-інвестиційних форм.

Використовуючи міжнародний досвід, слід брати до уваги політичну готовність країни щодо запровадження пенсійної ре-

---

²⁹⁷ Huamani M. Infrastructure Investing: An Alternative for Pension / M. Huamani [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jpmmorgan.com/tss/General/Infrastructure_Investing/1159326765894

форми, відповідні економічні умови (економічне зростання, збалансування бюджету Пенсійного фонду, створення відповідних інституційних компонентів), а також технічну спроможність щодо застосування позитивного міжнародного досвіду. У цьому зв'язку для пристосування міжнародних систем, методів і механізмів до українських реалій необхідна наявність матеріально-технічних, фінансових та людських ресурсів.

На пенсійну реформу в Україні покладають значні сподівання не тільки для розв'язання проблеми розбалансованості бюджету Пенсійного фонду та забезпечення гідного рівня пенсій, а і для досягнення позитивного впливу на економіку загалом за рахунок довгострокових інвестиційних ресурсів.

3.10. Оцінка масштабів та тенденцій діяльності міжнародних компаній у сфері роздрібної торгівлі України

Роздрібна торгівля в Україні – одна із кризостійких галузей економіки, а її динамізм порівняно з динамікою вітчизняного ВВП підтверджується статистичними даними: темп приросту 2013 р. щодо 2012 р. становив 9,5%, у той час як темп приросту ВВП – лише 3,7%. Навіть у складних соціально-економічних умовах 2014 р. роздрібний товарообіг демонструє приріст на рівні 0,8% (за перше півріччя 2014 р. порівняно з аналогічним періодом 2013 р.) на тлі падіння реального ВВП на рівні – 1,1% (за I квартал 2014 р. порівняно з аналогічним періодом 2013 р.), що викликає зацікавленість потужних міжнародних торговельних мереж до сектору вітчизняного товарообігу.

Досягнувши значного розмаху експансійної політики, міжнародні торговельні мережі поступово займають провідні позиції на національних ринках країн Центрально-Східної Європи, у тому числі й України, створюючи загрози для успішного функціонування місцевих операторів. Поступово значимість іноземних торговельних мереж зростає, а світовий

досвід окремих країн свідчить про ефективність їхнього функціонування, зокрема завдяки доступу до значних інвестиційних ресурсів, що відкриває перед ними ширші можливості для розвитку галузі порівняно з місцевими операторами. Некерована експансія міжнародних корпоративних мереж напряму стосується питань продовольчої та зовнішньоторговельної безпеки, негативно впливає на розвиток менш потужного національного бізнесу, супроводжується тиском на вітчизняних постачальників, створюючи загрози для економічного суверенітету України, що актуалізує питання дослідження масштабів та тенденцій діяльності міжнародних компаній у сфері роздрібної торгівлі України.

Роздрібна торгівля в Україні характеризується позитивною динамікою розвитку та є своєрідним драйвером зростання економіки. За даними Державної служби статистики України, обсяг роздрібної торгівлі у країні до початку фінансово-економічної кризи характеризувався постійним зростанням. Зокрема, за підсумками 2007 та 2006 рр. щорічне зростання по країні загалом становило 20%, а в Києві – 25–30%. Значна увага в цей період приділялась розширенню мережі малих форматів роздрібної торгівлі, розвитку торгових центрів та експансії мережі в регіонах. Позитивні тенденції попередніх років змінилися кризовими 2008–2009 рр., що спричинило 6,5% спад роздрібного товарообороту торговельної мережі, проте вже у 2010 р. ситуація на роздрібному ринку характеризувалася 21% зростанням (табл. 3.10.1). Роздрібний ринок у 2010–2011 рр. почав стабілізуватися та відновлюватись. Однак роздрібні ціни за цей період зросли в 1,5–2 рази, чим пояснюється зростання роздрібної торгівлі. У 2011 р. разом із загальним зростанням обсягу роздрібної торгівлі спостерігалось зростання роздрібного товарообороту торгової мережі на 24,6%, що було пов'язано зі стабілізацією зростання доходів населення, розширенням споживчого кредитування фізичних осіб тощо.

Оборот роздрібної торгівлі по Україні, млрд грн²⁹⁸

Показники	Роки										Темп зростання (у % попереднього року)				
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012							
1. Оборот роздрібної торгівлі ²⁹⁹	174,4	237,8	325,1	456,0	444,3	541,5	685,7	812,1	136,4	136,7	140,3	97,4	121,9	126,6	118,4
2. Роздрібний товарооборот підприємств (юридичних осіб) <i>у тому числі:</i>	94,3	130,0	178,2	246,9	231,0	280,9	350,1	405,1	137,2	137,1	138,6	93,6	121,6	124,6	115,7
2.1. Роздрібний товарооборот торговельної мережі	90,0	124,8	171,7	238,5	222,9	271,4	338,7	392,6	138,7	137,6	138,9	93,5	121,8	124,8	115,9
2.2. Роздрібний товарооборот ресторанного господарства	4,3	5,2	6,5	8,4	8,1	9,5	11,4	12,6	120,9	125,0	129,2	96,4	117,3	120,0	110,5

²⁹⁸ Розраховано за даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

²⁹⁹ На основі даних суцільного одноразового обстеження та адміністративних даних щодо мережі роздрібної торгівлі та ресторанного господарства, що належить фізичним особам-підприємцям.

У 2012 р. порівняно з попереднім роком обсяг роздріб-ного товарообороту також показав зростання на рівні майже 20% (темп зростання 118,4%), що характеризується уповільненням загального темпу зростання порівняно з 2011 р.

Аналізуючи стан роздрібної торгівлі в Україні за даними Державної служби статистики, звернемо увагу на методологічні пояснення, які було враховано під час розрахунку даних, наведених у табл. 3.10.1. Згідно з поясненнями,³⁰⁰ до обороту роздрібно-ї торгівлі включено роздрібний товарооборот підприємств, які здійснюють діяльність із роздрібною торгівлю, а також розрахункові обсяги продажу споживчих товарів через торговельну мережу, що належить фізичним особам-підприємцям, і на ринках (на основі даних суцільного одноразового обстеження та адміністративних даних щодо мережі роздрібною торгівлю та ресторанного господарства, що належить фізичним особам-підприємцям).

Крім того, у роздрібний товарооборот включається продаж через торговельну мережу установам, організаціям і підприємствам продовольчих товарів для харчування обслуговуваних ними контингентів (у санаторіях, дитячих закладах, лікарнях та ін.).

Аналіз структури роздрібною товарообороту (табл. 3.10.2) показав, що більше половини загального обороту роздрібною торгівлю становить роздрібний товарооборот підприємств, основну частку якого становить роздрібний товарооборот торговельною мережі, яка останнім часом має тенденцію до скорочення. Якщо у 2005 р. частка роздрібною товарообороту торговельною мережі становила 54,07%, 2006 р. – 54,67%, 2007 р. – 54,81%, 2008 р. – 54,14%, 2009 р. – 51,99%, 2010 р. – 51,87%, і станом на 2011 р. її значення порівняно з 2010 р. скоротилось на 0,73 п. п. та становило 49,39% загального обороту роздрібною торгівлю, то вже в 2012 р. порівняно з 2011 р. частка скоротилася на 1,05 п. п., тобто до 48,34%. Негативну тенденцію має також роздрібний товарооборот ресторанного господарства, частка якого у 2005 р. становила 2,47%, а у 2012 р. порівняно з попереднім роком скоротилася на 0,11 п. п. і становила 1,55% відповідно.

---

³⁰⁰ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Структура обороту роздрібної торгівлі по Україні, %³⁰¹

Показники	Роки												Абсолютне відхилення (від рівня попереднього року)				
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012		
	1. Оборот роздрібної торгівлі ³⁰²	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	x	x	x	x	x	x	
2. Роздрібний товарооборот підприємств (юридичних осіб) <i>у тому числі:</i>	54,07	54,67	54,81	54,14	51,99	51,87	51,06	49,89	0,60	0,15	-0,67	-2,15	-0,12	-0,82	-1,17		
2.1. Роздрібний товарооборот торговельної мережі	51,61	52,48	52,81	52,30	50,17	50,12	49,39	48,34	0,88	0,33	-0,51	-2,13	-0,05	-0,73	-1,05		
2.2. Роздрібний товарооборот ресторанного господарства	2,47	2,19	2,00	1,84	1,82	1,75	1,66	1,55	-0,28	-0,19	-0,16	-0,02	-0,07	-0,09	-0,11		

³⁰¹ Розраховано за даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

³⁰² На основі даних суцільного одноразового обстеження та адміністративних даних щодо мережі роздрібної торгівлі та ресторанного господарства, що належить фізичним особам-підприємцям.

Тенденцію до скорочення обсягів та частки роздрібного товарообороту торговельної мережі та ресторанного господарства можна пояснити зростанням іншої складової обороту роздрібною торгівлі – роздрібною товарообороту фізичних осіб-підприємців та організованих ринків з продажу споживчих товарів. Якщо у 2000 р. частка цієї складової становила 35,8%, то станом на останню звітну дату (2012 р.) – 47,2%, тобто зросла на 11,4 п. п. порівняно з 2000 р. (рис. 3.10.1). Таким чином, організована торгівля (зокрема мережева торгівля) займає близько 55–60% ринку роздрібною торгівлі України, ринки – відповідно 40–45%. Причому торгівля на організованих ринках та тіньова торгівля становить ліву частку роздрібною товарообороту України, на відміну від більшості інших країн, де спостерігається зовсім інша тенденція, що створює значні перспективи для розвитку внутрішньої мережевої торгівлі, у тому числі за рахунок іноземного капіталу.

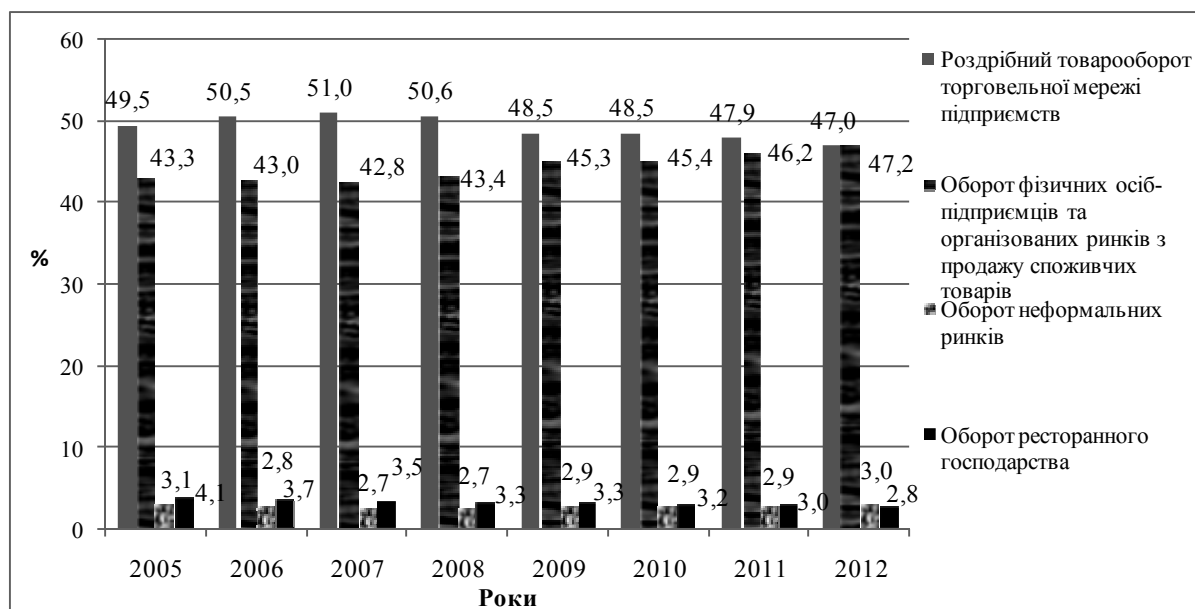

Рис. 3.10.1. Динаміка структури продажу товарів за всіма каналами реалізації в Україні³⁰³

³⁰³ Роздрібна торгівля України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

З 2005 по 2008 рр. у роздрібному товарообороті торгової мережі знижувалася частка продовольчих товарів, досягнувши мінімального значення у 2008 р. – 31,1%, однак у кризовий 2009 р. спостерігалось зростання частки продовольчих товарів, що були реалізовані через торговельну мережу, до 36,5%, з подальшим її скороченням у 2010–2011 рр. і незначним зростанням до 40,2% у 2012 р. (табл. 3.10.3).

Таблиця 3.10.3

Товарна структура роздрібного товарообороту торгових мереж в Україні, %³⁰⁴

Показники	Роки							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1. Усього, млн грн	94 332	129 952	178 233	246 903	230 955	280 890	350 050	405 114
2. Продовольчі товари – всього:	41,6	38,2	35,3	34,4	40,0	39,5	38,9	40,2
2.1. У торговельній мережі	37,1	34,2	31,6	31,1	36,5	36,1	35,7	37,1
2.2. У мережі ресторанного господарства	4,5	4,0	3,7	3,3	3,5	3,4	3,2	3,1
3. Непродовольчі товари	58,4	61,8	64,7	65,6	60,0	60,5	61,1	59,8

Отже, незважаючи на поступовий вихід економіки з кризи, українські громадяни все ще змушені витратити значну частину своїх доходів на продукти харчування здебільшого через їх подорожчання, що порушує макроекономічну закономірність, відповідно до якої зі збільшенням доходів населення частка витрат на купівлю продовольчих товарів у структурі споживчих витрат має скорочуватись. Очевидно, що така ситуація свідчить не на користь сталого економічного розвитку країни, а є ознакою країн з перехідною економікою.

³⁰⁴ Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства підприємств України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Частка непродовольчих товарів у 2005 р. становила 58,4% загального обсягу реалізованих товарів через торговельну мережу, у 2006 р. – 61,8%, 2007 р. – 64,7%, 2008 р. – 65,6%, у 2009 р. спостерігалось скорочення частки непродовольчих товарів на 5,6 п. п. до 60% з подальшим її зростанням у 2010–2011 рр. та деяким скороченням на 1,3 п. п. у 2012 р. порівняно з 2011 р. (рис. 3.10.2).

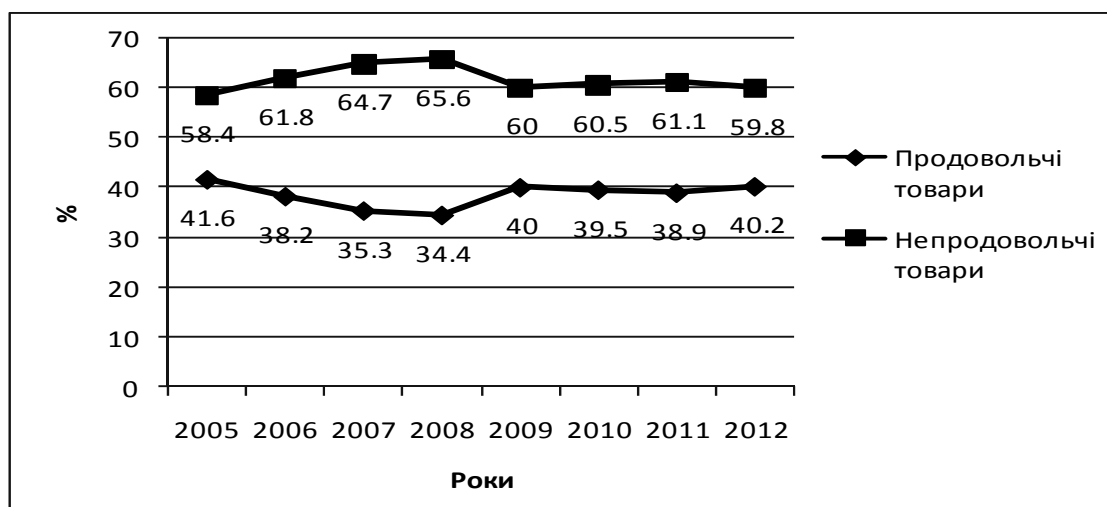

Рис. 3.10.2. Динаміка товарної структури роздрібного товарообороту торговельних мереж в Україні за 2005–2012 рр.³⁰⁵

Дані табл. 3.10.4 характеризують зміни у спеціалізації роздрібної торгової мережі за 2005, 2009–2012 рр. та свідчать про зростання кількості магазинів головним чином за рахунок приросту кількості непродовольчих магазинів та їх торгової площі. Загальна кількість продовольчих магазинів має тенденцію до скорочення. Станом на кінець 2012 р. кількість таких об'єктів скоротилася на 5,96%, однак торговельна площа зросла на 3,63%. Серед продовольчих магазинів з універсальним асортиментом товарів найбільше зросла кількість гіпермаркетів (торгова площа понад 2500 м²) на 16%, їх торгова площа – на 15,32%.

³⁰⁵ Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства підприємств України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Спеціалізація роздрібно-торговельної мережі, на кінець року³⁰⁶

Показники	Кількість об'єктів, од.					Темп приросту, %					Торгова площа, тис. м ²					Темп приросту, %				
	2005	2009	2010	2011	2012	2009/ 2005	2010/ 2009	2011/ 2010	2012/ 2011	2012/ 2011	2005	2009	2010	2011	2012	2009/ 2005	2010/ 2009	2011/ 2010	2012/ 2011	
Усього магазинів у тому числі:	55 804	47 651	48 000	48 383	47 234	-14,61	0,73	0,80	-2,37	-2,37	6359	8015	8431	9013	9294	26,04	5,19	6,90	3,12	
продовольчі – усього	31 891	24 639	24 192	23 667	22 256	-22,74	-1,81	-2,17	-5,96	-5,96	3677	4206	4261	4512	4676	14,39	1,31	5,89	3,63	
з універсальним асортиментом товарів з них:	28 522	21 658	21 031	20 601	19 107	-24,07	-2,90	-2,04	-7,25	-7,25	3459	3983	4015	4269	4422	15,15	0,80	6,33	3,58	
універсами, супермаркети	904	1319	1422	1456	1565	45,91	7,81	2,39	7,49	7,49	814	1197	1284	1409	1475	47,05	7,27	9,74	4,68	
гіпермаркети	59	188	202	225	261	218,64	7,45	11,39	16,00	16,00	302	1048	1107	1247	1438	247,02	5,63	12,65	15,32	
спеціалізовані продовольчі магазини	3369	2981	3161	3066	3149	-11,52	6,04	-3,01	2,71	2,71	218	223	246	243	254	2,29	10,31	-1,22	4,53	
непродовольчі – усього	23 913	23 012	23 808	24 716	24 978	-3,77	3,46	3,81	1,06	1,06	2682	3809	4170	4501	4618	42,02	9,48	7,94	2,60	

³⁰⁶ Роздрібно торгівля України у 2012 році : статистичний збірник 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Варто зазначити, що формат гіпермаркету не традиційний для українського ринку та відображає тренд розвитку іноземних торговельних мереж, які мають дедалі більший вплив на вітчизняний ринок. За даними Державної служби статистики України, обсяг прямих іноземних інвестицій, залучених у розвиток підприємств торгівлі в Україні, на 1 жовтня 2012 р. становив 5502,9 млн дол. США, або 10,4% загального обсягу іноземних інвестицій в економіку України, що на 6,0% більше від обсягу інвестицій на початок 2012 р.

За цим показником торгівля серед інших галузей посідає четверте місце (після фінансової діяльності, промисловості та операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям). Приріст прямих іноземних інвестицій у розвиток підприємств торгівлі проти відповідного періоду 2011 р. становив 439,1 млн дол. США.³⁰⁷ Дещо менше зростання у 2012 р. щодо 2011 р. порівняно з тенденцією зростання кількості та площі гіпермаркетів мали кількість та площа супермаркетів (торгова площа від 400 до 2499 м²) – на 7,49% та 4,68% відповідно. Крім того, спостерігалось деяке зростання кількості спеціалізованих магазинів на 2,71% та їх торгової площі на 4,63% порівняно з 2011 р., який характеризувався скороченням на 3% кількості спеціалізованих об'єктів продажу продовольчих товарів на користь розвитку універсальних магазинів сучасних форматів (табл. 3.10.4).

Торговельна площа найпопулярніших продуктових форматів, що належать до магазинів з універсальним асортиментом товарів, зображена на рис. 3.10.3. Безперечний лідер за торговою площею – формат супермаркету. За даними Державної служби статистики України, обсяг прямих іноземних інвестицій, залучених у розвиток підприємств торгівлі в Україні, на 1 жовтня 2012 р. становив 5502,9 млн дол. США, або 10,4% загального обсягу іноземних інвестицій в економіку України, що на 6,0% більше від обсягів інвестицій на початок 2012 р. За цим показником торгівля серед інших

---

³⁰⁷ Соціально-економічний розвиток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

галузей посідає четверте місце (після фінансової діяльності, промисловості та операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям). Приріст прямих іноземних інвестицій в розвиток підприємств торгівлі порівняно з відповідним періодом 2011 року становив 439,1 млн дол. США.³⁰⁸

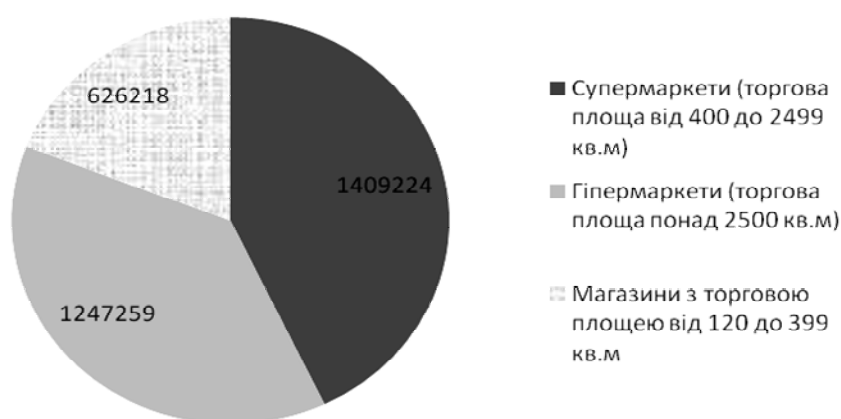

Рис. 3.10.3. Торгова площа продовольчих магазинів з універсальним асортиментом товарів станом на 1 січня 2012 р., м² (розроблено за даними³⁰⁹)

Таким чином, на підставі викладеного вище можемо зробити висновки щодо тенденцій розвитку української роздрібної торгівлі.

1. Розвиток роздрібної торгівлі в Україні відповідає загальносвітовим тенденціям: активний розвиток у докризовий період змінюється економічним спадом, зумовленим світовою фінансово-економічною кризою, з подальшими позитивними зрушеннями у розвитку сфери товарообігу.

2. Поступово зростає частка організованої торгівлі – 55–60% ринку роздрібної торгівлі України, що свідчить

³⁰⁸ Інформація про виконання Програми розвитку внутрішньої торгівлі за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/file/link/198237/file/prog_rozv_2012.doc

³⁰⁹ Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства підприємств України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

також про зміну вподобань споживачів, які дедалі частіше віддають перевагу організованій торгівлі на противагу неорганізованій, щоправда, частка відкритих ринків та тіньового обороту все ще залишається суттєвою, що створює перспективи для подальшого розвитку мережевої торгівлі.

3. Активного розвитку набули нові для вітчизняного ринку торговельні форми іноземного походження: супермаркети, гіпермаркети, кеш енд кері, дискаунтери, кількість та торгова площа яких щорічно зростає (найбільші темпи зростання притаманні формату «гіпермаркет»), витісняючи більш традиційні форми (ринки тощо).

4. Зростання частки непродовольчих товарів у загальному роздрібному товарообороті торговельної мережі до 61,1% у 2011 р. Однак рівня докризового 2008 р. не досягнуто (65,6%).

Зауважимо, що роздрібна торгівля, або ритейл, належить до тих галузей, значимість яких для економіки країни не може зменшуватись, а з розвитком інформатизації та інтернетизації, навпаки, зростає або видозмінюється. Що ж до українського роздрібного ринку, то останнім часом спостерігається тенденція виходу на нього дедалі більшої кількості іноземних гравців зі значним доступом до міжнародних інвестиційних ресурсів та широкими можливостями для інноваційного розвитку галузі. Щоправда, український роздрібний ринок має свої особливості розвитку, що пов'язано головним чином з недосконалістю нормативно-правової бази, економічними, соціальними проблемами та відмінностями у діловій практиці ведення бізнесу порівняно з європейськими країнами. Якщо за результатами щорічного дослідження міжнародної компанії А.Т. Kearney «Global Retail Development Index» у 2006 докризовому році Україна посідала четверте місце у списку найпривабливіших регіонів для інвестування, у 2007 р. – п'яту позицію після Індії, Росії, Китаю та В'єтнаму і була привабливою для міжнародних компаній, то вже внаслідок світової фінансової кризи позиції нашої країни змінились, і у 2008–2009 рр. вона посідала 17-те місце у

рейтингу.³¹⁰ А у 2010–2012 рр., за версією консалтингової компанії А.Т. Кірні, Україна не увійшла навіть до тридцятки рейтингу найпривабливіших країн для інвестування у сферу роздрібної торгівлі. Скорочення рівня інвестиційної привабливості країни у роздрібну галузь пов'язано зі складнощами отримання земельних ділянок, бюрократичними схемами, лобіюванням інтересів на законодавчому рівні, високими орендними ставками у найпривабливіших містах для розширення мережі та ін., що в сукупності чинить негативний вплив на розвиток міжнародних мереж на території України.³¹¹

Однак попри все зазначене, іноземні оператори приймають рішення про інвестування у галузь продуктового ритейлу, розглядаючи український ринок перспективним з точки зору постійно зростаючих сукупних витрат домогосподарств, наявності міст-мільйонників та низького рівня концентрації в галузі. Так, керівництво більшості присутніх на ринку міжнародних компаній оголошує про наміри розширення своєї діяльності на території України (наприклад, російська X5 Retail Group планує відкриття магазинів під брендом «Перекресток Экспресс»³¹²), а деякі іноземні компанії, наприклад, російська мережа преміальних супермаркетів «Азбука вкуса»,³¹³ планують вихід на національний роздрібний ринок найближчим часом.

---

³¹⁰ Global Retail Development Index, A.T. Kearney [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.atkearney.com/consumer-products-retail/global-retail-development-index>

³¹¹ Иностранцы боятся развивать дешевые супермаркеты из-за власти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://economics.lb.ua/food/2012/01/31/134464_inostrantsiboyatsya_razvivat_deshevie.html

³¹² X5 to launch Perekrstok Express chain in Kyiv. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russiaretail.com/182470/X5-to-launch-Perekrestok-Express-chain-in-Kyiv.shtml>

³¹³ Российская сеть Азбука вкуса выходит на украинский рынок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://biz.liga.net/all/prodovolstvie/novosti/2411571-rossiyskaya-set-azbuka-vkusa-vykhodit-na-ukrainskiy-rynok.htm>

Світова фінансово-економічна криза внесла певні корективи у діяльність як вітчизняних, так і міжнародних торговельних мереж на роздрібному ринку України. Саме у період кризових явищ набувають широкого розмаху процеси консолідації українського ринку: деякі іноземні мережі, які недостатньо оцінили реалії українського ринку та виявилися неконкурентоспроможними за таких умов, залишили роздрібний ринок шляхом продажу своїх магазинів або здачі їх в оренду успішнішим національним чи міжнародним мережам. Прикладами слугують російські мережі «Патерсон», «Пятёрочка», «Вестер», «О'кей» та європейські «Євромарт» (спільно США та Греція), «Смак» (українсько-сербська), Бумі-маркет³¹⁴ (литовська БМ-Трейд) та ін.

Нині на вітчизняному продуктовому ринку діють міжнародні та національні оператори, які повністю або частково є власністю іноземного інвестора (табл. 3.10.5).

Таблиця 3.10.5

Міжнародні торговельні мережі на продуктовому ринку (FMCG) України

№ пор.	Іноземна компанія (інвестор/власник)	Країна походження	Керівна компанія в Україні / Назва мережі (бренд)	Формат	Кількість магазинів в Україні	Товарообіг за 2012 р., млн грн
1	Metro Group	Німеччина	ТОВ «Метро кеш енд кері Україна»: «Метро кеш енд кері», «Метро База»	Cash & Carry	33	9120
			ТОВ «Реал Гіпермаркет Україна»: Real (до 2013 р.);	Гіпермаркет	2	465

³¹⁴ Мережа перейшла у володіння української компанії «Фоззі Груп».

Продовження табл. 3.10.5

№ пор.	Іноземна компанія (інвестор/власник)	Країна походження	Керівна компанія в Україні / Назва мережі (бренд)	Формат	Кількість магазинів в Україні	Товарообіг за 2012 р., млн грн
2	Auchan Group	Франція	ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет»: «Ашан»; 21% акцій ПрАТ «Фуршет» ³¹⁵	Гіпермаркет-дискаунтер	10	6100
3	Anthousa Limited	Велика Британія	ПрАТ «Фуршет»: «Фуршет», «Фуршет Гурман», мінімаркет «Народний»	Супермаркет, інтернет-магазин	119 (зокрема 10 у Молдові та 2 Грузії)	6200
4	Spar International	Нідерланди	ТОВ «СПАР Україна». ³¹⁶ «СПАР» (SPAR), «EUROSPAR», «SPAR EXPRESS»; «SPAR Gourmet»	Супермаркет, магазин біля дому, експрес-магазин	37	800
5	Rewe Group	Німеччина	ПІ «Білла Україна»: «Billa»	Супермаркет	28	1455
6	X5 Retail Group	Росія	ПрАТ «Ікс 5 Рітейл Груп Україна»: «Перекресток» ³¹⁷	Супермаркет, універсам	11	540
7	BT Invest	Литва	ТОВ «НОВУС Україна»: «NOVUS», «NOVUS Express»	Супермаркет, гіпермаркет, магазин біля дому	25	1900

³¹⁵ ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет» володіє 21% акцій ПрАТ «Фуршет» через британську компанію «Anthousa Limited», яка станом на 1 кв. 2012 р. володіла 100% акцій ПрАТ «Фуршет».

³¹⁶ Працює місцевий оператор, що купив франшизу в голландської компанії.

³¹⁷ У 2005 р. «Перекресток» придбав 5 магазинів SPAR у Київському регіоні з подальшим їх ребрендингом.

Закінчення табл. 3.10.5

№ пор.	Іноземна компанія (інвестор/власник)	Країна походження	Керівна компанія в Україні / Назва мережі (бренд)	Формат	Кількість магазинів в Україні	Товарообіг за 2012 р., млн грн
8	Optimabest Management Ltd ³¹⁸	Велика Британія	ПрАТ «Смарт-холдинг»: ТОВ «Торговий дім «Амстор»: «Амстор	Гіпермаркет, супермаркет, торговий центр, кеш енд кері	28	3700
9	SCM Holdings Ltd.: United Retailers Ltd ³¹⁹	Кіпр	ТОВ «Український ритейл»: «Брусничка»	Магазин біля дому	102 ³²⁰	1610
10	Abris Capital Partners	Польща	ТЗОВ «Торгова мережа «Барвінок»: «Барвінок»	Супермаркет	49	699

Серед міжнародних ТНК у сфері роздрібної та оптово-роздрібної торгівлі на українському продуктовому ринку присутні компанії: Metro Group (ТОВ «Метро кеш енд кері Україна»), Auchan Group (ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет»), Rewe Group (ПШ «Білла Україна»), Spar International (ТОВ «СПАР Україна»), X5 Retail Group (ПрАТ «Ікс 5 Рітейл Груп Україна», представлене мережею «Перекресток»), більшість з яких розвивається шляхом відкриття власних магазинів або «greenfield investment» («Білла», «Метро»), поглинання національного оператора («Ашан», «Перекресток») чи шляхом франчайзингу («Спар»). Крім того, на ринку представники національного бізнесу, які, однак, мають іноземне коріння, саме тому надалі вважатимемо їх представниками міжнародного бізнесу (далі – міжнародні мережі). До таких зарахуємо мережі магазинів «Новус», інвестором якої є

³¹⁸ Компанія володіє 75% акцій ПрАТ «Смарт-холдинг».

³¹⁹ Власник ТОВ «Український ритейл» United Retailers Ltd є дочірньою компанією холдингу SCM Holdings Ltd (Кіпр).

³²⁰ Станом на 1 квітня 2013 р.

литовська компанія ВТ Invest, «Фуршет» (ПрАТ «Фуршет»), Торговий дім «Амстор» та мережу магазинів «Брусничка» (ТОВ «Український ритейл»). Як зазначається в офіційних джерелах,³²¹ 100-відсотковий власник «Фуршету» – британська компанія «Ансуса Лтд.» (Anthousa Ltd.), через яку 21% акцій компанії володіє французька мережа «Ашан», решта перебуває у власності українського бізнесмена Ігоря Баленка. Торговий дім «Амстор» входить до ПрАТ «Смарт-Холдинг», 75% акцій якого володіє британська компанія «Оптімабест Менеджмент Лтд.» (Optimabest Management Ltd.), отже можемо говорити про присутність іноземного капіталу на українському продуктовому ринку. Ще одна компанія на ринку, що характеризується стабільною динамікою зростання, належить до переліку національних мереж з іноземним капіталом: ТОВ «Український ритейл». Варто зазначити, що 100% статутного капіталу компанії належить «Юнайтед Ритейлерз Лтд.» (United Retailers Ltd.) – дочірній компанії зареєстрованого на Кіпрі холдингу «СКМ Холдингз Лтд.» (SCM Holdings Ltd.), 100% акцій якого належить бізнесмену Рінату Ахметову.³²²

Дані табл. 3.10.6 свідчать, що безперечним лідером серед міжнародних мереж за обсягом товарообороту на вітчизняному ринку є іноземна компанія «Метро Груп», представлена брендом «Метро кеш енд кері» та «Метро база». Хороші позиції вдається також утримувати французькій мережі «Ашан Груп», яка у 2012 р. разом з «Метро Груп» оголосила про купівлю мережею «Ашан» німецької мережі «Реал»³²³ – ТОВ «Реал Гіпермаркет Україна». Угода поширюється на всі магазини під брендом «Реал», розташовані в Росії, Румунії, Україні та Польщі, загальною кількістю 91 од. До 2013 р. в

---

³²¹ Офіційний сайт ПрАТ «Фуршет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://фуршет.com.ua/ua/company>

³²² Офіційний сайт холдингу СКМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scm.com.ua/uk/about-us/scm-holdings-ltd>

³²³ Офіційний сайт ТОВ «Ашан-Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.auchan.ua/uk/auchan-world/news/#news1>

Україні функціонували два гіпермаркети бренда «Реал»: в Одесі та Києві, які поповнюють кількість магазинів під брендом «Ашан». У результаті злиття компаній мережа «Ашан» посилює свою присутність на українському ринку за рахунок очікуваних зростання обсягів продажу та, відповідно, зростання частки ринку. Таким чином, український ринок продуктового ритейлу характеризується присутністю на ньому значної кількості суб'єктів різної організаційної форми загальною кількістю станом на 1 серпня 2013 р. 442 магазини (у тому числі 119 – виключно магазини ТНК у сфері міжнародної торгівлі) різних форматів із широким регіональним покриттям.

На зміну лідерів продуктового ринку України значною мірою вплинули кризові явища, що було досить передбачуваним, оскільки збільшення частки ринку можливе для мереж з достатньою ресурсною базою та незначним борговим навантаженням. Особливо вигідне становище на продуктовому ринку України зайняла міжнародна транснаціональна компанія у сфері роздрібної торгівлі з головним офісом у Франції «Auchan», представлена в Україні форматом гіпермаркет-дискаунтер, яка придбала у мережі «Окей-Україна» три магазини, розширивши торговельну площу. Така політика мережі дала їй змогу увійти до рейтингу п'яти найбільших мереж продуктового ринку України у 2009 р., зайнявши п'яту сходинку з часткою ринку 2,46%.³²⁴ Зауважимо, що у період затяжної рецесії споживачі надавали перевагу саме тим мережам, які обрали політику низьких цін, до яких й належить міжнародна торговельна мережа «Auchan» та національна мережа «АТБ-Маркет». Інший міжнародний оператор роздрібної торгівлі «Metro С&С», що входить до складу німецької «Metro Group», зазнав втрати позицій на одну сходинку в рейтингу п'яти найбільших роздрібних продуктових мереж 2009 р., зайнявши третє місце з часткою ринку

---

³²⁴ Рейтинг українських продуктових розничних мереж [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reklamist.com.ua/rejting-ukrainskih-produktovyih-rozn-15796>

3,65% (табл. 3.10.6). Така зміна пояснюється тим, що цільовою аудиторією компанії був малий та середній бізнес, який зазнав негативного впливу світової економічної кризи.

Таблиця 3.10.6

Товарооборот та частка ринку п'яти найбільших мереж України у 2009–2010 рр.³²⁵

№ пор.	Компанія	Товарооборот за 2009 р., млн грн	Товарооборот за 2010 р., млн грн	Приріст, %	Частка ринку (2009), %	Частка ринку (2010), %
1	Fozzy Group	11 385	15 900	39,7	5,0	5,8
2	ТОВ «АТБ-маркет»	8 900	12 690	42,6	3,9	4,7
3	ТОВ «Метро кеш енд кері Україна»	8 400	8 770	4,4	3,6	3,2
4	ПрАТ «Фуршет»	6 200	6 850	10,5	2,7	2,5
5	ТОВ «Ашан Гіпермаркет Україна»	5 660	6 000	6,0	2,5	2,2
6	Усього	40545	50210	23,8	18,2	18,5

За даними, наведеними у табл. 3.10.6 станом на 2010 р., п'ять найбільших роздрібних торговельних мереж в Україні контролюють 18,5% ринку продуктового ритейлу. Їхній сумарний оборот за результатами 2010 р. становить близько 51 млрд грн. Серед лідерів продуктового ринку двоє гравців – представники міжнародних ТНК у сфері роздрібної торгівлі, що підтверджує актуальність дослідження практики ведення бізнесу іноземними компаніями на українському ринку, ще один – національний оператор, що має іноземного власника. Загалом можемо зробити висновок, що вітчизняний ринок роздрібної торгівлі протягом 2009–2010 рр. став більш кон-

³²⁵ Укладено та розраховано за даними Компанії з управління активами «НІКО» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amc.niko.ua>

центрованим, у результаті чого поступово збільшується частка найбільших роздрібних продуктових мереж. Щоправда, український роздрібний продуктовий ринок належить до низькоконцентрованих, а процеси концентрації, що відбуваються на ньому, характеризуються повільними темпами. Щоб показати, наскільки повільний процес концентрації українського продуктового ринку, порівняємо його з ринками інших європейських країн (рис. 3.10.4).

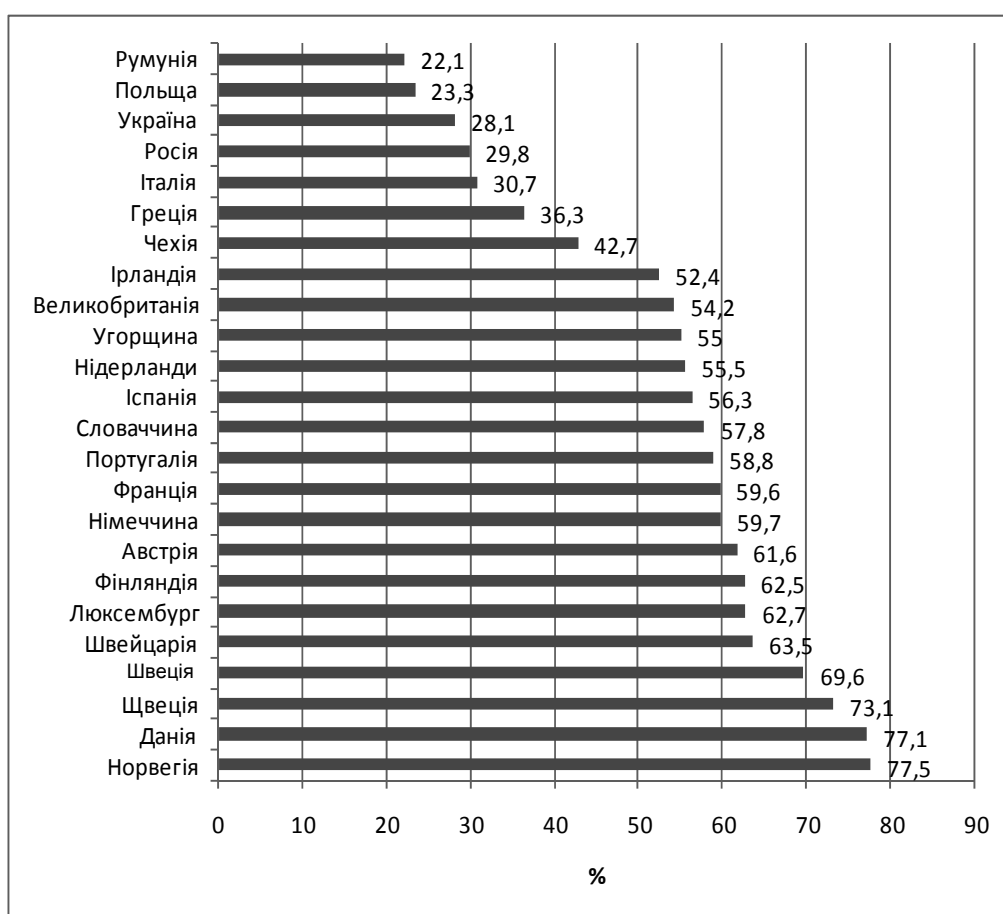

Рис. 3.10.4. Рівень концентрації п'яти найбільших компаній на продуктовому ринку окремих країн Європи у 2011 р., %³²⁶

³²⁶ Офіційний сайт німецької компанії Метро Груп [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.metrogroup.ru/internet/site/metrogroup/get/documents/metrogroup_international/corpsite/04_comm/publications/retailcompendium-2013-en.pdf

Згідно з даними компанії «Метро Груп», найбільш концентровані ринки країн Північної Європи, де на частку п'яти найбільших компаній продуктового ринку припадає 77,5% (Норвегія). В Україні ж, за версією цієї компанії, у 2011 р. п'ять найбільших роздрібних торговців генерували близько 28,1% усього продажу продуктового сектору. Звертаємо увагу на відмінності у даних різних інформаційних агентств та дослідницьких компаній (іноземні, вітчизняні), що пов'язано із закритою базою більшості торговельних підприємств, у зв'язку з чим для здійснення подальших розрахунків показників концентрації автори взяли узагальнені дані, спираючись головним чином на оприлюднені офіційні дані роздрібних торговельних мереж, рейтинги періодичних видань «Форбс» та «Інвестгазета», а також дані, представлені незалежною консалтинговою групою GT Partners Ukraine.

Аналіз діяльності міжнародних компаній на українському роздрібному продуктовому ринку показав, що у загальній динаміці спостерігається зростання обсягу товарообігу, що припадає на іноземні мережі, щоправда, дещо повільнішими, на відміну від темпів зростання загального обсягу ринку, темпами (рис. 3.10.5).

Розглядаючи питання аналізу конкурентного середовища та концентрації іноземного капіталу на українському продуктовому ринку, не можемо залишити поза увагою порушення справи щодо антиконкурентних узгоджених дій Антимонопоольним комітетом України (АМКУ) проти 18 великих торговельних мереж, серед яких виокремимо ті, що становлять інтерес у межах нашого дослідження: ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет», ПП «Білла-Україна», ПрАТ «Фуршет», ТОВ «НОВУС Україна», ПрАТ «Ікс 5 Рітейл Груп Україна», ТОВ «СПАР-Центр», ТОВ «Метро Кеш енд Кері Україна», а також іноземна компанія ТОВ «АСНільсен Юкрейн», відома проведенням маркетингових досліджень в Україні.

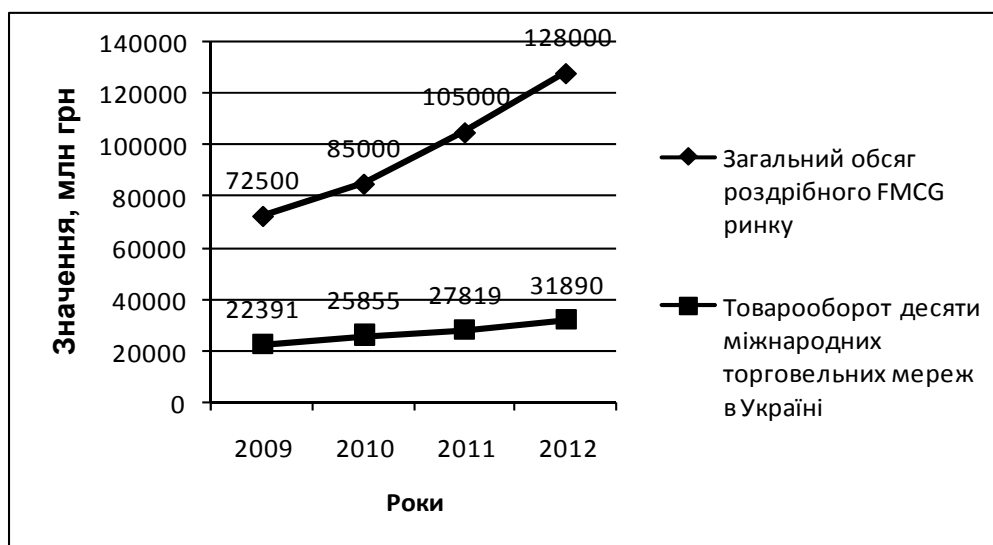

Рис. 3.10.5. Динаміка обсягів роздрібного FMCG ринку та товарообороту десяти³²⁷ міжнародних продуктових мереж в Україні³²⁸

Як зазначають офіційні джерела,³²⁹ у ході розслідування, яке було комітет розпочав у травні 2012 р., з'ясовано, що відповідачі у справі вчинили антиконкурентні узгоджені дії, результатом чого зокрема стало підвищення цін у торгових мережах на продукти харчування в 2010–2011 рр. При цьому відповідачі узгоджували між собою формат взаємодії з постачальниками, що зачіпало інтереси останніх, створивши картель, у центрі якого – ТОВ «АСНільсен Юкрейн». Остання, як відомо, працює за стандартами ESOMAR, і у цьому виникає питання відповідності діяльності

³²⁷ При здійсненні розрахунків мережа гіпермаркетів «Реал» враховується як окрема компанія.

³²⁸ Розроблено на основі даних, наданих незалежною консалтинговою групою GT Partners Ukraine.

³²⁹ АМКУ про подання з попередніми висновками у справі щодо антиконкурентних узгоджених дій, Офіційний веб-портал Антимонопольного комітету України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/99632>

дослідницької компанії встановленим міжнародним кодексом принципам.³³⁰

Тобто український ринок характеризується порівняно низьким рівнем конкуренції, що дає змогу торговельним мережам конкурувати між собою не прямо, а опосередковано, оскільки їхня цінова політика здебільшого має ідентичний характер, а боротьба за споживача здійснюється на основі певних відмінностей у межах інших складових комплексу маркетингу.

Рецесійні процеси у світі та Україні останніх років відбиваються на особливостях розвитку внутрішньої роздрібної торгівлі, що виявляється зокрема у посиленні процесів концентрації капіталу великих роздрібних корпоративних мереж та поглинанням останніми менш успішних за умов кризи операторів на ринку. Дослідження рівня концентрації на роздрібному ринку України доречно з ідентифікації змістової наповненості понять, які будуть використані в подальшому аналізі, а саме: «ринкова концентрація» та «концентрація капіталу». Під ринковою концентрацією розуміємо ступінь контролю пропозиції чи купівлі певних благ (товарів чи послуг) найбільшими його гравцями. У першому випадку концентрацію називають концентрацією продавців, у другому – покупців, коли великі покупці здійснюють купівлю певних благ.³³¹

Більшість учених зводять розуміння поняття «ринкова концентрація» до концентрації ринкової влади в руках певного кола осіб, тобто домінування на ринку одного чи кількох суб'єктів ринку, однак за таких обставин не враховується та

---

³³⁰ ICC/ESOMAR International Code on Market and Social Research [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.esomar.org/uploads/public/knowledge-and-standards/codes-and-guidelines/ ICCESOMAR_Code_Russian_pdf

³³¹ Апопій В.В. Організація торгівлі : підручник / В.В. Апопій. – 3-тє вид., перероб. та доповн. / за ред. В.В. Апопій. – К. : Центр навч. л-ри, 2009. – 632 с.

важлива обставина, що ступінь концентрації ринку може бути різним: ринок може бути висококонцентрованим чи низькоконцентрованим.³³² Зважаючи на це, погоджуємося з науковцем В. Филюк,³³³ що концентрація ринку показує ступінь розподілу ринкових часток між його учасниками.

Розглядаючи питань концентрації на роздрібному ринку, зазвичай цілком виправдано апелюють до такого поняття, як концентрація торговельного капіталу.³³⁴ При цьому під концентрацією торговельного капіталу розуміють збільшення розмірів капіталу в процесі його накопичення. Причому механізмом концентрації капіталу може бути нагромадження як власних, так і запозичених коштів, а також у разі консолідації капіталу, тобто із залученням механізмів злиття та поглинання.³³⁵

І вітчизняна, і міжнародна дослідницькі практики засвідчують, що для аналізу процесу концентрації доцільне використання коефіцієнта концентрації та індексу Герфіндаля-Гіршмана. Використання цього методичного інструментарію³³⁶ дасть змогу дослідити рівень ринкової концентрації та акумуляції активів, консолідації ринкової влади представниками міжнародного бізнесу на роздрібному FMCG ринку України (табл. 3.10.7).

---

³³² Филюк В. Теоретико-методологічні засади концентрації ринку / В. Филюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 123. – С. 54–58.

³³³ Там само.

³³⁴ Герасименко А.Г. Концентрація як тенденція розвитку торговельного капіталу в Україні / А.Г. Герасименко, Ю.А. Свириденко // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2010. – № 3(7). – С. 34–38.

³³⁵ Сорокин Д.А. Концентрация капитала в условиях модернизации российской экономики / Д.А. Сорокин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 31(246). – Серия «Экономика». – Вып. 33. – С. 93.

³³⁶ Кудирко Л.П. Міжнародні торговельні мережі в процесах концентрації на продуктовому ринку (FMCG) України / Л.П. Кудирко, І.М. Севрук // Бізнес Інформ. – 2013. – № 8. – С. 56–63.

Таблиця 3.10.7

Загальні показники концентрації на продуктовому ринку (сектор FMCG) України, 2009–2012 рр.³³⁷

Показники	Роки				Темп приросту (у % до попереднього року)		
	2009	2010	2011	2012	2010 р.	2011 р.	2012 р.
1. Коефіцієнт концентрації CR (3)	24,41	22,68	18,15	16,73	-7,11	-19,98	-7,79
2. Коефіцієнт концентрації CR (5)	28,50	27,36	22,74	21,11	-3,97	-16,92	-7,15
3. Коефіцієнт концентрації CR (7)	29,48	29,04	25,03	23,50	-1,48	-13,82	-6,09
4. Коефіцієнт концентрації CR (10)	30,88	30,42	26,49	24,91	-1,51	-12,90	-5,96
5. Індекс Герфіндаля-Гіршмана (ННІ)	236,41	201,89	133,35	111,07	-14,60	-33,95	-16,71

Отже, незважаючи на поступове збільшення обсягів реалізованих товарів міжнародними торговельними мережами на вітчизняному продуктовому ринку, розрахунки показників концентрації для трьох, п'яти, семи та десяти міжнародних торговельних FMCG мереж на роздрібному ринку України, а також індексу Герфіндаля-Гіршмана за 2009–2012 рр. свідчать про відсутність послідовності та односпрямованості процесів концентрації міжнародного капіталу в роздрібній торгівлі України. Значення показників концентрації відображають різновекторність тенденцій розвитку українського продуктового ринку в докризовий та посткризовий періоди: достатньою масштабністю та високою докризовою динамікою та суттєвим зниження активності бізнес-

³³⁷ Розраховано на основі даних незалежної консалтингової групи GT Partners Ukraine.

консолідації у сучасних умовах. Останні тенденції дають змогу висунути гіпотезу щодо перебування окресленого ринку у фазі тимчасового завершення структурування як у вартісному, так і в кількісному вираженні, що супроводжуватиметься і в подальшому процесами стабілізації або млявого зростання. Варто відзначити значимість не лише рецесії як чинника деструктивного впливу на процеси консолідації активів та концентрації ринкової влади. Не менш вагомий вплив інституціональних детермінант, зокрема відсутність чіткого законодавчого оформлення; затягування процесу прийняття закону про торгівлю, поширення нелегітимних для більшості розвинених країн механізмів набуття контрольного пакета акцій; наявність корпоративних конфліктів, пов'язаних зі становленням і перерозподілом власності в акціонерних товариствах. Як наслідок, можна вказати на очевидну особливість процесів концентрації на роздрібному продуктовому ринку України порівняно з ринками країн Центральної та Східної Європи: відносно низький рівень концентрації іноземного та переважання національного капіталу.

3.11. Оцінка рівня конкурентоспроможності України міжнародними рейтингами

Історично проблема суверенності виникає одночасно з формуванням державності, становленням національних державних інтересів загалом й економічних інтересів зокрема. У сучасних умовах проблема суверенітету країни набуває першочергового значення, стає стрижнем усієї політики держави, а також найважливішою характеристикою якості життя та стану економіки. Недовраховання цього у системі державного управління через важелі економічної політики може призвести до повного краху економіки, зубожіння народу.

Як визначено у національній доповіді «Національний суверенітет України в умовах глобалізації», «зазіхання на національний суверенітет найчастіше здійснюється каналами

економічного тиску, що вимагає від держав приділяти особливу увагу зміцненню своєї конкурентоспроможності як здатності самостійно вирішувати свої життєво важливі проблеми, як право і можливість державної влади ухвалювати і практично втілювати в життя рішення, якими реалізується економічний інтерес суверенного суб'єкта».³³⁸

Таким чином, одне з основних завдань забезпечення економічного суверенітету як складової національного – ефективного регулювання економіки, підвищення рівня управління нею, підтримання такого стану національної економіки, її макроекономічної рівноваги при обраних показниках економічних перетворень у суспільстві, який дає змогу зберегти стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, підприємницького сектору, держави, суспільства. Безпека соціально-економічних систем виступає як результат подальшого розвитку відносин управління, наповнення їх функцій новим розширеним змістом, передовсім організації та контролю. Саме на стику цих функцій виникає нова функція управління – забезпечення безпеки соціально-економічних систем, яка значним чином інтегрує певний розвиток змісту цих функцій. У ній найвиразніше виявляється протиентропійна природа управління. Зменшення ентропії та збереження внаслідок цього у певний час динамічної стійкості системи – загальна риса, закономірність процесів управління складовими динамічними соціально-економічними процесами.³³⁹

Аналізуючи економічний суверенітет, виокремлюють передусім три важливі складові:

---

³³⁸ Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. – К. : Парламентське вид-во. 2011. – С. 6–7.

³³⁹ Левич А.П. Энтропия как мера структурированности сложных систем / А.П. Левич // Труды семинара «Время, хаос и математические проблемы». – М. : Ин-т математических исследований сложных систем МГУ им. М.В. Ломоносова, 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.chronos.msu.ru/Public/levich_entropy.html

– економічна незалежність, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі;

– стійкість і стабільність національної економіки, що передбачає міцність та надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізаційних факторів;

– здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізувати й захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Чим стійкіші економічна система, співвідношення виробничого і фінансово-банківського капіталу тощо, тим життєздатніша економіка. Порушення пропорцій і зв'язків між різними компонентами системи веде до її дестабілізації, це сигнал переходу економіки від безпечного стану до небезпечного.

Один з інструментів визначення рівня конкурентоспроможності як складової суверенітету країни – аналіз місця країни у світовій системі міжнародних рейтингів. Глобальні дослідження, які здійснюють міжнародні організації, вивчають найбільш значимі сфери життєдіяльності суспільства в різних країнах, а отримані результати використовують для порівняння соціально-економічних, політичних, культурних позицій країн серед досліджуваних.

На основі економічних індексів можна визначити середньо- та довгострокові тенденції розвитку країни. Економічні індекси дають змогу простежити динаміку певних складових економічного процесу в державі й складаються на базі фіксованих та змінних характеристик. Індекси з фіксованими характеристиками зручніші для використання, зокрема для порівнянь різних країн чи створення динамічного

ряду. Натомість індекси зі змінними характеристиками орієнтуються на виявлення місця країни серед інших і не показують загальної зміни визначеного показника у світовому масштабі. Вони складаються тоді, коли застосування фіксованих характеристик неможливе або не відображує реальної ситуації в країні. До останніх належать індекс стабільності (*Lehman Brothers i Eurasia Group*) та індекс світової конкурентоспроможності (*Міжнародний інститут управління розвитком*).

Далі проведемо дослідження найбільш значимих індексів з точки зору багатовимірного аналізу та виміру рівня конкурентоспроможності країни.

Індекс економічної свободи³⁴⁰ – показник, який щорічно розраховують *Wall Street Journal* і Стратегічний дослідницький інститут США *Heritage Foundation* («Спадщина») для більшості країн з 1995 року. У 2013 р. в рейтингу представлені 185 країн, проте кількісні показники отримали тільки 177.

Економічна свобода – це фундаментальне право кожної людини управляти її власною працею та майном. В економічно вільних суспільствах особи вільні у виборі роботи, виробництві товарів, витратах та інвестиціях будь-яким шляхом, яким забажають. Усі ці свободи підтримує і захищає держава. В економічно вільних суспільствах уряд дозволяє праці, капіталу і товарам вільно переміщуватись і утримується від примусу і тиску на свободи, втручається лише у разі необхідності збереження і функціонування самого себе.

Логіка індексу базується на ідеї Адама Сміта, згідно з якою добробут країни залежить від ступеня свободи ринку і свободи економічної діяльності в ній.

Експерти *Heritage Foundation* визначають економічну свободу як «відсутність урядового втручання або перешкоджання виробництву, розподілу і споживанню товарів і послуг, за винятком необхідних громадянам захисту і підтримки свободи як такої».

---

³⁴⁰ 2013 Index of Economic Freedom [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.heritage.org/index/visualize>

Індекс економічної свободи відображає важливий взаємозв'язок між економічною свободою і соціально-економічними благами, такими, як дохід на душу населення, темпи економічного зростання, розвиток людського капіталу, демократія, боротьба з бідністю і захист довкілля.

З точки зору цінностей індексу, максимальна економічна свобода або мінімум обмежень для бізнесу сприяють зростанню продуктивності в країні і відповідно зростанню добробуту її громадян.

Аналіз індексу економічної свободи дає змогу визначити перешкоди і проблемні місця, які створює держава і які за умови обмеження свободи економічної діяльності стримують економічне зростання у країні.

В індексі аналізуються 10 компонентів економічної свободи, згрупованих у 4 категорії:

(1) **верховенство права** (права власності, свобода від корупції);

(2) **обмежений уряд** (фіскальна свобода, державні витрати);

(3) **регуляторна ефективність** (свобода бізнесу, свобода ринку праці, монетарна свобода);

(4) **відкритість ринків** (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода).

Індекс комбінує кількісні та якісні показники і розраховується як середнє арифметичне 10 економічних свобод. Індекс має значення від 0 (найгірше значення) до 100 (найкраще).

Усі країни за цим індексом діляться на такі групи:

вільні – з показником 80–100;

в основному вільні – з показником 70–79,9;

помірно вільні – з показником 60–69,9;

в основному скуті – з показником 50–59,9;

пригнічені – з показником 0–49,9.

Показник індексу економічної свободи України стабільно падає впродовж останніх 9 років: за цей час він упав майже на 10 балів. При цьому середній показник у всіх

країнах не змінився. Що стосується позицій порівняно з іншими країнами світу, то з 2008 по 2013 рік Україна втратила 27 місць у рейтингу.

Останні роки Україні вдавалося дещо покращувати свої позиції, результатом чого стало її просування на 2 місця вгору в рейтингу, але це не дало змогу відновити позиції 2008 року, коли країна перебувала на 134 місці серед 157 країн (рис 3.11.1, рис. 3.11.2).

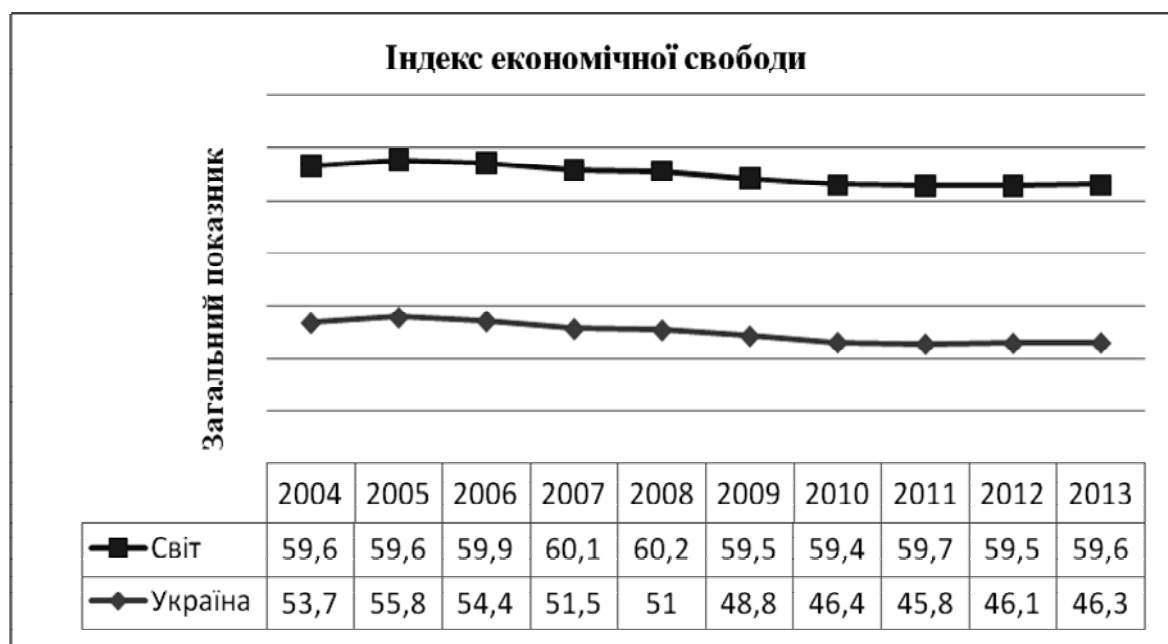

Рис. 3.11.1. Динаміка позицій і значень України в індексі економічної свободи

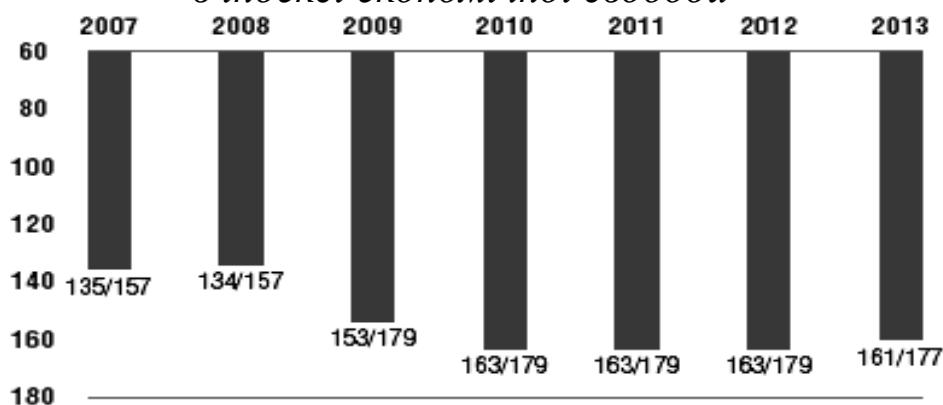

Рис. 3.11.2. Динаміка значень України в індексі економічної свободи

Джерело: *Ukraine_inthe_world_2013_rus_web_part1_4_freedom.pdf*

У рейтингу економічно вільних країн Україна на останньому 43 місці у Європі, а її загальний показник нижчий за середньосвітовий.

В останньому рейтингу економічної свободи 2013 року Україна посіла 161 місце зі 177 країн, отримавши 46,3 бала зі 100 можливих.

Через таку низьку оцінку Україна потрапила до двадцятки найбільш пригнічених з точки зору економічної свободи країн. Серед 3-ї категорії «в основному скутих» країна перейшла до категорії «пригнічених» і перебуває в групі з такими країнами, як Еквадор, Аргентина, Чад, Узбекистан, Іран і Зімбабве. До трійки лідерів рейтингу економічно вільних країн до 2013 р. ввійшли Гонконг, Сінгапур і Австралія.

Порівнянні з попереднім роком, Україна здобула 0,2 бала за цим індексом. Підвищилися оцінки свободи бізнесу, монетарної свободи (насамперед завдяки зниженню рівня інфляції).

Водночас падіння оцінки сталося через зниження оцінок показників свободи від корупції та свободи ринку праці.

Індекс свободи ринку праці знизився передусім через збільшення мінімальної зарплати.

У рейтингу економічно вільних країн 2013 р. Україна посідала позицію серед 20% найбільш невольних країн світу. Найпроблемнішими в Україні є інвестиційна свобода, державні витрати, свобода від корупції та свобода бізнесу.

Динаміку складових індексу наведено у табл. 3.11.1.

За останні 5 років результати України за окремими компонентами економічної свободи майже не змінилися. Найбільш і найменш вільні сфери не зазнали змін із 2008 р. Водночас змінилися позиції країни у світовому рейтингу за окремими компонентами. Найбільша втрата позицій відбулася за складовою фінансова свобода; Україна знизилася на 64 позиції, з 66-го місця у 2008 році на 130 у 2013. Протягом 6 років країна також втратила 58 позицій за фіскальною свободою.

Таблиця 3.11.1

**Динаміка складових індексу економічної свободи
за 2004–2013 рр.**

Рік	Загальний показник	Права власності	Свобода від корупції	Фіскальна свобода	Державні витрати	Свобода бізнесу	Свобода ринку праці	Монетарна свобода	Свобода торгівлі	Свобода інвестицій	Фінансова свобода
2013	46,3	30,0	23,0	78,2	29,4	47,6	49,9	71,0	84,4	20,0	30,0
2012	46,1	30,0	24,0	78,2	29,4	46,2	51,2	67,7	84,4	20,0	30,0
2011	45,8	30,0	22,0	77,3	32,9	47,1	50,0	63,2	85,2	20,0	30,0
2010	46,4	30,0	25,0	77,9	41,1	38,7	57,7	61,2	82,6	20,0	30,0
2009	48,8	30,0	27,0	77,0	39,0	40,5	52,4	68,1	84,0	30,0	40,0
2008	51,0	30,0	28,0	79,0	43,0	44,4	53,1	69,9	82,2	30,0	50,0
2007	51,5	30,0	26,0	83,6	53,2	43,6	52,8	68,4	77,2	30,0	50,0
2006	54,4	30,0	22,0	90,2	75,8	43,1	53,2	72,9	77,2	30,0	50,0
2005	55,8	30,0	23,0	83,0	78,6	55,0	55,8	76,2	76,2	30,0	50,0
2004	53,7	30,0	24,0	67,5	77,8	55,0	N/A	74,5	74,4	30,0	50,0

Якщо у 2007 році Україна перебувала на досить високому у 35 місці, то у 2013 р. вона опинилася вже на 93-му. Україна також втратила більше ніж 50 позицій у свободі від корупції (96 місце у 2008, 149 в 2013) та більш ніж 40 позицій за свободою інвестицій (112 місце у 2008, 154 – у 2013).

Але Україні вдалося відновити свої позиції за монетарною свободою (з 2010 по 2013 рік оцінка зросла на 9,8 бала, що дало змогу піднятися на 27 позицій у рейтингу). Однозначний середній показник інфляції за останні 3 роки (8%) зумовлює зростання оцінки монетарної свободи в Україні, яка могла б бути ще вищою, якби не практика цінового регулювання на деяких ринках. У світовому порівнянні оцінка монетарної свободи не дуже висока – Україна посідає 137 місце. Поступово Україна покращує свої результати за компонентою «права власності», у балах і в позиціях рейтингу.

За останні роки Україна втратила 64 позиції за фінансовою свободою і 58 – за фіскальною.

Конкурентні переваги та фактори, що стримують розвиток. Найвищі оцінки в Україні стабільно отримує свобода торгівлі (84,4 бала зі 100 у 2013 р.), за якою Україна посідала 48 місце у 2013 р.

Україна стабільно посідає найнижчі позиції за чотирма категоріями економічної свободи: інвестиційною свободою (154 місце зі 177 країн, 20 балів з максимально можливих 100), державними витратами (154 місце, 29,4 бала), свободою від корупції (149 місце, 23 бали) і свободою бізнесу (148 місце, 47,4 бала).

Низьку оцінку інвестиційної свободи Україна отримала переважно через непрозорість і неефективність роботи чиновників у сфері інвестиційної діяльності в країні, обмеження для іноземних інвесторів на купівлю землі, обмеження мобільності капіталу. Рівень державних витрат (48,5% ВВП) значно послаблює групу компонентів економічної свободи – «обмежений уряд».

Індекс свободи від корупції має низькі показники через критичне поширення цього феномену в країні, що підтверджує індекс сприйняття корупції від *Transparency International*.

Потенційні переваги від свободи торгівлі послаблюються обтяжливим регулюванням інвестицій і бізнесу та поширенням корупції.

За фінансовою свободою, що оцінює 5 напрямів: ступінь державного регулювання фінансових послуг, частка державної власності на фінансово-банківському ринку, рівень розвитку фінансового ринку, вплив держави на розподіл кредитів і відкритість ринку до міжнародної конкуренції, – Україна втратила 64 позиції за останні 5 років і отримала оцінку 30 балів. Це свідчить про високий ступінь втручання держави у функціонування фінансового сектору. Згідно з методологією дослідження, така низька оцінка цього показника означає, що держава відіграє велику роль у розподілі кредитних ресурсів, володіє або контролює більшість фінансових установ або домінує на ринку. Фінансові інституції й банки зазнають перешкод у діяльності, а діяльність іноземних фінансових інституцій значною мірою обмежена.

Відносно непогану оцінку Україна має за показником свободи торгівлі. Щоб поліпшити в країні ситуацію з економічною свободою, отже підвищити її рейтинг, пріоритетними зонами уваги мають стати: збільшення прозорості й ефективності дій чиновників у сфері інвестиційної політики, пом'якшення обмежень для іноземних інвесторів на купівлю землі, заходи, спрямовані на збільшення мобільності капіталу. Успіхи у боротьбі з корупцією також допоможуть Україні піднятися в рейтингу економічно вільних країн. При цьому треба використовувати й нарощувати конкурентні переваги у відкритості свого ринку (свободи торгівлі) та відносно стабільному макроекономічному середовищі.

Лідерські позиції (перші 10 місць) у рейтингу посідають країни, які представлені у табл. 3.11.2. Місце України серед країн пострадянського простору наведено у табл. 3.11.3.

Таблиця 3.11.2

**Лідерські позиції серед країн світу
(перші 10 місць) у рейтингу**

2009		2010		2011		2013	
Країна	Бал	Країна	Бал	Країна	Бал	Країна	Бал
Гонконг	90,0	Гонконг	89,7	Гонконг	89,7	Гонконг	89,3
Сінгапур	87,1	Сінгапур	86,1	Сінгапур	87,2	Сінгапур	88,0
Австралія	82,6	Австралія	82,6	Австралія	82,5	Австралія	82,6
Ірландія	82,2	Нова Зеландія	82,1	Нова Зеландія	82,3	Нова Зеландія	81,4
Нова Зеландія	82,0	Ірландія	81,3	Швейцарія	81,9	Швейцарія	81,0
США	80,7	Швейцарія	81,1	Канада	80,8	Канада	79,4
Канада	80,5	Канада	80,4	Ірландія	78,7	Чилі	79,0
Данія	79,6	США	78,0	Данія	78,6	Маврикій	76,9
Швейцарія	79,4	Данія	77,9	США	77,8	Данія	76,1
Великобританія	79,0	Чилі	77,2	Бахрейн	77,7	США	76,0

Таблиця 3.11.3

**Місце України серед країн
пострадянського простору в рейтингу**

2010		2011		2013	
Країна	Бал/ран-гове місце	Країна	Бал/ран-гове місце	Країна	Бал/ран-гове місце
Країни з переважно вільною економікою					
Естонія	74,7/16	Естонія	75,2/14	Естонія	75,3/13
Грузія	70,4/26	Литва	71,3/24	Грузія	72,2/21
Литва	70,3/29	Грузія	70,4/29	Литва	72,1/22
Країни з помірно вільною економікою					
Вірменія	69,2/38	Вірменія	69,7/36	Вірменія	69,4/38
Латвія	66,2/50	Латвія	65,8/56	Латвія	66,5/55
Киргизія	61,3/80	Казахстан	62,1/78	Казахстан	63,0/68
Казахстан	61,0/82	Киргизія	61,1/83	х	х
Країни з переважно невідільною економікою					
Азербайджан	58,8/96	Азербайджан	59,7/92	Азербайджан	59,7/88
Молдова	53,7/125	Молдова	55,7/120	Киргизія	59,6/89
Таджикистан	53,0/128	Таджикистан	53,5/128	Молдова	55,5/115
Росія	50,3/143	Росія	50,5/143	Росія	51,1/139
Країни з невідільною економікою					
Білорусія	48,7/150	Білорусія	47,9/155	Білорусія	48,0/154
Узбекистан	47,5/158	Узбекистан	45,8/163	Україна	46,3/161
Україна	46,4/162	Україна	45,8/164	Туркменістан	42,6/169

Позиціонування національної економіки на світових ринках і в глобальному виробничому процесі безпосередньо визначається її поточною та перспективною конкурентоспроможністю.

*Індекс глобальної конкурентоспроможності*³⁴¹ (*The Global Competitiveness Index*) – глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країн за показником економічної конкурентоспроможності. Розрахований за методикою *Всесвітнього економічного форуму* (ВЕФ), заснованого на комбінації загальнодоступних статистичних даних і

³⁴¹ Режим доступу : <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>

результатів глобального опитування керівників компаній – великого щорічного дослідження, яке проводить ВЕФ разом з мережею партнерських організацій – провідних дослідницьких інститутів і організацій у країнах, аналізованих у звіті. Дослідження проводять з 2004 р., і нині це найповніший комплекс показників конкурентоспроможності в різних країнах.

Складові індексу глобальної конкурентоспроможності – 113 змінних, які детально характеризують конкурентоспроможність країн, що перебувають на різних рівнях економічного розвитку. Сукупність змінних на дві третини складається з результатів глобального опитування керівників компаній (щоб охопити широке коло факторів, які впливають на бізнес-клімат у досліджуваних країнах), а на одну третину – із загальнодоступних джерел (статистичні дані і результати досліджень, які здійснюють на регулярній основі міжнародні організації).

Усі змінні об'єднані у 12 контрольних показників, які визначають національну конкурентоспроможність: «Якість інститутів», «Інфраструктура», «Макроекономічна стабільність», «Здоров'я і початкова освіта», «Вища освіта і професійна підготовка», «Ефективність ринку товарів і послуг», «Ефективність ринку праці», «Розвиненість фінансового ринку», «Рівень технологічного розвитку», «Розмір внутрішнього ринку», «Кількість компаній» та «Інноваційний потенціал».

Кожен показник оцінюють за шкалою від 0 до 7 балів (від 1 – найгірший результат до 7 – найкращий результат).

У рейтингу 2014/15 рр. Україна посіла 76 місце зі 144 країн; у 2012/13 роках Україна посідала 84 місце зі 148 (табл. 3.11.4).

Для аналізу конкурентоспроможності національних економік використовують статистичні дані, що враховують стадію економічного розвитку країни – базового розвитку (1), керованої ефективності (2), інноваційного розвитку (3) або перехідний етап (від 1 до 2 та від 2 до 3). На конкурентоспроможність певної групи країн визначальний вплив має відповідна група факторів, для якої розраховується свій

субіндекс. Зокрема, за класифікацією ВЕФ Україна належить до групи країн керованої ефективності (2) разом з Китаєм, Єгиптом, Таїландом, Південною Африкою, Сербією, Румунією та ін.

Таблиця 3.11.4

Рейтинг України за індексом глобальної конкурентоспроможності (динаміка)

Складові індексу глобальної конкурентоспроможності	Рейтинг України з 2009–2010 (зі 133 країн)	Рейтинг України з 2010–2011 (зі 139 країн)	Рейтинг України з 2011–2012 (зі 142 країн)/ бал	Рейтинг України з 2012–2013 (зі 144 країн)/ бал	Рейтинг України з 2013–2014 (зі 148 країн)/ бал	Зміна позиції України порівняно з 2009/2010 роком	Рейтинг України з 2014–2015 (з 144 країн)/ бал	Зміна позиції України порівняно з 2013/2014 роком
1 група: інститути	120/3,1	134/2,96	132/3,13	131/2,98	137/3,0	17	130/3,0	7
2 група: інфраструктура	78/3,39	68/3,83	65/4,1	71/3,87	68/4,1	-10	68/4,3	0
3 група: макроекономічна стабільність	106/3,96	132/3,20	90/4,4	112/4,21	107/4,2	1	105/4,1	-2
4 група: охорона здоров'я та початкова освіта	68/5,41	66/5,70	65/5,78	74/5,64	62/5,8	-6	43/6,1	-19
5 група: вища та професійна освіта	46/4,38	46/4,61	47/4,7	51/4,58	43/4,7	-3	40/4,9	-3
6 група: ефективність товарних ринків	109/3,74	129/3,53	117/3,82	129/3,58	124/3,8	15	112/4,0	-12
7 група: ефективність ринку праці	49/4,57	54/4,54	62/4,44	61/4,44	84/4,2	35	80/4,1	-4
8 група: розвиненість фінансового ринку	106/3,56	119/3,31	114/3,52	116/3,39	117/3,5	11	107/3,5	-10
9 група: технологічна готовність	80/3,37	83/3,37	81/3,60	82/3,47	94/3,3	14	85/3,5	-9

Закінчення табл. 3.11.4

Складові індексу глобальної конкурентоспроможності	Рейтинг України з 2009–2010 (зі 133 країн)	Рейтинг України з 2010–2011 (зі 139 країн)	Рейтинг України з 2011–2012 (зі 142 країн)/ бал	Рейтинг України з 2012–2013 (зі 144 країн)/ бал	Рейтинг України з 2013–2014 (зі 148 країн)/ бал	Зміна позиції України порівняно з 2009/2010 роком	Рейтинг України з 2014–2015 (з 144 країн)/ бал	Зміна позиції України порівняно з 2013/2014 роком
10 група: обсяг ринку	29/4,67	38/4,53	38/4,60	38/4,54	38/4,6	9	38/4,6	0
11 група: конкурентоспроможність бізнесу	91/3,63	100/3,48	91/3,70	103/3,48	97/3,7	6	99/3,7	2
12 група: інноваційність	62/3,21	63/3,11	71/3,16	74/3,11	93/3,0	31	81/3,2	-12

Огляд складових компонентів індексу глобальної конкурентоспроможності дасть змогу визначити основні фактори, які негативно впливають на рейтинг країни.³⁴²

За рівнем розвиненості державних та суспільних установ, які виступають основою для розвитку конкурентоспроможної ринкової економіки. Інституційне середовище, яке формується державною владою і забезпечує прозорість відносин на ринку, захист прав власності та прав споживачів, стабільність і прогнозованість правового поля, а також ефективність адміністративного регулювання виступають основою розвитку ринкової економіки.

Дані змін показників, які входять до субіндексу «Якість інститутів» наведено у табл. 3.11.5.

³⁴² Данилишин Б. Науково-інноваційне забезпечення сталого економічного розвитку України / Б. Данилишин, В. Чижова // Економіка України. – 2004. – № 3. – С. 4–11.

Таблиця 3.11.5

Рейтинг України за субіндексом «Якість інститутів»

Показник	2010/2011	2011/2012	2013/2014	2014/2015
Ефективність правової системи в арбітражному врегулюванні	138	138	144	130
Права власності	135	137	143	135
Незалежність судової влади	134	134	139	140
Хабарництво	134	127	130	118
Рівень стандартів аудиту та звітності	133	128	130	124
Нецільове використання державних коштів	126	129	122	124
Надійність роботи правоохоронних органів	123	122	133	135
Прозорість прийняття політичних рішень	116	114	130	104
Ефективність корпоративного управління	106	90	103	86
Захист прав інвесторів	93	93	100	105
Збитки бізнесу від злочинності та насильницьких дій	77	65	57	97

Складові субіндексу «Інфраструктура» наведено табл. 3.11.6 – Україна посідає за якістю доріг 139 місце серед 144 країн та інфраструктури повітряного транспорту – 99 місце тощо.

Таблиця 3.11.6

Рейтинг України за субіндексом «Інфраструктура»

Складові субіндексу	Показник	Рейтинг України з 2013–2014 (з 148 країн)	Показник	Рейтинг України з 2014–2015 (з 144 країн)
Якість залізничної інфраструктури	4,5	25	4,3	25

Закінчення табл. 3.11.6

Складові субіндексу	Показник	Рейтинг України з 2013–2014 (з 148 країн)	Показник	Рейтинг України з 2014–2015 (з 144 країн)
Кількість абонентів мобільних телефонів на 100 населення	132,1	37	138,1	33
Кількість ліній фіксованого телефонного зв'язку на 100 населення	27,1	43	26,2	45
Якість загальної інфраструктури управління	4,4	70	4,1	75
Якість електропостачання	4,7	79	4,9	69
Якість портової інфраструктури	3,7	94	3,3	107
Якість інфраструктури повітряного транспорту	3,8	105	3,8	99
Якість доріг	2,1	144	2,2	139

Що ж стосується забезпечення макроекономічної стабільності, то тут Україна досягла певних результатів – за рахунок покращення всіх складових цього субіндексу (за винятком державного боргу – підвищення на 6 пунктів та дефіциту державного бюджету – зниження на 9 пунктів). Однак їх абсолютні значення залишаються на досить критичному рівні (табл. 3.11.7).

Таблиця 3.11.7

**Рейтинг України за субіндексом
«Макроекономічна стабільність»**

Складові субіндексу	2010/2011	2011/2012	2013/2014	Зміни порівняно з попереднім періодом	2014/2015	Зміни порівняно з попереднім періодом
Індекс споживчих цін	126	134	118	-16	99	-19
Дефіцит державного бюджету	105	134	112	-22	103	-9

Розділ 3. Вплив глобальних чинників на економічний розвиток України

Закінчення табл. 3.11.7

Складові субіндексу	2010/2011	2011/2012	2013/2014	Зміни порівняно з попереднім періодом	2014/2015	Зміни порівняно з попереднім періодом
Кредитний рейтинг країни	99	90	99	9	105	6
Рівень внутрішніх національних заощаджень	96	85	127	42	134	7
Державний борг	52	76	60	-16	66	6

Показники за субіндексом «Здоров'я і початкова освіта» наведено у табл. 3.11.8.

Таблиця 3.11.8

Рейтинг України за субіндексом «Здоров'я і початкова освіта»

Показник	2010/2011	2011/2012	2013/2014	Зміни порівняно з попереднім періодом	2014/2015	Зміни порівняно з попереднім періодом
Охоплення початковою освітою	102	105	94	-11	31	-63
Випадки захворювання на туберкульоз	87	90	91	-25	90	-1
Якість початкової освіти	49	52	37	-15	40	3
Випадки захворювання на малярію	1	1	1	0	0	-1
Витрати бізнесу на боротьбу з малярією	1	1	1	0	0	-1

Закінчення табл. 3.11.8

Показник	2010/2011	2011/2012	2013/2014	Зміни порівняно з попереднім періодом	2014/2015	Зміни порівняно з попереднім періодом
Витрати бізнесу на боротьбу з туберкульозом	113	106	81	-25	98	17
Витрати бізнесу на боротьбу з ВІЛ/СНІД	96	77	74	-4	86	12
Дитяча смертність	64	63	53	-10	54	1
Середня тривалість життя	98	97	93	-4	88	-5
Поширеність ВІЛ	114	110	102	2	106	4

Таблиця 3.11.9

**Рейтинг України за субіндексом
«Вища освіта і професійна підготовка»**

Складові субіндексу	Показник	Рейтинг України з 2014–2015 (з 144 країн)
відсоток учнів у середній школі	97,8	41
відсоток студентів у вищих навчальних закладах	79,7	13
якість системи освіти	3,7	72
якість викладання математики та точних наук	4,8	30
якість менеджменту шкіл	3,9	88
доступ до інтернету в школах	4,3	67
доступність дослідницьких та тренінгових послуг	3,9	84
ступінь підготовки персоналу	3,8	92

У сфері охорони здоров'я спостерігаються різкі негативні зміни за всіма складовими (насамперед це стосується причетності бізнесу до участі у боротьбі з туберкульозом та ВІЛ/СНІД).

Дані про елементи складової субіндексу «Ефективність ринку товарів і послуг» наведено у табл. 3.11.10.

Таблиця 3.11.10

**Рейтинг України за субіндексом
«Ефективність ринку товарів і послуг»**

Внутрішня конкуренція								Зовнішня конкуренція						Якість умов попиту		
Інтенсивність конкуренції на внутрішньому ринку	Ступінь монополізації ринку	Ефективність антимонопольної політики	Вплив оподаткування	Сукупна податкова ставка (% прибутку) *	Кількість процедур, необхідних для відкриття бізнесу * h	Час, необхідний для відкриття бізнесу (днів) * h	Витрати на проведення аграрної політики	Переважання торговельних бар'єрів	Частка іноземної власності	Митні тарифи*	Вплив регулювання на ПП	Тяжкість митних процедур	Частка імпорту у ВРП * і	Ступінь орієнтованості на клієнта	Вибгливість покупця	
4,5/106	3,0/132	3,1/137	2,3/145	55,4/12	7/74	22/94	3,2/127	3,3/126	2,9/42	3,6/127	3,3/133	3,0/140	55,4/51	4,5/71	3,3/86	2013–2014
4,7/101	3,0/129	3,0/136	2,7/137	54,9/123	6/57	21/96	3,4/104	4,1/106	2,8/43	3,5/122	3,5/125	3,3/118	51,9/60	4,5/72	3,4/73	2014–2015

За оцінкою ефективності ринку праці в Україні покращився рейтинг показника «відплив мізків» (зі 140 рейтингового місця у 2013/2014 рр. до 132 у 2014/2015 рр.), а також щодо співпраці відносин працівник-роботодавець (зі 125 до 119 рейтингового місця), гнучкості під час встановлення заробітної плати (з 79 до 77 рейтингового місця) (табл. 3.11.11).

Таблиця 3.11.11

**Рейтинг України за субіндексом
«Ефективність ринку праці»**

Гнучкість					Ефективність використання кваліфікованих співробітників				
Співпраця у відносинах працівник–роботодавець	Гнучкість при встановленні заробітної платні	Практика наймання і звільнення	Витрати, пов'язані зі звільненням (тижнів заробітної платні) *	Вплив оподаткування	Оплата праці та продуктивність	Ставка на професійне управління	Відплив мізків	Частка жінок у робочій силі (% участі чоловіків)	
3,7/125	5,0/79	4.3/32	13,0/59	2,4/140	4,5/26	3,3/128	2,0/140	0,86/53	2013–2014
3,8/119	4,9/77	3,9/64	13,0/57	2,6/135	4,5/31	3,5/115	2,3/132	0,85/52	2014–2015

Рівень розвитку фінансового ринку в Україні покращився за всіма критеріями.

Таблиця 3.11.12

Рейтинг України за субіндексом «Рівень розвитку фінансового ринку»

Ефективність					Надійність та впевненість			
Наявність фінансових послуг	Доступність фінансових послуг	Отримання фінансування на внутрішньому фондовому ринку	Легкість отримання позичок	Доступність венчурного капіталу	Надійність банків	Регулювання фондового ринку	Індекс надійності юридичних прав	
3,8/109	3,4/126	2,4/127	2,3/116	2,1/120	3,0/143	2,9/129	9/12	2013–2014
3,9/102	3,5/123	2,7/108	2,6/87	2,3/97	3,0/138	2,9/127	9/11	2014–2015

Технологічна готовність – одна з шести складових індексу конкурентоспроможності, які на сьогодні є найважливішими для економік, що зорієнтовані на ефективність. До таких економік тепер належить і українська (табл. 3.11.13).

За цією складовою оцінюють швидкість, з якою економіка переймає та використовує новітні технології для

підвищення власної продуктивності. При цьому особливу роль відіграє її здатність максимально використовувати переваги інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ) в щоденній діяльності і виробничих процесах для поширення і підвищення ефективності інновацій, що врешті-решт сприяє зростанню конкурентоспроможності.

Таблиця 3.11.13

**Рейтинг України за субіндексом
«Рівень технологічного розвитку»**

Показник	2010/ 2011	2011/ 2012	2013/ 2014	Зміни порівняно з попе- реднім періодом	2014/ 2015	Зміни порівняно з попе- реднім періодом
Доступність новітніх технологій	92	96	106	10	113	7
Впровадження технологій на рівні компаній	96	83	100	17	100	0
Прямі іноземні інвестиції і передача технологій	124	124	131	7	127	-4
Інтернет-користувачі (на 100 осіб)	70	92	93	1	82	-9
Кількість абонентів широкосмугового інтернету (на 100 осіб)	71	59	71	12	68	-3
Пропускна здатність інтернету (кб/с на душу населення)	96	77	84	7	50	-34

Успішне поширення інновацій і широке використання ІКТ дають змогу вплинути на підвищення оцінок не лише з технологічної готовності, а й майже з усіх інших складових індексу конкурентоспроможності. Системне застосування ІКТ для підвищення ефективності роботи державних інституцій дістало назву «електронний уряд».

«Електронний уряд» – це один з інструментів, які швидко і гарантовано можуть підвищити оцінку країни. Погіршення позиції за рівнем оснащення новими технологіями, зокрема за рахунок: зниження розвитку ринку інформаційних технологій у сегменті широкосмугового доступу (ШД) до швидкісного інтернету; призупинення зрушень у напрямку впровадження підприємствами нових технологічних процесів, показників наявності новітніх технологій, а також їх упровадження шляхом залучення іноземних інвестицій.

Субіндекс «Розмір внутрішнього ринку» залишається для України єдиною конкурентною перевагою, хоч він знизився (табл. 3.11.14).

Таблиця 3.11.14

**Рейтинг України за субіндексом
«Розмір внутрішнього ринку»**

Показник	2010/2011	2011/2012	2013/2014	Зміни відносно рейтингу попередніх періодів	2014/2015	Зміни відносно рейтингу попереднього періоду
Індекс розміру внутрішнього ринку	37	37	36	-1	37	1
Індекс розміру зовнішнього ринку	37	38	37	-1	38	1

Субіндекс «Рівень розвитку бізнесу» має тенденції до погіршення за позиціями рівня розвитку бізнес-кластерів, природи конкурентної переваги, ширини ланцюжка доданої вартості, що пов'язано з відставанням України у розвитку кластерної форми кооперації та готовності власників компаній делегувати повноваження професійному менеджменту (табл. 3.11.15). Покращилися позиції щодо кількості місцевих постачальників з одночасним збільшенні їх якості. Водночас позитивні зміни відбулися за складовими субіндексу: рівень маркетингу, контроль міжнародної дистрибуції.

Таблиця 3.11.15

**Рейтинг України
за субіндексом «Рівень розвитку бізнесу»**

Показник	2010/2011	2011/2012	2013/2014	Зміни відносно рейтингу попередніх періодів	2014/2015	Зміни відносно рейтингу з попереднього періоду
Кількість місцевих постачальників	91	98	81	-17	80	-1
Якість місцевих постачальників	100	109	73	-36	83	10
Рівень розвитку бізнес-кластерів	106	119	136	17	128	-8
Природа конкурентної переваги	99	102	112	10	107	-5
Ширина ланцюжка доданої вартості	81	76	87	11	79	-8
Контроль міжнародної дистрибуції	108	107	60	-47	82	22
Рівень розвитку виробничих процесів	78	78	97	1	95	-2
Рівень маркетингу	91	79	77	-2	79	2
Готовність делегувати повноваження	109	120	124	4	123	-1

За субіндексом «Здатність до інновацій» Україна посіла у 2015 р. кращу позицію, однак все ще перебуває на досить скромному місці (табл. 3.11.16).

Таблиця 3.11.16

**Рейтинг України за субіндексом
«Здатність до інновацій»**

Показник	2010/2011	2011/2012	2013/2014	Зміни відносно рейтингу попередніх періодів	2014/2015	Зміни відносно рейтингу попереднього періоду
Якість науково-дослідних установ	68	72	69	-3	67	-2
Витрати компаній на НДДКР	69	75	112	37	67	-45
Співпраця університетів і бізнесу в НДДКР	72	70	77	7	74	-3
Держзакупівлі високотехнологічної продукції	112	112	118	6	123	5
Наявність наукових та інженерних кадрів	53	51	46	-5	48	2
Патенти на винаходи (на млн осіб)	64	71	52	-19	52	0

Після деяких покращень Україна зменшила свої позиції в рейтингу. Загалом Україна зберігає свої конкурентні переваги. Ці результати залежали від великого розміру ринку (38 місце) і освітньої системи, яка забезпечує легкий доступ до всіх рівнів.

Україна може реалізувати подальше підвищення ефективності за рахунок розвитку ринку товарів і послуг (124 місце) і реформи фінансового та банківського сектору (117 місце).

*Індекс легкості ведення бізнесу (Ease of Doing Business Index)*³⁴³ надає об'єктивну оцінку бізнес-клімату в різних

³⁴³ Doing Business 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org>

країнах з точки зору простоти найважливіших для малого і середнього бізнесу адміністративних процедур.³⁴⁴

Рейтинг Doing Business досліджує *Міжнародна фінансова корпорація*, яка входить до складу Світового банку.

За даними оцінки індексу «Ведення бізнесу 2015» (Doing Business 2015), Україна покращила свої позиції порівняно із 2014 р. на 16 пунктів (до 96 місця серед 189 країн).

Відповідно до оцінок Doing Business, країни – найбільші реформатори умов ведення бізнесу – це країни, що кардинально реформували три і більше сфери (субіндекси) ведення бізнесу (табл. 3.11.17).

Таблиця 3.11.17

**Динаміка позицій деяких країн
у рейтингу Doing Business за 2011–2015 рр.**

Країна	Doing Business 2011	Doing Business 2012	Doing Business 2013	Doing Business 2014	Doing Business 2015
Сінгапур	1	1	1	1	1
Гонконг, Китай	2	2	2	2	3
Нова Зеландія	3	3	3	3	2
США	4	4	4	4	7
Данія	5	5	5	5	4
Грузія	17	12	9	8	15
Німеччина	19	18	20	21	14
Японія	20	20	24	27	29
Китай	87	91	91	96	90
Україна	149	152	137	112	96

П'ятірка країн-лідерів за умовами ведення бізнесу у світі після чотирирічної стабільності дещо змінилась: у США значно погіршилися умови ведення бізнесу, про що свідчить переміщення на 7 місце. Норвегія покращила позиції,

³⁴⁴ Haidar J.I. Impact of Business Regulatory Reforms on Economic Growth / J.I. Haidar // Journal of the Japanese and International Economies, Elsevier, 2012. – September. – Vol. 26(3). – P. 285–307.

перемістившись порівняно з попереднім роком з 9-го на 6 місце. Також Республіка Корея перемістилася з 7-го на 5 місце. Сінгапур посідає перше місце у рейтингу Doing Business восьмий рік поспіль.

У рейтингу Doing Business 2015 Україна погіршила своє становище у семи позиціях. Однак загальне зміцнення позицій України у рейтингу забезпечило зростання за субіндексами «Забезпечення виконання контрактів» (на 1 позицію), «Реєстрація власності» (на 29 позицій) та «Оподаткування» (на 49 позицій) (табл. 3.11.18).

Таблиця 3.11.18

Місце України у рейтингу «Складність ведення бізнесу» та за складовими у публікаціях 2009–2015 рр.

Елементи рейтингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Складність ведення бізнесу, загальна оцінка	145	147	149	152	137	112	96
<i>За субіндексами:</i>							
реєстрація підприємств	128	136	118	116	50	69	76
реєстрація власності	140	160	165	168	149	88	59
оподаткування	180	181	181	183	165	157	108
підключення до мережі електропостачання			169	170	166	182	185
забезпечення виконання контрактів	48	43	44	44	42	44	43
вирішення неплатоспроможності	143	145	158	158	157	141	142
отримання кредиту	28	30	21	23	23	14	17
дозвільна система у будівництві	179	181	182	182	183	68	70
міжнародна торгівля	121	139	136	144	145	153	154
захист міноритарних інвесторів	142	108	108	114	117	107	109

Покращення позицій України за субіндексом «Реєстрація власності» пов'язана з ухваленням та набуттям чинності деяких нормативно-правових актів, що впорядковують як процес реєстрації прав власності загалом, так і процес реєстрації прав власності на землю зокрема. Так, було ухвалено Закон України від 07.07.2011 № 3613-VI «Про Державний земельний кадастр» та постанову Кабінету Міністрів України від 22.06.2011 № 703 «Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень і Порядку надання витягів з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, відповідно до яких встановлено чіткі строки щодо проведення процедури реєстрації прав власності вповноваженими органами державної влади.

У рейтингу Doing Business 2013 за субіндексом «Оподаткування» Україна не лише покращила власну позицію, а й потрапила з 2013 р. до десятки країн – найбільших реформаторів цієї галузі діяльності за останні 9 років – 6 місце.

Завдяки проведенню податкової реформи в Україні поступово скорочується як рівень податкового навантаження, так і кількість та тривалість платежів зі сплати податків.

Зокрема завдяки ухваленню та набуттю чинності деяких положень Податкового кодексу від 02.12.2010 № 2755-VI, Закону України 08.07.2010 № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та інших нормативних актів кількість податкових платежів на рік було скорочено до 28 зі 135.

Крім того, завдяки набуттю чинності пункту 49.4 Податкового кодексу України, відповідно до якого платники податків, що належать до великих та середніх підприємств, подають податкові декларації до органу державної податкової служби лише в електронній формі, тривалість процесу сплати податків в Україні було скорочено на 166 годин – до 491 години на рік.

Значне покращення позицій України за субіндексом «Реєстрація підприємств» починаючи з 2013 р. відбулося насамперед завдяки ухваленню Закону України від 21.04.2011 № 3263-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо спрощення процедури започаткування підприємства». Відповідно до нього, в Україні скасовано вимоги до мінімального розміру статутного капіталу підприємств, а також вимоги щодо обов'язкового нотаріального засвідчення ряду документів під час створення юридичної особи. Внаслідок цього було зменшено кількість процедур при започаткуванні бізнесу (до 7 процедур з 9 згідно з попереднім рейтингом), вартість відкриття підприємства зменшилася майже утричі – до 1,5% річного доходу особи, а тривалість скоротилася на 2 дні (до 22 днів). Тривалість процедур із відкриття нового бізнесу в Україні значно нижча, ніж у середньому у світі (30 днів) і нижча, ніж у Польщі (32 дні). Крім того, відсутність вимоги щодо мінімального розміру статутного капіталу – світова практика, що набуває дедалі більшого поширення. Зокрема цієї вимоги нема у Німеччині, США та Грузії, але ще є в Росії (1,4% річного доходу особи) та Польщі (13%). Однак у 2015 р. цей субіндекс погіршився на 7 позицій.

Субіндекс «Виконання зобов'язань за контрактом» відображає складність, а також втрати часу та капіталу, які можуть бути понесені у зв'язку з необхідністю вимагання від контрагента виконання ним своїх зобов'язань через арбітражний суд та інші процедури, зокрема впровадження рішень суду. Хоча серед представлених країн Україна має відносно високі витрати (41,5% суми вимоги), але водночас – досить швидкі терміни вирішення боргової суперечки (30 процедур, на які витрачається близько 343 дні). Заощаджений так час може частково компенсувати понесені витрати, оскільки в країні з високою вартістю банківського капіталу швидкість його обертання стає запорукою успішного ведення бізнесу.

Індекс глобалізації (KOF Index of Globalization)^{345, 346} складає Швейцарський економічний інститут (KOF Swiss Economic Institute) з 2002 року. Індекс позиціонується як комбінований показник, який дає змогу оцінити масштаб

³⁴⁵ Україна – інформація о государстве [Електронний ресурс] // Центр гуманітарних технологій. – Режим доступу : URL: <http://gtmarket.ru/countries/ukraine/ukraine-info>

³⁴⁶ Dreher, Axel: Does Globalization Affect Growth? Evidence from a new Index of Globalization, Applied Economics. – 2006. – P. 38, 10: P. 1091–1110.

інтеграції тієї чи іншої країни у світовий простір і порівняти різні країни за його компонентами.

Автори проекту визначають глобалізацію як процес, який руйнує національні кордони, інтегрує національні економіки, культури, технології та управління, а також виробляє складні відносини і взаємозв'язки, опосередковані через різноманітні потоки, до яких належать люди, капітали, ідеї тощо. У зв'язку з цим індекс містить змінні, що вимірюють економічні, соціальні та політичні аспекти глобалізації. Всі країни, досліджувані в рамках індексу, оцінюють за 24 показниками, об'єднаними у три основні групи глобальної інтеграції:

– економічна глобалізація – обсяг міжнародної торгівлі, рівень міжнародної ділової активності, торговельні потоки, міжнародні інвестиції, тарифна політика, обмеження і податки на міжнародну торгівлю тощо;

– соціальна глобалізація – рівень культурної інтеграції, відсоток іноземного населення, міжнародний туризм, міжнародні особисті контакти, обсяг телефонного трафіку, поштових відправлень, транскордонних грошових переказів, інформаційні потоки, розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури тощо;

– політична глобалізація – членство держав у міжнародних організаціях, участь у міжнародних місіях (включаючи місії ООН), ратифікація міжнародних багатосторонніх договорів, кількість посольств та інших іноземних представництв у країні тощо.

Індекс рівня глобалізації обчислюється як сума зазначених складових з ваговими коефіцієнтами 36%, 39% і 25% відповідно. Для всіх країн, охоплених цим дослідженням, складають рейтинг за індексом глобалізації, який вказує їхнє місце серед інших досліджуваних держав.

Джерелами інформації під час обчислення індексу служать спеціалізовані бази даних Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Організації Об'єднаних Націй, Міжнародного телекомунікаційного союзу, інших міжнародних організацій та статистичних інститутів.

Дослідження підготовлено на базі опитування 730 керівників великих корпорацій у всьому світі і складено індекс рівня глобалізації для 60 найбільших економік світу.

Індекс розвитку людського потенціалу. ООН формує з 1993 року щорічний звіт з розвитку людства. Суть цього документа полягає у вивченні індексу людського розвитку за країнами світу, основними критеріями якого виступають: середня тривалість життя, рівень грамотності та рівень життя населення країн, який оцінюється через ВВП на душу населення, та інших вагомих показників. За цим індексом Україна належить до країн з високим рівнем людського розвитку.

Незважаючи на відносне зростання індексів у 2009–2012 роках, динаміка рейтингу, навпаки, погіршилася. У 2010 році Україні належала 69 позиція, у 2011 – 76 з показником 0,737, а в 2012 році 78 з показником 0,74. За критеріями досліджуваного індексу в Україні найкращий стан справ з освітою та грамотністю – 0,86 (29 місце у світі), помітно гірші зі здоров'ям та довголіттям – 0,76, а найгірший стан з рівнем життя (економічним розвитком) – 0,615.

На момент набуття Україною незалежності індекс людського розвитку був вищий, а ніж європейський та центрально-азійський (0,714 проти 0,701), а нині він нижчий на 0,31 (0,74 проти 0,771).

Найвищий показник України «Рівень освіти» завжди позитивно впливав на імідж країни, адже за світовим рейтингом грамотності Україна посіла 29 місце, проте економічні показники, які визначають рівень життя населення (0,615 – Україна, для порівняння в нашої сусідки Білорусі – 0,723), негативно позначаються на індексі розвитку людського потенціалу, відкидаючи нашу державу в рейтингу до середньостатистичних показників латиноамериканських держав. Зважаючи на негативну динаміку рейтингу серед країн світу за досліджуваним індексом (2010 – 69 місце, 2012 – 78 місце), стає зрозумілим, що за умови погіршення якості освіти (доступності), збереження сучасного стану економіки та медицини наша країна, географічно розташована в Європі, надалі поступатиметься у світових рейтингах країнам з менш розвинених частин світу.

*Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI)*³⁴⁷ – щорічний рейтинг країн світу, що укладає організація Transparency International з 1995 року. Країни у рейтингу впорядковані за показником рівня корупції, який базується на оцінках підприємців та аналітиків за шкалою від 0 до 100. Індекс базується на кількох незалежних опитуваннях, у яких беруть участь міжнародні фінансові та правозахисні експерти, зокрема з Азійського та Африканського банків розвитку, Світового банку та міжнародної організації Freedom House.

Україна посіла 144 місце зі 176 країн (2012 рік), охоплених дослідженням, набравши 26 балів зі 100 можливих. Будь-який результат, менший за 30 балів, з точки зору Transparency International вважається «ганьбою для нації». У 2011 р. показник України становив 27 балів (2,3 бала за старою методологією), і Україна ділила 152 місце з Таджикистаном, опинившись в оточенні переважно африканських країн.

Результати парламентських виборів та загальне згортання демократичних процесів, безумовно, негативно позначилися на сприйнятті України у світі. Але найголовнішими чинниками зростання корупції, на думку експертів Transparency International, стали такі:

– бездіяльність Національного антикорупційного комітету при Президентові України. Інституція, що має найбільше повноважень у сфері координації дій із протидії корупції, вже понад рік не проводить засідань. Протягом 2012 року Президент лише продукував документи про зміни в складі комітету та оновлення підходів його роботи. Для реальних результатів потрібні реальні дії, а не паперова видимість боротьби.

– державна програма протидії корупції коштує не дорожче за папір, на якому вона надрукована. Заявлених коштів на реалізацію державної антикорупційної програми в

---

³⁴⁷ 2013 Corruption Perceptions Index to be launched 3 December – See more at [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.transparency.org/news/pressrelease/2013_corruption_perceptions_index_to_be_launched_3_december#sthash.KBUg11Uh.dpuf

2011–2012 рр. так і не було надано. Міністерство юстиції України як координатор програми пропонує урядовим виконавцям виконувати програму «за свої».

– зміни у законодавстві про державні закупівлі вивели в тінь десятки мільярдів державних коштів. Внесені зміни в Закон «Про здійснення державних закупівель» вивели з-під чинності тендерного законодавства майже третину бюджетних коштів. Громадян фактично позбавили права на інформацію про закупівлі, здійснені за бюджетні гроші.

Таким чином, погіршення ситуації у сфері розповсюдження корупції як в державному, так і в приватному секторах пояснюється політичною нестабільністю та достатньою толерантністю громадян України до дій осіб, причетних до корупційних схем.

Рейтинг рівня ВВП – глобальний рейтинг країн і територій світу за показником валового внутрішнього продукту. Розраховується за методикою Світового банку (*The World Bank*).

В оновленому звіті Світового банку Україна посідає 38 місце зі 177 серед найбільших економік світу. За даними міжнародної організації, ВВП з урахуванням реальної купівельної спроможності України в 2012 р. становив \$ 338,232 млн. Вище за Україну в рейтингу виявилися такі країни, як Єгипет (23), Пакистан (24), Колумбія (25) і Нігерія (27). А нижче – Норвегія (43), Греція (45), Чехія (46) та Португалія (47). У п'ятірці лідерів найбільших країн виявилися США (\$ 15,684 трлн), Китай (\$ 12,674 трлн) та Індія (\$ 4,793 трлн), Японія (\$ 4,49 трлн). Російська Федерація опинилася на п'ятому місці. Її ВВП становив \$ 3,38 трлн, що більше, ніж у Німеччині (\$ 3,307 трлн).

Однак за рівнем номінального ВВП Україна посідає лише 53 місце (\$ 176,309 млрд). Попереду такі країни, як Ірак (46), Алжир (47), Перу (49). Нижче за Україну в рейтингу виявилися Румунія (54), Угорщина (57) і Хорватія (73).

Однак якщо порівнювати Україну за показником ВВП на душу населення за реальними цінами, то в цьому рейтингу наша країна посідає 98 місце (\$ 7,418 – за купівельною спроможністю на душу населення) серед 180 країн.

Індекс захисту прав власності (International property right index). На сучасному етапі економічний розвиток будь-якої держави залежить великою мірою від сфери інтелектуальної діяльності, захист результатів якої здійснює право інтелектуальної власності. Для оцінки стану захисту прав інтелектуальної власності у сучасних державах можна використовувати різні показники, наприклад: частку піратського програмного забезпечення, встановленого на комп'ютерах, кількість злочинів, скоєних з порушенням прав інтелектуальної власності інших осіб, рівень ознайомлення громадян з основами законодавства у сфері інтелектуальної власності тощо. Важливу роль для оцінки стану захисту прав інтелектуальної власності відіграють міжнародні рейтинги, що розробляються з урахуванням перелічених та інших показників.

Міжнародний індекс прав власності щорічно оприлюднює *Альянс прав власності (Property Right Alliance)*³⁴⁸ (табл. 3.11.19). Цей індекс визначає, в яких країнах фізичні та права інтелектуальної власності найбільш захищені. У міжнародний індекс прав власності входять три складові: правове й політичне середовище, захист фізичної власності, права інтелектуальної власності. До категорії права інтелектуальної власності входять такі субкатегорії: захист прав інтелектуальної власності, захист патентів та рівень піратства. За кожним критерієм країна отримує від 0 до 10 балів. Міжнародний індекс прав власності – середнє арифметичне значень усіх десяти критеріїв.

У категорії права інтелектуальної власності Україна у 2013 р. посідала 95 позицію зі 130 країн. Загальний бал України – 4,2. За субкатегорією «захист інтелектуальної власності» – 110 сходинок, за рівнем захисту від піратства – на 97 місці. За цим індексом ситуація щодо захисту інтелектуальної власності в Україні за останні 3 роки залишається майже незмінною, адже в 2011-му загальний бал теж сягнув поділки 4,2, а у 2010-му – 3,9. В 2013 році відбулося поліпшення на 0,2 пункту.

---

³⁴⁸ 2013 report international property right report / Property right alliance. – 2013. – 126 с.

З 2012 по 2013 рік компонент правової та політичної атмосфери збільшився на 0,1 в.п. внаслідок збільшення на 0,6 п. незалежності судової влади. Крім того, поліпшення на 0,4 в.п. у доступі до кредитів і збільшення на 0,6 п. в реєстрації власності призвело до збільшення на 0,4 п. у правах фізичної власності для України. За той самий період право інтелектуальної власності покращилася на 0,1 п. за рахунок зростання захисту прав інтелектуальної власності та авторського права.

Таблиця 3.11.19

**Міжнародний індекс прав власності
в Україні за 2013 р.³⁴⁹**

Категорія	Бал	Оцінка в глобальному рейтингу	Регіональний ранг
Правова та політична атмосфера	3,6	105 з 130	22 з 24
Юридична самостійність	3,6	111 з 130	23 з 24
Верховенство права	3,3	107 з 130	23 з 24
Боротьба з корупцією	3,0	117 з 130	21 з 24
Політична стабільність	4,7	71 з 130	14 з 24
Право фізичної власності	4,8	121 з 130	23 з 24
Захист прав фізичної власності	3,9	123 з 130	24 з 24
Реєстрація власності	7,1	117 з 130	23 з 24
Доступ до кредитів	3,3	100 з 130	18 з 24
Право інтелектуальної власності	4,3	90 з 130	14 з 24
Захист прав інтелектуальної власності	3,9	110 з 130	21 з 24
Патентний захист	7,4	90 з 130	14 з 24
Піратство	1,6	97 з 130	20 з 24

Індекс стійкості в суспільстві (The Sustainable Society Index) (табл. 3.11.20) – комбінований показник Фонду стійкого суспільства (Sustainable Society Foundation), яким

³⁴⁹ International Property Rights Index 2013 The IPRI 2013 is a special project of the Property Rights Alliance and Americans for Tax Reform [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//http://www.internationalpropertyrightsindex.org/methodology](http://www.internationalpropertyrightsindex.org/methodology)

вимірюється досягнення країн з точки зору сталого розвитку громадського суспільства (розраховується раз на два роки). У 2006 році під егідою Фонду сталого суспільства нідерландські дослідники Geurt van de Kerk і Arthur Manuel розробили цей індекс. Аудит структури та методології індексу проводить Об'єднаний дослідницький центр Європейської комісії (Joint Research Centre of the European Commission).

Сталий розвиток (Sustainable Development) – остання за часом глобальна політико-економічна концепція розвитку. Прийшла на зміну концепції «Розвиток без руйнувань» (Development without Destruction) періоду 1970-х років і концепції «екорозвиток» (Ecodevelopment) періоду 1980-х років. У доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку Організації Об'єднаних Націй «Наше спільне майбутнє» (Our Common Future), опублікованій в 1987 році і відомій як «Доповідь Брундтланд» (Brundtland Report – за ім'ям голови комісії Гру Харлем Брундтланд), було сформульовано таке поняття людського розвитку: «Сталий розвиток є розвитком, який задовольняє потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь також задовольняти свої потреби». У доповіді наголошено, що «стратегія сталого розвитку спрямована на досягнення гармонії між людьми і між суспільством і природою». Таким чином, сталий розвиток розуміється як розвиток людства, збалансований у всіх аспектах.

Таблиця 3.11.20

Рейтинг деяких країн за індексом стійкості в суспільстві – 2012 (серед 151 країн)

Рейтинг	Країна	Добробут людини	Екологічний добробут	Економічний добробут	Індекс
	В середньому у світі	6,59	4,57	3,96	4,8
1	Швейцарія	9,08	5,36	8,63	7,36

Закінчення табл. 3.11.20

Рейтинг	Країна	Добробут людини	Екологічний добробут	Економічний добробут	Індекс
2	Швеція	9,41	4,2	8,26	6,73
3	Австрія	9,21	4,47	7,04	6,56
4	Литва	7,65	5,38	6,59	6,46
5	Норвегія	9,44	3,7	8,05	6,38
6	Коста-Рика	6,63	6,92	4,61	6,15
7	Словенія	8,7	3,79	7,42	6,12
8	Фінляндія	9,4	3,43	7,53	6,09
9	Словаччина	8,72	3,76	6,92	6,01
10	Шрі-Ланка	7,04	6,49	4,21	6,01
102	Україна	7,03	2,83	4,33	4,42
62	Грузія	6,51	5,29	3,06	4,99
74	Молдова	6,87	3,47	4,83	4,87
70	Білорусь	7,53	3,32	4,75	4,94
77	Азербайджан	6,45	3,83	4,3	4,79
101	Таджикистан	5,91	4,53	2,78	4,43
106	Російська Федерація	7,05	2,64	4,39	4,33
130	Казахстан	7,16	2,34	3,66	3,98
146	Узбекистан	5,99	2,35	2,44	3,37
149	Туркменістан	6,51	1,5	3,26	3,16

Концепція сталого розвитку має пряме економіко-технологічне обґрунтування, сутність якого можна описати так званими 5 R принципами економіки замкненого циклу:

- обмеження енерго- і матеріаломісткості (Reduction);
- заміщення невідновлюваних ресурсів відновлюваними (Replacement);
- відновлення потрібних компонентів з перероблених відходів (Recovery);
- рециркуляція відходів (Recycling);
- багаторазове використання продукції (Reuse).

У цьому сенсі сталий розвиток має на увазі, що запас капітальних активів (фізичний, природний і людський капітал) залишається незмінним або зростає в часі.

Поняття «стійкість», тобто стійкість суспільства (Sustainable Society), має три базові компоненти: економічний, соціальний, екологічний. Ці компоненти мають бути узгоджені один з одним і зміцнювати нинішній і майбутній потенціал людського розвитку (Human Development). Важливі також і механізми взаємодії цих трьох напрямків розвитку. Індекс вимірює досягнення країни з точки зору стійкості суспільного розвитку за шкалою від 0 (найменший ступінь) до 10 (найвищий ступінь) на основі 24 показників у трьох зазначених вище базових категоріях. Детальний опис методології формування індексу і джерел даних для нього наведено у щорічному випуску рейтингу за результатами чергового порівняльного дослідження.³⁵⁰ У 2012 р. Україна посіла 102 позицію серед 151 країни.

Індекс економіки знань (The Knowledge Economy Index) – комплексний показник, який характеризує рівень розвитку економіки, що заснована на знаннях в країнах, регіонах світу (табл. 3.11.21). Розроблено в 2004 р. групою фахівців Світового банку (The World Bank)³⁵¹ в рамках спеціальної програми «Знання для розвитку» (Knowledge for Development – K4D) для оцінки здатності країн створювати, приймати і поширювати знання. Індекс держави використовують для аналізу проблемних моментів у їхній політиці та вимірювання готовності країни до переходу на модель розвитку, заснованої на знаннях.

---

³⁵⁰ SSI-2012 Sustainable Society Index 2012. Sustainable Society Foundation, 2012. Published by Uitgeverij De Vijver, in commission of the Sustainable Society Foundatio. – 109 p.

³⁵¹ Knowledge Assessment Methodology 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/WBI/WBIPROGRAMS/KFDLP/EXTUNIKAM/0,,menuPK:1414738~pagePK:64168427~piPK:64168435~theSitePK:1414721,00.html>

Таблиця 3.11.21

**Рейтинг деяких країн за індексом економіки знань – 2012
(серед 146 країн)**

Рейтинг	Тренд	Країна	Індекс економіки знань	Індекс знань
1	0	Швеція	9,43	9,38
2	6	Фінляндія	9,33	9,22
3	0	Данія	9,16	9,00
4	-2	Нідерланди	9,11	9,22
5	2	Норвегія	9,11	8,99
6	3	Нова Зеландія	8,97	8,93
7	3	Канада	8,92	8,72
8	7	Німеччина	8,90	8,83
9	-3	Австралія	8,88	8,98
10	-5	Швейцарія	8,87	8,65
56	-2	Україна	5,73	6,33
55	9	Російська Федерація	5,78	6,96

В основі розрахунку індексу лежить запропонована Світовим банком Методологія оцінки знань (The Knowledge Assessment Methodology – КАМ), яка включає комплекс зі 109 структурних і якісних показників, об'єднаних у чотири основні групи:

– індекс економічного та інституціонального режиму (The Economic Incentive and Institutional Regime) – умов, у яких розвиваються економіка і суспільство загалом, економічне і правове середовище, якість регулювання, розвиток бізнесу та приватної ініціативи, здатність суспільства та його інститутів до ефективного використання наявного і створення нового знання;

– індекс освіти (Education and Human Resources) – рівень освіченості населення і наявність у нього стійких навичок створення, розповсюдження і використання знань. Показники грамотності дорослого населення, відсоток зареєстрованих учнів (студентів і школярів) до кількості осіб відповідного віку, а також інші показники;

– індекс інновацій (The Innovation System) – рівень розвитку національної інноваційної системи, що включає компанії, дослідницькі центри, університети, професійні об'єднання та інші організації, які сприймають і адаптують глобальне знання для місцевих потреб, а також створюють нові знання і засновані на них нові технології. Кількість наукових працівників, зайнятих у сфері наукових досліджень; кількість зареєстрованих патентів, число і наклад наукових журналів тощо;

– індекс інформаційних і комунікаційних технологій – ІКТ (Information and Communication Technology – ICT) – рівень розвитку інформаційної та комунікаційної інфраструктури, яка сприяє ефективному розповсюдженню і переробленню інформації.

За кожною групою показників країнам виставляється оцінка в балах – від 1 до 10. Чим вищий бал, тим вище оцінюється країна за цим критерієм. Під час розрахунку враховуються і загальні економічні та соціальні індикатори, що містять показники щорічного зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) і значення індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП) країни.

Методологія оцінки знань пропонує також два зведених індекси – індекс економіки знань (The Knowledge Economy Index – KEI) та індекс знань (The Knowledge Index – KI):

– індекс економіки знань – комплексний показник для оцінки ефективності використання країною знань для її економічного і суспільного розвитку. Характеризує рівень розвитку тієї чи іншої країни або регіону щодо економіки знань. Індекс економіки знань – це середнє значення з чотирьох індексів: індексу економічного та інституційного режиму, індексу освіти, індексу інновацій та індексу інформаційних технологій і комунікацій;

– індекс знань – комплексний економічний показник для оцінки здатності країни створювати, приймати і поширювати знання. Характеризує потенціал тієї чи іншої країни або регіону щодо економіки знань.

Індекс знань – це середня величина трьох з них – індексу освіти, індексу інновацій та індексу інформаційних технологій і комунікацій.

Тобто розраховуючи індекс, враховують чотири основних критерії:

- якість стимулювання економіки за допомогою наявних та нових знань;
- залучення інновацій та нових технологій до вирішення місцевих потреб та створення нових технологічних рішень;
- рівень освіченості та професійної підготовки населення;
- розвиток інформаційної та телекомунікаційної інфраструктури.

За підсумками 2012 року Україна посіла 56 місце з показником індексу 5,73 серед 146 країн в рейтингу індексу економіки знань-2012 (*Knowledge Economy Index (KEI) 2012 Rankings*).

Україна посідає перше місце серед країн зі слабкими середньо-інтегрованими економіками. Це переважно завдяки тому, що країна має високі показники з освіти і підготовленості громадян (21 місце в рейтингу). Крім того, за останній час вражаюче піднявся (на 10 позиції) її рівень стимулювання економіки за допомогою наявних та нових знань.

Згідно із програмою розвитку України «Стратегія–2020»,³⁵² представленою президентом П. Порошенком місце України в індексі глобальної конкурентоспроможності суттєво покращиться, а саме досягне топ-40, а в індексі легкості ведення бізнесу – топ-20.

Для України як молодої держави, яка відстоює власний економічний, територіальний та політичний суверенітет, слід виокремити найбільш структуровані, загрозливі проблеми, а саме: низький рівень захисту прав міноритарних акціонерів та прав власності, неефективність законодавчих органів, низька

---

³⁵² Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/989833-poroshenko-oprilyudniv-tezi-strategiji-2020.html>

ефективність влади в регуляторній сфері, марнотратство державних коштів, залежність судової влади, фаворитизм у прийнятті державних рішень, тягар державного регулювання, нестача прозорості державної політики, брак суспільної довіри до політиків.

3.12. Проблема розвитку ІКТ-сектору України

XXI століття – це ера новітніх технологій та інформаційного суспільства. Впровадження комп'ютерної техніки та інтернету в повсякденне життя людства зумовило поширення та обробку величезних масивів інформації у найкоротші терміни та її миттєву передачу в найвіддаленіші куточки землі. Такі новації змінюють сучасні методи ведення бізнесу, переформатовують структуру економік країн, надають перевагу в економічній та політичній могутності країнам – технологічним та інформаційним лідерам.

За умов постійних дисбалансів в економічному зростанні різних країн на ринку товарів та послуг конкурентоспроможними стають ті гравці, які не тільки пропонують продукцію за прийнятними для споживачів категоріями ціни/якості, а й першими доносять інформацію щодо інноваційності продукції та її значущості для покупців. Оскільки світ став глобальним та інформаційних кордонів між державами вже давно не існує, і конкуренція за ринку збуту між розвиненими країнами та тими, що розвиваються, загострюється, вирішальним фактором стає швидкість і якість зв'язку між продавцями продукції та їх потенційними покупцями.

Роль ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій) у сучасних умовах має величезне значення і у фінансіалізації³⁵³

---

³⁵³ Радзівєвська С.О. Глобальні економічні процеси та Україна / С.О. Радзівєвська // Міжнародна економічна політика. – 2014. – № 1 (20). – С. 80–104.

країни. Миттєві грошові перекази між банками різних країн, величезні телекомунікаційні системи розрахунків, що функціонують на рівні держав (наприклад системи SWIFT та TARGET) та відстежують рух коштів, електронні розрахунки, належне функціонування бірж, банківських установ, різних фондів – все це забезпечується відповідною інформаційно-комунікаційною інфраструктурою.

Крім того, якість та швидкість роботи ІКТ сприяє й досягненню науково-технологічного лідерства країни. Адже за умов технологічної еволюції всі процеси спрощуються, пришвидшуються, отже стають продуктивнішими. Завдяки ІКТ інформація стає доступнішою зрозумілішою; величезні масиви даних можуть не тільки швидко передаватись у різні куточки землі, а й швидко оброблятись, оновлюватись та створювати нове, що сприяє нарощуванню не тільки технологічної, а й економічної (отже й політичної) авторитарності держави-винахідника.

За умов слабого технологічного забезпечення країни та небажання її уряду стимулювати інформаційний розвиток на вітчизняному просторі постає питання загрози її суверенітету. Адже інформаційна нерівність країн обумовлює залежність менш інформаційно-комунікаційно розвинених від ІКТ-лідерів сьогодення, що спричиняє започаткування так званого інформаційного рабства.

Сучасні ІКТ формують й людський капітал країни (основа для створення інформаційного суспільства), забезпечують їй нові ринки збуту, нарощують технологічну могутність. Без належно розвинених зазначених факторів країна стає аутсайдером у синергічній диференційованій та потужній системі світового економічного порядку, залежною від її найсильніших акторів та безупинно втрачає можливості інтегруватись у потік отримання переваг від участі у світовому інформаційному просторі.

ІКТ відіграють дедалі більшу роль у здатності організацій та суспільства створювати, отримувати, адаптувати і використовувати інформацію. ІКТ – інструменти функціонального забезпечення постіндустріальної епохи і основа для економіки знань завдяки їх здатності до полегшення передачі й набуття знань незалежно від географічного розташування і різниці в рівнях доходів і природного багатства націй.

Крім сприяння отриманню і засвоєнню знань, ІКТ можуть запропонувати країнам, що розвиваються, безпрецедентні можливості для зміни системи освіти, більш раціональне спрямування політичних програм та їх швидку імплементацію і розширити спектр можливостей як для бізнесу, так і для бідних верств населення.

Деякі країни розглядають ІКТ як основний стимул для заохочення їх соціально-економічного розвитку. Завдяки ІКТ, з одного боку, вони зможуть швидко надолужити економічний розрив зі світовими лідерами і отримувати величезну віддачу від створення додаткових матеріальних благ та робочих місць для висококваліфікованих робітників. З іншого – деякі країни розглядають розвиток і використання ІКТ в їхній економіці та суспільстві як ключову компоненту їхньої національної стратегії для поліпшення рівня життя населення, збільшення рівня знань та посилення власної міжнародної конкурентоспроможності.³⁵⁴

ІКТ надають навіть найменш розвиненим країнам можливості перетворення їхніх економік-аутсайдерів на інформаційні та високотехнологічні, тобто на ті, що спеціалізуються на продукції з високою доданою вартістю і можуть конкурувати з передовими економіками на світовому ринку. Варто звернути увагу, що технологічні інновації сприяли глобалізації шляхом надання інфраструктури для встановлення транссвітових зв'язків. Революція, яка відбувається у сфері інформаційних і кому-

---

³⁵⁴ Ogunsola L.A. ICT and the effects of globalization: Twenty first century Digital slavery for developing countries – Myth or reality? [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://southernlibrarianship.icaap.org/content/v06n01/ogunsola_101.htm

нікаційних технологій, була і залишається центральною рушійною силою глобалізації сьогодення.

Незважаючи на безсумнівні переваги ІКТ, значні перешкоди для їх ефективного використання існують як в розвинених, так і у країнах, що розвиваються. Ці бар'єри мають бути елімінованими для повної реалізації потенціалу ІКТ. Деякі бар'єри ендемічні (наприклад розрив між поколіннями, у процесах навчання, у здобутті досвіду у сфері ІКТ), отже подолати їх досить складно. Країни, що розвиваються, стикаються з проблемами слабкорозвиненої телекомунікаційної інфраструктури, низької комп'ютерної грамотності, браку обізнаності або низької спроможності користування мережею Інтернет. Оскільки країни, що розвиваються, більше страждають від цифрового відставання, вони ризикують залишитися далеко позаду від можливостей отримання додаткових доходів (від створення продукції з високою доданою вартістю), швидшого соціально-економічного зростання (автоматизації різних процесів, отже зменшенню собівартості виготовленої продукції, оптимізації витрат підприємств, пришвидшенню виробничих процесів, ефективній реалізації ресурсів) та рівноправної повноцінної присутності на оцифрованій світовій арені.

Згідно з даними провідних фахівців, розрив між країнами – новими лідерами в технологічній могутності та країнами-аутсайдерами в межах сучасного світового економічного порядку зростає швидше за розрив в економічному розвитку, що домінує між розвиненими та найменш розвиненими країнами. Вкрай негативне те, що цей інформаційний розрив (або цифровий) між економіками, які базуються на знаннях та інформатизації, та не інтегрованими у цей процес країнами, буде стрімко й динамічно збільшуватись, і подолати його стане майже неможливо. Отже, йдеться про цифрове рабство країн-аутсайдерам та їх повну залежність від розвинених країн у розбудові власної національної інформаційної інфраструктури (НІІ).

Отже, ІКТ має величезний вплив на стрімкий соціально-економічний розвиток країни і на її повний занепад та, відповідно, тотальну залежність.

Розвиток ІКТ у країні – невід’ємна складова як у сприянні, так і у вразливості її економічного суверенітету.

Основні складові економічного суверенітету країни такі:

- економічна незалежність – можливість здійснювати державний контроль над національними ресурсами, здатність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі в міжнародних економічних відносинах;

- стійкість та стабільність національної економіки – надійність усіх елементів економічної системи, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування негативних зовнішніх факторів;

- здатність до саморозвитку та прогресу, тобто прагнення до самостійного захисту національних економічних інтересів, здійснення постійної амортизації засобів виробництва, ефективної інвестиційної та інноваційної політики, розвитку інтелектуального та кадрового потенціалу.

Поняття економічного суверенітету невід’ємно пов’язане з поняттям економічної безпеки. Економічна безпека – складова національної.

Згідно зі стратегією національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється»,³⁵⁵ до загроз економічної безпеки України належить:

- залежність внутрішнього ринку від зовнішньоекономічної кон’юнктури, недостатня ефективність роботи щодо його захисту від несумлінної конкуренції з боку українських монополістів та імпортерів, а також щодо боротьби з контрабандою;

---

³⁵⁵ Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>

- недостатня ефективність використання матеріальних ресурсів, переважання у структурі промисловості галузей з невеликою часткою доданої вартості, низький технологічний рівень вітчизняної економіки;

- недосконалість законодавства для прискорення розвитку національної економіки на інноваційних засадах, відносно високий рівень тінізації економіки, брак достатніх стимулів для легалізації доходів населення та зменшення тіньової зайнятості;

- надмірний вплив іноземного капіталу на розвиток окремих стратегічно важливих галузей національної економіки, небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу в таких галузях;

- недостатній розвиток національної інноваційної системи.

Згідно з методикою Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ) та IDC, основним сегментом ринку ІКТ є ринок телекомунікацій. До ринку телекомунікацій належать такі провідні галузі, як галузь фіксованого, мобільного зв'язку (стільниковий зв'язок як один з його різновидів), Інтернету та широкосмугового зв'язку (як фіксований, так і мобільний).

Загальносвітова тенденція – трансформація індустріального суспільства у постіндустріальне, що відбувається в умовах посилення глобалізаційних процесів, розширення сфери послуг і нематеріального виробництва у результаті науково-технічного прогресу, зокрема масштабного, глибинного та динамічного проникнення інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності особи, суспільства, суб'єктів господарювання та держави.

Результати застосування міжнародного досвіду переконують, що цифрові технології стали рушійною силою соціально-економічного розвитку, відновлення економіки багатьох країн вони визначатимуть основу сталого розвитку в

майбутньому.³⁵⁶ Для моніторингу та порівняння розвитку інформаційно-комунікаційних технологій експерти МСЕ створили індекс розвитку ІКТ (*IDI*: ICT Development Index). Цей індекс містить 11 показників, що утворюють одне контрольне значення (від 0 до 10).³⁵⁷

Основна мета IDI – вимірювання:

- рівня та змін у часі розвитку ІКТ у країнах;
- прогресу в розвитку ІКТ як у розвинених країнах, так і тих, що розвиваються;
- цифрового розриву, тобто різниці між країнами з різними рівнями розвитку ІКТ;
- потенціалу розвитку ІКТ або меж застосування ІКТ країною для поліпшення її соціально-економічного розвитку, виходячи з наявних можливостей та вмінь.

IDI складається із трьох субіндексів:

1. *Субіндекс доступу* (тобто наявність відповідної інфраструктури: фізична можливість користувача бути підключеним до інтернет-мережі, до мобільного або фіксованого зв'язку).

2. *Субіндекс використання* (інтенсивність застосування послуг інтернет-мережі, мобільного та фіксованого зв'язку).

3. *Субіндекс практичних навичок* (ідеться про ефективне використання програмного забезпечення різних ІТ-пристроїв і глобальної мережі Інтернет).

Аналізуючи дані показники, вчені помітили явний кореляційний зв'язок між IDI та ВНД на душу населення. У країнах, де IDI наближається до власної максимальної позначки 10, зафік-

---

³⁵⁶ Про схвалення стратегії розвитку інформаційного суспільства України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80>

³⁵⁷ Measuring the information society 2013// Річний звіт Міжнародного союзу електровз'язку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/mis2013/MIS2013_without_Annex_4.pdf – С. 37.

совано найвищі рівні валового національного доходу на душу населення. І навпаки, у державах із найнижчими позначками проникнення ІКТ сфери діяльності громадян ВНД на душу населення найвищий (рис. 3.12.1).³⁵⁸ Показник кореляції $R^2 = 0,8848$ вказує на тісний зв'язок між дослідними параметрами ІДІ та ВНД на душу населення та на достовірність результатів кореляції.

У табл. 3.12.1 наведено провідні країни світу відповідно до їхнього регіонального рейтингу за показником ІДІ. (Наприклад, Швеція із показником ІДІ 8,45 – перша в Європі й друга у світі після Південної Кореї з показником ІДІ 8,57).

Зумовлюється такий цифровий розрив між розвиненими країнами та тими, що розвиваються, кількома причинами. Одна з них – щорічне ухвалення у розвинених країнах нормативно-правових документів, які зобов'язують операторів мобільного та фіксованого зв'язку оновлювати стандарти якості та пов'язані технології.

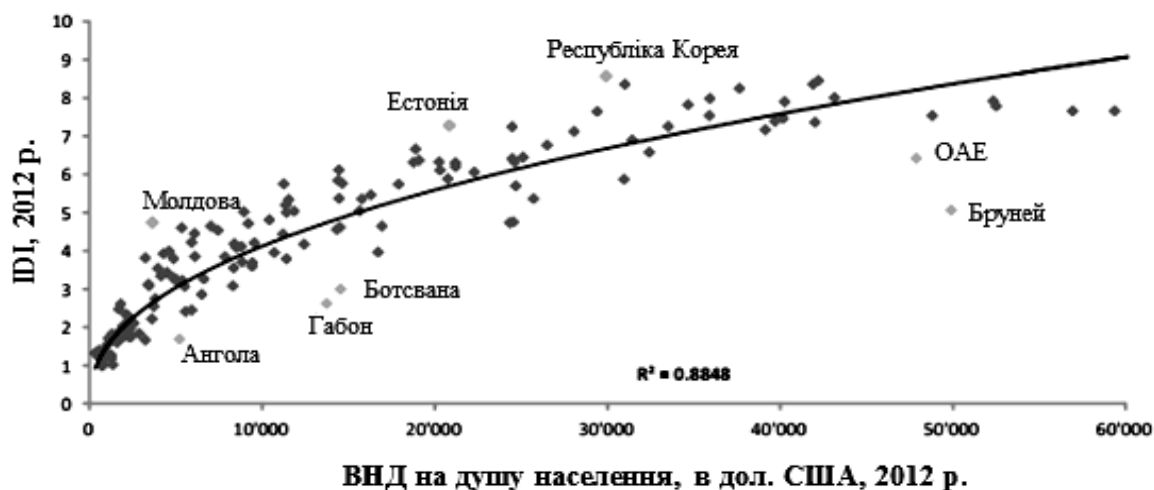

Рис. 3.12.1. Показники кореляційної залежності валового національного доходу на душу населення від рівня ІДІ

³⁵⁸ Measuring the information society 2013// Річний звіт Міжнародного союзу електрозв'язку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/mis2013/MIS2013_without_Annex_4.pdf – С. 43.

Таблиця 3.12.1

Рейтинг ТОП-5 провідних економік кожного регіону за показником IDI, 2012 р.³⁵⁹

Європа		АТР		Південна та Північна Америка	
Рейтинг у світі	Країна (IDI)	Рейтинг у світі	Країна (IDI)	Рейтинг у світі	Країна (IDI)
2	Швеція (8,45)	1	Республіка Корея (8,57)	17	США (7,53)
3	Ісландія (8,36)	10	Гонконг, Китай (7,92)	20	Канада (7,38)
4	Данія (8,35)	11	Австралія (7,90)	29	Барбадос (6,65)
5	Фінляндія (8,24)	12	Японія (7,82)	47	Уругвай (5,76)
6	Норвегія (8,13)	14	Макао, Китай (7,65)	49	Антигуа і Барбуда (5,74)
Арабські країни		СНД		Африка	
31	Катар (6,54)	40	Російська Федерація (6,19)	64	Сейшельські о-ви (4,75)
33	ОАЕ (6,41)	41	Білорусь (6,11)	72	Маврикій (4,55)
39	Бахрейн (6,30)	48	Казахстан (5,74)	84	ПАР (3,95)
50	Саудівська Аравія (5,69)	61	Азербайджан (5,01)	96	Кабо-Верде (3,53)
52	Ліван (5,37)	65	Молдова (4,74)	108	Ботсвана (3,00)

Наприклад, у Фінляндії у 2010 р. орган, що регулює якість зв'язку (FICORA), зобов'язав на законодавчому рівні усіх 26 операторів запровадити ШСД із високошвидкісним та високоякісним доступом користувачів до інтернет-мережі. Таким чином, вже у 2010 р. в найбільших містах Фінляндії

³⁵⁹ Measuring the information society 2013 // Річний звіт Міжнародного союзу електрозв'язку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/mis_2013/MIS2013_without_Annex_4.pdf – С. 24.

мобільні оператори впровадили стандарт зв'язку нового покоління 4G (LTE). Жителям Фінляндії почали надавати послуги доступу до глобальної мережі зі швидкістю 1 Мбіт/с. У 2012 р. цей показник сягнув позначки 2 Мбіт/с., а у 2015 р., згідно з розпорядженням FICORA, досягне 100 Мбіт/с.³⁶⁰

У табл. 3.12.2 наведено динаміку IDI України за останні роки.

Таблиця 3.12.2

Динаміка IDI України, 2008–2012 рр.

Рік	2008	2010	2011	2012
Рейтинг у світі	59	62	69	68
Показник IDI	3,83	4,34	4,47	4,64

Джерело: *Measuring the information society 2012* // Річний звіт Міжнародного союзу електрозв'язку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/idi/material/2012/MIS2012-ExecSum-R.pdf> – С. 12–15

Measuring the information society 2011 // Річний звіт Міжнародного союзу електрозв'язку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/idi/index.html> – С. 13

Measuring the information society 2010 // Річний звіт Міжнародного союзу електрозв'язку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.itu.int/net/pressoffice/backgrounders/general/pdf/5.pdf> – С. 14

Дані, зазначені в табл. 3.12.2 свідчать про втрату Україною позицій як технологічно орієнтованої країни та дедалі більшу інформаційну вразливість, отже її залежність від світових країн-лідерів у сфері ІКТ втрату інформаційного суверенітету.

Показник IDI вказує на виробництво країною продукції з високою часткою доданої вартості, про рівень інноваційної компоненти в структурі галузей країни. На жаль, показник IDI України за досліджуваний період демонструє технологічну відсталість вітчизняної економіки. Невпровадження

³⁶⁰ *Measuring the information society 2013* // Річний звіт Міжнародного союзу електрозв'язку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.itu.int/net/pressoffice/backgrounders/general/pdf/5.pdf> – С. 14

сучасних інноваційних процесів та високотехнологічних складових, що базуються на ІКТ, перешкоджає автоматизації виробничих процесів, уповільнює виробничий процес, призводить до неефективного використання ресурсів та часу, відтак до подорожчання отриманої продукції та її неконкурентоспроможності на світовому ринку, що негативно відображається у структурі платіжного балансу. Впродовж останніх років сальдо торговельного балансу України від'ємне. Отже, національна економіка стає не спроможною забезпечити себе через переважання імпорту товарів та послуг над експортом, скорочення виробництва та негативні показники в рахунку операцій з капіталом. Така ситуація призводить до дефіциту коштів всередині країни та зумовлює пошук державою додаткових ресурсів у сторонніх організацій, тобто відбувається запозичення коштів на зовнішніх фінансових ринках. Отримання кредитів Україною стає загрозою її економічному суверенітету, адже найчастіше кредитори висувають вимоги до уряду щодо впровадження економічних реформ, які не сприяють покращенню її національного добробуту. А отримані від кредитів кошти здебільшого проїдаються шляхом їх перерозподілу у соціальній сфері, а не спрямовуються на реалізацію цільових урядових програм у виробничій сфері. Кредити не погашаються, а зовнішній борг держави стрімко зростає, що також загрожує втратою економічного суверенітету.

Незважаючи на відставання від економічно розвинених країн, інформаційно-комунікаційні технології все-таки розвиваються (табл. 3.12.3) і зазнають суттєвих змін останніми роками. Сектор послуг мобільного зв'язку у структурі послуг ІКТ постійно збільшується і становить у середньому 52,3%. Це вказує на важливість розвитку цього сектору і для бізнес-середовища, і для домогосподарств.

Для побудови інформаційного суспільства в Україні прийнято нормативно-правові акти, які зокрема регулюють суспільні відносини у сфері сприяння розвитку громадян-

ського суспільства, створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на такі ресурси, гарантій та механізму доступу до публічної інформації, розвитку електронного урядування та відкритого уряду, електронного документообігу, інформаційної безпеки тощо.

Таблиця 3.12.3

Показники значущості розвитку сектору зв'язку України

Показник	2002 р.	2005 р.	2007 р.	2010 р.	2013 р.
ВВП, млн грн	225 810	441 452	720 731	1 082 569	1 454 931
Доходи від надання послуг пошти та зв'язку, млн грн	10 689,3	27 447,4	39 869,8	47 433	52 492
Частка галузі пошти та зв'язку у структурі ВВП	4,73%	6,22%	5,53%	4,38%	3,61%
Доходи сектору мобільного зв'язку, млн грн	2705,3	14 512,2	25 061,2	28 837,9	31 405,8
Частка сектору мобільного зв'язку у структурі доходів від надання послуг пошти та зв'язку	25,31%	52,87%	62,86%	60,80%	59,83%

Джерело: Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Проте залишаються стратегічно важливі питання, що гальмують інформаційний розвиток вітчизняного ринку.

В Україні досі нема зв'язку покоління 3G, що мав би пришвидшити обмін інформацією між користувачами послуг мобільного зв'язку, отже прискорити всі процеси, пов'язані з цією сферою. Це вказує на суттєве відставання в розвитку сучасних технологій та їх упровадження у повсякденне життя суспільства.

Ще одна загроза для економічного суверенітету України – наявність компаній-нерезидентів, що є ключовими

гравцями на ринку мобільного зв'язку України. В цьому разі йдеться про переважання іноземного капіталу у стратегічно важливій галузі країни (табл 3.12.4).

Таблиця 3.12.4

**Власники основних операторів мобільного зв'язку
України станом на 2014 рік**

Назва оператора	Власник оператора
ПАТ «Київстар»	100% – VIMPELCOM HOLDINGS B.V., (Нідерланди)
ПрАТ «МТС Україна»	Дочірня компанія ВАТ «Мобільні ТелеСистеми», (Російська Федерація)
ВАТ «Астеліт»	55% – Turkell (Туреччина) 45% – System Capital management (Україна)
ПАТ «Укртелеком»	92,79% ТОВ «ЕСУ» (Україна)

Джерело: складено автором за даними сайту статистичної інформації Smida [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smida.gov.ua>

Як відомо, іноземні інвестори та нерезиденти активізують бізнес-діяльність на закордонних ринках для максимізації власних прибутків. Чим більш незахищений та нерозвинений ринок, на якому вони працюють, тим легше їм отримувати надприбутки, користуватися дешевими ресурсами та зберігати домінантне становище. Не виняток у даному разі ІКТ-ринок України.

Надзвичайно велика частка нерезидентів у структурі статутного капіталу провідних ІКТ учасників на ринку України (фактично монополізація ринку нерезидентами) зумовлює тиск провідних компаній-гігантів на органи законодавчої та виконавчої влади щодо просування проектів, не завжди ви-

гідних для національного соціально-економічного розвитку. Через те що фактично ринком мобільного зв'язку та компаніями, що забезпечують його функціонування в Україні (виробники та продавці обладнання), є ТНК, в разі посилення тиску на них з боку вітчизняного уряду щодо зниження тарифів для національних користувачів чи налагодження якіснішого зв'язку в сільських місцевостях оператори можуть змовитися та відключити зв'язок на всій території. Це призведе до фатального збою в інформаційній безпеці країни, оскільки сучасні бізнес-структури повністю прив'язані до ІКТ, до сектору зв'язку зокрема. У разі припинення зв'язку мобільного, фіксованого та Інтернету (на яких також спеціалізуються оператори мобільного зв'язку) відразу припиняться укладання угод, банківський та фінансовий сектори постраждають від скасування розрахункових операцій, зупиняться торговельні процеси на українських біржах. Така ситуація призведе до фінансового колапсу в країні, а він – до відпливу іноземних інвестицій і до ще більш негативних наслідків у рахунку з капіталом у структурі платіжного балансу країни.

Для сприяння інформаційному суверенітету як складової економічного суверенітету на ринку мобільного зв'язку України необхідно запровадити національного державного телеком-оператора із сучасними стандартами 3G-зв'язку. Це сприятиме переформатуванню споживчого сегменту ІКТ-ринку і до отримання цим оператором більшої кількості абонентів. Держава матиме можливість регулювати розвиток ринку України, захищаючи його від зовнішніх загроз.

РОЗДІЛ 4

НАЦІОНАЛЬНА СТРАТЕГІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

4.1. Система державної підтримки економічного суверенітету України

Сучасна система міжнародних відносин характеризується взаємопроникненням і взаємозалежністю національних економік, що призводить до зменшення вагомості держави у забезпеченні умов для розширеного відтворення національної економічної системи і трансформації регуляторної спроможності держави в забезпеченні суверенітету та протидії викликам, які йому загрожують. Така проблематика стає дедалі актуальнішою для країн із високим рівнем інтегрованості у світогосподарські зв'язки, значну частку серед них становлять держави, що беруть участь у міжнародних інтеграційних угрупованнях та позбуваються частини свого суверенітету з огляду на передачу регуляторних повноважень з національного на наднаціональний рівень. І як свідчить міжнародна практика функціонування усталених інтеграційних союзів і в ЄС, і Митного союзу, і НАФТА, часто окремі держави-учасники об'єднаної спільноти нав'язують одна одній – і не лише сильні слабким, а й сильні сильним – «обмеження на спосіб політичних дій, і ще більш вражаючі обмеження на їхні можливості справляти вплив на дію закону вартості, який лежить в основі капіталізму».³⁶¹ В цьому сенсі йдеться передовсім про обмежені можливості в реалізації національних економічних інтересів учасників інтеграційної взаємодії.

Для підтримки економічного суверенітету країни, особливо за умов відкритості її внутрішнього ринку для міжнародного трансферу товарів, послуг, людських ресурсів та капіталу, забезпечення економічної незалежності держави, можливості подальшого збереження національних активів та управлінської спроможності в адаптації до внутрішніх і

---

³⁶¹ Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн ; пер. с англ. – СПб., 2001. – С. 408–409.

зовнішніх загроз у сучасних умовах, необхідне, на наше переконання, створення інтегрованої системи державної підтримки. Причому концептуально така система не може протистояти подальшій інтеграції національної економіки у світовий економічний простір, її пріоритетом має стати збереження права окремої країни (національної громади) самостійно вирішувати внутрішні й зовнішні економічні питання сьогодення та давати відповіді на виклики.

Змістова наповненість державного суверенітету не є сталою у часі та просторі. Історичні версії розуміння та реалізації суверенітету варіюють за трьома ключовими параметрами: носій суверенітету, абсолютність суверенітету, а також внутрішній та зовнішній його виміри.³⁶² Тому, розкриваючи особливості формування системи протидії ризикам суверенітету за участі держави, необхідно чітко окреслювати часові рамки та специфіку суб'єкта світової економіки в особі конкретної країни, які потребують такої системи. Щодо нашої держави, то носієм суверенітету і єдиним джерелом влади був і залишається народ України, який безпосередньо здійснює владу через державні органи і органи місцевого самоуправління. Державна влада здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Отже, саме народ – джерело суверенітету України. Ці засади економічної суверенності вкотре підтвердилися в другій половині 2014 року, коли над Україною нависла загроза втрати територіальної основи своєї суверенності та незалежності. Попри все, іншого механізму легалізації нових територіальних змін, крім законних процедур волевиявлення всього народу в повоєнному світі (після Другої світової війни), на рівні міжнародного права не існує.

Абсолютність суверенітету має місце в обмеженому переліку випадків, зокрема коли суверенна влада не має жодних обмежень, саме концепція абсолютного суверенітету

---

³⁶² Аналітична записка «Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/376>

служує основою для будь-якої необмеженої влади у державі. У сучасних умовах розвитку світової економіки та міжнародних економічних відносин може йтися не про абсолютність суверенітету, а про національність. Національний суверенітет як повнота владних функцій держави має абсолютний характер, не ділиться та не передається, за винятком добровільної згоди на це держави та громадян.³⁶³

Економічна спроможність протидії загрозам суверенітету перебуває у прямій залежності від стану тих суспільних сфер, які забезпечують ресурс його захисту і зміцнення, насамперед економічної, оборонної, духовної, культурної, комунікативної та інших.³⁶⁴ Ще одна передумова для підтримки суверенітету – постійність, яка характеризується тим, що суверенна влада існує незмінно протягом невизначеного тривалого терміну. Суверенна влада – єдина влада. З огляду на це можна виокремити такі базові інституціональні важелі протидії загрозам суверенітету: ухвалення законів, вирішення питань війни і миру, призначення посадових осіб тощо.

Таким чином, попри відсутність автарктичного існування країн та інтегрованість їх у систему наднаціонального регуляторного тла, внутрішній вимір суверенітету безпосередньо пов'язаний з державою і має прояв в абсолютній владі у політичному суспільстві і в жодному іншому місці такої влади існувати не може.

Зовнішній вимір суверенітету визначає його конституційну незалежність як владу, джерелом якої є конституція держави. У цьому сенсі суверенітет відображається у правовій реальності.³⁶⁵ Але початок третього тисячоліття засвідчив, що навіть формальне збереження ознак політичної незалеж-

---

³⁶³ Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – С. 6.

³⁶⁴ Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю.П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х., 2010. – С. 6–7.

³⁶⁵ Стрежнева М.В. Институциональные формы европейской интеграции / М.В. Стрежнева // XXI век: Европейский Союз и Содружество Независимых Государств. – М. : Прогресс, 1998. – С. 114–145.

ності може супроводжуватись потенційними викликами і проблемами для суверенної держави, що ставлять під сумнів можливості реалізації ролі суверенної держави.

Поновлення акцентів дослідницького дискурсу щодо трансформації ознак та форм прояву економічного суверенітету варто пояснювати в контексті змін, які відбуваються у сучасній державі, а саме економічних, соціальних, соціокультурних тощо трансформацій, які стали вирішальними для новітнього національного розвитку. Таким чином відповіддю на нові виклики і трансформації як зовнішнього, так і внутрішнього походження має стати ефективна система державної підтримки економічного суверенітету.

На наш погляд, забезпечення підтримки економічного суверенітету на сучасному етапі розвитку варто розглядати на кількох рівнях (внутрішньому, зовнішньому) та в багатьох площинах (правовій, економічній, ідеологічній тощо). І в цьому контексті кожна країна потребує зміцнення своєї конкурентоспроможності на світовій арені, що стане підґрунтям для реалізації її економічного інтересу як суверенного суб'єкта. Межами економічного суверенітету держави є, з одного боку, її економічна безпека, з іншого – конкурентоспроможність її економіки. Вважаємо, що у майбутньому суверенітет держав у певних сферах, насамперед в економічній, звужуватиметься, а в деяких, наприклад культурній, соціальній тощо навпаки – розширюватиметься.³⁶⁶

Система державної підтримки економічного суверенітету України складається з форм, способів, принципів, механізмів та інструментів його реалізації. Акцентування на цих ключових засадах формування системи державної підтримки економічної суверенності нашої країни важливі, на наш погляд, не лише з огляду на їх декларативне підтвердження, а і з точки зору тих інтеграційних процесів, в епіцентрі яких перебуває Україна і які здатні трансформувати окреслені фор-

---

³⁶⁶ Гринин Л.Е. Национальный суверенитет и процессы глобализации (вводные замечания) / Л.Е. Гринин // Полис. – 2008. – № 1. – С. 129.

ми і способи реалізації суверенітету згідно з положеннями і нормами чинної Конституції.³⁶⁷ У ній зазначено:

по-перше, Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою;

по-друге, Україна є унітарною державою, і суверенітет України поширюється на всю її територію;

по-третє, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави;

по-четверте, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ.

Зазначені акценти, що саме держава повинна реалізовувати суверенітет, в тому числі й економічний, вказують на те, що положення Основного Закону держави відображають добу дезінтеграційного відродження України початку та середини 90-х рр. ХХ ст. Водночас не можна не розуміти, що інтенсивність проєвропейських змін теперішнього часу, у тому числі з огляду на імплементацію положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС приведуть до модернізації правового тла, можливо, що і шляхом певних обмежень щодо економічної суверенності.³⁶⁸

Забезпечення та підтримка економічного суверенітету, особливо в контексті формування системи європейських цінностей, передбачає дотримання державою таких принципів:

- принцип прав і свобод. Визнання прав людини як найвищої соціальної цінності, забезпечення якої має розглядатися як головна функція держави³⁶⁹. Людина має право брати участь в

---

³⁶⁷ Конституція України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>

³⁶⁸ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://comeuroint.rada.gov.ua/komeuroint/doccatalog/document?id=56219>

³⁶⁹ Національний суверенітет України в умовах глобалізації: національна доповідь. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 112 с. – С. 85.

управлінні державними справами; має право на свободу мирних зборів тощо, що закріплено на найвищому конституційному рівні і являє собою механізм реалізації народного суверенітету.³⁷⁰

Людина в державі є основною продуктивною силою, і водночас і носієм-суб'єктом економічних відносин. Отже, забезпечити ефективність економічного суверенітету можливо за умов дотримання права і свободи людини через кадрову незалежність. Вона має кілька форм економічної реалізації: (1) людина є робочою силою; (2) формування людини-власника, виробника; (3) участь в управлінні власністю:

- соціальний принцип. Цей принцип передбачає втілення соціальної справедливості через створення відповідного законодавства й механізмів його впровадження. Держава орієнтована на управління щодо створення гідного життя та вільного розвитку людини. Забезпечення ефективності економічного суверенітету можливе за умов конкурентоспроможної держави, яка несе певну соціальну відповідальність.

Україна на сьогодні має розвиватися передусім як соціальна держава, яка повинна враховувати інтереси суспільства і брати на себе відповідальність за прийняття рішення за тих, на кого безпосередньо або опосередковано ці рішення впливають. Саме відповідальне ставлення держави, що реалізується через соціальну політику, сприятиме економічному зростанню, вирішенню найгостріших соціальних проблем, забезпечить високий рівень і якість життя населення. Основні соціальні складові механізму стійкого розвитку такі: соціальна відповідальність, соціальна інтеграція, подолання масової апатії та утриманських настроїв у суспільстві, ефективна підтримка нужденних, висока якість життя населення, ефективний працівник та ефективний власник.³⁷¹

---

³⁷⁰Ткаленко С.І. Економічний суверенітет у контексті забезпечення економічної безпеки України / С.І. Ткаленко // Стратегія економічного розвитку України. – 2014. – № 34. – С. 52–55.

³⁷¹Лібанова Е.М. Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства / Е.М. Лібанова // Вісник НАН України. – 2010. – № 8. – С. 3–14.

- принцип панування права і закону. Цей принцип передбачає панування законів і законності, й не лише за формою, а й ідеєю панування права; в тому числі панування права і закону в питаннях свободи конкурентної боротьби, вільне співіснування різних економічних моделей у межах однієї держави (економічний плюралізм), а також дотримання прав суверенності особи, поваги її гідності.

Саме економічний плюралізм проголошує ідеї приватної власності, вільного підприємництва, безперешкодної конкуренції. Механізм реалізації державами цих прав передбачено у відповідних законодавчих актах.

Економічний суверенітет також реалізується й через право на існування і вільний розвиток, право на реалізацію підприємницької діяльності, право на вільний розвиток економічних національних і соціальних потреб, право розпоряджатися природними і матеріальними ресурсами, право на мирне співіснування з іншими народами та націями тощо.

Активізація підприємництва та зростання масштабів і ефективності функціонування підприємницького сектору – один з головних чинників ініціації позитивних структурних змін та модернізації національного господарства, становлення нових ресурсів економічного пожвавлення, підвищення якості життя населення. Розвиток підприємництва також веде до інституційної перебудови суспільства на основі поширення економічної свободи та становлення середнього класу як підґрунтя соціальної стабільності.

Нині можна констатувати, що трансформація бізнес-середовища досягла певного етапу свого розвитку в Україні. Соціально-економічний вплив малого і середнього підприємництва на економіку країни став співмірним із таким впливом у розвинених країнах. Сукупний сегмент мікро-, малого та середнього підприємництва забезпечує до 67% зайнятості громадян та понад половину обсягів продукції, що виробляється у країні. Також внесок мікро-, малого та середнього підприємництва становить майже половину всіх податкових надходжень до державного бюджету. Проте зберігається ви-

сока динаміка впливу результатів нововведень у сфері регулювання і стимулювання ведення бізнесу на активізацію підприємництва та стрімкого формування сприятливого економічного середовища.³⁷² Деякі важливі показники за рейтингом Doing Business-2014 не покращилися, а навіть погіршилися. Так, «бар'єри у торгівлі» залишилися без змін на 148 місці, «захист прав інвесторів» втратив одну позицію зі 127 до 128 місця, «процедури банкрутства» погіршилися на 5 пунктів зі 157 до 162 місця, «сплата податків» покращилась на 4 пункти, але Україна за цим показником залишається наприкінці рейтингу, на 164 місці. Інтенсивно зростає рівень ділової культури серед підприємств.³⁷³ Це дає змогу зі стриманим оптимізмом стверджувати, що мале і середнє підприємство в Україні поступово потенційно може стати рушієм відродження соціально-економічного розвитку. Проте розкриття його якісного потенціалу залишається заручником вад реалізації державної політики у сфері розвитку підприємства. Виникає парадоксальна ситуація: держава як гарант економічної суверенності стоїть на заваді реальних кроків з її набуття. Загалом позитивні кроки реформ, що здійснювалися дотепер, гальмуються їх формальною вибірковістю у практичній площині та характеризуються нездатністю системно впливати на трансформацію економіки.

Попри очевидні проблеми, забезпечення економічного суверенітету через стимулювання національного підприємництва можна вважати одним із пріоритетних завдань держави. Механізмом реалізації цього завдання є функції держави в умовах посилення відкритості внутрішніх ринків національної економіки на засадах збалансованого та соціально відповідального економічного розвитку. Такими функціями є формування право-

---

³⁷² За рейтингом DoingBusiness-2014 Україна піднялася зі 140 на 112 позицію серед 187 країн. Зокрема відбулися поліпшення у 8 з 10 галузей, які охоплюють дослідження Світового банку. Нині Україна посідає четверту сходинку серед 50 країн, які досягли найкращого темпу перетворень у сфері ведення бізнесу.

³⁷³ The Global Competitiveness Report 2012–2013: Full Data Edition. – Geneva : World Economic Forum, 2012. – 529 p.

вих засад відкритої економіки, створення умов для ефективного розвитку господарської діяльності як для резидентів, так і нерезидентів та забезпечення економічного розвитку на засадах інноваційності тощо.

Іншою складовою системи державної підтримки економічного суверенітету, на наш погляд, мають бути ті регуляторні інструменти, які сприяють забезпеченню ефективності національної економічної системи. До них належать:

1 група – економічні (серед яких найбільш дієві фінансові, інвестиційні, інноваційні; інструменти державно-приватного співробітництва та партнерства, інструменти гармонізації соціальних процесів);

2 група – інформаційні (серед яких найбільш значимі – доступ до публічної інформації; вплив ЗМІ на інформаційну суверенність, суспільну думку тощо);

3 група – політичні (серед яких варто виокремити економічну дипломатію; захист прав людини; конституційні інструменти; інструменти політичної боротьби тощо).

Якщо держава прагне зберегти за собою вплив на економічний суверенітет з урахуванням своїх національних інтересів та пріоритетів, економічні інструменти мають посідати одне із провідних місць. Пріоритет суверенності припускає, з одного боку, певний ступінь залежності національної економіки від глобалізаційних процесів та дисбалансів. З іншого – відкритість економіки держави є необхідною умовою подальшого її розвитку, економічного зростання та розширеного відтворення. Отже, суверенітет відкритих національних економік трансформується, змінюються його якісні характеристики та межі. Глобалізація сприяє переходу абсолютного суверенітету у відносний, національний суверенітет держави.

Коли йдеться про розробку ефективної системи державної протидії викликам економічного суверенітету, важливою складовою такої системи є регуляторна фінансово-кредитна політика, що впливає на процеси формування доходів та видатків на всіх рівнях господарювання, інвестиційне забезпечення та кредитне сприяння підприємницькій діяльності, виявлення джерел для здійснення інноваційних проривів на рівні окремих галузей та

підприємств. Не можна не визнати, що для будь-якої країни фінансова незалежність і вся фінансова сфера, яка має стати основою формування економічного суверенітету, має відносний характер. В умовах посилення глобалізації, інтеграційних та транснаціональних процесів, інтернаціоналізації виробництва та збуту поняття «незалежність» об'єктивно втрачає матеріальне підґрунтя. У цьому разі йдеться про фінансову спроможність, яка в сукупності інструментів забезпечення ефективності системи державної підтримки економічного суверенітету передбачає:

по-перше, збалансоване поєднання внутрішніх та зовнішніх джерел для фінансового забезпечення процесів розширеного відтворення;

по-друге, ефективну взаємодію з формальними та неформальними міжнародними фінансовими інститутами;

по-третє, залучення фінансового потенціалу світових фінансових ринків до потреб національного розвитку;

по-четверте, формування сучасної інфраструктури національної фінансової системи, яка задовольняла б національним державним, суспільним та корпоративним інтересам з огляду на досвід успішних країн.

Той факт, що новітній розвиток потребує збалансованого поєднання національних та міжнародних фінансових ресурсів, підтверджує тезу, що і фінансова самостійність у сучасну добу не може бути абсолютною, оскільки самі фінанси є глобальними як за джерелами формування, так і за сферою діяльності. Формування ефективної фінансово-кредитної політики передбачає необхідність врахування не лише внутрішньонаціональних проблем і реалізації національних інтересів, а й поведінку глобальних учасників світогосподарського розвитку.

Ще один аспект пріоритетів у системі державної підтримки суверенітету в сучасних умовах має стосуватися формування ефективних механізмів взаємодії національної держави та бізнесу у формі державно-приватного партнерства. Саме в умовах глобалізації, з одного боку, відбувається посилення ролі таких глобальних акторів, як транснаціональні компанії, які мають відчутні важелі економічного тиску на

держави-реципієнти як з огляду на макроекономічні ефекти, так і в контексті вірогідності політичного тиску. З іншого боку, транснаціональні та глобальні корпорації, які здійснюють діяльність у межах світової економіки, мають потребу в підтримці й захисті держави, зокрема через очікування сприятливого інституційного середовища для ведення власної діяльності, лобіюючи свої інтереси як на національному, так і на наднаціональному рівнях. Процеси глобалізації, що супроводжуються посиленням міжнародної конкуренції між усіма суб'єктами світового співтовариства, вимагають активнішої участі держави щодо захисту власних національних інтересів на світовому ринку. Таким чином, державна підтримка у різних формах – важливий фактор діяльності національних компаній як на світовому, так і на внутрішньому ринках.

Розглядаючи систему державної підтримки економічного суверенітету України за виокремленими нами каналами глобальних дисбалансів, а саме зовнішньоторговельний канал, інвестиційно-фінансовий та внутрішній, варто акцентувати й на системі протидії факторам дестабілізації у сфері зовнішньої торгівлі, інвестиційній, фінансовій, борговій та внутрішній економічній.

Результати дослідження проблеми ефективної регуляторної системи задля забезпечення зовнішньої стійкості національної економіки на рівні експертного середовища як в Україні, так і за кордоном свідчать про необхідність виокремлення пріоритетів у заходах державної підтримки. Слід говорити передусім про складові, що є визначальними для забезпечення стійкості національних економік до зовнішніх шоків. Серед основних пріоритетів державної підтримки – досягнення збалансованості рахунку поточних операцій та стійкість зовнішнього боргу. Якщо перший пріоритет ґрунтується на визнанні вагомості макроекономічних засад зовнішньої стійкості, то другий стосується умов, за яких країна може зберігати довіру зовнішніх інвесторів та залишатися привабливою для них.

У контексті першого пріоритету державної підтримки визнається ключова роль дефіциту поточного рахунку платіжного балансу як найбільш очевидного каналу поширення зовнішніх впливів у національних економіках. Так, С. Маріс³⁷⁴ вказує на необхідність досягнення бездефіцитного поточного рахунку для забезпечення стійкої економічної динаміки, Н. Рубіні³⁷⁵ доводить, що в країнах, які стикнулися із кризовими епізодами під час азійської світової кризи кінця 90-х рр. минулого століття, тривалий час був дефіцит поточного рахунку. А. Герінгер³⁷⁶ стверджує, що розбалансованість поточного рахунку в найвразливіших на даний час економіках ЄС пов'язана з їхньою галузевою структурою. Узагальнюючи підходи щодо ролі дефіциту платіжного балансу у виникненні кризових епізодів та загроз стабільному розвитку, С. Едвардс³⁷⁷ висловлює думку, що досвід регуляторної протидії економічним та фінансовим кризам за останні 20 років зумовив зміну концепції «дефіцит важливий» на «дефіцит не важливий, якщо державний сектор залишається збалансованим», потім знов на «дефіцит важливий», яка у подальшому трансформувалася у «дефіцит може бути важливим».

Якщо ж у системі державних заходів протидії зовнішнім загрозам суверенітету виокремлювати як пріоритет інституційну підтримку спроможності країн обслуговувати боргові зобов'язання, то варто зважати на достатні обмеження на рівні регуляторної політики у досягненні окреслених цілей.

---

³⁷⁴ Marris S. *Deficits and the Dollar : The World Economy at Risk* / S. Marris. – Washington, D.C. : Institute for International Economics, 1987.

³⁷⁵ Corsetti G. *What Caused the Asian Currency and Financial Crisis? (Part I: A Macroeconomic Overview)* / G. Corsetti, P. Pesenti, N. Roubini // Working Paper № 6833. – Washington, D.C. : NBER, 1998.

³⁷⁶ Gehringer A. *Another Look at the Determinants of Current Account Imbalances in the European Union: An Empirical Assessment* / A. Gehringer, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2159132

³⁷⁷ Edwards S. *Does the Current Account Matter?* / S. Edwards // *Preventing Currency Crises in Emerging Markets* / S. Edwards, J.A. Frankel (editors). – Chicago : University of Chicago Press, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nber.org/chapters/c10633.pdf>

За сучасних умов зростаючої фінансової відкритості, коли інвестиційні та боргові потоки за обсягом значно перевищують дефіцит поточного рахунку, забезпечення стабільних умов для підтримки платежів за зовнішнім боргом та резервів стає справді пріоритетним та набуває дедалі більшої актуальності. Формування такого підходу були закладені Р. Купером,³⁷⁸ який на основі аналізу ефектів від девальвацій у країнах, що розвиваються, встановив: еластичності зовнішньоторговельного сальдо на практиці виявляються невисокими, а відповідно – для результативного коригування поточного рахунку девальвація має бути значною. Якщо врахувати, що девальвація автоматично збільшує обсяг зовнішніх боргових зобов'язань відносно ВВП, вона може погіршити рівень зовнішньої стійкості економіки. Для України через наявність структурних чинників розбалансованості поточного рахунку результати коригування обмінного курсу залишаються також обмеженими.

Розглядаючи можливості регуляторного контролю за джерелами зростання зовнішньої вразливості національного суверенітету, варто також визнати, що за сучасних пропорцій потоків фінансових ресурсів за поточними операціями та рівнів зовнішньої заборгованості для багатьох економік посилюється саме роль зовнішніх капіталів як джерел досягнення збалансованості зовнішнього сектору. Слугуючи засобом розподілення ризиків макроекономічних коливань між резидентами та нерезидентами країни у поточних періодах, зовнішні зобов'язання стають джерелом ризиків розбалансованості у майбутніх періодах, у тому числі у розрізі проблем економічної суверенності.

Через великі обсяги фінансових ресурсів, які постійно потрібні для погашення та обслуговування поточної заборгованості, у разі виникнення загроз обмеження доступу до зовнішніх капіталів національній економіці стають не спромож-

---

³⁷⁸ Cooper R.N. Currency devaluation in developing countries (Essays in international finance №86) / R.N. Cooper. – Princeton, N.J. : International Economics Section, Department of Economics, Princeton University, 1971.

ними збалансувати свій зовнішній сектор. При цьому через великі обсяги зовнішніх зобов'язань навіть значні коригування торговельного балансу з використанням інструментів валютної політики не дають змоги компенсувати обмеження доступу до зовнішніх капіталів.

У коротко- та середньостроковій перспективі механізмами протидії дисбалансам у зовнішньо-торговельному каналі України можуть слугувати:

По-перше, необхідно забезпечити злам негативних тенденцій попереднього періоду щодо нарощування від'ємного сальдо торговельного балансу, що безпосередньо визначає стан зведеного платіжного балансу, і забезпечити цілеспрямовану та масштабну підтримку українських експортерів за рахунок системи фінансової підтримки експорту, в тому числі створення на основі відповідної структури Українського державного експортно-імпортного банку спеціалізованого агентства кредитування та страхування експорту.³⁷⁹

Якщо у 2012 р. від'ємне сальдо зведеного балансу сягало 4,2 млрд дол. США, за 2013 р. баланс було зведено з профіцитом у понад 2 млрд дол. США. Це дало змогу на певний час пом'якшити девальваційний тиск на курс гривні та дещо поповнити золотовалютні резерви Національного банку України. Утім, у цей період відбулося збільшення дефіциту поточного рахунку з 14,3 до 16,1 млрд дол. США, зокрема дефіцит зовнішньої торгівлі товарами і послугами на кінець року збільшився до 15,2 млрд дол. США, сальдо поточних трансфертів зменшилося з 3,0 до 2,2 млрд дол. США. Це привело до зміни в середині 2013 р. тенденції зростання золотовалютних резервів на зворотну, що стало однією з передумов дестабілізації курсу в останньому кварталі року.

Перспективи стабілізації поточного рахунку платіжного балансу на сьогодні досить проблематичними, що пояснюється передусім політичною ситуацією. Стагнація в країнах ЄС, важкі відносини з Росією не сприяють зростанню

---

³⁷⁹. Тенденції формування зовнішніх платіжних дисбалансів: глобальні чинники та ризики для України. – К. : НІСД, 2013. – 62 с.

українського експорту та більшому споживанню вітчизняної продукції на іноземних ринках. Торговельна війна з Росією змушує вітчизняних товаровиробників диверсифікувати ринки збуту, переорієнтуватися на європейські ринки, що вимагає додаткових витрат.

По-друге, для підвищення активних дій на світових ринках товарів, послуг, а також інвестицій необхідно максимально сприяти усуненню застарілих заходів протекціонізму, які не відповідають не лише зобов'язанням у рамках СОТ, а й довгостроковим національним інтересам. Протекціоністські заходи перешкоджають розвитку торгівлі і призводять загалом до складної ситуації в економіці. Такі застарілі заходи, як правило, стимулюють дії країн-контрагентів до обмеження присутності України на міжнародних ринках. Підвищення рівня тарифного захисту внутрішнього ринку також протидіє взятим на себе зобов'язанням у рамках СОТ. Тож необхідно підвищувати конкурентоспроможність вітчизняної продукції за рахунок дотримання основних вимог до якості, критеріїв та показників конкурентоспроможності продукції. Отже, загалом ідеологія лібералізації світової торгівлі залишається провідним шляхом розвитку світових торговельних відносин.³⁸⁰

По-третє, створення державою нормальних та достатніх умов для функціонування тих галузей, які можуть забезпечувати внутрішній попит, тобто проведення політики імпортозаміщення. Таку політику варто запроваджувати відповідно до світової практики та економічної логіки. Для забезпечення процесів імпортозаміщення в Україні основним завданням уряду має стати підтримка зростання попиту на внутрішньому ринку. В Україні до таких галузей можна зарахувати харчову та легку промисловість, енергетику, будівництво, сільське господарство тощо.

По-четверте, через потужну підтримку держави сприяння відновленню та диверсифікації експортних позицій українських підприємств:

---

³⁸⁰ Тенденції формування зовнішніх платіжних дисбалансів: глобальні чинники та ризики для України. – К. : НІСД, 2013. – 62 с. – С. 12.

– розвиток комерційної дипломатії та активне застосування механізмів СОТ для захисту національних економічних інтересів;

– здійснення оперативного контролю цінової ситуації на міжнародних ринках та взаємодія державних інституцій із представниками ділових кіл для моніторингу проблемних аспектів експортної діяльності та недобросовісної конкуренції щодо українських експортерів;

– підвищення поінформованості національних експортерів стосовно цінової ситуації на зовнішніх ринках, а також стандартів і технічних вимог щодо традиційних і потенційних нових продуктів українського експорту;

– створення маркетингових і сервісних мереж на пріоритетних закордонних ринках (торговельних домів, бізнес-центрів і технічних центрів на акціонерних засадах, спільно з комерційними та банківськими структурами України);

– забезпечення прозорості механізму відшкодування ПДВ експортерам і запобігання зловживанням у цій сфері, забезпечення автоматичного відшкодування експортерам продукції з високою часткою доданої вартості;

– забезпечення інформаційно-методичної підтримки у процесі пошуку та відбору перспективних зовнішніх ринків для збуту продукції українських підприємств;

– створення умов для виходу на зовнішні ринки підприємств малого й середнього бізнесу шляхом надання відповідної інформаційної, методичної та правової підтримки;

– налагодження ефективного функціонування системи експортного кредитування.³⁸¹

По-п'яте, регулювання імпорту для оптимізації його структури та обсягів:

– застосування на основі детального ринкового аналізу та відповідно до норм ГАТТ/СОТ антидемпінгових і компенсаційних мит, товарних квот та інших прийнятих у світовій практиці інструментів захисту вітчизняних виробників;

---

³⁸¹ Механізми поліпшення підприємницького клімату в процесі реалізації економічних реформ в Україні / Я.В. Бережний, О.І. Кілієвич, Д.В. Ляпін, [та ін.]. – К. : НІСД, 2013. – 80 с.

– посилення боротьби з тіньовою імпортною діяльністю завдяки створенню системи контролю якості імпортованої продукції, максимальній уніфікації оподаткування імпорту, поступовому скасуванню імпортних пільг і запровадженню електронного декларування імпорту;

– подальша гармонізація національного митного законодавства зі стандартами ЄС, що стосуються зокрема принципів і процедур виявлення контрафактної продукції, реалізації митного контролю, а також налагодження практичної співпраці у митній сфері з країнами Митного союзу;

– диверсифікація географічної структури енергетичного імпорту й подальше зменшення імпорту енергоносіїв завдяки збільшенню власного видобутку (виробництва), а також суттєвого енергозбереження.³⁸²

Розкриваючи спрямованість заходів протидії дисбалансам та загрозам економічному суверенітету у фінансово-кредитному та борговому каналі, слід акцентувати на таких пріоритетах.

По-перше, підвищення ролі макроекономічної політики в Україні, особливо в монетарному, фіскальному та валютному сегментах, а також підвищення ефективності фінансового нагляду та регулювання, що сприятиме подальшому залученню іноземних інвестицій, покращенню структури за видами економічної діяльності іноземного капіталовкладення й загалом прискоренню подальшого економічного розвитку держави.

По-друге, глобальні дисбаланси та їхній вплив на стан світової фінансової системи останнім часом змушують центральні банки країн дедалі активніше переходити до використання макропруденційної політики, яка означає, що пріоритетною метою діяльності монетарного органу стає підтримка макроекономічної та фінансової стабільності.³⁸³

---

³⁸² Возна Л.Ю. Бізнес-цикл як феномен української економіки: передумови формування та висновки для політиків / Л.Ю. Возна, Я.А. Жаліло // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 2. (31). – С. 23–35.

³⁸³ Андрюшин С. Монетарные инструменты регулирования притока иностранного капитала / С. Андрюшин, В. Кузнецова // Вопросы экономики. – 2013. – № 6. – С. 46–47.

По-третє, сприяння лібералізації руху капіталів. Саме готовність країни до лібералізації та контролю за рухом капіталу свідчить про її готовність до проведення зваженої макроекономічної політики та адаптації до умов сучасної глобальної економіки, яка передбачає високий рівень інтеграції у глобальний простір.³⁸⁴

Як зазначають експерти Міжнародного валютного фонду, вільний рух капіталу може надавати істотні вигоди для країн, у тому числі за рахунок підвищення ефективності, сприяння підвищенню конкурентоспроможності фінансового сектору, а також сприяти зростанню рівня ефективності інвестицій та «згладжуванню споживання» (consumption smoothing).³⁸⁵

Отже, сприяючи лібералізації руху капіталів, залученню іноземних інвестицій в контексті забезпечення економічного суверенітету та гарантування національної економічної безпеки, слід переходити, як зазначають фахівці, до моделі залучення іноземних інвестицій – таргетування. Така модель має враховувати та містити як складові елементи такі компоненти: світові тенденції ПІІ; ситуацію в Україні (загальноекономічна та залучення ПІІ); співвідношення національного та іноземного капіталу; проблеми залучення ПІІ та основні напрями їх вирішення; політичні та економічні ризики, а також відповідні пріоритети (за формами ПІІ, міжгалузеві, геополітичні та регіональні).

Згідно з дослідженням, проведеним Європейською Бізнес Асоціацією у грудні 2013 р., у IV кварталі 2013 р. інвестиційний клімат України оцінено в 1,81 з можливих 5 балів, що стало найнижчим показником за всю історію проведення таких досліджень з 2008 р. Таке стрімке падіння інвестиційного індексу було пов'язане з непідписанням Угоди про асоціацію з ЄС у Вільнюсі, хоч у III кварталі 2013 р. саме очікування її підписання сприяло підвищенню цього індексу (2,39 бала). Підтвердження впливовості

---

³⁸⁴. Тенденції формування зовнішніх платіжних дисбалансів: глобальні чинники та ризики для України. – К. : НІСД, 2013. – 62 с. – С. 13.

³⁸⁵. The Liberalization and Capital Management of Capital Flows: An Institutional View, IMF, Nov. 14, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/111412.pdf>

цього чинника – повернення рейтингу на докризовий рівень після підписання політичної частини угоди у I кварталі 2014 р.³⁸⁶ Значення індексу в I кварталі 2014 р. зросло до 2,72, що є найвищим показником з 2011 р. А оцінки очікувань змін в інвестиційному кліматі у найближчі 3 місяці були найвищими за весь період вимірювання – 3,6.

Брак надійної системи гарантування захисту прав інвесторів та акціонерів і слабка дієвість законодавства з питань корпоративного управління призводять до поширення рейдерських захоплень активів і майна, зокрема іноземних інвесторів. За показником захисту прав власності Україна в рейтингу глобального індексу конкурентоспроможності 2013/2014 посіла 143 місце серед 148 країн, за показником захисту прав міноритарних акціонерів – 146.³⁸⁷

Залучення іноземних інвестицій має відбуватися у контексті національно орієнтованої інвестиційної політики. Тобто слід визначитися з тим, з яких країн і в які галузі ПП залучаються пріоритетно, а в яких випадках встановлюються «фільтри» для недопущення припливу недружнього капіталу або втрати впливу на стратегічні галузі. Аналогічно залучення іноземних інвестицій стосується і регіональної структури.

Залучаючи прямі іноземні інвестиції, Україні слід подолати ще одну проблему – рейдерство, що полягає у протиправному, несправедливому захопленні корпоративних прав та виробничих потужностей компаній. Нині рейдерство – показник слабкості вітчизняних правових структур, недосконалого законодавства, високої частки тіньової економіки й слабкої захищеності прав власника.³⁸⁸

---

³⁸⁶ Що думає бізнес: результати індексу інвестиційної привабливості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.eba.com.ua/uk/-information/uasupport/eba-news/important/item 10192-2013-12-19-1420](http://www.eba.com.ua/uk/-information/uasupport/eba-news/important/item%2010192-2013-12-19-1420)

³⁸⁷ The Global Competitiveness Report 2013–2014 – Geneva: World Economic Forum, 2013. – P. 377 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global CompetitivenessReport_2013-14.pdf](http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global%20CompetitivenessReport_2013-14.pdf)

³⁸⁸ Механізми поліпшення підприємницького клімату в процесі реалізації економічних реформ в Україні / Я.В. Бережний, О.І. Кілієвич, Д.В. Ляпін [та ін.]. – К. : НІСД, 2013. – С. 37, 44.

По-четверте, протидії масштабному прихованому відпливу капіталу, який постійно спостерігається в Україні, призвів до виснаження національних фінансових та інвестиційних ресурсів, внутрішніх та зовнішніх дисбалансів, гальмування економічного зростання, поглиблення кризових явищ. Україна залишається одним зі світових лідерів за обсягами прихованого відпливу капіталу з країни. За оцінками експертів, за обсягами приховано виведених капіталів Україна посідає 17 місце у світі, втрачаючи щорічно в середньому майже 10 млрд дол. Залучення таких коштів до національної економіки може стати потужним джерелом її зростання.

По-п'яте, потребує перегляду практика управління державою офіційними резервами. З 2008 р. офіційні резервні активи України мають сталу тенденцію до скорочення: на кінець 2013 р. становили 20,42 млрд дол. США, станом на жовтень 2014 р. досягли безпрецедентно низького рівня – 16,38 млрд дол. США.³⁸⁹ Забезпечення належного рівня обсягів офіційних валютних резервів та диверсифікованість їх структури вимагає підтримки виконання таких завдань держави:

а) підтримка та збереження довіри до заходів політики в галузі управління грошово-кредитними агрегатами та обмінним курсом;

б) створення та використання валютної ліквідності для обмеження зовнішньої вразливості шляхом:

– забезпечення необхідного рівня довіри учасників ринків щодо здатності країни виконати свої зовнішні зобов'язання;

– надання учасникам ринків упевненості щодо здатності країни виконати свої зовнішні зобов'язання;

в) демонстрація забезпечення національної валюти зовнішніми активами;

г) допомога уряду в задоволенні його потреб в іноземній валюті та виконання зобов'язань за зовнішнім боргом;

---

³⁸⁹ Стан міжнародних резервів та ліквідність в іноземній валюті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=72631

д) зберігання резерву на випадок національних катастроф або надзвичайних обставин.³⁹⁰

Для забезпечення мінімізації зовнішньоторговельних та інвестиційно-боргових каналів впливу на економічний суверенітет сучасної України потребують оптимізації механізми, інструменти та концептуальні підходи до регулювання та стабілізації валютного курсу. Міжнародні фахівці рекомендують для України створення комітету відкритого ринку, який забезпечить тісну координацію та кореляцію заходів валютного регулювання із заходами зовнішньоторговельної та монетарної політики (зокрема рефінансування комерційних банків та інфляційного таргетування), розвитком ситуації на фондовому ринку та адаптацією суб'єктів господарювання до умов діяльності, які зумовлені відносинами України з міжнародними економічними організаціями (в тому числі МВФ, СОТ та ОЕСР) або інтеграційними об'єднаннями (насамперед ЄС, СЕП, ОЧЕС).

Протидія вимиванню інвестиційних ресурсів в умовах лібералізації транскордонного руху капіталу не може стати дієвою без запровадження процедур регулювання трансфертного ціноутворення, які є загальноприйнятою світовою практикою. Запровадження таких процедур зробить не вигідним та складним заниження цін продукції, що експортується з України, і штучний перерозподіл коштів між центром формування прибутку, що розташований в Україні, і центром його акумуляції поза її межами. Запровадження таких процедур повинно здійснюватися з одночасним запровадженням оподаткування контрольованих іноземних корпорацій, яке сприятиме зменшенню ризиків втечі капіталу.³⁹¹

---

³⁹⁰ Revised Guidelines for Foreign Exchange Reserve Management // IMF, February 1, 2013, p.4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2013/020113.pdf>

³⁹¹ Тищук Т.А. Шляхи протидії прихованому відпливу капіталу з України / Т.А. Тищук, О.В. Іванов. – К. : НІСД, 2012; Прогнозування зовнішньої стійкості економіки України. – К. : НІСД, 2013. – 30 с.

Нині механізми трансфертного ціноутворення «вмонтовані» в наявну систему ведення бізнесу в Україні. Виведені капітали поверталися у вигляді прямих або портфельних інвестицій, що частково компенсували втрати вітчизняної економіки. Проте в умовах політичної нестабільності та економічної невизначеності виникає ризик, що обсяг повернення капіталів у межах такого циклу скорочуватиметься, що поглиблюватиме наявні дисбаланси.

Ще один аспект проблеми – інструменти протидії агресивному податковому плануванню, як називають практику трансфертного ціноутворення, в Україні запроваджуються безсистемно, в результаті чого навіть започатковані ініціативи можуть виявитися неідеальними. Оскільки більшість схем агресивного податкового планування певним чином використовують інструменти трансфертного ціноутворення, імплементація норм регулювання цих процесів у вітчизняному податковому законодавстві є одним із ключових чинників протидії прихованому відпливу капіталу з України. Значного прогресу було досягнуто з ухваленням Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо трансфертного ціноутворення» у липні 2013 р. Результативність запровадження таких механізмів може бути забезпечена лише за умов запровадження норм регулювання трансфертного ціноутворення у комплексі з іншими заходами протидії виведенню прибутків з України.

4.2. Стратегічні напрями підвищення інвестиційної привабливості України

Важливим рушійним елементом забезпечення сталого розвитку економіки будь-якої країни виступає її інвестиційна привабливість. Від обсягів інвестування та напрямів вкладень капіталу значною мірою залежить розвиток національної економіки та соціально-економічний рівень життя населення. При цьому проблема недостатньої кількості інвестицій може бути характерною як для етапу бурхливого зростання економіки, так й для фази стагнації.

З одного боку, країна, а особливо та, яка перебуває на шляху реформ (економічних, соціальних, політично-правових тощо), хоче зростати, але не має для цього інвестицій. Її уряд у процесі реалізації цих реформ посилено працює над створенням сприятливих умов для підвищення інвестиційної привабливості країни, отже для залучення додаткового капіталу в її економіку і в реалізацію соціальних проектів. З іншого – коли впроваджені реформи дають нарешті позитивний ефект і відбувається очікуваний розвиток держави, потреба в інвестиціях знову зростає. Отже, забезпечення інвестиційної привабливості країни – процес, регулювання якого передбачає врахування змін у динамічному середовищі: всередині цієї країни і в її оточенні. Ситуація ускладнюється постійним одночасним зростанням як вимог інвесторів, так і потреб країни, а також загальною обмеженістю світових фінансових і матеріальних ресурсів. У такий спосіб відбувається і загострення конкурентної боротьби за володіння цими ресурсами і зростання значущості рейтингу інвестиційної привабливості країни.³⁹²

Оскільки Україна не має достатньо ресурсів для створення конкурентоспроможної економіки на світовому ринку, залучення інвестицій залишається головною умовою для відновлення вітчизняної економіки.

На світових ринках інвестицій Україна виступає нетто-споживачем, отримавши на початок 2014 р. трохи менше 58,2 млрд дол. інвестицій в акціонерний капітал (табл. 4.2.1). Без урахування АР Крим та м. Севастополь ця цифра скорочується до 50 млрд дол. Політичні події в країні істотно не змінили ані географічної, ані галузевої структури інвестицій, проте суттєво уповільнилась їх динаміка.

---

³⁹² Кулініч Т.В. Інвестиційна привабливість України та можливі шляхи її підвищення у сучасних умовах / Т.В. Кулініч, М.А. Мричко // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». – 2013. – № 754. – С. 34–40. – Серія «Проблеми економіки та управління», С. 35.

Таблиця 4.2.1

**Динаміка та структура прямих іноземних інвестицій (ПІІ)
(акціонерного капіталу) в економіку України
(млн дол. США)**

Країна-інвестор	Обсяги ПІІ (наростаючим підсумком з початку періоду інвестування)					Частка в ПІІ на 31.12. 2013, %	Частка в ПІІ на 31.07. 2014, %
	на 01.04. 2013	на 01.07. 2013	на 31.12. 2013	на 01.04. 2014	на 31.07. 2014		
Всього	55 318,2	100,0	58 157	52 179,4	50 021,8*	100,0	100,0
в тому числі							
Кіпр	17 928,5	18 712	19 035,9	16 533,6	15 699,4	32,7	31,4
Німеччина	6165,3	6194,8	6291,8	6033,3	5943,0	10,8	11,9
Нідерланди	5376,1	5504	5561,5	5522,8	5349,9	9,6	10,7
Російська Федерація	3822,7	3842,1	4287,4	3537,8	3051,9	7,4	6,1
Австрія	3196,3	3216,4	3257,5	2890,8	2782,8	5,6	5,6
Велика Британія	2697,2	2724,4	2714,1	2400,6	2417,9	4,7	4,8
Віргінські о-ви (Брит.)	2418,4	2452,4	2493,5	2224,8	2054,7	4,3	4,1
Франція	1808,4	1843	1825,8	1782,7	1741,0	3,1	3,5
Швейцарія	1183,1	1277,5	1325,4	1319,6	1373,2	2,3	2,7
Італія	1122,7	1259	1267,8	1101,2	1082,0	2,2	2,2
Беліз	1003,8	1036,6	1055,6	857,2	771,0	1,8	1,5
США	945,3	985,8	991,1	919,9	890,2	1,7	1,8
Польща	895,4	831,8	845,4	803,4	826,7	1,5	1,7
Інші країни	6755	6685,4	7204,1	6251,7	6038,1	12,3	12,0

* без урахування АР Крим та м. Севастополь

Джерело: побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Основні інвестори в Україну – переважно європейські країни: на їхню частку припадає близько 76% інвестицій. Частка Росії впала з 7,5% до 6,1%, що пояснюється загостренням політичних відносин. Зазначимо також, що до 40% інвестицій припадає на країни з пільговими податковими

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

умовами, або офшори, зокрема Кіпр, Віргінські острови, Нідерланди тощо. Інвестиції із цих країн хоча й скоротились, але незначно. Інші інвестори істотно скоротили фінансові потоки: наприклад Велика Британія – у 3 рази, Франція – у 5 разів, США – у 8 разів.

Проаналізувавши абсолютні та відносні характеристики іноземного інвестування за триваліший період, побачимо, що Україна залишається осторонь міжнародних валютних потоків, отримуючи від 0,5% у найкращі роки до 0,3% у 2013 р. світового щорічного обсягу прямих іноземних інвестицій (табл. 4.2.2).

Таблиця 4.2.2

**Макроекономічна характеристика залучення іноземних
інвестицій в Україну у 2001–2013 рр.**

Показник	2001 р.	2004 р.	2007 р.	2010 р.	2013 р.
Обсяг ПІІ, млн дол. США у поточних цінах за поточним обмінним курсом	792,000	1715,000	9891,000	6495,000	3771,000
Обсяг ПІІ на душу населення, дол. США	16,289	36,143	212,011	141,042	83,358
Частка у світових ПІІ, %	0,095	0,232	0,494	0,457	0,260
Співвідношення до обсягу валового нагромадження основного капіталу, %	10,559	11,702	25,147	26,256	н.д.
Співвідношення до загального обсягу експорту товарів та послуг, %	3,756	4,153	15,454	9,444	4,436
Співвідношення до загального обсягу експорту товарів, %	4,869	5,250	20,064	12,617	5,956

Джерело: побудовано автором за даними статистичного підрозділу конференції ООН з торгівлі та розвитку

Переживши велику фінансову кризу, переживаючи період перманентних виборів і політичної невизначеності, втрачаючи колосальні ресурси на відстоювання власної територіальної цілісності, Україна потребує колосальних обсягів зовнішніх фінансових ресурсів. Частка іноземних інвестицій в Україну у 2013 р. сягнула 2,05% ВВП за рік і 41,6% ВВП у перерахунку за наростаючим підсумком в акціонерний капітал за весь період інвестування. Це свідчить, що українській економіці критично не вистачає інвестицій. Наприклад, частка іноземних інвестицій в економіку розвинених європейських країн досягла 28–30% ВВП.³⁹³ Для країн, що розвиваються, цей показник ще вищий (рис. 4.2.1). Інвестори покладають великі надії на ринки, що розвиваються, а це означає, що Україні доведеться витримати серйозну конкуренцію таких нових держав-членів Європейського Союзу, як Румунія і Польща, а також країн Азії у боротьбі за залучення іноземних інвестицій.

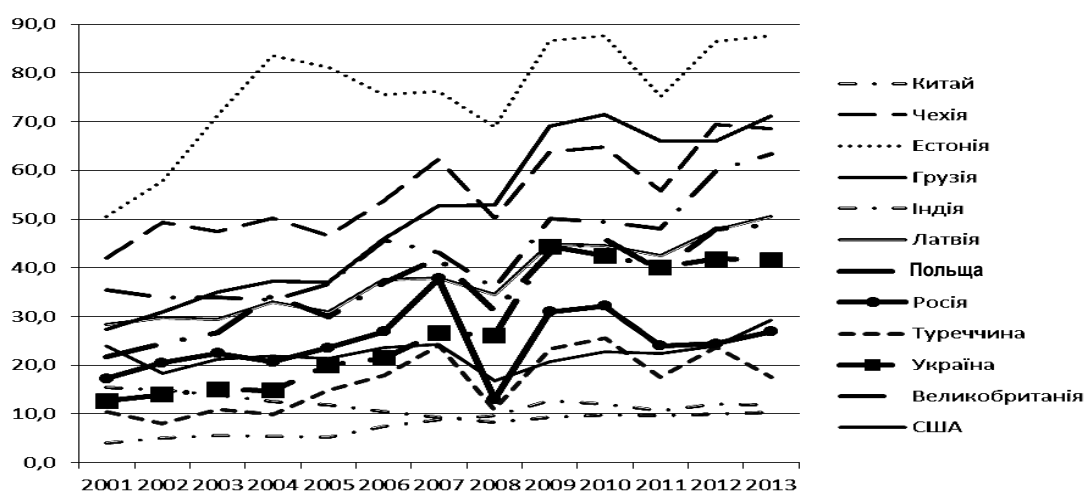

Рис. 4.2.1. Частка прямих іноземних інвестицій в акціонерний капітал у ВВП окремих країн у 2001–2013 рр., %

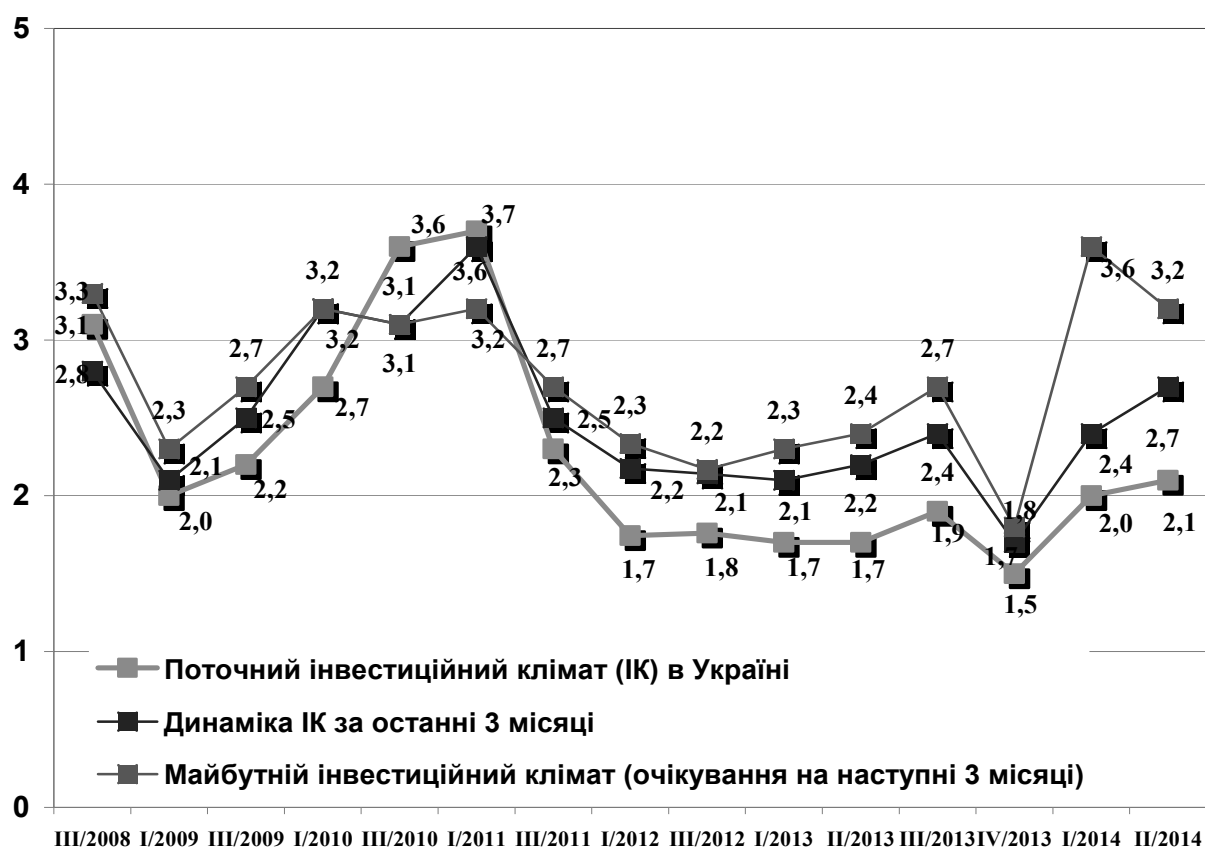
Джерело: побудовано автором за даними статистичного підрозділу конференції ООН з торгівлі та розвитку

³⁹³ Резнік Н.П. Інвестиційна привабливість України: стан та шляхи активізації / Н.П. Резнік // Сучасні питання економіки і права. – 2013. – № 2. – С. 29–34, С. 29.

Негативні тенденції простежуються не тільки в динаміці прямих іноземних інвестицій та їх структурі, а й в оцінці інвестиційного клімату країни. За оцінками Європейської Бізнес Асоціації, яка регулярно досліджує інвестиційний клімат у країні, інвестиційна привабливість України досягла історичного мінімуму наприкінці 2013 р. (рис. 4.2.2).

Орієнтованість влади на реформи трохи покращила ситуацію у II кварталі 2014 р. Позитивні зміни у другому кварталі 2014 р. пояснюються обранням нового Президента та визначенням ключових напрямів розвитку, пов'язаних з антикорупційною складовою та очікуванням зменшення тиску на бізнес. Також важливою подією в цей час було підписання економічної частини Угоди про асоціацію з ЄС. Майже третина експертів вважає, що жодних позитивних змін поки що не сталося, але Україна має шанс змінитися на краще.

Рис. 4.2.2. Оцінка інвестиційної привабливості України, ЄБА

Джерело: Індекс інвестиційної привабливості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eba.com.ua/uk/about-eba/indices/investment-attractiveness-index>

Крім того, у багатьох публікаціях серед факторів, що знижують інвестиційну привабливість України, відзначено нерішучість уряду щодо реалізації обіцяних реформ, слабкість національної банківської системи, катастрофічний стан зовнішньої заборгованості, нестабільність національної валюти тощо.

Велику популярність нині мають результати аналізу інвестиційної привабливості країн, надані відомими інвестиційними, посередницькими та консалтинговими компаніями і рейтинговими агентствами, а також великими корпораціями, біржами і фінансовими групами та бізнес-журналами, що представляють їхні інтереси. До найвідоміших належать оцінки інвестиційної привабливості окремих країн від World Bank, Institutional Investor, Euromoney, Business Environment Risk Index (BERI), Moody's Investor Service, методики Тейна-Уотерса, Котлера-Хейзлера, журналів The Economist, Fortune, Euromoney та ін.

Однак ці оцінки, як правило, надають обмежену, здебільшого односторонню характеристику інвестиційної привабливості країни (ІПК), тобто не забезпечують комплексного підходу. Більшість здійснених у цій сфері досліджень не дає змоги інтегрально розглянути основні проблеми, які потрібно подолати, щоб підвищити ІПК, не дає відповіді на запитання, якими мають бути шляхи її зростання і що для нього потрібно зробити.

Результати експертних оцінок з використанням міжнародних рейтингів ведення бізнесу та конкурентоспроможності свідчать про низький рівень привабливості України як приймаючої країни (табл. 4.2.3).

Таблиця 4.2.3

Україна в міжнародних рейтингах за 2010–2014 рр.

Рейтинг	Складові оцінки	Роки				
		2010	2011	2012	2013	2014
Індекс глобальної конкурентоспроможності економіки World Economic Forum	Якість інституцій, інфраструктура, макроекономічна стабільність, розвиненість фінансового ринку	89 місце зі 133 країн	82 місце зі 142 країн	73 місце зі 144 країн	84 місце зі 144 країн	76 місце зі 144 країн

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Закінчення табл. 4.2.3

Рейтинг	Складові оцінки	Роки				
		2010	2011	2012	2013	2014
Рейтинг глобальної конкурентоспроможності IMD World Competitiveness Yearbook	Стан економіки, ефективність уряду, ефективність бізнесу та стан інфраструктури	57 місце з 58 країн	57 місце з 58 країн	56 місце з 59 країн	49 місце з 59 країн	49 місце з 60 країн
Рейтинг ведення бізнесу The Doing Business	Легкість відкриття компанії, ліцензування, найму працівників, реєстрація власності, отримання кредиту, захист інтересів інвесторів	147 місце з 131 країн	145 місце з 117 країн	152 місце з 183 країн	137 місце з 185 країн	112 місце з 189 країн
Корупційний індекс організації Transparency International	Індекс корумпованості	134 місце зі 178 країн	152 місце зі 182 країн	144 місце зі 183 країн	144 місце зі 177 країн	н.д.
Індекс економічної свободи Heritage Foundation	Ділова, торгова, фінансова, грошово-кредитна, інвестиційна, трудова свобода від уряду, від корупції, захищеність прав власності	162 місце зі 179 країн	163 місце зі 179 країн	163 місце зі 183 країн	161 місце зі 183 країн	155 місце зі 183 країн
Рейтинг процвітання The Legatum Institute	Економічна ситуація, рівень підприємництва, управління, освіти, охорони здоров'я, безпеки, особистих свобод, соціального капіталу	69 місце зі 142 країн	74 місце зі 142 країн	71 місце зі 142 країн	64 місце зі 142 країн	63 місце зі 142 країн

Джерело: побудовано автором за офіційними сайтами міжнародних організацій

Успіхи України у формуванні сприятливого бізнес-середовища відзначають усі рейтинги, але особливо стрімко змінюються позиції вітчизняної економіки у рейтингу Світового банку щодо легкості ведення бізнесу. За ним Україна у 2014–2015 рр. зайняла 96 місце, піднявшись відразу на

16 пунктів.³⁹⁴ Таке піднесення пов'язано зі значним полегшенням процедур реєстрації власності, де наша країна піднялась на 29 місць і посіла 59 місце у світі, запропонувавши удвічі нижчу вартість процедури (у % вартості об'єкта нерухомості), ніж для країн ОЕСР. Крім того, високі позиції має Україна за показником податкової системи – приріст становить 49 позицій. Такому стрибку сприяло скорочення кількості виплат до 5 порівняно з майже 12 у країнах ОЕСР та знижена в середньому ставка податку на прибуток – 9,7% прибутку порівняно з 16,4% для країн ОЕСР. Однак захист інвесторів залишається на дуже низькому рівні – 109 місце зі 189, причому порівняно з минулим роком він навіть знизився на дві позиції. Також низькі показники за параметрами: міжнародна торгівля – 154 місце, подолання неплатоспроможності – 142, підключення до електрозабезпечення – 185.

Отже, покращення рейтингу України на загальному тлі незначне. Розрив між країнами-аутсайдерами та країнами-лідерами значно скоротився. Тому нині для того, щоб зробити якісний ривок з третьої чи другої категорії в першу, необхідно докласти набагато більше зусиль, ніж 10 років тому. Так, у 2014 р. Субсахарська Африка була лідером із проведення реформ: із 230 реформ регуляторного бізнес-середовища 74 реформи (32%) впровадила саме вона. А в Сенегалі, до прикладу, щоб розпочати бізнес, нині потрібно замість 2 місяців лише 6 днів. До речі, це всього на день більше, ніж у Норвегії. За останні 10 років кількість країн, в яких можна розпочати бізнес за три тижні, збільшилася із 41 до 127. Тобто нині в 70% країнах бізнес можна розпочати за 20 днів. України в цьому переліку досі ще немає.³⁹⁵

³⁹⁴ Офіційний сайт Світового банку та МФК [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine>

³⁹⁵ Думка експерта: Успіхи України в Doing Business не свідчать про якісні зміни // Українська правда. Економічна правда. – 2014. – 30 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2014/10/30/501938>

Рейтинг ефективності державного управління Світового банку, що охоплює понад 200 країн та оцінює підзвітність влади, політичну стабільність, ефективність роботи уряду, якість законодавства, верховенство права, зафіксував у 2013 р. падіння показників України за всіма параметрами. Зокрема, за параметром «контроль корупції» наша країна втратила 3,8 пункту з показником 12,0 (зі 100 можливих), повернувшись до значень 2002 р. та 1996 р.; за параметром «політична стабільність та відсутність насильства/тероризму» падіння відбулося вдвічі й сягнуло 21,3 відсоткового пункту, що можна порівняти з такими країнами, як Буркіна Фасо (21,8), Зімбабве (24,2) та Гватемала (23,7). Знижено також оцінку ефективності державного управління до 30, пункту та доступу громадян до владних повноважень – до 37,0 пункту. Якість законодавства оцінюється у 28,7 відсоткового пункту, що дорівнює попередньому року і сягає показника 2003 р.

Зрозуміло, що інвестиційна привабливість – поняття віртуальне, оскільки бажане не завжди відповідає дійсності. Оцінюючи інвестиційну привабливість певної країни, рейтингові агентства враховують не лише природний і виробничий потенціал, наявність трудових і фінансових ресурсів, а й отримані (як правило, в результаті опитувань) оцінки політичної ситуації в ній, рівень корупції чиновників, судового захисту підприємництва на території тощо. Причому думки опитуваних можуть бути полярними залежно від особистого досвіду взаємодії зі структурами державної влади певних експертів чи агентств.

Отже, основними проблемами у сфері іноземного інвестування для України є: уповільнення динаміки залучення інвестицій, переважання у структурі партнерів з офшорних країн, що свідчить про повернення відмитих грошей в економіку, низька інвестиційна привабливість країни для інвесторів як внутрішніх, так і зовнішніх.

Для формування стратегічних напрямів підвищення інвестиційної привабливості вітчизняної економіки необхідно визначити фактори, що на неї впливають. У табл. 4.2.4 узагальнено підходи науковців щодо поняття та факторів

формування інвестиційної привабливості. Спільне у роботах те, що науковці виокремлюють параметри або показники, за допомогою яких можна оцінити інвестиційну привабливість.

Погодимось із Д. Мошкіною у тому, що існують загальні характеристики, які покладено в основу визначення поняття інвестиційної привабливості, зокрема: сукупність переваг і недоліків об'єктів інвестування, певних об'єктивних і суб'єктивних умов забезпечення інвестиційної привабливості, доцільність здійснення інвестиційної діяльності, переваги конкретного інвестора або групи інвесторів, облік у поточному і перспективному періоді, інвестиційна привабливість як інтегральний показник. На наш погляд, такі індикатори найважливіші і найбільш значущі, відповідно найширше характеризують інвестиційну привабливість як наукову категорію, що має велике практичне значення. Однак у літературі не міститься визначення, яке врахувало б усі ці істотні індикатори.

Таблиця 4.2.4

Теоретико-методичні підходи до визначення факторів інвестиційної привабливості країни³⁹⁶

Автор	Основні фактори, що впливають на інвестиційну привабливість країни
Марцин В.С.	Вибір варіанта вкладення інвестицій визначається співвідношенням міри їх ризику і прибутковості. Складові стратегії підвищення інвестиційної привабливості: інвестиційний клімат, інвестиційний потенціал, інвестиційна активність, інвестиційний ризик регіону. Складові механізми управління інвестиційними процесами: органи управління інвестиційною діяльністю, інвестиційний фонд розвитку, суб'єкти інвестиційних процесів (комерційні банки, інвестиційні компанії, страхові фонди, венчурні фірми)
Орехова Т.В.	Чинники економічного зростання для поліпшення інвестиційної привабливості: територія, обсяг інвестицій в основний капітал, прямі іноземні інвестиції, зайнятість населення, кредити, надані суб'єктам господарювання, кількість отриманих патентів і винаходів

³⁹⁶ Мошкіна Д.А. Інвестиційна привабливість як складова стратегії розвитку регіону / Д.А. Мошкіна // Економіка і регіон. – 2013. – № 3. – С. 19–24, С. 19–20.

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Закінчення табл. 4.2.4

Автор	Основні фактори, що впливають на інвестиційну привабливість країни
Семенов А.А., Дубіна А.Ю.	Негативно впливають на інвестиційну привабливість інфляційні процеси і збільшення вартості робочої сили. Позитивні фактори – ВВП як індикатор економічного зростання і процвітання економіки, обсяги зайнятого населення як критерій доступності людського капіталу, обсяги виконаних наукових та науково-технічних робіт як критерій технологічної та інноваційної готовності країни. Запропоновано заходи щодо поліпшення інвестиційної привабливості: підтримка стабільності національної валюти, запобігання стрибкам і зростанню цін, сприяння зайнятості населення, зменшення рівня безробіття, сприяння інноваційному розвитку країни
Прушківський В.Г.	Розглянуто основні параметри оцінювання інвестиційної привабливості, якими є динаміка приросту і структура ВВП, стан платіжного балансу країни, фінансового ринку, обслуговування внутрішнього і зовнішнього боргу. Напрями поліпшення стану: реалізація інвестиційних проєктів за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів, а також іноземних інвестицій і кредитів, виконання державних і регіональних цільових програм, розгляд інвестиційних проєктів, упровадження передового досвіду інших країн у сфері інвестиційної діяльності, реалізація заходів щодо залучення банків у фінансування проєктів, розвиток інвестиційної інфраструктури, створення центрів з проєктного управління
Тубілець І.І.	Використано такі фактори для оцінювання інвестиційної привабливості: рівень економічного зростання регіону, рівень розвитку інвестиційної інфраструктури, демографічна характеристика, рівень розвитку ринкових відносин і комерційної інфраструктури ринку. Ключовими критеріями виступають наявність ресурсів, відповідне середовище і ступінь підприємницького ризику
Матвієнко П.В.	Складовими оцінки інвестиційної привабливості виступають: економічний розвиток, інвестиційна діяльність, фінансовий потенціал, трудовий потенціал, споживчий потенціал, інноваційний потенціал. Оцінювання здійснюється за допомогою методу динамічного ряду, бального та рейтингових місць
Чмир О.С.	Розроблено інтегральний показник інвестиційної привабливості, до якого входять стратегічна і тактична складові привабливості. Стратегічна складова представлена такими факторами, як інноваційна спрямованість, якість трудових ресурсів, стабільність і перспективи розвитку, конкурентоспроможність, ефективність діяльності, ринки збуту. Тактична складова містить фактори: ефективність діяльності, фінансовий стан, галузеві інвестиційні ризики

До суто економічних критеріїв оцінювання інвестиційної привабливості належать: визначення потенціалу країни (економічного, соціального, інноваційного, демографічного, інфраструктурного, політичного, екологічного, криміногенного), взаємозв'язок економічних інтересів інвесторів з позитивними тенденціями соціально-економічного розвитку економіки, а також інвестиційного потенціалу й інвестиційного ризику, потенційний платоспроможний попит на інвестиції, досягнення економічних цілей і задоволення інтересів інвестора, привабливість середовища та ін. Таким чином, під інвестиційною привабливістю слід розуміти інтегральний показник, що містить сукупність певних об'єктивних і суб'єктивних умов, переваг і недоліків об'єктів інвестування, які визначають доцільність та ефективність здійснення інвестування, враховуючи поточний стан і можливі перспективи, а також відображають переваги конкретного інвестора або групи інвесторів.³⁹⁷

Інвестиційна привабливість країни – комплексний результат взаємодії об'єктивних та суб'єктивних інвестиційно привабливих характеристик регіонів та галузей національної економіки.³⁹⁸

Зрозуміло, що така характеристика якісна і значною мірою суб'єктивна (одному інвестору цікава одна компанія, іншому – інша, навіть якщо обидві компанії працюють в одній галузі). Критерії оцінки інвестиційної привабливості ґрунтуються більшою мірою на статистичній інформації, що надає широкі можливості для маніпуляції громадською думкою.³⁹⁹

До чинників, що формують інвестиційну привабливість, належать:

---

³⁹⁷ Мошкіна Д.А. Інвестиційна привабливість як складова стратегії розвитку регіону / Д.А. Мошкіна // Економіка і регіон. – 2013. – № 3. – С. 19–24, С. 22.

³⁹⁸ Рилєєв С.В. Інвестиційна привабливість: види та підходи до її оцінки / С.В. Рилєєв, А.Л. Романчук // Вісник Чернів. торг.-екон. ін-ту. – Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ, 2013. – Вип. IV. Економічні науки. – С. 166–175, С. 167.

³⁹⁹ Сулейманова О.Ю. Концептуальні підходи до уточнення поняття «інвестиційна привабливість» / О.Ю. Сулейманова // Формування ринкових відносин в Україні. – 2013. – № 3. – С. 89–93, с. 90.

- політичні – визначають можливість втрат інвестицій внаслідок дестабілізації ситуації в країні-реципієнті інвестицій (наприклад оголошення дефолту через зовнішні борги), політичної взаємодії між країною-реципієнтом і країною – потенційним інвестором, загальнополітичної ситуації в регіоні та у світі;
- економічні – визначають сучасний економічний стан розвитку території, рівень фіскального навантаження на певній території, стратегічні можливості регіонального ринку;
- нормативно-правові – передбачають дотримання нормативних законів, підзаконних актів, що характеризують діяльність не лише законодавчих, а й виконавчих органів влади;
- інфраструктурні – визначають забезпеченість регіону об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури та їх доступністю;
- природоохоронні – містять інформацію про ступінь забрудненості території відходами (негативний вплив екологічного чинника на бізнес) і дані про витрати на природоохоронні заходи;
- демографічні – чисельність і щільність населення, статеві-вікова характеристика, зайнятість населення, тривалість життя, можливість міграції робочої сили;
- природно-кліматичні (географічні) – економіко-географічне положення регіону, його кліматичні умови, можливість появи надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру (смерч, повінь, снігопад, землетрус);⁴⁰⁰
- інституціональні – гарантія прав і свобод особи, ступінь державного втручання в економіку країни, захист інтелектуальної власності, захист прав вітчизняних та іноземних інвесторів;

---

⁴⁰⁰ Варченко О.М. Інвестиційна привабливість як економічна категорія / М.А. Стариченко, О.М. Варченко // Економіка та управління АПК. – 2013. – № 10. – С. 174–178, С. 176.

➤ соціальні – рівень соціального розвитку суспільства, соціальних умов та життя населення, толерантність суспільства до інших віросповідань і національностей, ступінь політичної активності населення, рівень криміногенності.⁴⁰¹

Оцінка інвестиційної привабливості повинна здійснюватися комплексно, шляхом зіставлення аналітичних та прогнозних показників (табл. 4.2.5).

Таблиця 4.2.5

Основні аналітично-прогнозні показники інвестиційної привабливості у рівневому розрізі

Рівень оцінки інвестиційної привабливості	Аналіз	Прогноз
Державний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення фази циклічності розвитку економіки країни 2. Аналіз макроекономічних показників, що характеризують інвестиційний клімат 3. Аналіз показників, що характеризують інвестиційний потенціал країни 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Прогноз макроекономічного розвитку країни 2. Державні програми розвитку економіки країни і окремих галузей економічної діяльності
Регіональний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рейтинг регіонів в економіці країни 2. Адміністративні бар'єри 3. Розвиток інфраструктури 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рівень перспективності регіонів 2. Рівень державної підтримки в регіоні
Галузевий	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення фази циклічного розвитку галузі 2. Середньогалузева рентабельність 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рівень перспективності галузі 2. Рівень внутрігалузевої конкуренції 3. Рівень державної підтримки галузі

⁴⁰¹ Карачина Н.П. Вплив іміджу держави на інвестиційну привабливість підприємства / Н.П. Карачина, Л.Ю. Сорока // Економічний простір. – 2014. – № 85. – С. 54–61, С. 57.

Отже, для підвищення інвестиційної привабливості країни необхідно приділяти увагу не окремим факторам формування інвестиційного середовища окремих регіонів чи галузей або макросередовища країни, а формувати позитивний імідж країни на міжнародній арені. Особливого значення проблема формування позитивного міжнародного іміджу набуває для країн, що перебувають на стадії трансформаційних перетворень. Саме для них існує небезпека негативних проявів примусової глобалізації, таких, як нав'язування застарілих технологічних процесів, низьких стандартів життя, виснаження ресурсів та загострення екологічних проблем завдяки залученню інвестицій, орієнтуючись тільки на критерій збільшення їх обсягів за будь-яку ціну. Формування позитивного міжнародного іміджу країни, що є засобом посилення її міжнародної конкурентоспроможності, також забезпечує формування системи національної економічної безпеки, збереження національної ідентичності та національного суверенітету.

Ф. Ткачик стверджує, що імідж держави сприяє формуванню умов, за яких економіка стає сприйнятливою до інвестицій, забезпечує захист інвестора від інвестиційних ризиків⁴⁰² і спонукає до вирішення соціальних проблем, забезпечує високий рівень зайнятості населення, дає змогу оновлювати виробництво, проводити модернізацію й нарощування основних фондів підприємств, упроваджувати новітні технології тощо.⁴⁰³ Натомість несприятливий імідж пригнічує економічний розвиток, загострює економічні, соціальні, інституціональні та інші проблеми.

За даними експертного дослідження Центру Разумкова сформовано позитивні та негативні ознаки іміджу України (табл. 4.2.6), які значно впливають на показник інвестиційної привабливості.

---

⁴⁰² Ткачик Ф.П. Ключові орієнтири формування сприятливого інвестиційного клімату / Ф.П. Ткачик // Інвестування: практика та досвід. – 2011. – № 20. – С. 47–50, С. 49.

⁴⁰³ Абрамович І.В. Напрями активізації державної політики щодо залучення іноземних інвестицій в економіку України / І.В. Абрамович // Економіка та держава. – 2006. – № 9. – С. 25–27, С. 26.

Таблиця 4.2.6

Характеристика державного іміджу України⁴⁰⁴

Ознаки	Позитивні	Негативні
Характеристика основних складових іміджу	<ul style="list-style-type: none"> ➤ врівноваженість національного характеру ➤ високий рівень етнічної терпимості ➤ відсутність шовінізму і великодержавних амбіцій ➤ перспективи розвитку туризму ➤ високий потенціал агропромислового комплексу ➤ геополітичне положення держави 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ корумпованість, безвідповідальність ➤ некомпетентність державних чиновників ➤ закритість органів влади ➤ нестабільне законодавство ➤ затримки з проведенням реформ, їх непослідовність ➤ несприятливий інвестиційний клімат ➤ перевага декларацій над практичними діями ➤ відсутність власної політики щодо формування міжнародного іміджу

Нестабільність економічної та політичної ситуації в країні впливає на рівень довіри до неї іноземних інвесторів, що відображається на обсягах залучення прямих іноземних інвестицій в економіку. Але ще більше на формування інвестиційного іміджу України впливає нерішучість у впровадженні реформ та їх декларативність. Дедалі більше вітчизняних та закордонних експертів наголошують на необхідності негайних змін. Українському уряду доведеться їх реалізувати, інакше втрати будуть не тільки фінансові – у вигляді незалучених інвестицій, а й політичні – у вигляді втрати міжнародної підтримки.

Так, К. Бендукідзе, А. Аслунд, Д. Асемоглу, О. Гаврилішин, В. Калімон виокремили найнеобхідніші для України

⁴⁰⁴ Карачина Н.П. Вплив іміджу держави на інвестиційну привабливість підприємства / Н.П. Карачина, Л.Ю. Сорока // Економічний простір. – 2014. – № 85. – С. 54–61, С. 56.

реформи, які здатні за рік кардинально змінити економічну ситуацію.⁴⁰⁵ Дж. Сорос наголосив на необхідності активнішої позиції української влади у реформуванні суспільно-політичних та зовнішньоекономічних відносин і наголосив на ширшій підтримці України Європейського Союзу.⁴⁰⁶ Б. Данилишин зазначив, що західні лідери втомилися від пасивності українського істеблішменту та можуть перестати надавати підтримку Україні в протистоянні з Росією.⁴⁰⁷

Отже, зусилля влади мають бути спрямовані на реалізацію дієвих реформ економічних, суспільних, політичних відносин для реалізації національних економічних та політичних інтересів. Це сприятиме як відновленню економіки, так і формуванню позитивного міжнародного іміджу України.

В умовах подолання наслідків кризи всі держави, у тому числі й економічно розвинені, перейшли від лібералізації економіки до активнішої реалізації своїх регуляторних повноважень. Зокрема вони не скоротили, а навпаки, розширили повноваження у сфері економіки, тобто відбулося посилення економічної функції держави. Багато з них запровадили двотап'ятирічне планування економічного розвитку та розробили довготермінові програми його реалізації.

В Україні засади планування економічної діяльності закладено законами України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку

---

⁴⁰⁵ Acemoglu D. Recommendations for immediate policy actions to address financial crisis in Ukraine / D. Acemoglu, A. Aslund, K. Bendukidze, O. Havrylyshyn, V. Kalymon. – KyivPost . – 2014. – 26 oct. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kyivpost.com/opinion/op-ed/recommendations-for-immediate-policy-actions-to-address-financial-criss-in-ukraine-369408.html>

⁴⁰⁶ Soros G. Wake up, Europe! // KyivPost . – 2014. – 23 oct. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kyivpost.com/opinion/op-ed/george-soros-wake-up-europe-369040.html>

⁴⁰⁷ Данилишин Б. Поддержит ли нас Запад во время зимней активизации Путина / Б. Данилишин // Новое время. – 2014. – 9 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nvua.net/opinion/danylyshyn/Podderzhit-li-nas-Zapad-vo-vremya-zimney-aktivizacii-Putina-19004.html>

України»,⁴⁰⁸ «Про державні цільові програми»⁴⁰⁹ та іншими. Зокрема, ними визначено правові, економічні та організаційні засади формування цілісної системи прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку, окремих галузей економіки та окремих адміністративно-територіальних одиниць як складової загальної системи державного регулювання економічного і соціального розвитку держави. Законами встановлюється загальний порядок розроблення, затвердження та виконання зазначених прогнозних і програмних документів, а також права та відповідальність учасників державного прогнозування та розроблення програм економічного й соціального розвитку. Однак законом визначено можливість розробки тільки коротко- та середньострокових прогнозів. Про стратегічне планування в документі не йдеться. У 2011 р. було розроблено проект закону «Про державне стратегічне планування»,⁴¹⁰ де було визначено необхідність розробки комплексних довгострокових програм економічного розвитку країни та запропоновано засади і структуру планів розвитку, але, на жаль, закон так й не було ухвалено. Неможливо приймати окремі програми економічного розвитку галузей, напрямів діяльності, які не підпорядковані єдиному проекту.

Нещодавно програму розвитку «Україна–2020» запропонував Президент України П. Порошенко,⁴¹¹ але вона має суто декларативний характер, не спирається на наукові

---

⁴⁰⁸ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 02.12.2012 р. № 1602-14 // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 25. – С. 125 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>

⁴⁰⁹ Про державні цільові програми : Закон України від 02.12.2012 № 1621-15 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – С. 352 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>

⁴¹⁰ Про направлення на повторне друге читання проекту Закону України про державне стратегічне планування : Постанова Верховної Ради України № 4219-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4219-17>

⁴¹¹ Порошенко оприлюднив тези «Стратегії 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/989833-poroshenko-oprilyudniv-tezi-strategiji-2020.html>

розрахунки, ні на системний аналіз проблем економічного розвитку країни.⁴¹²

У сучасних умовах формування економічного й інвестиційного середовища країни має ґрунтуватися не на популістських засадах, а передусім на забезпеченні економічного суверенітету та інвестиційної безпеки країни. Ця мета набуває особливого значення, оскільки дає орієнтири для прийняття основних соціально-економічних рішень. Ідеться насамперед про самостійний економічний розвиток, враховуючи наявність національних державних інтересів і підтримку державного суверенітету.

Як зазначено в Концепції національної безпеки України, економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дає можливість:

- гарантувати економічний розвиток держави на підставі досягнень науково-технічного прогресу;
- зберігати або швидко оновлювати виробництво в умовах припинення зовнішніх поставок або надзвичайних ситуацій внутрішнього характеру;
- забезпечувати стійке функціонування своєї кредитно-грошової системи і задоволення потреб суспільства за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов.⁴¹³

Економічний розвиток держави в сучасних умовах має обов'язково підпорядковуватися національній ідеї, національним інтересам, що є спільною ознакою всіх розвинених країн, рушійною силою і найвагомим фактором мобілізації суспільства, основою консенсусу, засобом реалізації його потенціалу.

---

⁴¹² Дацюк С. Серйозно про стратегію України // Українська правда. Блоги. – 2014. – 30 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/542a76e644452>

⁴¹³ Ткаленко С.І. Економічний суверенітет у контексті забезпечення економічної безпеки України / С.І. Ткаленко // Стратегія економічного розвитку України. – 2014. – № 34. – С. 52–57, С. 53.

Крім підтримки національних інтересів, забезпечення економічної безпеки виступає гарантом державної незалежності суверенної України і умовою її прогресивного економічного розвитку та зростання добробуту громадян.

Одночасно зазначимо, що виважені національні інтереси – перешкода на шляху до двох крайніх напрямів розвитку суспільства: з одного боку – до державного соціалізму, а з іншого – до ринкового фундаменталізму, характерного для периферії світового господарства. Крім того, національна економічна безпека сама є національним економічним інтересом, тому що гарантування безпеки особи, суспільства і держави – неодмінна умова виживання країни, без чого стає неможливим досягнення цілей іншого порядку.

Концептуальна боротьба між ринковими фундаменталістами та прихильниками конструктивної ролі держави в ринкових процесах, досвід інших країн наводять переконливі докази того, що ринковий фундаменталізм і породжене ним твердження, що держава не повинна втручатися в економіку, в нинішніх умовах є серйозним гальмом інноваційного розвитку. Міжнародний досвід переконує, що існує два головних важелі впливу на інноваційну діяльність: ринок із притаманною йому спрямованістю до максимізації прибутків і державне регулювання з його стратегією селекції та довгострокової підтримки інноваційних програм.⁴¹⁴

На Заході сформувалась норма гуманітарної інтервенції, за якою суверенітет розуміється як відповідальність держави перед населенням та її здатність виконувати свої базові функції. Інших критеріїв обмеження суверенітету, крім гуманітарної катастрофи, не існує.⁴¹⁵

---

⁴¹⁴ Степаненко С.В. Інвестиційна привабливість регіонів та інноваційна політика в контексті сталого економічного зростання / С.В. Степаненко // Державне будівництво. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/2/10.pdf>

⁴¹⁵ Глотов Б.Б. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: український контекст / Б.Б. Глотов, Л.О. Калитюк // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 4 (15). – С. 6–14, С. 9.

Послаблення регулятивної функції держави і брак системи соціально-економічного керування макропроцесами, недостатність фінансової підтримки та контролю з боку держави призводить до тяжких наслідків, компенсувати які згодом буде дуже проблематично:

- поступове зникнення певних галузей економіки;
- неефективне використання ресурсів країни та їх виснаження;
- наукове та технологічне відставання, перехід на периферію світової економіки;
- проблеми під час узгодження взаємозв'язків осіб, взаємодії фізичних та юридичних осіб, пов'язані з недосконалістю нормативно-правової бази України.

У зв'язку з цим виникає необхідність визначення основних принципів і завдань державного регулювання та державного впливу на інвестиційно-інноваційні процеси.

У країнах з розвинутою ринковою економікою роль держави зводиться до виконання таких головних завдань: 1) створення і підтримка системи юридичних гарантій прав власності та обов'язковості виконання контрактів; 2) підтримка інтенсивної конкуренції, що є основою формування стимулів до інвестицій; 3) подолання негативних зовнішніх ефектів господарської діяльності (зокрема екологічних проблем), що завдає шкоди не причетним до неї юридичним та фізичним особам і суспільству загалом; 4) забезпечення виробництва окремих життєво важливих товарів та послуг, що не спроможний забезпечити ринковий механізм (базові наукові дослідження, транспортна та комунікаційна інфраструктура тощо); 5) регулювання системи охорони здоров'я і забезпечення ефективної роботи ринку медичних послуг; 6) реформування природних монополій з метою їх підключення до ринкових механізмів і розвитку взаємодії держави з ринком.⁴¹⁶

---

⁴¹⁶ Шапошнікова О.М. Інвестиційна привабливість суб'єктів господарювання у сучасних умовах розвитку економіки / О.М. Шапошнікова // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.15. – С. 278–282, С. 281.

Аналогічні завдання має ставити уряд України, формуючи програми стратегічного розвитку країни та підвищення її інвестиційної привабливості.

Важлива проблема щодо залучення іноземних інвестицій – встановлення вимог до потенційних інвесторів. Нині основні інвестори у світі – ТНК, на які припадає понад 4 трлн дол. інвестицій. Типовою тенденцією стає зміни вектора здійснення прямих іноземних інвестицій ТНК зі створення нових потужностей на придбання компаній, які вже існують. Такий стан речей цементує структурну й ресурсну залежність, отже й технологічну, а звідси – і перспективи країни знайти місце на світовій арені.

Крім того, аналіз, проведений К. Гарсія-Понт, дає змогу стверджувати, що укрупнення і концентрація господарської діяльності у рамках ТНК полегшує змови між конкурентами, виникнення олігополії й монополій шляхом злиття і поглинань. У результаті вихід нових виробників на світові товарні ринки відчуває суттєві перешкоди, а конкуренція зводиться, головним чином, до суперництва гігантів під час елімінування інтересів національних держав як реалізаторів соціально-економічних ініціатив.

Дж. Робінс та С. Таллман акцентували на важливості балансу залежності/незалежності міжнародного, спільного, венчурного інвестування як складової успіху економічної стратегії країн, що розвиваються. Втім, менша міра залежності і більша – незалежності може бути недосяжною навіть за умови урядового лобювання, як це відбулося свого часу в Малайзії. Це дало привід Дж. Чайлду і Л. Чангу визнати, що залежність може бути контр-продуктивною з небажаними результатами. Аналізуючи досвід КНР, автори наголошують, що справжня мета компанії-інвестора, підконтрольної ТНК, – максимізація прибутку штаб-квартири.

М. Портер також критикує ТНК і стверджує, що вони посилюють залежність і не надають поштовху розвитку в країнах з економікою, що розвивається. Він зауважував, що порівняльні переваги у країнах, що розвиваються, як правило, майже ексклюзивні в галузях, де природні ресурси, дешева

робоча силу, географічні чинники, а також інші основні переваги забезпечують крихку і часто скромну можливість експорту. Залежність від таких галузей, де експорт незмінно чутливий до ціни, робить нації вразливими перед обмінним курсом та фактором економії коштів.⁴¹⁷

Отже, підвищуючи інвестиційну привабливість країни й залучаючи ТНК до інвестування, слід чітко визначити, до яких галузей такі компанії не повинні мати доступ, які вимоги до цих інвесторів і хто контролюватиме їхню діяльність. Якщо з останнім пунктом в Україні все визначено й різноманітних контролюючих органів більш ніж достатньо для нормального функціонування економіки (їх кількість потребує скорочення), то перші дві складові визначено слабо, вони не враховують питання економічного суверенітету держави.

Відповідно до переліку пріоритетних галузей економіки,⁴¹⁸ затвердженого 14 серпня 2013 р., стимулювання інвестиційної діяльності має передусім відбуватись у таких галузях:

1. Агропромисловий комплекс за напрямками виробництво, зберігання харчових продуктів, у тому числі дитячого харчування, а також виробництво біопалива з орієнтацією на імпортозаміщення.

2. Житлово-комунальний комплекс за напрямками:

- створення об'єктів поводження з відходами (побутовими, промисловими і тими, які утворилися в результаті добування та перероблення корисних копалин і виробництва електричної й теплової енергії);

- будівництво, реконструкція і технічне переоснащення у сфері теплопостачання, централізованого водопостачання та водовідведення.

---

⁴¹⁷ Резнікова Н.В. Проблеми збереження економічного суверенітету держави в контексті транснаціоналізації світової економіки: нові виклики залежності / Н.В. Резнікова // *Економіка Крима*. – 2013. – № 2. – С. 13–17, С. 16.

⁴¹⁸ Про затвердження переліку пріоритетних галузей економіки : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 843-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/843-2013-%D1%80/paran7#n7>

3. Машинобудівний комплекс за напрямами: виробництво нових та імпортозамісних видів комп'ютерів, електронної та оптичної продукції, машин і устаткування, електричного устаткування, автотранспортних та інших транспортних засобів.

4. Транспортна інфраструктура за напрямами: будівництво, реконструкція і технічне переоснащення у сфері транспортної інфраструктури.

5. Курортно-рекреаційна сфера і туризм за напрямами: будівництво курортно-рекреаційних об'єктів та об'єктів туристичної інфраструктури.

6. Переробна промисловість за напрямом: імпортозамісне металургійне виробництво.

Однак враховуючи багатокладність вітчизняної економіки та систему господарських зв'язків суб'єктів ринку, до пріоритетних галузей інноваційно-інвестиційної діяльності, що заслуговують на державну підтримку, необхідно зарахувати:

– високі технології, організація яких має бути спрямована на виробництво високотехнологічних конкурентоспроможних на світових ринках та імпортозамінних товарів;

– забезпечення виробництва екологічно чистої продовольчої продукції за рахунок підтримки мережі фермерських і особистих підсобних господарств;

– ресурсо-, енергоощадні екологічно чисті технології, необхідні для глибшої переробки сировини;

– сучасні засоби комунікацій, виробництво засобів транспорту і зв'язку, створення і модернізація транспортних та інформаційних мереж.

Перспективні також енергетика, деревообробка, переробка побутових і промислових відходів, а також туризм, тому що це саме ті галузі, в яких Україна виграє в інших країн за багатьма позиціями (віддача від вкладеного капіталу, швидкість і висока результативність адекватних трансформацій, значний потенціал тощо). Отже, за умови розвитку саме цих галузей наша країна стане інвестиційно привабливішою і водночас матиме великий поштовх для реалізації свого потенціалу. Відбувається обернений зв'язок: розвиваючи ці галузі, ми розвиваємо сильні сторони нашої країни, під-

вищуючи рівень її інвестиційної привабливості. Крім того, для цих галузей характерний збіг державних і приватних інтересів, а також інтересів вітчизняних та іноземних інвесторів. А це сприятиме поживленню економічного життя та залученню коштів до цих перспективних сфер бізнесу, що в подальшому повинно позитивно відобразитися на загальному розвитку економіки (зокрема інших її секторів, менш привабливих для інвесторів), підвищенні ефективності виробництва та вирішенні багатьох соціально-економічних питань.

Враховуючи міжнародний досвід, для покращення інвестиційного клімату Україні варто орієнтуватися на:

- забезпечення пільгового податкового режиму під час здійснення великих капіталовкладень в економіку;
- стимулювання інвестицій у реальний сектор економіки за рахунок розвитку системи;
- державних гарантій, що надаються інвесторові в пріоритетних для України напрямках інвестування;
- збільшення спільного державно-приватного фінансування інвестиційних проектів із залученням іноземного капіталу;
- здійснення антимонопольних заходів та забезпечення внутрішнього конкурентного середовища для розвитку інвестиційної діяльності;
- організацію конкурсів та аукціонів щодо надання стратегічно важливих об'єктів у державну концесію вітчизняним та іноземним інвесторам.

4.3. Концептуальні засади протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі України

Нині жодній національній економіці неможливо і нецільно ізолюватися від глобалізаційних процесів, які наростають. Внаслідок цього актуальне формування національної економічної моделі адаптації до сучасного світоустрою і сформованої системи світової економіки для розширення можливостей в умовах загальної інтегрованості й нівелювання

негативних ефектів, що порушують безпечне функціонування національної економіки, зокрема іллегальної економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі.

У результаті аналізу основних напрямів діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з економічними злочинами та правопорушеннями виявлено суттєві проблеми в Україні, насамперед брак єдиної державної політики протидії тіньовій економічній діяльності у сфері зовнішньої торгівлі, що призводить до негативних наслідків (наприклад дублювання однакових завдань різними правоохоронними органами; несистемний характер боротьби з тіньовою економічною діяльністю у сфері зовнішньої торгівлі товарами; слабка взаємодія правоохоронних та контролюючих органів у контексті протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі товарами; недостатнє врахування у практичній діяльності результатів наукових досліджень щодо протидії тіньовій економіці).

З огляду на необхідність розв'язання чи пом'якшення нагальності цих проблем визначено такі основні шляхи вдосконалення діяльності правоохоронних та контролюючих органів щодо протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі.

Розроблення єдиної державної політики щодо боротьби з економічними злочинами. Ця політика – елемент економічної політики держави, стратегії гарантування економічної безпеки країни. Саме в цьому повинен полягати її комплексний економіко-правовий характер.

- Розроблення системи заходів протидії іллегалізації економічної діяльності. Цей блок повинен містити моніторинг економічних проблем, зокрема тіньових; систему інформування правоохоронних органів про підозрілі фінансові потоки та економічні операції; систему аналізу сумнівних фінансових потоків та економічних операцій; систему інформаційно-аналітичного пошуку та документування ознак економічних злочинів для невідворотного притягнення винних до відповідальності.

- Удосконалення нормативно-правової бази в контексті протидії тіньовій економіці. Цей блок повинен охоплювати такі заходи: створення системи відстеження та оперативного усунення прогалин у нормативно-правових актах, що встановлюють юридичну відповідальність за економічні злочини; розроблення нормативно-правової бази з питань взаємодії правоохоронних та контролюючих органів, а також міжнародного інформаційного обміну в контексті протидії економічним злочинам та правопорушенням.

- Посилення взаємодії правоохоронних та контролюючих органів у контексті протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі. Зниження рівня тіньової економіки у країні потребує посилення взаємодії державних структур у сфері запобігання та протидії тіньовій економічній діяльності.

Взаємодію різних державних структур можна розглядати, по-перше, як активну співпрацю щодо розроблення глобальних заходів – спільних наказів, інструкцій, програм, планів та угод. У межах такої співпраці визначатимуться основні напрями впливу на тіньовий сектор за макроекономічними пріоритетами; міжвідомчі наради, семінари, спільні рейди, перевірки, що сприятиме формуванню загальної бази даних про порушення, їх спрямованість, засоби впливу; здійснюватимуться спільні заходи з підвищення кваліфікації та професіоналізму працівників; обмін інформацією щодо позитивного досвіду діяльності.

По-друге, взаємодію різних державних структур можна розглядати як узгодженість та координацію дій державних контролюючих і правоохоронних органів та їхніх підрозділів для вирішення питань оперативної роботи, тобто в конкретних випадках порушення правил економічного життя суспільства (наприклад спільна комплексна перевірка об'єкта щодо порушення податкового законодавства).

Отже, взаємодія суб'єктів щодо протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі можлива лише за одночасного здійснення наведених двох взаємопов'язаних

аспектів. Лише за наявності транспарентного регламенту співпраці суб'єктів протидії іллегалізації економічної діяльності, чітко встановлених функцій, висококваліфікованих кадрів у правоохоронних та контролюючих структурах та одночасної відсутності корупційних зв'язків державних структур щодо протидії іллегалізації та об'єкта і суб'єкта впливу можливо досягти основної мети – знизити рівень іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі.

До основних завдань взаємодії правоохоронних та контролюючих структур в аспекті протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі повинні належати контроль за дотриманням господарського законодавства; розкриття економічних злочинів та забезпечення притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні порушень економічного законодавства; переслідування економічних суб'єктів, які скоїли економічні злочини та ховаються від правоохоронних органів; запобігання та профілактика правопорушень в економічній сфері; запобігання та протидія корупції в органах державної влади та їх підрозділах; неминучість покарання державних службовців за виявлені корупційні зв'язки; підвищення професіоналізму та кваліфікації працівників правоохоронних і контролюючих органів.

На нашу думку, найактуальнішою проблемою з позицій недопущення тінізації податків від зовнішньоекономічної діяльності є контроль за базою оподаткування, зокрема за митною вартістю товарів, що імпортуються.

Процедура контролю за митною вартістю визначена в Митному кодексі України і складається в тому числі в поданні митному органу документів, що підтверджують заявлену митну вартість товарів.

Цією процедурою передбачено, що, коли подані декларантом документи містять розбіжності, ознаки підробки або не всі дані відповідно до обраного декларантом методу визначення митної вартості, декларант або уповноважена ним особа на письмову вимогу митного органу зобов'язані надати додаткові документи, серед яких копію митної декларації країни відправлення.

Проте отримання суб'єктом ЗЕД України копії митної декларації країни відправлення ускладнене у зв'язку з юридичними колізіями, пов'язаними з існуванням у країнах експорту певних законодавчих норм, спрямованих на забезпечення конфіденційності відомостей, які заявляють іноземні суб'єкти господарювання національним митним органам.

Таким чином, отримати достовірну інформацію про товари, які експортуються в Україну, безпосередньо від нерезидента дуже проблематично.

Вважаємо, що вирішення питання отримання такої інформації від країн ЄС (30% загального товарообороту України) перебуває у площині приєднання України до конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами з подальшим використанням можливостей, які надаються в межах цієї конвенції.

Цю конвенцію в 1987 р. підписали дві міжнародні організації – ЄС та ЄАВТ.

Рішення про використання єдиного адміністративного документа в зовнішній торгівлі було введено для країн ЄС з 1 січня 1988 р., тобто до моменту підписання конвенції. Правила застосування єдиних форм документів у податковій, митній та інших сферах були уніфіковані та сформовані в межах ЄС та поширювались на всі країни-партнери. Торговельна діяльність не стала винятком у цьому процесі навіть з деяким спрощенням адміністративних процедур.

Серед заходів, застосування яких сприяє спрощенню формальностей у зовнішній торгівлі товарами між усіма країнами, які підписують конвенцію, основним визначено ЄАД. Цей документ має усталену форму і наводиться в конвенції. Пропонується використовувати його під час здійснення транзиту, експорту чи імпорту товарів без виокремлення особливих характеристик товарів. За значенням ЄАД можна порівнювати до податкового документу чи митної декларації.

Застосування ЄАД можливе у двох випадках: як за відокремленого, так і повного використання.

Якщо ЄАД під час експорту товарів містить екземпляри, які потрібні для проведення формальностей при транзиті та

експорту, крім того, у країні призначення, таке використання ЄАД є повним. У цьому разі ЄАД формується у 8 примірниках. Кожний примірник залишається у відповідних компетентних органах з певною метою, а саме: для статистичних цілей – у країнах призначення та відправлення; по одному примірнику – у відповідних органах країни відправлення, а також країни призначення; по одному примірнику – експортерів та одержувачу товарів після поставлення на них печатки; при транзитній операції один примірник залишається у відповідному органі країни, через яку товари проходять транзитом; останній примірник – копія для повернення з метою транзиту.

Таким чином, в повному використанні ЄАД товар, який експортують із країн ЄС, повинен супроводжуватися примірниками ЄАД, призначеними для країни імпорту (у нашому дослідженні для України), і містити дані про товар, у тому числі його вартість та кількість, заявлені митним органам країн експорту.

Крім того, для ефективного приєднання України до зазначеної конвенції необхідно здійснити такі заходи: імплементацію законодавства ЄС щодо правил заповнення митної декларації; замінити відомчі класифікатори в Україні на використовувані у країнах ЄС при заповненні ЄАД; надіслати до Ради ЄС листа з інформуванням про запровадження використання в Україні ЄАД.

Нині в Україні передбачено використання чотирьох примірників ЄАД, що є аналогом окремого застосування ЄАД, яке передбачено конвенцією. Чотири примірники ЄАД в Україні використовують так: перший примірник залишається у структурному підрозділі митного органу, де було здійснено митне оформлення товарів; два повертають декларантові; останній надають особі, яка супроводжуватиме товар та залишить цей примірник на кордоні у структурному підрозділі митного органу.

Доводиться констатувати, що така практика не надає переваг повноцінного застосування ЄАД, які передбачає конвенція щодо отримання достовірних та повних відомостей про країну-експортера та характеристики (якість, вартість, кількість) товарів, що імпортуються в Україну.

Отже, лише повне застосування ЄАД сприятиме протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі товарами.

Для протидії іллегалізації сфери зовнішньої торгівлі товарами розроблено систему організації аналітико-пошукових заходів під час імпорту товарів на митну територію України, що складаються з послідовних дій, які охоплюють аналіз товарів, що переміщуються через кордон (аналіз попиту на товари, що ввозяться, на внутрішньому ринку України; встановлення аналогів товарів внутрішнього виробництва та з'ясування цін на них; характеристика якісних та кількісних показників товарів, які ввозяться на митну територію України; перевірка правильності визначення коду УКТ ЗЕД щодо товарів, які ввозяться); з'ясування логічності маршруту, яким переміщуються товари (чи відповідають товари, які ввозяться на митну територію України, основному профілю діяльності підприємства-імпортера; встановлення країн походження та відправлення товарів; виявлення наявності чи відсутності посередника, який є резидентом країни виготовлення товарів; аналіз доцільності вибору маршруту, яким перевозять товари); дослідження всіх документів, які надають до митних органів щодо товарів, що перетинають митний кордон України (наприклад, з'ясування правильності заповнення поданих документів; виявлення в документах виправлень, дописувань, граматичних помилок); аналіз усієї можливої інформації про суб'єктів ЗЕД, які здійснюють зовнішньоторговельну операцію (збирання та аналіз інформації про продавця, відправника, покупця та інших задіяних у зовнішньоторговельній операції осіб; встановлення реєстрації підприємства зі зверненням особливої уваги на ті, які зареєстровано в офшорних зонах); дослідження інформації про транспортний засіб, який перевозить товари; встановлення частоти здійснення зовнішньоторговельних операцій між контрагентами (рис. 4.3.1).

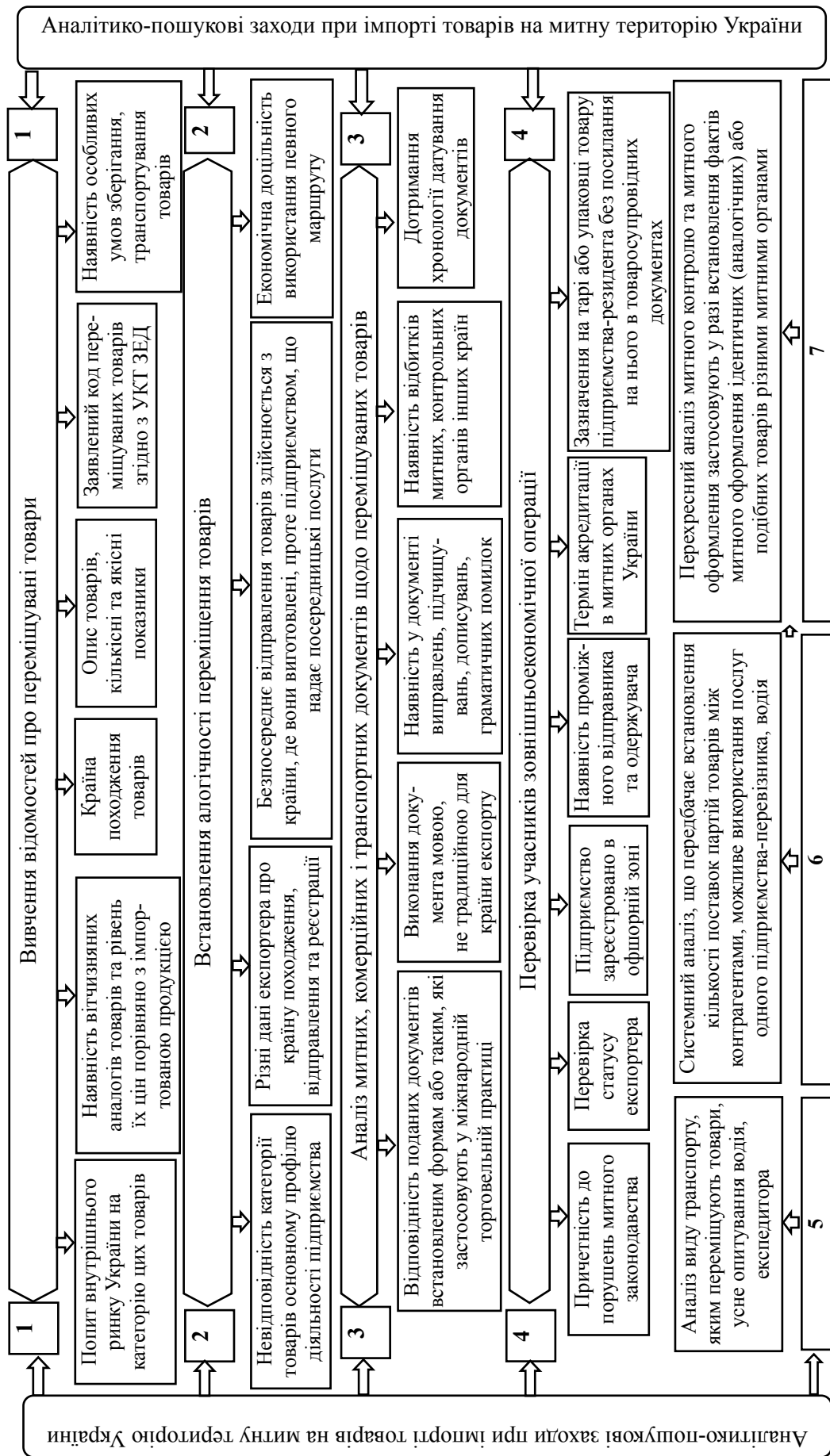

Рис. 4.3.1. Система організації аналітико-пошукових заходів при імпорті товарів на митну територію України*

* Джерело: розроблено автором за [Лисенко О.М. Інформаційна складова безпосереднього виявлення посадовими особами митних органів порушень митних правил / О.М. Лисенко // Вісн. Акад. митної служби України. Сер. «Право». – 2011. – № 1(6). – С. 72–79].

Крім того, аналітико-пошукові заходи запобігання ПМП потрібно здійснювати з використанням відкритих джерел інформації, до яких належать документи, що їх надає суб'єкт ЗЕД на товар, який ввозить на митну територію України; дані, отримані від ЗМІ (інтернет-ресурси, телебачення, преса та ін.); заяви посадових осіб підприємств, організацій, установ та громадян; інформація, надана правоохоронними органами України або інших країн.

На нашу думку, у контексті протидії незаконному відшкодуванню ПДВ можливе вжиття таких заходів: згідно з досвідом КНР, відшкодування ПДВ можна поділити на дві групи за видами товарів, що експортуються. Вивезення за кордон готової продукції дає право на відшкодування ПДВ у повному обсязі, експорт сировини не має такого права; введення спеціальних процедур відшкодування ПДВ за категоріями платника податків на основі зарубіжного досвіду «золотого» та «срібного» статусу експортера; удосконалення податкової культури в Україні; зважаючи на досвід Великої Британії, за використання в ланцюгу продажу товарів фірми-одноденки всіх учасників ланцюга постачальників товару позбавляють права на відшкодування ПДВ, вони зобов'язані сплатити податок за створення такої фірми; закріплення в Податковому кодексі України відповідальності покупця за недобросовісного продавця (експортер, який претендує на повернення податку, зобов'язаний надавати докази перерахування вартості податку, стягнутого в бюджет, з усіх постачальників товару); можливе введення системи диференційованого повернення ПДВ – повернення частини суми ПДВ платникові податку, щодо якої немає сумніву про правильність нарахування та її документальної обґрунтованості; згідно з досвідом Болгарії – запровадження спеціальних рахунків. Платник податків може отримати гроші з ПДВ-рахунку назад, проте охочих скористатися таким правом небагато, оскільки обов'язковою умовою повернення цих грошей є податкова перевірка підприємства; видання спеціального бюлетеня, де публікують назви фірм, котрі було спіймано на махінаціях з ПДВ, недобросовісність яких підтверджена рішенням, що набрало законної сили, або вироком суду. Такий захід був би доволі ефективним, тому що застеріг би від співпраці з недобросовісними контрагентами.

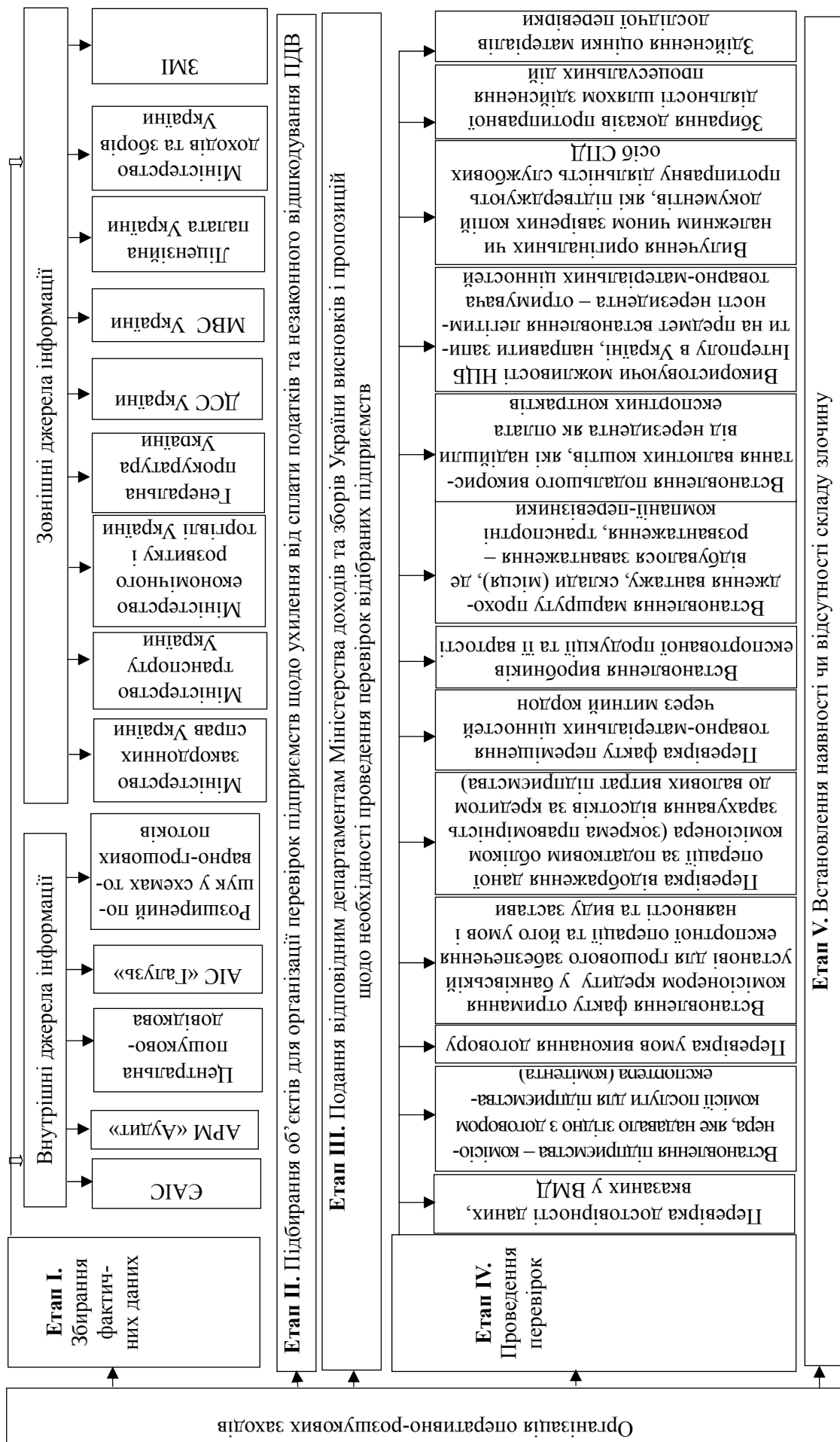
Крім того, розроблено систему організації оперативно-розшукових заходів, які повинні здійснювати відповідні підрозділи правоохоронних органів у сфері протидії ухиленню від сплати податків та незаконному відшкодуванню ПДВ (рис. 4.3.2). Ця система передбачає п'ять етапів.

1. Збирання інформації. Цей етап охоплює збирання необхідних даних з внутрішніх та зовнішніх джерел інформації. До внутрішніх джерел належать відповідні бази даних, наприклад ЄАІС, Центральна пошуково-довідкова система, до зовнішніх – ЗМІ (інтернет-ресурси, телебачення, преса та ін.), профільні міністерства, ДСС України, Генеральна прокуратура, Ліцензійна палата.

2. Підбирання об'єктів для організації перевірок підприємств щодо ухилення від сплати податків та незаконного відшкодування ПДВ.

3. Подання відповідним департаментам Державної фіскальної служби України висновків і пропозицій щодо необхідності проведення перевірок відібраних підприємств.

4. Проведення перевірок, які містять послідовне здійснення спеціальних заходів, зокрема перевірка даних, які надає суб'єкт ЗЕД, про вивезення товарів за митну територію України; встановлення підприємства-комісіонера, яке надавало згідно з договором комісії послуги підприємству-експортеру; перевірка умов виконання договору; встановлення факту отримання комісіонером кредиту в банківській установі; перевірка відображення цієї операції в податковому обліку комісіонера; перевірка факту переміщення ТМЦ через митний кордон; встановлення виробників експортованої продукції та її вартості; встановлення маршруту проходження вантажу, складів, де відбувалося завантаження, розвантаження; встановлення транспортних компаній-перевізників; встановлення подальшого використання валютних коштів; вилучення оригінальних чи належним способом завірених копій документів, що підтверджують протиправну діяльність службових осіб підприємства, яке перевіряють; збирання доказів протиправної діяльності шляхом здійснення процесуальних дій.

Рис. 4.3.2. Система організації оперативно-розшукових заходів при ухиленні підприємств від сплати податків та незаконного відшкодування ПДВ

Джерело: розроблено автором

5. Встановлення наявності чи відсутності складу злочину.

Особливо важливо розробити дієві заходи протидії корупції, яка становить один з експліцитних чинників ілєгалізації економічної діяльності у сфері зовнішньої торгівлі товарами. Більшість дослідників запорукою вдалої боротьби з корупцією вважає систему політичних та правових засобів. Проте визнаючи безсумнівну важливість цих чинників, необхідно також зазначити економічну сутність корупції, яка відображає дисбаланс інтересів на користь приватних економічних інтересів суб'єктів влади, що формує базу для корупційної активності. На нашу думку, подолання корупції насамперед потребує усунення економічних засад її виникнення та розвитку. Концепція протидії корупції повинна містити заходи законодавчого забезпечення протидії корупції; удосконалення державного управління для запобігання їй, а також механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Однак без усунення економічної мотивації корупційної діяльності застосування сукупності нормативно-правових, контролюючих та організаційних методів не сприятиме отриманню стійких результатів, а мотивуватиме до пошуку шляхів уникнення норм та правил.

Удосконалення законодавчого забезпечення передбачає розроблення ефективної стратегії стримування корупції, що повинна базуватись як на зміцненні стримувального ефекту покарання, так і на заохоченні осіб, які надають документальні дані про корупційні дії; розроблення та поліпшення правової бази боротьби з корупцією й ухвалення законодавчих актів, які охоплюють різні сфери регулювання економічних процесів та передбачають необхідні засоби боротьби з корупцією (внесення змін та доповнень у чинне законодавство в частині спрощення окремих ліцензійних, дозвільних та реєстраційних процедур, зміцнення соціальної та правової захищеності державних службовців, удосконалення механізму відбору найбільш підготовлених кадрів державної служби).

Удосконалення механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави: державна підтримка у створенні мережі суб'єктів громадянського суспільства, залучених до антикорупційної діяльності; державна підтримка практики громадського моніторингу, який здійснюють антикорупційні громадські організації, за виконанням політиками передвиборчих обіцянок у сфері боротьби з корупцією; розроблення та популяризація ділової практики серед підприємців і менеджерів; поширення кодексів ділової поведінки; організація громадської підтримки, що виражалася б в осуді громадськістю проявів корупції та корупціонерів, що здійснюють таку діяльність; розроблення державної виховної програми, розрахованої на всі вікові групи населення; створення таких умов у суспільстві, за яких корупціонер сприймався б як чужорідне явище, аби ідея дати хабар була чужою для українського менталітету та суспільних норм життєвого устрою; формування в українських громадян антикорупційного світогляду; розроблення та реалізація антикорупційних освітньо-просвітницьких програм для подолання пасивності суспільства у сприйнятті корупції як загрози національній безпеці та демократії; формування і підтримка розуміння корупції як небезпечного соціального явища, звичність якого не знижує рівня небезпеки; забезпечення максимальної відкритості у здійсненні антикорупційної політики.

Удосконалення державного управління для запобігання корупції: усунення умов для економічної доцільності корупційної діяльності; чітка правова регламентація процедур прийняття рішень державними органами та доведення їх до громадськості; забезпечення прозорості механізмів використання державних коштів, іноземних інвестицій, а також позик, отриманих під державні гарантії; удосконалення механізмів перевірки достовірності декларацій про доходи державних службовців; введення ефективного контролю за поширенням економічної інформації для припинення її продажу; створення бази даних про суб'єктів підприємницької діяльності, причетних до корупційних дій, для унеможливлення їхньої участі у виконанні державних замовлень та контрактів.

Розроблена політика протидії корупції в органах державної влади базується на використанні двох методів: тактичних та стратегічних, які можуть стати базоутворювальним елементом економічної складової державної політики протидії корупції (рис. 4.3.3).

До суб'єктів, які, згідно із законодавством України, запобігають та протидіють корупції, належать Президент України, Верховна Рада, Генеральна прокуратура, а також спеціально уповноважений орган, до завдань якого входить формування антикорупційної політики. Крім того, законодавчо визначено перелік спеціальних уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції (органи прокуратури, СБУ, податкова міліція та ін.).

На нашу думку, в контексті протидії ухиленню від сплати податків у сфері зовнішньої торгівлі важливо також приділяти особливу увагу вантажам на кордоні з такими ознаками: використано нетипові шляхи переміщення товарів походженням з КНР або Туреччини («імпорт»); переміщено в одному транспортному засобі (контейнері) консолідовані вантажі, які довантажують у різних митницях («імпорт/експорт»); використано офшорні зони в імпорتنих операціях; товари, що підлягають обкладенню антидемпінговим, спеціальним та компенсаційним видами мита; контроль співвідношення маси нетто-брутто «імпорт»; юридичні особи-резиденти, що здійснюють митне оформлення поза місцем акредитації «імпорт/експорт»; товари, які можуть використовувати як товари-прикриття для переміщення високоліквідних товарів; товари, які переміщують нелогічними маршрутами; операції, не характерні для суб'єкта ЗЕД; товари зі значною різницею податкового навантаження, які переміщують за однією митною декларацією; транзитні операції, для яких використовують офшорні зони.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА	
ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ	
ЕКОНОМІЧНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ	
Тактичні заходи зниження рівня корупції	Стратегічні заходи зниження рівня корупції
Проблеми	Проблеми
Засоби розв'язання	Засоби розв'язання
Низький рівень матеріального забезпечення державних посадових осіб вимог кваліфікації і реальним трудовим затратам	Низький рівень матеріального забезпечення державних посадових осіб вимог кваліфікації і реальним трудовим затратам
Збільшення заробітної плати державних службовців нижчої та середньої ланок	Підвищення грошового утримання до рівня 75–85% середньої заробітної плати менеджера відповідного рівня комерційного сектору
При виконанні обов'язків державні службовці часто використовують надані їм державою повноваження в особистих інтересах або на користь третіх осіб	Формування ефективної державної системи соціального забезпечення державних службовців за допомогою закріплення гарантій: невисока вірогідність звільнення з державної служби у зв'язку зі зміною політичного керівництва, тривала відпустка та інші соціальні пільги
Як адміністративні внутрішньовідомчі заходи можна запропонувати необмежений прийом скарг та заяв від осіб – користувачів державних послуг, організацію «гарячих ліній»; ввести систему преміювання за певну кількість років бездоганної служби, сприяння правоохоронним органам у запобіганні корупційним діям; ввести регулярне проведення обов'язкового для всіх службовців курсу лекцій (тренінгів, ділових ігор та ін.) щодо боротьби з корупцією. Як громадські заходи запропонувати публікувати чорні	Відсутність стабільної системи державних органів, постійне реформування. Не забезпечене авторитетом державної влади управління стає особливо вразливим для корупції. Необхідно перервати залежність службовців
Удосконалення державного управління	Удосконалення механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави
Удосконалення нормативно-правової бази	

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА			
ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ			
ЕКОНОМІЧНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ			
Тактичні заходи зниження рівня корупції		Стратегічні заходи зниження рівня корупції	
Проблеми	Засоби розв'язання	Проблеми	Засоби розв'язання
	списки недобросовісних чиновників, депутатів, бізнесменів	від зміни влади – корупція державного апарату не повинна залежати від політичного режиму	ланки органу не змінюються – таке рішення допоможе об'єктивно оцінити ситуацію в певній установі та врегулювати конфлікт між особистими, відомчими та державними інтересами
Недосконалість фінансової та податкової систем	Удосконалення системи оподаткування, неефективність якої стимулює пошук корупційних шляхів ухилення від сплати податків або зменшення податкового навантаження	Високий рівень тіньової економіки	Зменшення частки тіньової економіки як бази подолання власної ініціативи корупціонерів
Високий рівень соціальної нерівності, що загострює проблеми соціальної стабільності суспільства	Стабілізація соціального фону економіки як бази для формування правових відносин у соціально-трудої сфері	Загальна нестабільність економічної ситуації	Загальна стабілізація економічної ситуації, розвиток реального сектору економіки як чинника забезпечення впевненості в майбутньому
ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ			
Удосконалення нормативно-правової бази			
Удосконалення державного управління			
Удосконалення механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави			

Рис. 4.3.3. Економічні заходи протидії корупції

Джерело: розроблено автором за [Юхачев С.П. Коррупция как экономическое отношение социума : автореф. дис. ... д-ра экон. наук : спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / С.П. Юхачев. – Тамбов, 2010. – 48 с.]

Важливим та дієвим інструментом протидії ухиленню від сплати податків під час здійснення зовнішньоторговельних операцій та відмиванню капіталів є розроблення і підписання двосторонньої конвенції про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням щодо податків на доходи і майно (далі – конвенція про УПО). Типова конвенція про УПО повинна містити такі статті: «Особи, на яких поширюється чинність конвенції»; «Податки, на які поширюється чинність конвенції»; «Загальні визначення»; «Резидент»; «Постійне представництво»; «Доходи від нерухомого майна»; «Прибуток від підприємницької діяльності»; «Міжнародні перевезення»; «Асоційовані підприємства»; «Дивіденди»; «Проценти»; «Роялті»; «Доходи від відчуження майна»; «Доходи від роботи за наймом»; «Директорські гонорари»; «Артисти і спортсмени»; «Пенсії»; «Державна служба»; «Студенти»; «Інші доходи»; «Усунення подвійного оподаткування»; «Недискримінація»; «Процедура взаємного погодження»; «Обмін інформацією»; «Допомога у стягненні податків»; «Співробітники дипломатичних представництв і консульських установ»; «Набрання чинності»; «Припинення чинності».

Основні з перелічених статей у контексті протидії ухиленню від сплати податків та відмиванню капіталів дві: «Обмін інформацією» та «Допомога у стягненні податків».

Стаття «Обмін інформацією» передбачає надання відповідними органами договірної країни інформації про діяльність резидентів України на території країни в разі підозри цих суб'єктів у відмиванні капіталів або ухиленні від сплати податків.

Отримана від відповідних органів договірної країни інформація вважається конфіденційною, її розкриття можливе лише в разі проведення відкритого судового засідання або прийняття відповідних юридичних рішень. Важливо, що ця стаття дає змогу відповідним органам (СБУ, прокуратурі, МВС) отримувати інформацію, необхідну для розслідування справ щодо ухилення від сплати податків та відмивання капіталів.

Ще одна важлива стаття в конвенції про УПО – «Допомога у стягненні податків», яка передбачає, що договірні країни вживатимуть усіх можливих заходів для взаємного сприяння у збиранні податків, які повинні сплачувати суб'єкти оподаткування, у межах, в яких сума цих податків остаточно визначена та підлягає сплаті згідно із законами договірних країн.

За результатами здійсненого аналізу щодо підписання Україною конвенції про УПО доходимо таких висновків: станом на 01.01.2013 р.⁴¹⁹ Україна підписала конвенцію про УПО з 68 країнами (табл. 4.3.1). З Іспанією, Малайзією, Японією та Кіпром Україна застосовує договори, підписані ще в межах колишнього СРСР, з Чорногорією та Сербією – підписані з Югославією та рештою країн Україна підписала окремі конвенції про УПО. Країнами, з якими першими підписано конвенції про УПО, були Велика Британія (11.08.1993), Білорусь (30.01.1995) та Узбекистан (25.07.1995). За останнє десятиріччя незалежності Україна підписала 21 конвенцію про УПО; останніми у цьому переліку були Саудівська Аравія (01.12.2012) та Мексика (06.12.2012).

Окремо було проаналізовано всі підписані Україною конвенції про УПО на наявність в їх змісті статей «Обмін інформацією» та «Допомога у стягненні податків» (рис. 4.3.4.), які, як зазначалося, найважливіші в контексті протидії ухиленню від сплати податків та відмиванню капіталів. За даними аналізу дійшли таких висновків: стаття «Обмін інформацією» міститься в усіх підписаних конвенціях про УПО, проте стаття «Допомога у стягненні податків» – лише у 10, підписаних Вірменією, Грецією, Данією, Індією, Марокко, Мексикою, Нідерландами, ПАР, Румунією та Францією.

---

⁴¹⁹ Щодо міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування : лист Державної податкової служби України від 14.01.2013 № 536/7/12-10-17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sts.gov.ua/diyalnist-dpa-ukraini/mijnarodni-podatkovi-vidno/chinni-dvostoronni-mijuryado/83134.html>

Розділ 4. Національна стратегія забезпечення економічного суверенітету України

Рис. 4.3.4. Схема здійснення допомоги у стягненні податкових зобов'язань між країнами

Джерело: розроблено автором за [Конвенція між Україною і Королівством Нідерландів про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно від 24.10.95. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/528_654/card2#Card]

Таблиця 4.3.1

Країни, між якими з Україною підписано конвенції про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням щодо податків на доходи і майно

Країна	Дата підписання	Наявність у конвенції статті «Обмін інформацією»	Наявність у конвенції статті «Допомога у стягненні податків»	Країна	Дата підписання	Наявність у конвенції статті «Обмін інформацією»	Наявність у конвенції статті «Допомога у стягненні податків»	Країна	Дата підписання	Наявність у конвенції статті «Обмін інформацією»	Наявність у конвенції статті «Допомога у стягненні податків»
Австрія	20.05.99	+	-	Канада	22.08.96	+	-	Саудівська Аравія	01.12.2012	+	-
Азербайджан	03.07.2000	+	-	Киргизстан	01.05.99	+	-	Сінгапур	18.12.2009	+	-
Алжир	01.07.2004	+	-	Китай	18.10.96	+	-	Сирія	04.05.2004	+	-
Бельгія	25.02.99	+	-	Республіка Корея	19.03.2002	+	-	Словаччина	22.11.96	+	-
Білорусь	30.01.95	+	-	Кувейт	22.02.2004	+	-	Словенія	25.04.2007	+	-
Болгарія	03.10.97	+	-	Лагвія	21.11.96	+	-	США	05.06.2000	+	-
Бразилія	26.04.2006	+	-	Ліван	06.09.2003	+	-	Таджикистан	01.06.2003	+	-
Велика Британія	11.08.93	+	-	Лівія	31.01.2010	+	-	Угорщина	24.06.96	+	-
В'єтнам	19.11.96	+	-	Литва	25.12.97	+	-	Узбекистан	25.07.95	+	-
Вірменія	19.11.96	+	+	Македонія	23.11.98	+	-	Фінляндія	14.02.98	+	-
Греція	26.09.2003	+	+	Марокко	30.03.2009	+	+	Франція	01.11.99	+	+
Грузія	01.04.99	+	-	Мексика	06.12.2012	+	+	ФРН	04.10.96	+	-

Закінчення табл. 4.3.1

Країна	Дата підписання	Наявність у конвенції статті «Обмін інформациєю»	Наявність у конвенції статті «Допомога у стягненні податків»	Країна	Дата підписання	Наявність у конвенції статті «Обмін інформациєю»	Наявність у конвенції статті «Допомога у стягненні податків»	Країна	Дата підписання	Наявність у конвенції статті «Обмін інформациєю»	Наявність у конвенції статті «Допомога у стягненні податків»
Данія	21.08.96	+	+	Молдова	27.05.96	+	-	Хорватія	01.06.99	+	-
Єгипет	27.02.2002	+	-	Монголія	03.11.2006	+	-	Чехія	20.04.99	+	-
Естонія	24.12.96	+	-	Нідерланди	02.11.96	+	+	Швейцарія	26.02.2002	+	-
Ізраїль	20.04.2006	+	-	Норвегія	18.09.96	+	-	Швеція	04.06.96	+	-
Індія	31.10.2001	+	+	ОАІ	09.03.2004	+	-	Чорногорія	Застосовується договір, підписаний з Югославією 29.11.2002	+	-
Індонезія	09.11.98	+	-	Пакистан	30.06.2011	+	-	Сербія		+	-
Іран	21.07.2001	+	-	ПАР	23.12.2004	+	+	Іспанія	Україна застосовує договори колишнього СРСР про уникнення подвійного оподаткування	+	-
Ісландія	09.10.2008	+	-	Польща	11.03.94	+	-	Кіпр		+	-
Італія	25.02.2003	+	-	Португалія	11.03.2002	+	-	Малайзія		+	-
Йорданія	23.10.2008	+	-	Російська Федерація	03.08.99	+	-	Японія		+	-
Казахстан	14.04.97	+	-	Румунія	17.11.97	+	+				

Джерело: розроблено автором за [Офіційний веб-портал Верховної Ради України. Законодавство України. – Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/>

З огляду на викладене в контексті протидії ухиленню від сплати податків та відмиванню капіталів доцільно внести зміни до чинних конвенцій про УПО з країнами, в угодах з якими не міститься статті «Допомога у стягненні податків», та внести її до тексту конвенцій про УПО.

Ще один з напрямів протидії та важливий її інструмент – міжнародний обмін інформацією, основна мета якого полягає в наданні можливості податковим органам діяти в межах внутрішнього податкового законодавства та положень податкових конвенцій без порушення суверенітету інших держав або прав платників податків.

У такому контексті запити до податкових органів інших країн повинні стосуватись інформації про фактичних бенефіціарів компанії; власників рахунків; інформації (рис. 4.3.5).

Рис. 4.3.5. Схема обміну інформацією між країнами
Джерело: розроблено автором

Така інформація може бути необхідною для правильного розподілу доходів між асоційованими компаніями; інформації про ціни на товари, які перевозять через кордон від однієї компанії до іншої; про правильність внесення даних про витрати в документи компанії-резидента однієї країни, що запитується компанією-резидентом іншої країни; про власність бенефіціара в разі виплати роялті.

4.4. Регуляторна політика щодо концентрації виробництва та капіталу в харчовій промисловості України

Харчова промисловість – одна з основних бюджетоутворювальних галузей економіки України. Від рівня її розвитку, стабільності функціонування залежить стан економіки та продовольча безпека держави, розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків. До фінансової кризи 2008 р. галузь вирізнялася стабільним зростанням. Але незважаючи на те, що у теперішній час підприємства харчової промисловості виробляють майже 20% загального обсягу промислової продукції, посткризовий розвиток характеризується повільними темпами відновлення. Зросла частка імпортованої продукції в загальному обсязі внутрішнього споживання (з 22,0% у 2005 р. до 34,4% у 2013 р.), що разом зі збільшення дозволів на здійснення концентрації з 2002 року -17,72% до 71,25% у 2013 р. іноземним інвесторам у загальній кількості наданих заяв становить загрозу суверенітету України.

Процес концентрації виробництва та капіталу передбачає об'єднання підприємств-конкурентів. У зв'язку з цим усі держави жорстко контролюють процеси переходу контролю з метою розвитку добросовісної конкуренції та недопущення надмірної монополізації ринків. В Україні ці функції виконує Антимонопольний комітет (АМКУ). Антимонопольний орган здійснює оцінку процесів монополізації та розвитку

конкуренції, а також розв'язує проблеми, що виникли у зв'язку з цим, і визначає заходи, які компенсують наслідки від обмеження конкуренції. АМКУ здійснює практичну управлінську діяльність щодо регулювання конкурентних відносин на різних національних ринках. Зміст антимонопольного регулювання полягає в тому, щоб запобігти зміні конкурентної суті самої структури ринку і її впливу на поведінку суб'єктів, зберегти конкурентні структури ринку, унеможливити поведінку суб'єктів, що може призводити до негативних для конкуренції наслідків.

Антимонопольний комітет України – державний орган зі спеціальним статусом, мета діяльності якого – забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності. Основне завдання Антимонопольного комітету України – участь у формуванні та реалізації конкурентної політики України, важливий напрям діяльності якого – контроль за концентрацією та узгодженими діями суб'єктів господарювання для запобігання монополізації ринків та суттєвого обмеження конкуренції на них.

Загальні правові засади антимонопольно-конкурентного регулювання задекларовані у главі 3 Господарського кодексу України «Обмеження монополізму та захист суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції».⁴²⁰ Конкурентне законодавство становлять закони: «Про захист від недобросовісної конкуренції» (1996 р.) та «Про захист економічної конкуренції» (2001 р.).⁴²¹ Законом України «Про Антимонопольний комітет України» визначено компетенцію АМКУ – контролювати дотримання антимонопольно-конкурентного законодавства під час створення, реорганізації, ліквідації суб'єктів господарювання, перетворення органів управління в об'єднання підприємств, придбання часток (акцій, паїв) активів

---

⁴²⁰ Господарський кодекс України від 06.11.1991 № 1798–ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 6 із змінами від 08.05.2014 р. згідно із законом 17.04.2014 від № 1226–VII.

⁴²¹ Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 № 2210–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12.

господарських товариств та підприємств. Важливу роль у становленні антимонопольного контролю за концентраційними процесами в економіці України відіграла постанова Кабінету Міністрів України «Про запровадження механізму запобігання монополізації товарних ринків» від 11.11.1994 р. № 765 (втрата чинності від 01.06.2002), якою фактично було введено обов'язкову процедуру отримання згоди АМКУ на концентрацію суб'єктів господарювання⁴²² [с. 67]. Концептуальний розвиток нормативно-правового регулювання розвитку конкуренції та обмеження монополізму постійно триває, а його вдосконалення здійснюватиметься і надалі, виходячи із положень Основних напрямів конкурентної політики, затверджених Президентом України,⁴²³ відповідно до яких розвиток законодавства про захист економічної конкуренції – один із пріоритетних напрямів антимонопольної політики держави.

Держава здійснює контроль за економічною концентрацією суб'єктів підприємницької діяльності з метою охорони і заохочення конкуренції для недопущення подальшої монополізації ринку, захисту інтересів споживачів, протидії зловживанню великими господарюючими структурами своїм монопольним становищем на ринку, а також забезпечення суверенітету.

На відміну від законодавства, що було чинним раніше, у якому контроль за економічною концентрацією був передбачений лише на рівні підзаконних, переважно відомчих нормативно-правових актів, розділ V Закону «Про захист економічної конкуренції» передбачає основні положення такого контролю.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 Закону України «Про захист економічної конкуренції» концентрацією визнається:

---

⁴²² Антимонопольна діяльність : підручник / В.Д. Лагутін ; ред. В.Д. Лагутін. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. – 580 с.

⁴²³ Основні напрями конкурентної політики на 2002–2004 рр. : Указ Президента України від 19.11.2001 р. № 1097/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 47.

1) злиття суб'єктів господарювання або приєднання одного суб'єкта господарювання до іншого;

2) набуття безпосередньо або через інших осіб контролю одним або кількома суб'єктами господарювання над одним або кількома суб'єктами господарювання чи їх частинами, зокрема, шляхом:

а) безпосереднього або опосередкованого придбання, набуття у власність іншим способом активів у вигляді цілісного майнового комплексу або структурного підрозділу суб'єкта господарювання, одержання в управління, оренду, лізинг, концесію чи набуття в інший спосіб права користування активами у вигляді цілісного майнового комплексу або структурного підрозділу суб'єкта господарювання, у тому числі придбання активів суб'єкта господарювання, що ліквідується;

б) призначення або обрання на посаду керівника, заступника керівника спостережної ради, правління, іншого наглядового чи виконавчого органу суб'єкта господарювання особи, яка вже обіймає одну чи кілька з перелічених посад в інших суб'єктах господарювання, або створення ситуації, в якій понад половину посад членів спостережної ради, правління, інших наглядових чи виконавчих органів двох чи більше суб'єктів господарювання обіймають одні й ті самі особи;

в) створення, суб'єкта господарювання двома і більше суб'єктами господарювання, який тривалий період самостійно здійснюватиме господарську діяльність, і при цьому таке створення не приводить до координації конкурентної поведінки між суб'єктами господарювання, що створили цей суб'єкт господарювання, або між ними та новоствореним суб'єктом господарювання;

3) безпосереднє або опосередковане придбання, набуття у власність іншим способом чи одержання в управління часток (акцій, паїв), що забезпечує досягнення чи перевищення 25 або 50 відсотків голосів у вищому органі управління відповідного суб'єкта господарювання.

Така концентрація може бути здійснена лише за умови попереднього отримання дозволу Антимонопольного комітету України чи його адміністративної колегії, який необхідний, коли сукупна вартість активів або сукупний обсяг реалізації товарів учасників концентрації з урахуванням відносин контролю за останній фінансовий рік, у тому числі за кордоном, перевищує суму, еквівалентну 12 млн євро, визначену за курсом Національного банку України, що діяв в останній день фінансового року, і при цьому:

вартість (сукупна вартість) активів або обсяг (сукупний обсяг) реалізації товарів, у тому числі за кордоном, не менш як у двох учасників концентрації, з урахуванням відносин контролю;

перевищує суму, еквівалентну 1 млн євро, визначену за курсом Національного банку України, що діяв в останній день фінансового року в кожного, і вартість (сукупна вартість) активів або обсяг (сукупний обсяг) реалізації товарів в Україні хоч би одного учасника концентрації, з урахуванням відносин контролю, перевищує суму, еквівалентну 1 млн євро, визначену за курсом Національного банку України, що діяв в останній день фінансового року.

Концентрація, яка потребує дозволу, забороняється до надання дозволу на її здійснення. До надання такого дозволу учасники концентрації зобов'язані утримуватися від дій, які можуть призвести до обмеження конкуренції та неможливості відновлення початкового стану.

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про захист економічної конкуренції», учасники узгоджених дій, учасники концентрації, органи влади, органи місцевого самоврядування, органи адміністративно-господарського управління та контролю у порядку, встановленому Антимонопольним комітетом України, звертаються: із заявою про надання дозволу на узгоджені дії – до Антимонопольного комітету України чи його територіальних відділень; із заявою про надання дозволу на концентрацію – до Антимонопольного комітету України.

За подання заяв про надання дозволу на узгоджені дії або концентрацію справляється плата в розмірах, передбачених ч. 2 ст. 34 Закону України «Про захист економічної конкуренції».

Заява вважається прийнятою до розгляду після 15 днів з дня її надходження, якщо протягом цього часу державний уповноважений Антимонопольного комітету України, голова його територіального відділення не повернули заявнику заяву із повідомленням, що вона та інші документи не відповідають встановленим Антимонопольним комітетом України вимогам і це перешкоджає її розглядові.

Якщо дозвіл на узгоджені дії було надано органами Антимонопольного комітету України на конкретно визначений строк, суб'єкти господарювання мають право звернутися до органів Антимонопольного комітету України із заявою про продовження чинності дозволу. Така заява подається за три місяці до закінчення строку чинності дозволу.

Органи Антимонопольного комітету розглядають заяву про надання дозволу на узгоджені дії протягом трьох місяців, а заяву про надання дозволу на концентрацію – протягом тридцяти днів з дня прийняття її до розгляду відповідним органом Антимонопольного комітету України.

Якщо протягом строку розгляду заяви органи Антимонопольного комітету не розпочали розгляду справи про узгоджені дії чи концентрацію, рішення про надання дозволу на узгоджені дії чи концентрацію вважається прийнятим.

У разі виявлення підстав для заборони узгоджених дій, концентрації, а також у разі необхідності проведення складного поглибленого дослідження чи експертизи відповідні органи Антимонопольного комітету України розпочинають розгляд справи про узгоджені дії чи концентрацію, про що приймається розпорядження та письмово повідомляється особа, яка подала заяву. Разом із повідомленням про початок розгляду справи надсилається перелік інформації, яку заявник повинен надати для прийняття органами Антимонопольного комітету України рішення у справі.

Строк розгляду справи про узгоджені дії чи концентрацію не має перевищувати трьох місяців. Якщо протягом строку розгляду справи рішення не прийнято, вважається, що на узгоджені дії чи концентрацію надано дозвіл.

Рішення органів Антимонопольного комітету України про надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію може бути зумовлено виконанням учасниками узгоджених дій, концентрації певних вимог і зобов'язань, які усувають або пом'якшують негативний вплив узгоджених дій, концентрації на конкуренцію. Такі умови і зобов'язання можуть стосуватися зокрема обмеження стосовно управління, користування чи розпорядження майном, а також зобов'язання суб'єкта господарювання здійснити відчуження майна.

Рішення про надання дозволу на узгоджені дії може бути надано на невизначений або конкретно визначений строк, який, як правило, не має перевищувати п'яти років.

Інформація про прийнятті рішення за результатами розгляду заяв, справ про узгоджені дії, концентрацію може бути опублікована в «Офіційному віснику України», інших друкованих чи електронних засобах масової інформації або оприлюднена в інший спосіб.

У 30-денний строк з дня прийняття рішення Антимонопольним комітетом України про заборону узгоджених дій чи концентрації учасники узгоджених дій, учасники концентрації, органи влади, органи місцевого самоврядування, органи адміністративно-господарського управління та контролю можуть звернутися до Кабінету Міністрів з заявою про надання дозволу на відповідні узгоджені дії чи концентрацію.

Кабінет Міністрів України приймає мотивоване рішення про надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію або про відмову в наданні такого дозволу.

За досліджуваний період АМК отримав усього 8297 заяв. Найбільша кількість дозволів була в 2008 р., надано дозволів 814 при загальній кількості 1021 отриманої заяви.

У період 2003 по 2013 рр. спостерігалось збільшення частки заяв про надання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання за участю іноземних інвесторів. Так в 2003 р. частка становила 18,0% та зростає до 71,2% в 2013 р. Значні частки іноземної участі свідчать про підвищення активності у сфері концентрації закордонних компаній та становить загрозу суверенітету України (табл. 4.4.1).

Таблиця 4.4.1

**Опрацьовані Антимонопольним комітетом України
у 2002–2013 рр. заяви про надання дозволу
на концентрацію суб'єктів господарювання
за участю іноземних інвесторів**

№ пор.	Показники	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	Кількість заяв про надання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання	643	595	538	631	911	1021	599	697	756	944	962
2	Кількість заяв за участю іноземних інвесторів	116	148	189	192	305	432	281	284	355	460	685
3	Частка у загальній кількості, %	18,0	24,8	35,1	30,4	33,4	42,3	46,9	40,7	77,8	48,7	71,2

Джерело: Антимонопольний комітет України. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua>

Українське законодавство не відзначається чіткістю в регулюванні зазначеного питання. Закон України «Про інвестиційну діяльність» в ст. 4 встановлює лише загальну заборону інвестування в об'єкти, створення і використання яких не відповідає вимогам санітарно-гігієнічних, радіаційних, екологічних, архітектурних та інших норм, встановлених законодавством України, а також порушує права та інтереси громадян, юридичних осіб і держави, що охороняються законом.⁴²⁴ Відповідно до положення ч. 3 ст. 7 Закону України «Про режим іноземного інвестування» законами України можуть визначатися території, на яких діяльність іноземних інвесторів та підприємств з іноземними інвестиціями обмежується або забороняється, виходячи з вимог забезпечення національної безпеки.⁴²⁵

Зазначені вище норми містять положення загального характеру, які відсилають до спеціальних нормативних актів. При цьому Закон «Про режим іноземного інвестування» встановлює, що обмеження для іноземних інвестицій можливі лише за територіальною ознакою, не враховуючи інші критерії.

За браком у загальних нормативних актах про інвестиційну діяльність іноземних інвесторів чітко визначеного кола об'єктів, здійснення іноземних інвестицій у які забороняється або обмежується, законодавець визначає такі об'єкти спеціальними законами.

На сьогодні українське законодавство передбачає лише абстрактну можливість обмеження спеціальними законами доступу іноземних інвесторів на окремі території та встановлює заборону/обмеження щодо окремих об'єктів інвестицій (суб'єктів господарювання). Такий підхід не здатен унеможливити потенційні порушення національної безпеки, економічної стабільності та суверенітету України.

---

⁴²⁴ Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18 вересня 1991 року № 1560-12 // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 47. – Ст. 646.

⁴²⁵ Про режим іноземного інвестування : Закон України від 19 березня 1996 року № 93/96-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 19. – Ст. 80.

Найбільш поширеними видами концентрації суб'єктів господарювання, на які органи комітету протягом досліджуваного періоду надавали дозвіл, були придбання акцій (часток, паїв), здійснення концентрації в інших формах та у формах злиття. Менша кількість концентрації спостерігалась у формах спільного створення суб'єкта господарювання та набуття контролю. Всього за досліджуваний період було здійснено 5204 придбання акцій (часток, паїв), 325 – злиття, 336 – інші види концентрації та 265 – спільні створення (табл. 4.4.2).

Таблиця 4.4.2

Розподіл наданих Антимонопольним комітетом України у 2002–2013 рр. дозволів на концентрацію суб'єктів господарювання за видами

Рік	Вид концентрації					Всього
	Злиття	Спільне створення	Набуття контролю	Придбання акцій (часток, паїв)	Інші	
2002	54	16	9	232	87	398
2003	56	23	7	181	62	329
2004	39	22	13	310	37	421
2005	31	12	16	249	51	359
2006	20	23	41	415	8	507
2007	13	21	11	663	11	719
2008	26	34	43	711	1	815
2009	1	16	45	394	24	480
2010	21	25	71	401	41	559
2011	13	18	136	417	1	585
2012	31	32	106	576	5	750
2013	20	23	73	655	8	779
Всього	325	265	571	5204	336	6701

Джерело: Антимонопольний комітет України. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua>

Аналіз сукупного рівня концентрації промисловості України виявив, що відбулося збільшення частки всіх підприємств промисловості (табл. 4.4.3).

Таблиця 4.4.3

**Динаміка сукупного рівня концентрації
у промисловості України в 2004–2012 рр.**

Найбільші підприємства	Частка найбільших підприємств (%) в обсязі реалізованої продукції									
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
10	20,9	20,3	23,5	19,7	19,2	17,7	20,3	23,1	22,0	
20	29,5	29,2	31,8	27,8	28,6	26,2	30,0	33,0	32,7	
50	41,9	41,3	43,2	40,9	42,9	40,2	44,0	46,8	47,5	
100	52,7	51,9	51,9	51,8	54,5	51,6	55,4	57,7	58,5	
150	58,6	57,5	56,9	57,6	60,4	57,5	61,1	63,3	63,5	
200	62,4	61,4	60,3	61,4	64,3	61,7	65,1	67,1	67,1	

Джерело: Антимонопольний комітет України. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua>

Зростання частки 200 найбільших підприємств в основних показниках – ознака недостатнього розвитку малого та середнього бізнесу у промисловості. Водночас спостерігається послаблення позицій найбільших підприємств, що, з точки зору конкуренції, як правило, означає перехід від абсолютної (стовідсоткової) монополії або стану індивідуального домінування (на ринку діє декілька чи навіть багато операторів, але внаслідок того, що лише один із них має значні розміри та можливості, саме він визначає умови функціонування ринку) до більш сприятливої для елементів конкуренції олігопольної структури ринків (на ринку діє обмежена кількість приблизно однакових за розмірами операторів, які залежно від ситуації можуть або достатньо жорстко конкурувати між собою, або ж відмовлятися від конкуренції).

Щодо форм концентрації в харчовій промисловості України, то, як показує аналіз, більшість концентраційних процесів у галузі відбуваються шляхом злиття та поглинання підприємств (табл. 4.4.4).

Таблиця 4.4.4

**Динаміка ЗіП харчової промисловості
в Україні та світі, 2005–2013 рр.**

Рік	Світовий ринок ЗіП		ЗіП в Україні		ЗіП харчова промисловість України	
	млрд дол.	шт	млрд дол.	шт	млрд дол.	шт
2005	2623	35457	2,3	85	—	—
2006	3469	40822	3,4	171	0,674	11
2007	4070	46662	21,49	87	0,822	10
2008	2622	44100	3,7	36	0,575	13
2009	1894	39969	2,2	35	0,069	15
2010	2401	42664	7,7	41	0,446	16
2011	2545	42074	6,5	31	0,589	11
2012	2245	37923	5,5	130	0,652	26
2013	2400	36800	8	181	0,853	29

Джерело: складено автором за даними Mercer Management & Consulting. – Режим доступу : <http://www.mercer.com>, Mergermarket. – Режим доступу: <http://www.mergermarket.com>, МТ-Інвест. – Режим доступу: <http://ma.mtinvest.com.ua>

Крім того, зроблено порівняльну характеристику процесів злиття та поглинання у харчовій промисловості як основних форм здійснення концентрації виробництва деяких країн (табл. 4.4.5).

Дослідження концентраційних процесів у різних країнах свідчить, що провідною країною щодо здійснення концентрації виробництва харчової промисловості у 2013 р. є США із загальною кількістю угод у цій сфері 174 на суму 7,48 млрд дол. В Україні в 2013 р. було укладено 29 угод на суму 85 млн дол., що свідчить не тільки про продовження укрупнення підприємств харчової промисловості, а й про те, що за цими показниками Україна не відстає від провідних країн.

Таблиця 4.4.5

**Концентрація виробництва та капіталу харчової
промисловості деяких країн у 2013 р.**

Країни	Кількість угод у харчовій промисловості, од.	Всього сума ЗіП, млн дол.	Середня вартість угод, млн дол.	Середня вартість ЗіП / Виручка, %	Середня вартість ЗіП / ЕВІТДА, %	Середня вартість ЗіП / ЕВІТ, %
США	174	7474,5	42,96	1,1	9,8	63
Франція	94	826,4	8,79	0,6	8,3	17,2
Велика Британія	93	808,7	8,70	0,8	11,3	16
Іспанія	87	443,4	5,10	1,4	–	–
Росія	44	551	12,52	0,5	9,8	–
Китай	39	1912,6	49,04	0,5	12,5	18
Італія	38	198,2	5,22	9,2	–	–
Німеччина	34	27,8	0,82	–	–	–
Україна	29	85,3	2,46	1,4	7,2	8,2
Канада	18	440,7	24,48	0,3	–	–
Японія	14	1,3206	0,09	0,4	9,6	63,2
Бельгія	13	3557,6	273,66	2	11,2	14,2
Нідерланди	13	1,0469	0,08	0,7	11,3	29,9
Польща	12	1,2247	0,10	0,7	–	–
Греція	7	174,7	24,96	0,3	7,4	11,2
Болгарія	3	84,7	28,23	2	19,9	65,7

Примітка: ЕВІТДА – це прибуток компанії за винятком обслуговування боргу, амортизаційних відрахувань і податку на прибуток. ЕВІТ, або операційний прибуток – аналітичний показник, який дорівнює обсягу прибутку до вирахування відсотків за позиковими коштами і сплати податків.

Джерело: складено автором за даними *Food business mergers & acquisitions 2013 / The Food Institute*. – Режим доступу : <https://foodinstitute.com>

Для оцінки стану концентрації підприємств харчової промисловості використовується підхід на основі показників:

- кількості підприємств, що функціонують за видом економічної діяльності;
- частки найбільших підприємств CR3;
- коефіцієнта Герфіндаля-Гіршмана (ННІ).

Порівняльний аналіз ступенів концентрації підприємств харчової промисловості за різними методами дає змогу вста-

новити, на якій стадії розвитку кривої консолідації здійснюється концентрація залежно від виду ринку.

Найпростіший показник концентрації виробництва – кількість функціонуючих на ринку підприємств: чим їх менше, тим, відповідно, вищий рівень концентрації з точки зору його монополізації⁴²⁶ [с. 71],^{427, 428} [с. 227]. Вважаємо, що цей показник – одна з важливих передумов концентраційних процесів. Однак він не відображає важливого для оцінки концентраційних процесів розподілу часток учасників ринку за їхніми розмірами (табл. 4.4.6).

Аналіз даних дає змогу виявити тенденцію до зниження кількості підприємств харчової промисловості. Незначне збільшення спостерігалось в 2009 р. (відбулося збільшення на 4,95% порівняно з 2008 р.). З 2005 р. по 2013 р. загальна кількість підприємств скоротилася на 2709 (32,9%). Кількість великих та середніх підприємств знизилася на 1000 (42,37%), малих – на 1709 (29,11%).

Таблиця 4.4.6

Динаміка кількості підприємств харчової промисловості у 2005–2013 рр.

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Кількість підприємств, од.	8230	8171	7706	6943	7286	6551	6559	5786	5521
Великі та середні підприємства, од.*	2360	2297	2031	1756	1580	1402	1370	1367	1360
Частка у загальній кількості, %	28,7	28,1	26,4	25,3	21,7	21,4	20,9	23,6	24,6

⁴²⁶ Копачинська І.Г. Оцінка рівня та наслідків концентрації суб'єктів господарювання в промисловості: дис. ... канд. екон. наук: 08.07.01 / І.Г. Копачинська. – Миколаїв, 2006. – 275 с.

⁴²⁷ Ракитин В.С. Конкуренция на рынке слияний и поглощений: вопросы теории и практики : дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / В.С. Ракитин. – М., 2013. – 157 с.

⁴²⁸ Бень Т. Методы определения уровня монополизма на рынках промышленной продукции / Т. Бень, В. Сыченко // Экономика Украины. – 2012. – № 6. – С. 36–41.

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Закінчення табл. 4.4.6

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Малі підприємства, од.*	5870	5874	5675	5187	5706	5149	5189	4419	4161
Частка у загальній кількості, %	71,3	71,9	73,6	74,7	78,3	78,6	79,1	76,4	75,4

Примітка: * за обсягом реалізації підприємства, з 2003 р. по 2011 р. критерій обсягу реалізації продукції підприємствами згідно з Господарським кодексом України ст. 63 ч. 7, з 2012 р. – Ст. 55 ГКУ.

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua, Інформаційно-аналітичної агенції «Статінформконсалтинг». – Режим доступу : <http://www.statinform.com>

Незважаючи на те, що кількість малих підприємств значно перевищує кількість великих та середніх, за обсягами реалізації на великі та середні припадає понад 90% загальної реалізованої продукції (табл. 4.4.7).

Таблиця 4.4.7

**Динаміка обсягів реалізації продукції харчової
промисловості між підприємствами, 2005–2013 рр.**

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Загальний обсяг реалізації підприємств харчової промисловості, млрд грн	76,3	85,8	112,8	145,9	161,3	193,1	222,4	254,5	261,8
Обсяг реалізації великими та середніми підприємствами, млрд грн	72,0	82,3	108,0	137,5	149,0	183,6	209,3	240,2	248,9
Частка в загальному обсязі, %	94,3	95,9	95,7	94,2	92,4	95,1	94,1	94,4	95,1
Обсяг реалізації малими підприємствами, млрд грн	4,4	3,5	4,9	8,5	12,3	9,5	13,1	14,3	12,8
Частка в загальному обсязі, %	5,7	4,1	4,3	5,8	7,6	4,9	5,9	5,6	4,9

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua, Інформаційно-аналітичної агенції «Статінформконсалтинг». – Режим доступу : <http://www.statinform.com>

Оскільки обсяг реалізації постійно зростав у 2005–2013 рр. у середньому на 17%, можна припустити, що за ці роки інтенсивно змінювався стан концентрації виробництва. Як на малих, так і на середніх та великих підприємствах вживали заходів з укрупнення виробництва.

У 2013 р., незважаючи на відносно незначну кількість великих та середніх підприємств (1360 з 5521), їх обсяг реалізації становив 95,1% (248,94 млрд грн) загального обсягу реалізації продукції харчової промисловості, малих – відповідно 4,9% (12,83 млрд грн). Отже, як свідчать дані табл. 2.6 та табл. 2.7, у харчовій промисловості України склалися сприятливі умови для концентрації виробництва на великих підприємствах.

За рівнем концентрації виробництва види економічної діяльності підприємств харчової промисловості доцільно поділити на низький, помірний, середній, високий. Коефіцієнт CR_3 розраховано для трьох, а індекс ННІ – для всіх досліджуваних підприємств харчової промисловості. За умови, що $CR_3 < 25$ та $ННІ < 500$, підприємства за видами економічної діяльності мають низький рівень концентрації виробництва. Якщо $25 \leq CR_3 \leq 50$ та $500 > ННІ \leq 1000$, то рівень концентрації виробництва помірний. $50 < CR_3 < 70$ та $1000 < ННІ < 2000$ свідчить про середній рівень концентрації виробництва на підприємствах. До висококонцентрованих належать підприємства за видами економічної діяльності за умов, що $70 \leq CR_3 \leq 100$ та $2000 \leq ННІ \leq 10000$. Результати розрахунків наведено у табл. 4.4.8.

Числові значення CR_3 і ННІ виявляють одні й ті самі закономірності концентрації в галузі – зростання CR_3 відповідає до зростання ННІ.

До низькоконцентрованих належать цукрова, сироробна, борошномельна та хлібна галузі промисловості. За індексом ННІ злиття суб'єктів господарювання або приєднання одного суб'єкта господарювання до іншого; набуття безпосередньо або через інших осіб контролю одним або кількома суб'єктами господарювання одним або кількома суб'єктами господарювання чи частинами суб'єктів господарювання не призводить до зміни стану концентрації на ринку.

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Таблиця 4.4.8

**Рівень концентрації виробництва на підприємствах
харчової промисловості України, станом на 01.01.2014 р.***

№ пор.	Види економічної діяльності	Кількість досліджуваних підприємств	Показники		Рівень концентрації виробництва
			ННІ	CR ₃	
1	Перероблення молока, виробництво масла та сиру	430	100	12,1	Низький (CR ₃ <25; ННІ<500)
2	Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості	749	161,8	13,8	
3	Виробництво хліба та хлібобулочних виробів	1020	189	15,1	
4	Виробництво м'яса	357	213,3	16,4	
5	Виробництво цукру	258	308,4	18,9	
6	Виробництво м'ясних продуктів	516	358,8	22,2	
7	Виробництво, перероблення та консервування риби, ракоподібних і моллюсків	264	506,4	29,8	Помірний (25 ≤ CR ₃ ≤ 50; 500 ≤ ННІ ≤ 1000)
8	Виробництво інших видів перероблення та консервування фруктів і овочів	279	589,8	34,6	
9	Виробництво виноградних вин	96	607,2	34,8	
10	Виробництво сухарів і сухого печива	319	820,7	37,4	
11	Виробництво інших харчових продуктів	268	770,4	39,1	
12	Дистиляція, ректифікація та змішування алкогольних напоїв	89	998,6	45,1	
13	Виробництво чаю та кави	68	1486,1	56,8	Середній (50 < CR ₃ < 70; 1000 < ННІ < 2000)
14	Виробництво готових кормів для тварин, що утримуються на фермах	230	1546,7	57,5	
15	Виробництво морозива	42	1863,4	57,7	
16	Виробництво безалкогольних напоїв	474	2145,6	59,1	
17	Виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів	137	1650,4	61,8	
18	Виробництво прянощів і приправ	92	1601,5	63,1	
19	Виробництво олії та тваринних жирів	437	1989,3	69,3	
20	Виробництво макаронних виробів і подібних борошняних виробів	108	2411,1	71,9	
21	Виробництво крохмалів і крохмальних продуктів	23	2126,8	72	Високий (70 ≤ CR ₃ ≤ 100; 2000 ≤ ННІ ≤ 10000)

Закінчення табл. 4.4.8

№ пор.	Види економічної діяльності	Кількість досліджуваних підприємств	Показники		Рівень концентрації виробництва
			ННІ	CR ₃	
22	Виробництво фруктових і овочевих соків	58	2481,8	72	
23	Виробництво м'яса свійської птиці	37	3121,9	75,9	
24	Виробництво солоду	13	2800,2	85,7	
25	Виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів	48	4863,0	87,7	
26	Виробництво пива	71	2269,7	89,4	
27	Виробництво маргарину і подібних харчових жирів	29	3474,4	89,5	
28	Виробництво готових кормів для домашніх тварин	26	8145,2	96,5	
29	Перероблення та консервування картоплі	15	5340,2	96,6	

Примітка: * у вибірці враховано результати діяльності всіх підприємств харчової промисловості України.

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua, Інформаційно-аналітичної агенції «Статінформконсалтинг». – Режим доступу : <http://www.statinform.com>

Низьке значення коефіцієнта концентрації з виробництва цукру (308,4) зумовлене значною кількістю виробників цього продукту та низькою ефективністю їхньої діяльності через чинники зовнішнього характеру й особливостями внутрішньої організації виробництва. На сьогодні підприємства цукрової галузі переробляють удвічі менше сировини порівняно з періодом до 1991 р.⁴²⁹

Стан концентрації виробництва та капіталу в добу транснаціоналізації – результат інвестиційної активності як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Дослідження

⁴²⁹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

останніх років^{430, 431, 432} виявили залежність процесів консолідації виробництва окремої країни від стадії консолідації як національних корпорацій, так і корпорацій інших країн. Згідно з кривою, процес консолідації галузей проходить чотири стадії: початкову, зростання, спеціалізації, рівноваги та альянсів. Позичонування видів економічної діяльності харчової промисловості України зображено на рис. 4.4.1.

На початковій стадії консолідації у харчовій промисловості спостерігається високий рівень концентрації виробництва за видами економічної діяльності, зокрема незначна кількість підприємств, що свідчить про низький рівень конкуренції. Однак виробництво харчових продуктів, притаманне видам діяльності, які належать до початкової стадії консолідації, має тенденцію до зростання. Ці підприємства було створено як нові напрями діяльності підприємств стадії рівноваги та альянсів. ПАТ «Монделіс Україна» (4-та стадія) створило дочірнє підприємство ТОВ «Чіпси Люкс» (1-ша стадія). Початкова стадія представлена переробленням та консервуванням картоплі, виробництвом готових кормів для тварин та виробництвом дитячого харчування і дієтичних продуктів.

На стадії зростання підприємства збільшують розміри шляхом купівлі (злиття, поглинання) конкурентів з їхніми частками ринку. Відбуваються значні інвестиційні вкладення. (Фінська компанія Hartwall Capital спільно з інвестиційною компанією Horizon Capital в 2011 р. придбали частину акцій ТОВ Inkerman International, фактично ставши піонерами інвестування у винний бізнес України). Виникають об'єднання, що стають ініціаторами консолідації та інтеграції (кондитерська фабрика «А.В.К.», м. Донецьк).

---

⁴³⁰ Kearney A.T. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.atkearney.com

⁴³¹ McKinsey & Company [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mckinsey.com>

⁴³² Осецький В.Л. Концентрація в галузях харчової промисловості України та можливості її зміни в результаті світових процесів консолідації / В.Л. Осецький, В.М. Марченко // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2008. – № 99–100. – С. 85–89.

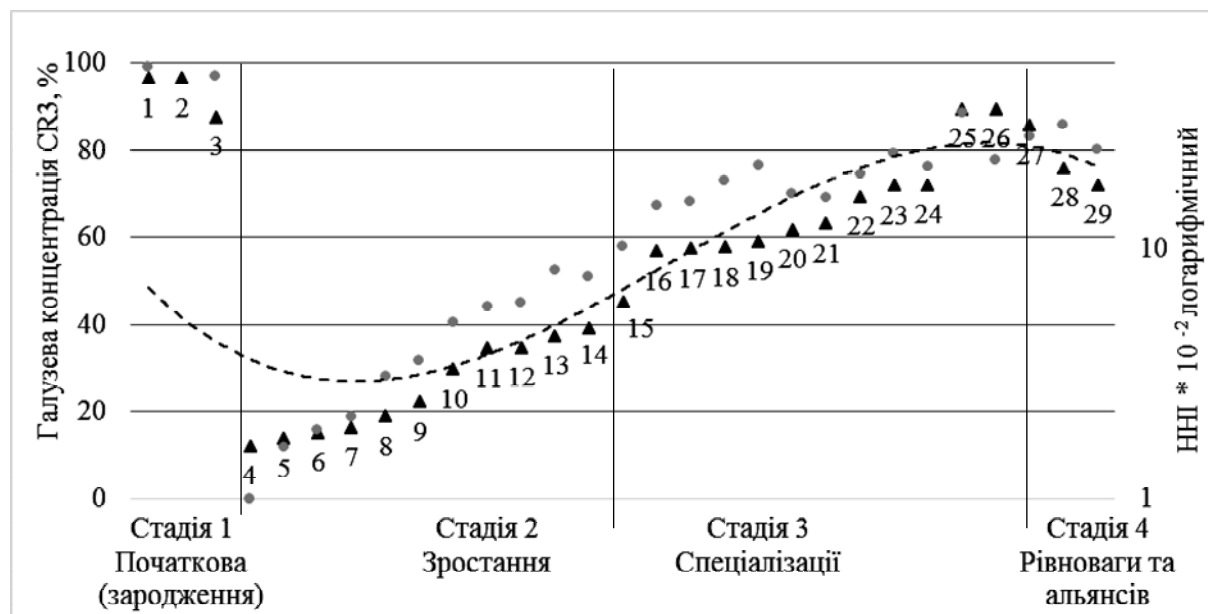

Рис. 4.4.1. Стадії консолідації з урахуванням позиціонування видів економічної діяльності харчової промисловості України

Примітка:

1 стадія: 1 – перероблення та консервування картоплі; 2 – готових кормів для домашніх тварин; дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів;

2 стадія: 4 – прянощів і приправ; 5 – готових кормів для тварин, що утримуються на фермах; 6 – чаю та кави; 7 – дистиляція, ректифікація та змішування алкогольних напоїв; 8 – інших харчових продуктів; 9 – сухарів і сухого печива; 10 – виноградних вин; 11 – інших видів перероблення та консервування фруктів і овочів; 12 – перероблення та консервування риби, ракоподібних і молюсків; 13 – продуктів борошномельно-круп'яної промисловості;

3 стадія: 14 – перероблення молока, виробництво масла та сиру; 15 – хліба та хлібобулочних виробів; 16 – м'яса; 17 – цукру; 18 – м'ясних продуктів; 19 – морозива; 20 – безалкогольних напоїв; 21 – какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів; 22 – олії та тваринних жирів; 23 – макаронних виробів і подібних борошняних виробів; 24 – крохмалів і крохмальних продуктів;

4 стадія: 25 – фруктових і овочевих соків; 26 – м'яса свійської птиці; 27 – пива; 28 – солоду; 29 – маргарину і подібних харчових жирів.

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua, Інформаційно-аналітичної агенції «Статінформконсалтинг». – Режим доступу : <http://www.statinform.com>

Спостерігається збільшення рівня концентрації виробництва за видами економічної діяльності харчової промисловості. За деякими з них наявне зменшення кількості малих підприємств (через закриття малих консервних заводів та зменшення кількості середніх підприємств, що займаються переробкою та консервуванням фруктів і овочів). На цій стадії порівняно з початковою спостерігається значно менше підприємств з від'ємним прибутком (збитковими залишаються підприємства з виробництва, перероблення та консервування риби і рибних продуктів).

Стадія спеціалізації характеризується посиленням агресивної консолідації. Успішні компанії концентрують зусилля в найбільш вигідному для себе секторі, захоплюючи дедалі більші ринкові ніші, і позбуваються неефективних або другорядних підрозділів. Концентрація може сягати 70%. Зростання об'єднань відбувається переважно за рахунок злиття з іншими компаніями. Приклад посилення консолідації – придбання контрольного пакета акцій ЗАТ Львівської кондитерської фабрики «Світоч» транснаціональною корпорацією Nestle S.A. у 2003 р., купівлю 100% акцій ООО «ТехноКом» у 2010 р. Також ця компанія придбала 100% акцій підприємства з виробництва прянощів та приправ та інших харчових продуктів «Волиньхолдинг» з торговою маркою «Торчин». За даними статистики, на такі види діяльності, як виробництво кондитерських виробів, масел та жирів, припадає найбільша частка інвестицій із загальної суми у харчову промисловість.

У 2013 р. порівняно з 2005-м виробництво м'яса (свіжого, охолодженого) зменшилося на 61,8%, морозива – на 73,2%, масла вершкового та сирів – на 24,3%. Причина цього – передусім зменшення сировинної бази більшості цих виробництв (поголов'я великої рогатої худоби за останні 10 років зменшилось майже удвічі). На початковій стадії консолідації спостерігається високий рівень собівартості продукції підприємств, низький рівень рентабельності, за деякими видами економічної діяльності формується

від'ємний прибуток (виробництво м'яса та м'ясних продуктів, перероблення молока та виробництво масла та сиру, виробництво цукру).

На стадії рівноваги та створення альянсів концентрація в галузі зростає до значних розмірів (90% і більше) й досягає рівноваги. На ринку діє незначна кількість компаній, оскільки суб'єкти господарювання вже не можуть зростати лише за рахунок внутрішніх ресурсів, можливості поглинань дуже обмежуються, консолідація відбувається шляхом створення альянсів. На цій стадії формується найвищий у галузі рівень рентабельності та прибутку підприємств і відносно зменшення собівартості порівняно зі стадією спеціалізації. Як зазначають дослідники, на цій стадії починають «правити титани галузі».⁴³³ Зокрема це стосується такого сектору, як виробництво пива. Ці види діяльності характеризуються присутністю найбільш рейтингових українських компаній: ПАТ «САН ІнБев Україна», ПАТ «Оболонь» і «Славутич» (виробництво безалкогольних і слабоалкогольних напоїв). Компанії часто переходять до стратегії відокремлення зростаючих підприємств від основних фірм з намаганням створити нові сектори економіки.

4.5. Державна підтримка експортоорієнтованого розвитку зовнішньої торгівлі продукцією АПК

В умовах загострення глобальної продовольчої проблеми для України складаються сприятливі умови для реалізації власних можливостей виробництва та експорту продукції АПК, провідна ланка якого – сільське господарство. Цей сектор – важлива складова економіки країни, від розвитку якого залежить продовольча безпека, конкурентоспроможність держави, стан внутрішнього й зовнішнього ринків, отже і збере-

---

⁴³³ Kearney A.T. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.atkearney.com

ження її економічного суверенітету. Протягом 2002–2013 рр. середньорічна частка сільського господарства у ВВП становила 8,7%, а додатне сальдо торговельного балансу продукцією АПК – в середньому 4,9 млрд дол. США⁴³⁴ на рік. Саме тому держава зацікавлена в створенні сприятливого середовища, яке спрощувало б доступ до зовнішніх ринків і забезпечувало стабільні торговельні потоки на основі постійного підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробництва.

Накопичення в агропродовольчому секторі економіки проблем, які мають місце в усіх ланках відтворювального процесу та зумовлюють виклики і загрози економічному суверенітету України при імplementації УЗВТ у сфері АПК, посилює необхідність проведення виваженої, обґрунтованої регуляторної політики, спроможної стимулювати сільськогосподарське конкурентоспроможне виробництво, спростити доступ до світових ринків, захистити внутрішній ринок та забезпечити задоволення внутрішнього попиту на вітчизняну продукцію АПК.

Кризові явища у світовій економіці відчутно позначилися на товарній структурі зовнішньої торгівлі, довівши недосконалість сформованої в Україні низькодиверсифікованої моделі експортно-імпортних операцій, що робить економічну систему критично залежною від кон'юнктурних коливань на світових ринках продукції. Зовнішня торгівля України у період 2001–2013 рр. характеризується зміною тенденцій у географічній та товарній структурах зовнішньої торгівлі продукцією АПК, що пояснюється впливом двох суттєвих факторів: членством у СОТ, світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. і, як наслідок, посткризового відновлення ділової активності (рис. 4.5.1).

---

⁴³⁴ Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

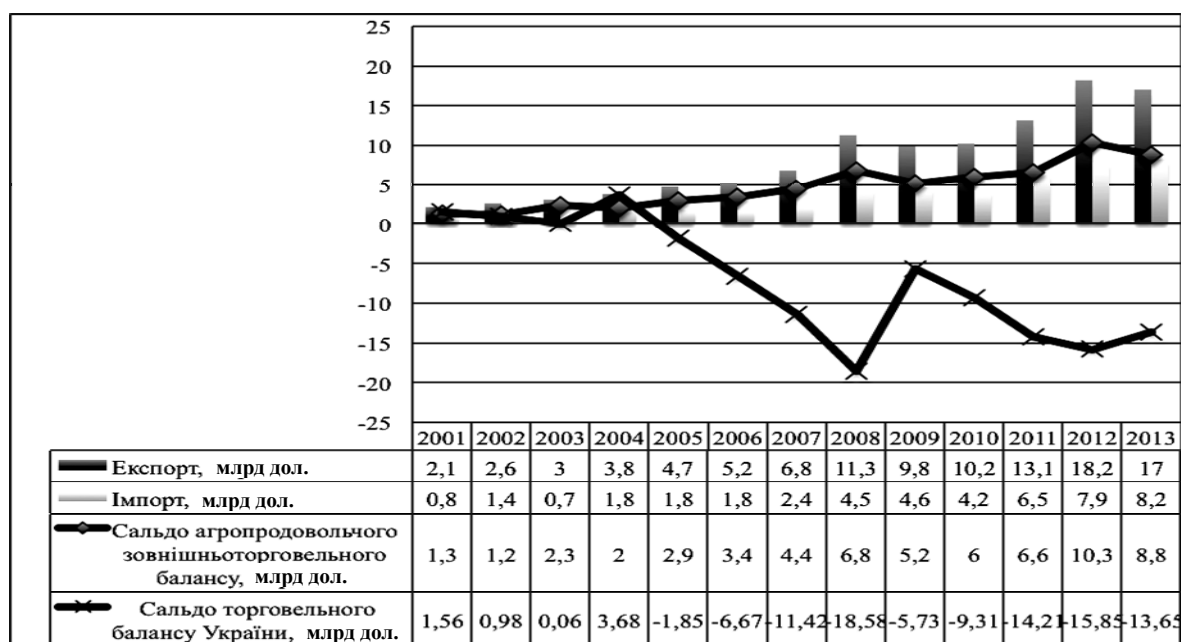

Рис. 4.5.1. Динаміка зовнішньої торгівлі України продукцією АПК, 2001–2013 рр., млрд дол. США

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

Наведена динаміка свідчить, що експорт продукції АПК України протягом досліджуваного періоду стабільно перевищував її імпорт у середньому на 4 млрд дол. США на рік та збільшився за 12 останніх років до 17,02 млрд дол. США. Незважаючи на від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі, вплив світової продовольчої кризи, зростання світових цін, девальвацію гривні сальдо торгівлі сільськогосподарськими товарами залишається додатним та зростає. При цьому спостерігаються високі темпи щорічного приросту додатного сальдо торгівлі за традиційними сировинними статтями експорту (продукти рослинного походження, жири та олії тваринного або рослинного походження) і збільшення частки від'ємного сальдо промислових товарів (табл. 4.5.1). Це може стати загрозою для економічного суверенітету держави, адже домінантна сировинна спеціалізація – одне з основних джерел залежності економічного зростання держави від коливань зовнішньоторговельної кон'юнктури.

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Таблиця 4.5.1

**Динаміка зовнішньої торгівлі України продукцією АПК
у 2007–2013 рр., млн дол. США**

Розділ і назва товарів згідно з УКТЗЕД	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	Експорт						
I. Живі тварини та продукти тваринного походження	747,2	783,4	596,0	771,4	936,6	961,3	1084,1
II. Продукти рослинного походження	1726,4	5577,4	5034,9	3976,3	5532,0	9213,9	8875,9
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	1820,0	2048,3	1887,2	2741,4	3562,8	4211,5	3507,1
IV. Готові харчові продукти	2056,2	2518,2	2088,1	2571,1	2939,1	3493,9	3557,2
Валовий експорт	49 248,1	66 954,4	39 702,9	51 430,5	68 394,2	68 809,8	63 312,0
Експорт продукції АПК	6349,8	10 927,2	9606,1	10 060,2	12 970,5	17 880,6	17 024,3
Частка продукції АПК у валовому експорті, %	12,9	16,3	24,2	19,6	19,0	26,0	26,9
Частка готової продукції у валовому експорті, %	4,2	3,8	5,3	5,0	4,3	5,1	5,6
Розділ і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Імпорт						
I. Живі тварини та продукти тваринного походження	782,3	1702,0	1267,6	1241,7	1035,4	1718,4	1892,1

Закінчення табл. 4.5.1

Розділ і назва товарів згідно з УКТЗЕД	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	Експорт						
II. Продукти рослинного походження	860,5	1462,5	1259,9	1563,7	1815,9	2429,7	2669,8
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	388,2	612,9	374,3	451,6	468,7	406,3	403,3
IV. Готові харчові продукти	2090,9	2679,2	2034,3	2504,9	3026,7	2965,4	3218,8
Валовий імпорт	60 669,9	85 535,4	45 435,6	60 740,0	82 608,2	84 658,1	76 964,0
Імпорт продукції АПК	4121,9	6456,6	4936,1	5761,9	6346,7	7519,7	8184,0
Частка продукції АПК у валовому імпорті %	6,8	7,5	10,9	9,5	7,7	8,9	10,6
Частка готової продукції у валовому імпорті, %	3,4	3,1	4,5	4,1	3,7	3,5	4,2

Джерело: Складено за даними Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

Отже, впродовж досліджуваного періоду відбулося зростання обсягів як експорту, так і імпорту продукції АПК, за 2011–2012 рр. спостерігається збільшення її частки у структурі експортно-імпортних потоків.

Певне пожвавлення було у 2009 р. після вступу України до СОТ та на тлі світової економічної кризи, що характеризувалася зростанням попиту на недорогу продукцію українського походження. У 2010 р. спостерігалось значне зниження обсягів експорту сільськогосподарської продукції на 0,8% порівняно з 2009 роком як наслідок неврожаю та запровадження Україною експортних квот на зерно власного виробництва.

Після вступу України до СОТ частка сільськогосподарських товарів у загальному експорті товарів збільшилась майже до 27% у 2013 р. порівняно з 12% до вступу.

Значне зростання експорту продукції АПК – позитивний фактор зміцнення економічного суверенітету України, але слід також враховувати сприятливу зовнішню кон'юнктуру та виникнення проблем із продовольчим забезпеченням окремих регіонів світу. Зростання експорту відбулося щодо товарів із низьким ступенем обробки, а обсяги експорту готових харчових продуктів зростали у 2,6 раза повільніше. Лідерські позиції з експорту пшениці та соняшникової олії свідчать про низьку якість експортного кошика, що не можна вважати цілком позитивним для забезпечення економічного суверенітету. Подальший розвиток зовнішньої торгівлі залежатиме від диверсифікації структури експорту, збільшення в ній продуктів із високим рівнем доданої вартості. Олійні та зернові культури визначальні в українському аграрному експорті, проте торгівлю цією продукцією контролюють міжнародні зернотрейдери, що може зумовити суттєву залежність країни від їхніх економічних планів та інтересів.

Крім цього, негативна тенденція – зменшення частки готової продукції у структурі експорту, що вказує на те, що державна регуляторна політика не ефективна і не сприяє нарощуванню експорту продукції з високим ступенем доданої вартості. Адже зростання на міжнародних ринках частки експорту продукції з високою доданою вартістю – одна зі складових, яку необхідно враховувати для зміцнення економічного суверенітету. Обсяги експорту готової продукції зрівнялися з обсягами імпорту, що свідчить про розвиток харчової промисловості України.

Внутрішній продовольчий ринок насичений переважно вітчизняною продукцією, частка якої, за експертними оцінками, становить приблизно 87–88%. Найбільшу частку імпорту займає продукція критичного імпорту, а саме: чаю, кави, риби та рибопродуктів, цитрусових, бананів тощо.

Частка імпорту рослинницької продукції на внутрішньому ринку, за винятком плодів, ягід та винограду, несуттєва. Останніми роками у сегменті тваринницької продукції намітилася тенденція поступового покращення. Проблеми залишаються на ринку м'яса ВРХ, ринок молока та яєць майже повністю насичений вітчизняною продукцією (табл. 4.5.2).

Таблиця 4.5.2

**Динаміка частки імпортованої продукції
у фонді споживання України у 2007–2013 рр., %**

Рік	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Продукти рослинного походження							
Зернові та зернобобові культури	6,4	4,2	2,6	3,4	5,4	4,6	3,3
Картопля	0,1	0,2	0,2	0,5	0,6	0,4	0,4
Овочі та баштанні культури	2,9	6	3,7	4,7	3,8	2,9	3,2
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	64	62,4	54,2	51,3	48,4	48,1	45,7
Продукти тваринного походження							
М'ясо та м'ясопродукти	11,5	23,5	19,2	15,9	10,4	17,1	15
у тому числі							
яловичина і телятина	3,7	7,8	3,2	5,6	5,6	4,1	11,7
свинина	10,2	30,4	30,4	23,4	18	30,1	19,1
м'ясо птиці	17,8	26,4	18,5	14,7	6,3	10,7	11,5
Молоко та молочні продукти	1,9	2,4	4,7	2,9	2,7	4,2	3,04
Яйця, шт.	0,4	1	1	0,9	0,4	0,5	0,6
Жири та олії тваринного або рослинного походження							
Олія	41,6	69,2	44,4	46,9	39,8	39,1	49
Готові харчові продукти							
Цукор	9,9	4,8	5,3	5,3	2,7	0,6	0,6

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

Забезпечення населення основною продукцією рослинного походження здійснюється переважно за рахунок національного виробництва. Частка імпорту у внутрішньому споживанні цих продуктів у середньому не перевищує 5%, що позитивно характеризує рівень продовольчої незалежності країни. Виняток становлять плоди, ягоди та виноград, імпорт

яких збільшився у 3,8 раза за досліджуваний період, оскільки їх в Україні не вирощують або ж виробляють в обмеженій кількості. Обмеження обсягів імпорту таких продуктів призведе до виникнення в Україні дефіциту продукції та її здорожчання, тобто відсутність кількісних обмежень для регулювання імпорту продуктів рослинного походження виправдана та ефективна.

У 2007–2013 рр. спостерігалось також переважання обсягів імпорту над обсягами експорту живих тварин, що вказує на те, що Україна нарощує поголів'я худоби за рахунок імпортних поставок, а також збільшує обсяги зовнішніх закупівель м'яса для покриття внутрішнього попиту, особливо свинини та м'яса птиці (частка імпортової продукції у фонді споживання останніми роками має тенденцію до збільшення – 19,1 та 11,5% відповідно). Імпорт м'яса та м'ясних продуктів зріс удвічі порівняно з 2007 р. Головними причинами можна назвати диспропорцію між виробництвом і споживанням м'ясних продуктів, а також зниження імпортних тарифів у кілька разів. Ситуація поліпшилась у 2010–2011 рр. завдяки структурним змінам у птахівництві та свинарстві, проте у 2012 р. імпорт м'яса рекордно зріс на 65%, що пов'язано з різницею цін на імпортне м'ясо і м'ясо внутрішнього виробництва та потребою м'ясопереробних підприємств у дешевій сировині. Імпортована м'ясна продукція надходить до країни, як правило, у замороженому вигляді в напівтушах, переважно з Південної Америки і коштує дешевше за вітчизняну.

Динаміка зростання експорту пояснюється присутністю на ринку нашої країни іноземних компаній. Можливість виходу України на зовнішні ринки обмежується наявністю технічних бар'єрів та інших інструментів нетарифного захисту, проте компанії з іноземним капіталом, материнські компанії яких розташовані в розвинених країнах, спроможні обійти зазначені обмеження. Серед усіх агропродовольчих ТНК, що здійснюють діяльність в Україні, найвідоміші такі: Cargill (рослинництво і тваринництво, продукти харчування),

McDonald's, Nestle (ТМ «Світоч»), Kraft Foods (ТМ «Люкс»), Lactalis (ТМ President), Kernel (ТМ «Щедрий Дар», «Стожар») Pepsico Inc, Danone («Даніссімо», «Актімель»). Ринок виробництва насіння олійних культур та олії також поділено між кількома компаніями: «Серна» (українська філія швейцарської корпорації Glencore), Cargill, Bunge, Alfred Toepfer тощо. Найбільший виробник та експортер соняшникової олії – українська компанія «Кернел», яка утримує майже 1/3 ринку та постійно нарощує власні потужності, купуючи нові масло-екстракційні заводи та приєднуючи інших виробників. Серед експортерів соняшнику виокремлюються закордонні компанії: «Серна», Bunge, Alfred Toepfer (табл. 4.5.3).

Серед спеціалізованих виробників молока та молочних продуктів – великі іноземні компанії: «Danone-Юнімилк», Lactalis, «Вимм-Билль-Данн».

Таблиця 4.5.3

Провідні експортери зернових та соняшникової олії з України в 2011/2012–2013/2014 МР, %

№ пор.	Компанія	2013/2014 МР	2012/2013 МР	2011/2012 МР
Зернові				
1	Нібулон	10,70	16,43	10,1
2	Кернел	8,50	13,79	8,7
3	Державна продовольчо-зернова корпорація України	7,90	–	–
4	Louis Dreyfus	7,30	16,23	7,2
5	Cargill	5,30	4,10	4
6	Райз	4,80	7,42	-
7	Alfred Toepfer	3,60	11,72	4,6
Зернові				
8	Bunge	3,00	5,05	3,7
9	Серна	2,60	9,76	3,5
10	Агротрейд Експорт	2,00	3,74	-
	Інші	44,30	11,76	58,2
Соняшникова олія				
1	Кернел	20,80	29,60	25,4

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Закінчення табл. 4.5.3

№ пор.	Компанія	2013/2014 МР	2012/2013 МР	2011/2012 МР
2	Cargill	12,10	11,60	12,5
3	Креатив	11,50	10,80	2,8
4	ViOil	6,90	5,60	5,6
5	Миронівський хлібопродукт	6,10	5,00	5,8
6	Агрокосм	20,80	–	5,2
7	Бессарабія-В	3,30	–	–
8	АДМ Україна	2,40	–	–
9	Серна	2,30	4,5	–
10	Bunge	2,30	5,1	3,4
	Інші	26,30	27,80	39,3

Джерело: складено автором на основі⁴³⁵

Іноземні компанії в Україні фактично повністю зосередили експорт. Вітчизняні підприємства внаслідок значної невідповідності якості продукції світовим стандартам практично позбавлені такої можливості. Поряд з очевидними позитивними наслідками діяльності ТНК на сільськогосподарському ринку України (удосконалення виробничої бази, надходження іноземних інвестицій, впровадження досягнень НТП, сприяння процесам інтернаціоналізації та глобалізації тощо) є значні вади, що становлять загрозу економічному суверенітету країни. Зокрема використання української економіки як сировинної бази, нераціональне використання природних ресурсів (виснаження земель через вирощування технічних культур), витіснення національних виробників та монополізація ринку. Тому діяльність агропромислових ТНК має підлягати державному регулюванню обов'язковим веденням і оприлюдненням повноцінної консолідованої звітності, у тому числі й у розрізі підприємств, що входять до їх складу. Слід запровадити механізми упорядкування рентних відносин у сільському господарстві та розробити нормативи використання земельних ресурсів.

⁴³⁵ Режим доступу : <http://www.agrochart.com/ru>

Аналіз зовнішньої торгівлі продукцією АПК свідчить, що через стабільне додатне сальдо зовнішньої торгівлі забезпеченість власним продовольством та зростання частки сільськогосподарських товарів у товарному експорті Україна має і реалізовує значний потенціал сільгоспвиробництва на зовнішньому ринку. Однак на світовому продовольчому ринку домінують країни з високотехнологічним аграрним сектором. Понад 80% світового експорту зерна здійснюють розвинені країни, а щорічний зерновий експорт США сягає 90 млн т. Крім цього, сільське господарство США виробляє продукцію зі значною часткою доданої вартості. У 2012 р. частка доданої вартості у випуску переробної промисловості становила 19%, будівництва – 30%, сільського господарства – 42%.

Якщо розглянути ступінь захисту внутрішнього ринку в регіональному розподілі, можна зазначити, що зв'язані Україною тарифи на продукцію сільського господарства значно нижчі за тарифи її основних партнерів (табл. 4.5.4).

Таблиця 4.5.4

Рівень тарифного захисту України та країн-партнерів у режимі найбільшого сприяння, 2012 р.

Товарна група	Країни						
	ЄС	Білорусь	Китай	Японія	Росія	Україна	США
Продукція тваринного походження	20,4	23,7	14,8	18,1	23,7	11,0	2,2
Молоко та молочна продукція	52,9	18,2	12	89,6	18,4	10,0	19,9
Овочі та фрукти	10,7	11	14,8	12,5	11,7	9,9	4,7
Чай, кава	6,2	9,2	14,7	16,1	9,1	5,8	3,3
Зернові та продукти переробки	17,1	13,1	24,3	27,5	12,9	12,6	3,1
Жири та олії тваринного або рослинного походження	5,6	8,5	10,8	11	8,5	8,3	4,8
Цукор та продукти переробки	32,1	14,2	27,4	27,5	12,9	17,5	14,4

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Закінчення табл. 4.5.4

Товарна група	Країни						
	ЄС	Білорусь	Китай	Японія	Росія	Україна	США
Напої та тютюн	19,9	32,3	22,3	15,3	29,2	12,2	14,0
Інша сільськогосподарська продукція	4,3	5,6	11,3	6,2	5,6	5,5	1,1

Джерело: складено за даними⁴³⁶

Як свідчать дані таблиці, нижчі ставки імпортного мита має лише США. Це пов'язано з тим, що країна не має можливості самостійно задовольняти внутрішній попит і, відповідно, обмеження імпорту продукції АПК не доцільне.

Митний тариф України станом на 2012 р. нараховував 10 723 тарифних ліній, з яких 2463 (23%) припадали на сільськогосподарські та продовольчі товари (для порівняння: на момент вступу України до СОТ у 2008 р. митний тариф складався з 10 164 тарифних ліній, 1661 (16,3%) з яких становили сільськогосподарські товари).

Середня ставка адвалорного мита на продукцію тваринного походження становить 11%, молочну продукцію – 10%, зернові – 12,7%, олію та насіння олійних культур – 8,3%. Найвищий захист мають цукор й алкогольні та тютюнові вироби (17,5 та 15,7% відповідно), але це значно менше від рівня мита у країнах ЄС. Загалом ставки мита на агропродовольчу продукцію, що перебувають у діапазоні до 10%, в Україні посідають 48,4% тарифних позицій, без сплати мита ввозиться 19,6% агропродовольчої продукції. У ЄС ставки в діапазоні 25–100% мита застосовуються близько 15% тарифних позицій, за якими в Україні майже нема мита.

Згідно з Митним тарифом України, ставки ввізного мита для 76,4% товарів дорівнюють рівням, визначеним Протоколом про вступ України до СОТ, ратифікованим ЗУ від 10.04.2008 р. № 250-IV. Отже, підвищення ставок ввізного

⁴³⁶ Світова організація торгівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tariffanalysis.wto.org>

мита на ці та інші аналогічні товарні групи спричинить порушення міжнародних тарифних зобов'язань України і може спровокувати застосування санкцій. Проте статтею 28 ГАТТ передбачено, що країни – члени СОТ можуть змінювати умови вже укладених угод через три роки після набуття членства в організації, якщо вони його підтвердили. Україна це право на трирічний період 2012–2014 року підтвердила, тож цілком легітимно може вступити в переговори щодо модифікації тарифного регулювання.

До моменту вступу України до СОТ експортні мита застосовували до кількох видів товару, зокрема насіння олійних культур, живої худоби та шкіряної сировини (табл. 4.5.5)

Таблиця 4.5.5

Експортні мита України на продукцію АПК

Назва товару	До вступу до СОТ	На момент вступу до СОТ	Зобов'язання щодо зменшення	Кінцева ставка
Насіння олійних культур	17%	16%	на 1% щороку	10% (2014)
Жива ВРХ	Залежно від виду ВРХ: 50, 55, 75%	50%	на 5% щороку	10% (2016)

У липні 2011 р. через занепокоєння значними темпами зростання цін на зернові культури у світі держава замінила експортні квоти (які було введено у грудні 2010 року та скасовано у травні 2011-го) на експортні мита (9%, але не менше 17 євро за тонну на пшеницю, 14%, але не менше 23 євро за тонну на ячмінь і 12%, але не менше 20 євро за тонну для кукурудзи), що призвело до скорочення експорту зернових у 5 разів, а отже і до втрати позицій на зовнішніх ринках.

Згідно з вимогами ЄС, розмір експортного мита на насіння соняшнику з 10% поступово зменшуватиметься на 1% протягом 10 років до нульового рівня. Проте Україна має запровадити альтернативні заходи, а саме: поступове зниження експортного мита замінюватиметься додатковим збором, який компенсуватиме різницю між відповідною щорічною ставкою мита та показником 10% (сума мита і додаткового збору). Протягом 15 років (2015–2030 рр.) застосовуватиметься податок (а не експортне мито), еквівалентний чинному миту. Так, у перший рік (2015-й р.) розмір експортного мита становитиме 9%, а додатковий збір – 1%; наступного року мито становитиме 8%, а збір – 2%, відповідно. Таким чином, захисні заходи залишалися фактично незмінними.

Слід зазначити, що найбільші світові виробники насіння соняшнику прагнуть максимально завантажити власні переробні потужності та встановлюють експортне мито на насіння соняшнику. Наприклад, Аргентина збільшила його розмір з 32 до 39%; у Росії діє мито 20% на насіння усіх олійних культур.

Упровадження експортного мита на продукцію олійних культур в Україні спричинило скорочення експорту насіння соняшнику, водночас це сприяло збільшенню пропозиції на цю продукцію на внутрішньому ринку, завантаженості виробничих потужностей переробних підприємств та залученню інвестицій у розвиток олійно-жирової галузі.

Повне скасування експортного мита спричинить перетворення України з експортера соняшникової олії на її імпортера. При цьому ціни на соняшникову олію в ЄС вищі, ніж в Україні, що призведе до зростання цін на олію на внутрішньому ринку приблизно на 70%, а на продукцію з використанням олії (майонези, маргарини) – на 130–150%. Оцінка результатів упровадження нульового експортного мита на насіння соняшнику свідчить про негативні наслідки від цього заходу.

Оскільки олійно-жирова галузь в Україні досить конкурентоспроможна, то доцільне введення оптимального експортного мита, що дасть змогу підвищити рівень внутрішніх цін на насіння соняшнику на користь вітчизняних виробників.

Вивізне мито врівноважує умови спрямування сировини на експорт та внутрішню переробку і є тією межею, яка дасть змогу підтримувати баланс економічних інтересів, довіру інвесторів і банків-кредиторів. За розрахунками професора Т. Зінчук, діапазон оптимальних ставок експортного мита має становити 6–12%.⁴³⁷

Із квітня 2014 р. у вітчизняних аграріїв з'явилася додаткова можливість експортувати продукцію сільського господарства у країни ЄС, оскільки 83% усієї сільськогосподарської продукції, яка поставляється в країни Європейського Союзу, фактично звільнена від ввізних мит при нульовій тарифній квоті.⁴³⁸ Проте слід мати на увазі, що автоматичне скасування мит та введення безмитних тарифних квот для української сільськогосподарської продукції не забезпечує безпроблемного доступу вітчизняних товарів на європейські ринки, оскільки Угодою про асоціацію передбачено досить високі стандарти, яким має відповідати українська продукція. Необхідність підвищення стандартів якості української продукції вже давно є одним з основних завдань економічної, зокрема промислової політики в рамках техніко-технологічної та структурної модернізації виробничого апарату підприємств, використання нових технологій та залучення іноземних інвестицій. За різними оцінками, нетарифні заходи охоплюють від 18 до 30% світової торгівлі, при цьому розвинені країни використовують нетарифні заходи щодо 17% імпорту, в тому числі 44% продукції сільського господарства,

---

⁴³⁷ Зінчук Т.О. Аналіз методик визначення оптимальної ставки експортного мита на насіння соняшнику в контексті взаємовідносин між Україною та Європейським Союзом / Т.О. Зінчук, О.М. Романчук, Т.В. Усюк // Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. – 2012. – № 2 (32). – Т. 2. – С. 41–52.

⁴³⁸ Режим доступу : <http://biz.liga.net/ekonomika/all/novosti/2731812-bolshaya-chast-ukrainskoy-produktsii-osvobozhdena-ot-poshlin-v-es.htm>

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

а ті, що розвиваються, застосовують нетарифні заходи до 40% усього імпорту, в тому числі 50% – до сільськогосподарських товарів.⁴³⁹

Результати аналізу заходів нетарифного регулювання в ЄС, Росії, США та Україні наведено в табл. 4.5.6.

Таблиця 4.5.6

**Заходи нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі
продукцією АПК, 2002–2012 рр.**

Види заходів	I. Живі тварини; продукти тваринного походження	II. Продукти рослинного походження	III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	IV. Готові харчові продукти
ЄС				
Спеціальні захисні заходи	13			13
Компенсаційні заходи			4	1
Антидемпінгові заходи			4	3
Технічні бар'єри в торгівлі	10	13	10	20
Санітарні та фітосанітарні заходи	137	134	20	92
Кількісні обмеження	1	1	1	1
Російська Федерація				
Спеціальні захисні заходи				
Компенсаційні заходи				
Антидемпінгові заходи				
Технічні бар'єри в торгівлі				
Санітарні та фітосанітарні заходи	26	9	3	15

⁴³⁹ Доклад секретариата Конференции Организации Объединенных Наций по торговле и развитию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdr2012_ru.pdf

Закінчення табл. 4.5.6

Види заходів	I. Живі тварини; продукти тваринного походження	II. Продукти рослинного походження	III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	IV. Готові харчові продукти
Кількісні обмеження	4	5		4
США				
Спеціальні захисні заходи	71	1		72
Компенсаційні заходи				7
Антидемпінгові заходи	1			2
Технічні бар'єри в торгівлі	114	109	67	165
Санітарні та фітосанітарні заходи	146	155	11	39
Кількісні обмеження	7	2	2	3
Україна				
Спеціальні захисні заходи				
Компенсаційні заходи				
Антидемпінгові заходи	19			
Технічні бар'єри в торгівлі	74			1
Санітарні та фітосанітарні заходи	11	8		1
Кількісні обмеження				

Джерело: складено автором на основі⁴⁴⁰

Табл. 4.5.6 свідчить, що найактивнішим заходом нетарифного регулювання в ЄС, Російській Федерації та США є санітарний та фітосанітарний контроль, рівень якого в цих країнах найвищий у світі. В ЄС існують вимоги щодо регулювання імпорту в таких галузях: безпека продовольства та кормів, ветеринарія, фітосанітарія, охорона здоров'я, захист навколишнього середовища тощо, що часто використовують із

⁴⁴⁰ I-TIP Goods: Integrated analysis and retrieval of notified non-tariff measures [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://i-tip.wto.org/goods/default.aspx?language=en>

протекціоністською метою. Різниця між країнами ЄС у системах стандартів та сертифікації – значний бар’єр у доступі іноземних товарів до їхнього ринку. Наприклад, за деякими товарами існують вимоги щодо відповідності технології виробництва продукції технологіям, яку застосовують у ЄС. Найпоширенішими останніми роками були заборони на імпорт на ринки країн – членів гормонально обробленої та генетично модифікованої продукції. Найбільша кількість санітарних та фітосанітарних заходів ЄС застосовує переважно щодо імпорту живих тварин та продуктів тваринного (137 заходів у період 2002–2012 рр.) та рослинного (134 заходи) походження.

ЄС має змогу використовувати спеціальні захисні заходи для 539 тарифних ліній, 40% з яких становить сільськогосподарська продукція, за рахунок чого блокується імпорт із країн, що розвиваються. Упродовж досліджуваного періоду було застосовано 13 спеціальних захисних заходів щодо товарів розділу I Гармонізованої системи («живі тварини та продукти тваринного походження», зокрема 11 – щодо товарної групи 02 «м’ясо та їстівні субпродукти» та 2 – щодо товарної групи 04 «молоко та молочні продукти; яйця птиці; натуральний мед») та стільки само щодо товарів розділу IV («готові харчові продукти», зокрема 11 – щодо товарної групи 17 «цукор та кондитерські вироби з цукру» та 2 – стосовно групи 16 «готові харчові продукти з м’яса, риби, молюсків»).

Компенсаційні та антидемпінгові заходи використовують у ЄС стосовно сільськогосподарської продукції менше порівняно з іншими нетарифними заходами. Упродовж досліджуваного періоду їх застосовували щодо товарів розділу III (зокрема групи 15 «жири та олії») та IV УКТ ЗЕД (групи 22 «алкогольні та безалкогольні напої»).

Досвід розвинених країн переконує, що гармонізація стандартів – позитивний фактор, оскільки збільшення її рівня на 10% сприяє збільшенню експорту на 3%, а кожна вкладена у стандарти одиниця національної валюти дає змогу отримати 20–40 одиниць прибутку. У країнах – членах ISO частка міжнародних стандартів у загальній кількості національних становить у

середньому 22%, у країнах з високим рівнем розвитку – 40%. У країнах – членах ЄС рівень гармонізованих стандартів є значно вищим.

Вада чинної в Україні системи сертифікації – те, що досі на більшість продукції АПК чинними є ГОСТи, які нині називають міждержавними стандартами (табл. 4.5.7). ГОСТи здебільшого розроблено у 60–80 роках минулого століття, їх майже не оновлювали, а перегляд зводився до продовження терміну. Тому вимоги до показників якості, закладені у цих стандартах, застаріли і не відповідають сучасним досягненням сільськогосподарської науки і техніки.⁴⁴¹ У більшості ГОСТів нема вимог до безпеки продукції та охорони довкілля під час її виробництва.

Таблиця 4.5.7

Державні стандарти на продукцію АПК та їх відповідність міжнародним вимогам

Код за ICS	Назва продукції	ISO	EN	ГОСТ		ДСТУ		ГСТУ
				Усього	у тому числі гармонізованих із ISO.EN	Усього	у тому числі гармонізованих із ISO.EN	
65.020.20	Рослинництво	1	–	151	–	26	–	2
65.020.30	Тваринництво та селекція тварин	6	–	48	–	4	–	2
01.040.65	Землеробство	4	–	7	–	–	–	

Примітка: EN – стандарти Європейського комітету стандартизації.

Джерело:⁴⁴²

⁴⁴¹ Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.

⁴⁴² Там само.

Згідно з наведеними даними табл. 4.5.7, національні стандарти не гармонізовано ані з міжнародними нормами, ані зі стандартами Європейського комітету стандартизації. В Україні визнано стандарти ISO, що дає змогу постачати на ринок України продукцію АПК, що відповідає міжнародним вимогам. Проте українські виробники все ще зобов'язані отримувати як національні, так і міжнародні сертифікати для здійснення експортних операцій, що є, на наш погляд, однією з основних проблем нетарифного регулювання АПК в Україні.

Національна політика в галузі підтримки сільського господарства має бути не просто дієвою з точки зору показників економічної та соціальної ефективності, а й стимулювати становлення України як аграрної держави. Тому нині дедалі більшу роль відіграє такий інструмент впливу на розвиток суб'єктів економіки, як ефективна політика підтримки сільського господарства. Основний зміст аграрної зовнішньоторговельної політики більшості економічно розвинених країн – державна підтримка аграрного сектору за допомогою субсидій, дотацій і пільг. У деяких країнах державні фінансові вкладення в сільське господарство в 1,5–2 рази перевищують ринкову вартість його продукції. Державна підтримка сільського господарства та харчової промисловості сприяла значному збільшенню виробництва продовольства в тих країнах, які є нині його найбільшими експортерами – в США, Канаді, країнах ЄС⁴⁴³ [с. 62–70].

В Україні існує нерівномірний розподіл коштів на підтримку сільськогосподарських виробників. Більшість субсидій спрямовують великим підприємствам, а саме малі та середні виробники виконують соціальну функцію забезпечення культури землеробства, збереження культурних та господарських традицій сільського розвитку, утримання

---

⁴⁴³ Могильний О.М. Регулювання аграрної сфери : монографія / О.М. Могильний. – Ужгород : ІВА, 2005. – С. 62–70.

зайнятості у сільській місцевості та роблять значний внесок у формування продовольчих ресурсів держави.⁴⁴⁴

Аграрна політика підтримки має бути переважно сфокусована на питанні ефективності бюджетних програм підтримки, чіткому визначенні індикаторів для оцінки результативності кожної бюджетної програми, а не на збільшенні бюджетного фінансування галузі. Останніми роками збільшення Міністерством аграрної політики та продовольства України видатків на бюджетні програми не вирішувало проблемних питань галузі та сільської місцевості.

Внутрішні резерви підвищення конкурентоспроможності української продукції АПК на світових ринках порівняно з аналогічними товарами іноземного виробництва полягають в:

- ефективного застосуванні заходів внутрішньої підтримки цих секторів;
- підвищенні якості та безпечності продукції під час руху товару від вирощування до споживача;
- підвищенні продуктивності праці та продуктивності тварин, у тому числі за рахунок удосконалення селекції,
- покращенні умов логістики; оптимізації транспортних та портових послуг.

Необхідні принципово нові підходи, першочерговими з яких є ті, які сприяють підвищенню рівня експортної ціни. А для цього слід вдосконалити систему експорту товарів з точки зору географії тих країн, до яких екпортується продукція. При цьому країнами – експортерами української продукції потрібно обирати ті, які готові платити вищі ціни.

Однак в умовах членства України в СОТ стратегічне завдання розвитку вітчизняного зернового підкомплексу – задоволення власних потреб у зерні (враховуючи потреби його на виробництво тваринницької продукції) та нарощування експортного потенціалу не кормового зерна, а продукції тваринництва або біоетанолу.

---

⁴⁴⁴ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гупорів та ін. ; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 56 с.

Якщо ринкові ціни на аграрну продукцію не забезпечують встановленої норми прибутку, держава за рахунок бюджетних коштів повинна виділяти певну дотацію, розробивши належний організаційно-економічний механізм. На основні види сільськогосподарської продукції, у тому числі зернову продукцію, виробництво якої передбачено державними програмами, доцільно вводити ціни підтримки, які встановлюються на рівні середньої нормативної собівартості в Україні та мінімального прибутку.

Щорічне скорочення обсягів молочної сировини та високі витрати з переробки через низьку завантаженість потужностей негативно впливають на конкурентоспроможність молочної промисловості. В Україні за наявності переробних потужностей на 20 млн т молока їх завантаження не перевищує 30%. На промислову переробку постачається близько 50% загального виробництва, тоді як в ЄС ця частка становить 95%. Те, що майже 80% поголів'я ВРХ утримуються в господарствах населення, спричиняє високі витрати збирання та доставки молока на молокозаводи.

У м'ясному секторі, особливо у виробництві свинини та м'яса птиці, нереалізовані резерви з праці та продуктивності тварин, покращення селекції, а також у підвищенні урядом ветеринарно-санітарних вимог до м'ясної продукції, від утримання худоби до реалізації в роздрібній торгівлі.

У результаті застосування розвиненими країнами експортних субсидій світові ціни на більшість сільськогосподарської продукції занижені. Якщо домовленості країн – членів СОТ на Гонконзькій конференції міністрів (грудень 2005 р.) та Дохійському раунді (триває з 2001 р.) щодо повної відмови країн від субсидування експорту почнуть реалізуватися, це сприятиме підвищенню світових цін та розширить можливості нашої країни набуття конкурентних переваг під час експорту сільськогосподарської продукції. Україна як член СОТ взяла на себе зобов'язання не застосовувати експортні субсидії до сільськогосподарських товарів. За умови відмови від застосування експортних субсидій для більшості кон-

курентоспроможних за ціною агропродовольчих товарів очікується збільшення номінальних світових цін, а саме на пшеницю, фуражні зернові, насіння соняшнику, олію, яловичину та свинину.

Отже, мають бути змінені принципові підходи до формування державної підтримки в експортоорієнтованих секторах. Перші роки членства України у СОТ показали, що державна політика підтримки сільського господарства потребує суттєвої модернізації. Вступ України до Світової організації торгівлі, урядові зобов'язання перед цією міжнародною організацією вимагають нових підходів до формування державної політики підтримки сільського господарства України, а саме:

- державна підтримка має бути сфокусована на питанні ефективності бюджетних програм, чіткому визначенні індикаторів для оцінки результативності кожної бюджетної програми;

- розроблення та впровадження нових програм «зеленої скриньки» має стати визначальним напрямом державної політики підтримки сільського господарства;

- в основу нового підходу щодо надання державної підтримки через загальні послуги «зеленої скриньки» має бути покладено принцип збільшення безкоштовних державних послуг для вітчизняних сільськогосподарських виробників та експортерів, зменшення їхніх витрат на отримання дозвільних документів.

4.6. Пріоритети в підготовці національних кадрів на рівні спеціальної і вищої освіти

Розвиток цивілізації на сучасному етапі відбувається під інтенсивним впливом загальносвітових процесів глобалізації та інформатизації, характеризується прискоренням розвитку науково-технічного прогресу, зростанням ролі інтелектуальної праці. Знання стають фактором виробництва поряд із землею, капіталом, працею. Хто вмів використовувати знання,

той виграє, перетворюючи їх на доходи. Економічно розвинені країни виходять на нові парадигми соціальних перетворень, акцентуючи увагу на розвитку людського капіталу. За даними Всесвітнього банку, у США основні виробничі фонди становлять 1%, природні ресурси – 5%, людський капітал – 76%, що цілком правомірно, оскільки рівень його розвитку слугує вирішальним фактором підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва товарів та надання послуг з високою доданою вартістю, які мають конкурентні переваги на світових ринках і забезпечують належний рівень конкурентоспроможності країни у світовому господарському просторі.

Вагому роль у соціально-економічному розвитку суспільства відіграє кадровий потенціал системи професійної та вищої освіти, який є осередком інтелектуальних ресурсів, забезпечує конкурентоспроможність державного освітнього сектору і визначає місце країни на світовому глобалізованому ринку освітніх послуг та сприяє збереженню її економічного суверенітету.

Розвиток національного кадрового потенціалу відбувається під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Зовнішніми імперативами впливу є насамперед усебічна глобалізація, спрямована на формування єдиного простору, в якому безперешкодно обертаються інформація, капітали, товари, послуги, у тому числі й освітні. Основні внутрішні чинники – це проблеми трансформації українського суспільства, зумовлені глобалізаційними та інтеграційними процесами, перманентністю реформ у системі освіти України відповідно до міжнародних стандартів і норм, повільним упровадженням інноваційних технологій.

За таких умов система професійної та вищої освіти України має постійно оновлювати спектр освітніх послуг, впроваджувати інноваційні технології для їх вироблення, постійно підвищувати якість кадрів та продуктивність їх професійної діяльності. Усе це вимагає формування нового

стилю мислення і методів професійної діяльності професорсько-викладацького складу вищої школи, тобто побудови моделі інноваційного розвитку її кадрового потенціалу. Нині найважливіший інструмент інноваційного розвитку – високий рівень професійної підготовки відповідно до поточних і перспективних вимог зовнішнього і внутрішнього середовищ.

Проблеми розвитку кадрового потенціалу висвітлено у працях зарубіжних науковців: Д. Белла, П. Друкера, П. Капіци, М. Пономарьова, Є. Геворкяна, Л. Романкової та ін. Велику увагу дослідженню питань щодо розвитку кадрів професійної і вищої школи приділяють вітчизняні науковці: Н. Оверко, І. Зязюн, І. Підласий, Н. Никало, А. Астахова, Н. Батечко, О. Грішнова, Н. Мачинська, В. Геєць, А. Мазаракі, Т. Мельник, С. Сисоєва та ін.

Проте в наукових публікаціях акцентується переважно на характеристиці діяльності ВНЗ та аналізі наявних статистичних даних. Майже немає матеріалів, які б висвітлювали напрями оптимізації кадрового потенціалу вищої школи та підвищення його ролі в макроекономічній стабільності української економіки, що є однією із найважливіших складових економічного суверенітету. Бракує фундаментальних досліджень питань розвитку кадрів вищої школи в умовах становлення постіндустріального суспільства, тобто теоретико-методологічна база розвитку кадрового потенціалу вищої школи і збереження інтелектуального потенціалу відстає від вимог суспільства. Тож є нагальна потреба в розробленні концепції роботи з кадрами, визначенні стратегії та пріоритетів їхнього розвитку. Формуючи стратегію розвитку, необхідно відштовхуватися від того, що праця викладача належить до найбільш творчих видів масової професійної діяльності. Крім того, діяльність викладача не піддається регламентації часом, безпосередньо пов'язана з організацією колективної творчої праці й поділяється на продуктивну та репродуктивну, тобто на діяльність, що приводить до відкриття нових законів, і діяльність, пов'язану з популяризацією цих відкриттів пере-

данням набутих знань. Від професійної кваліфікації викладачів залежить ефективність формування нового покоління фахівців, отже сучасний викладач має спрямовувати свою діяльність на формування наукового мислення, на постійний саморозвиток.

Нині надзвичайно популярним індикатором кваліфікації й наукової діяльності кадрів вищої школи є індекс цитування і кількість публікацій. Чимало науковців вважають його найоб'єктивнішим показником професійної діяльності. Цей критерій набув поширення у другій половині ХХ ст. у західному науковому просторі для диференціації заробітної плати докторам філософії. Внаслідок цього пішов вал цитувань на замовлення друзів і знайомих, яким необхідно було збільшити значення індексу цитування для підвищення рівня заробітної плати під час підписання нового контракту.⁴⁴⁵ На думку Г. Макаренка, нині, незважаючи на те, що частка Західної Європи у загальній кількості цитувань становить 47%, США – 33%, цей показник дедалі частіше сприймається скептично. В нашій країні цей індикатор вважається мало не найважливішим показником професіоналізму викладача як науковця, і Україна за загальним індексом цитування посідала на квітень 2012 р. 33 місце серед 270 країн. Проте індекс цитування не вимірює якості публікації та не завжди свідчить про професіоналізм науковця. Нерідко статті, які відхиляють вітчизняні журнали, перекладають англійською і публікують в іноземних виданнях. Найпоширеніша помилка – неправильна транслітерація прізвищ та імен авторів. За словами найвідомішого американського соціолога ХХ ст. Роберта К. Мертон, цей індикатор є «лише інструментом, який не можна перетворювати на мету, а тим більше на самоціль».

---

⁴⁴⁵ Мокін Б.І. Інша точка зору на критерій оцінки наукових досягнень вченого за індексом цитування [Електронний ресурс] // Персональний сайт. – Режим доступу : http://www.mokin.com.ua/public_work/publicism/b12/bs/6043.html#.VGCEjDSsViI

Тому дослідження сучасного стану кадрового потенціалу професійної та вищої освіти і визначення пріоритетів його розвитку актуальні.

Результати оцінки якості професійно-технічної освіти в Україні виявили суттєві методичні негаразди. Нині надзвичайно гостро стоїть проблема розвитку фахової майстерності педагогів професійної школи. Аналіз сучасного стану кадрового потенціалу в системі початкової й середньої професійної освіти свідчить про неоднорідність його якісного складу. Як правило, більшість викладачів мають вищу технічну освіту без спеціальної підготовки з педагогіки, психології, методики викладання дисциплін, отже необхідною умовою ефективної роботи закладів професійної освіти у сучасних економічних умовах є цілеспрямоване безперервне удосконалення фахової майстерності, знань, умінь і навичок педагогів цієї галузі. Підвищення кваліфікації – потужний чинник, що сприятиме не лише професійному розвитку викладачів ПТНЗ, а й забезпечуватиме динамічність організаційного поступу професійно-технічної освіти відповідно до змін, що відбуваються на ринку праці.⁴⁴⁶

Нині економічна ситуація в Україні змінилась, а система профтехосвіти – ні. У ній основну роль відведено освіті, основним її надобутком, як і раніше, є те, що понад 90% учнів здобувають повну загальну середню освіту. Попри те, що в Україні функціонує майже 1000 навчальних закладів, в яких навчаються понад 400 тис. осіб, загострюється проблема браку робітничих кадрів. Система профтехосвіти не відповідає потребам ринку праці, не підтримуються зв'язки з роботодавцями, не вивчається досвід Європейського Союзу та інших країн щодо необхідних змін у цій галузі, що призводить до зниження конкурентоспроможності нашої держави і становить загрозу економічному суверенітету.

---

⁴⁴⁶ Оверко Н. Розвиток фахової майстерності педагогів професійної школи у системі підвищення кваліфікації / Н. Оверко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 4. – С. 172–178.

Нові економічні й соціокультурні умови розвитку України, прагнення до інтеграції в європейський і світовий освітній простір вимагають кардинальних змін і невідкладних дій, спрямованих на підвищення якості та конкурентоспроможності української професійної освіти. Провідну роль у цьому мають відігравати професійно-педагогічні працівники. Вони повинні володіти комплексом спеціальних і психолого-педагогічних знань, умінь і навичок, мати сформоване методологічне мислення, високу загальну і професійну культуру, розвинені спеціальні здібності й професійно значущі якості творчої індивідуальності.⁴⁴⁷ Нині мережа ВНЗ, які забезпечують підготовку викладачів професійного навчання за видами економічної діяльності, не достатня. Не належної уваги цій складовій педагогічної компетентності приділяють під час професійної підготовки у ВНЗ. Отже, система підготовки педагогів для професійно-технічних навчальних закладів потребує вдосконалення. І хоч Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, за суттю, має декларативний характер, у ній зазначено, що вдосконалення системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів професійно-технічної освіти – один з важливих напрямів.

Основна проблема – те, що у системі професійної освіти недостатньо розвинені механізми підвищення кваліфікації викладацьких кадрів, які були б спрямовані на забезпечення освітніх нововведень, тож дедалі більш загострюються суперечності між зростаючими інноваційними потребами розвитку навчального процесу і вкрай слабкою орієнтацією професійно-технічної системи управління на оновлення освіти. Для створення дієвого механізму підвищення кваліфікації педагогів професійної освіти необхідні насам-

---

⁴⁴⁷ Бондаренко Л.Н. Терминологическое обеспечение учебного процесса будущих инженеров как компонент коммуникативной компетенции / Л.Н. Бондаренко // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць [за ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО]. – У 2-х част. – Ч. 2. – Х. : НТУ «ХПУ», 2002. – С. 26–29.

перед людські й матеріальні ресурси – висококваліфіковані науково-педагогічні кадри, які володіють інноваційними знаннями, уміннями, і матеріальна база, де можна здійснювати навчання та апробування набутих знань на практиці, що сприятиме вирішенню завдань ефективності підготовки викладача професійної школи у системі підвищення кваліфікації. Основні завдання – оновлення і поглиблення знань у професійній, науково-технологічній, психолого-педагогічній, соціальній сфері шляхом ознайомлення із сучасними досягненнями науки, техніки й інноваційними технологіями виробництва, інноваційними методами, засобами і технологіями навчання, оволодіння сучасними методами викладання, розширення світогляду підвищення методологічної культури. Нові технології, методи передання знань вимагають опанування викладачами професійної школи інформаційно-комунікативних технологій для підвищення оперативності перероблення інформації, збільшення її обсягів і донесення до учнів. Набуття учнями нових знань, які відповідають сучасним вимогам, підвищить їхню затребуваність у роботодавців, що сприятиме зниженню безробіття у країні й певною мірою поліпшить демографічну ситуацію, яка є однією зі складових економічного суверенітету.

На нашу думку, осередки підвищення кваліфікації педагогів професійно-технічної освіти доцільно формувати на базі ВНЗ, у яких здійснюється інноваційно-освітня діяльність у взаємозв'язку з реальним виробництвом.

Отже, напрями розвитку кадрового потенціалу вищої освіти тісно пов'язані з проблемами реалізації завдань вищої освіти, а саме: встановлення справедливого співвідношення платної і безкоштовної освіти; необхідність збереження загального терміну освіти і зростання обсягів інформації, якою має володіти сучасний викладач; потреба у використанні інноваційних технологій для розвитку кадрового потенціалу; відсутність теоретичної та методичної бази реалізації трудового потенціалу вищої школи; необхідність підтримання високої якості викладання.

Кадрова політика має передбачати завдання, розв'язання яких сприятиме передачі традицій науково-методичного досвіду і професійної компетентності від одного покоління до іншого, активізації й якісному перетворенню інноваційних здібностей і можливостей вишівського викладацького корпусу, дотриманню відповідних пропорцій між дослідницькою і викладацькою діяльністю.⁴⁴⁸

Важливою формою удосконалення професійної майстерності викладачів є стажування. Основна мета стажування – ознайомлення з інноваційними технологіями, найновішими досягненнями науки і техніки, перспективами їхнього розвитку, розробка навчально-методичних матеріалів, надання науково-технічної допомоги підприємствам, організаціям.

Результати опитування професорсько-викладацького складу свідчать, що 90% респондентів вважають за доцільне стажуватися на підприємствах, в організаціях роботодавців за умов, що вони надаватимуть достовірну інформацію про свою діяльність. Таке стажування дасть змогу викладачам виявити потреби ринку праці й відповідно розробляти навчальні програми та робочі плани навчання з включенням дисциплін, вивчення яких задовольнятиме вимоги роботодавців.

Велику увагу слід приділяти стажуванню за кордоном, оскільки ця форма не тільки надає можливість обміну науковими ідеями дослідницьким, інноваційно-технологічним досвідом, а й розвиває культурні й економічні зв'язки між державами та сприяє загальному науково-технічному прогресу. Саме цій формі тепер приділяють значну увагу за кордоном.

---

⁴⁴⁸ Родик Г. Напрямки формування педагогічної майстерності та підвищення рівня професіоналізму викладача вищої школи / Г. Родик // Гуманітарні та соціальні науки : матеріали I Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2009, 14–16 трав., 2009 р. Україна, Львів / Національний університет «Львівська політехніка». – Л. : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 316 с. – С. 221–223.

Розробляючи кадрову політику і визначаючи пріоритети удосконалення підготовки кадрів ВНЗ, необхідно враховувати матеріальний стан викладачів і науковців, незважаючи на екстремальні умови у державі. Нині економічні умови викладачів вкрай погіршилися. Достатньо великий відсоток висококваліфікованих викладачів, у тому числі і докторів наук, працюють на двох роботах, що, безумовно, негативно позначається на якості професійної праці, можливостях займатися наукою та самоосвітою, поповненням знань. Тож розроблення кадрової політики має ґрунтуватися на принципі державного соціального захисту науково-педагогічних кадрів, провідних інноваційних наукових шкіл і напрямів, відомих на Батьківщині, що мають міжнародне значення. Механізм такої підтримки має передбачати рівні конкурсні умови під час розподілу державних фінансових ресурсів на наукові дослідження у ВНЗ, організацію спільних наукових і навчальних центрів, стажування викладацько-професорського складу за кордоном. Важливе завдання – забезпечення адекватного рівня окладів докторам і кандидатам наук.

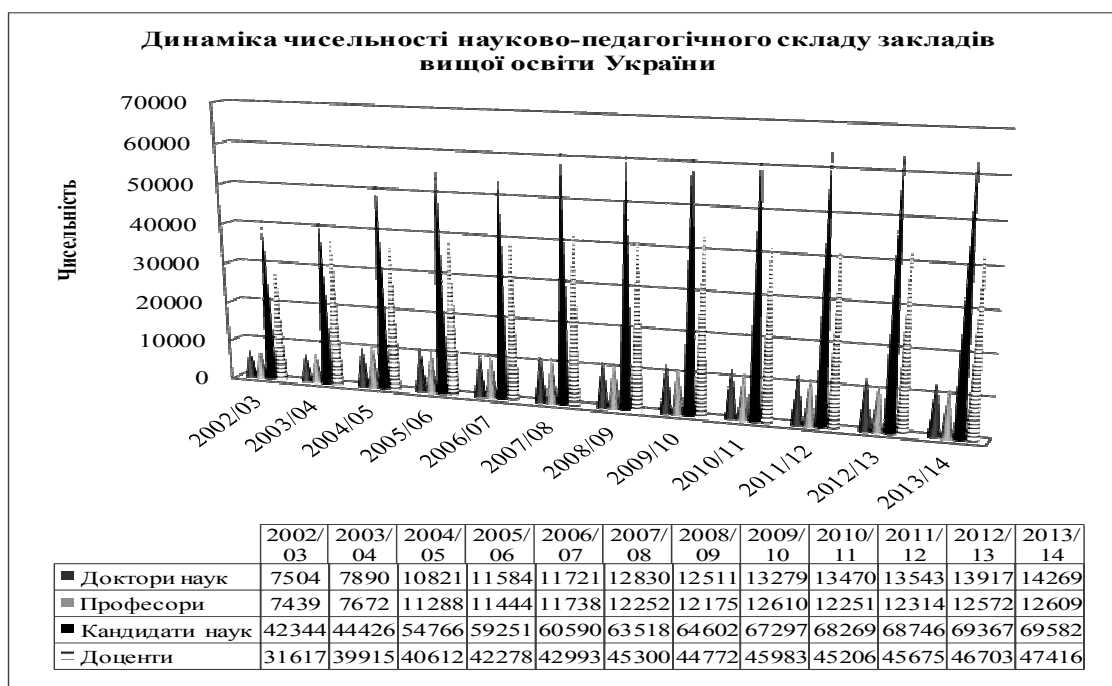
Результати аналізу стану забезпечення вищої школи викладацькими кадрами, за даними Державної служби статистики, доводять, що ВНЗ України мають потужний кадровий потенціал (рис. 4.6.1).

Аналіз якісного складу науково-педагогічних кадрів свідчить про зростання чисельності кандидатів і докторів наук, доцентів та професорів. За даними Державної служби статистики України, протягом 2002–2014 рр. кількість докторів наук збільшилася на 6765 осіб, що більше порівняно з 2002 р. понад в 2 рази; кількість професорів збільшилася на 5170 осіб, кількість кандидатів наук – на 27 238, доцентів – на 15 799 (рис. 4.6.2).

Розділ 4. Національна стратегія забезпечення економічного суверенітету України

Рис. 4.6.1. Динаміка змін чисельності викладачів вищих навчальних закладів України

Рис. 4.6.2. Динаміка чисельності науково-педагогічного складу закладів вищої освіти України

Отже, статистичні дані свідчать про наявність висококваліфікованого академічного потенціалу вищої школи України. Проте науково-педагогічному корпусу вищої школи притаманні проблеми, які становлять загрозу позиціям вищої освіти України, зокрема з огляду на її прагнення увійти в європейський освітній простір. Зонами ризику є: значна концентрація інтелектуального потенціалу у великих містах і особливо у столиці, старіння викладацького складу, зниження соціального статусу викладачів, неналежна матеріальна винагорода за роботу, недостатній рівень володіння іноземними мовами та, що особливо важливо, невикористання викладачами інноваційних методик у навчальному процесі.⁴⁴⁹ Варто зауважити, що, попри зростання чисельності у сфері вищої освіти кандидатів та докторів наук, викладачів зі званням доцент чи професор, загальна кількість викладацького складу починає зменшуватися.

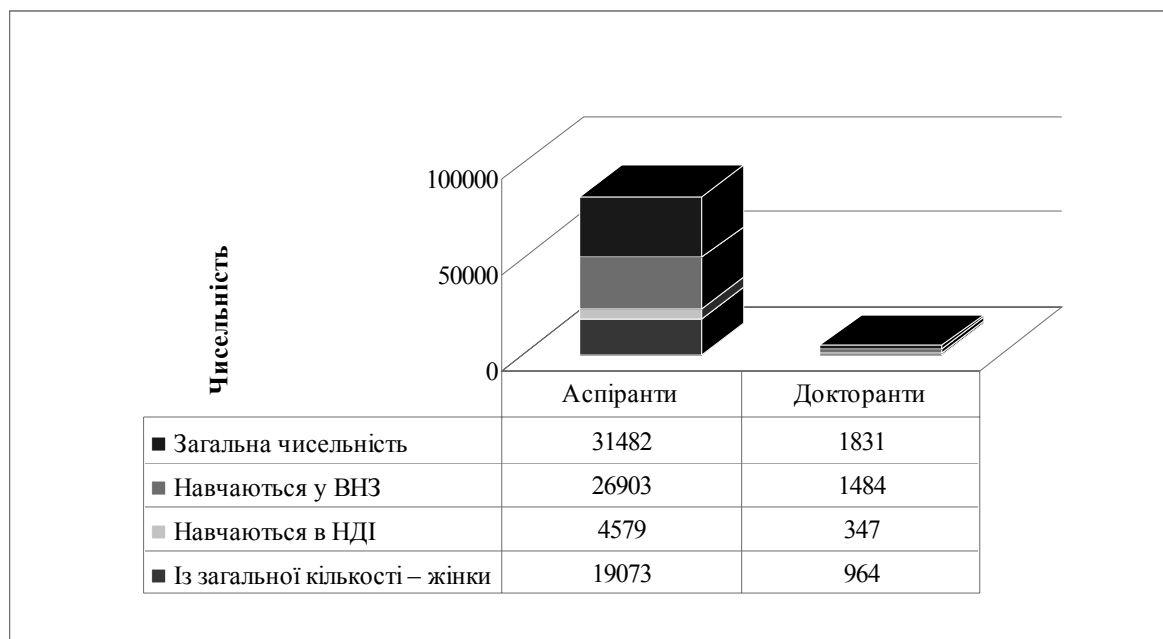
Ця тенденція простежується вже кілька років поспіль у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації і, починаючи з 2012/2013 н.р., – у вищих навчальних закладах III–IV рівнів.

Підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації відбувається через аспірантуру та докторантуру, які функціонують при вищих навчальних закладах третього та четвертого рівнів акредитації, установах Національної та галузевих академій наук, а також відомчих науково-дослідних інститутах. При вищих навчальних закладах працює близько 48% аспірантур та докторантур, у яких навчаються понад 85% аспірантів та понад 81% докторантів (рис. 4.6.3).

---

⁴⁴⁹ Астахова К. Університетський викладач в умовах переходу суспільства до інноваційної економіки: вектори змін / К. Астахова // Вища школа. – 2010. – № 2. – С. 41–47.

Рис. 4.6.3. Чисельність аспірантів та докторантів станом на 1 січня 2014 р.

Починаючи з 2010 року, спостерігається спадна тенденція у діяльності аспірантури. Знижується прийом і, відповідно, випуск аспірантів, що зумовлене згортанням наукомістких виробництв та низьким рівнем затребуваності професіоналів високого рівня. З'явилися нові системні проблеми, зумовлені непростою ситуацією, що склалася в системі підготовки аспірантів і докторантів у ВНЗ і спричинила появу нових загроз економічному суверенітету в науково-технологічній галузі.

Насамперед це значний розрив між реальним процесом наукових досліджень і якістю підготовки наукових кадрів у вищих навчальних закладах. Багато ВНЗ не виконують наукових досліджень, проте в них захищають кандидатські й докторські дисертації. Така ситуація призводить до того, що аспіранти і докторанти, не маючи необхідної наукової й експериментальної бази для підготовки дисертацій, готують здебільшого роботи компілятивного характеру, що не містять наукової новизни.

Інша загроза – те, що аспірантури і докторантури функціонують при ВНЗ, які не володіють належним керівним, консультативним та експертним потенціалом. Недостатня відповідальність експертів і членів спеціалізованих вчених рад таких ВНЗ спричиняє те, що нерідко наукові ступені присуджують людям, роботи яких є плагіатом і не мають достовірних результатів. У новому законі задекларовано, що кожен університет має розробляти певну політику антиплагіату. Вважаємо цілком слушним, що всі дисертації перед захистом слід публікувати в інтернеті, що надасть можливість оперативно виявити самотійність виконаної роботи.

Для удосконалення системи аспірантури і докторантури необхідно студентів, які під час навчання виявили творчі здібності до науки, переводити на індивідуальні навчальні плани, а також залучати до викладання. Доцільно також упровадити практику стажування перед вступом до аспірантури у вищих навчальних закладах і НДІ. Докторантура має бути лише при провідних ВНЗ, наукових школах зі значним науковим потенціалом та висококваліфікованими кадрами.

Ще одна загроза економічному суверенітету – те, що значна кількість молодих фахівців вищої кваліфікації йдуть у бізнес-структури, і навіть тих, хто бажає продовжувати наукову діяльність, більше приваблює робота за кордоном.

За підрахунками науковців,⁴⁵⁰ щорічна інтелектуальна міграція з України налічує приблизно 95,4 тис. фахівців, тобто мігрує кожний 25–26 спеціаліст із вищою освітою. Протягом останніх років Україну залишило приблизно 5,0–5,5 тис. учених, що еквівалентно 4,0–4,5 млрд дол. США. Якщо брати до уваги лише кандидатів і докторів наук, то, згідно з офіційними даними Державної служби статистики України, протягом 1991–2013 рр. емігрували 778 осіб з науковим ступенем. Лише впродовж останніх дев'яти років виїхали 48 докторів і 279 кандидатів наук (рис. 4.6.4).

---

⁴⁵⁰ Одотюк І. Вітчизняна індустрія високих технологій: знаннєві, інноваційні, інвестиційні фактори її формування і розвитку / І. Одотюк // Вісник Національної академії наук України. – 2011. – № 11. – С. 21–33.

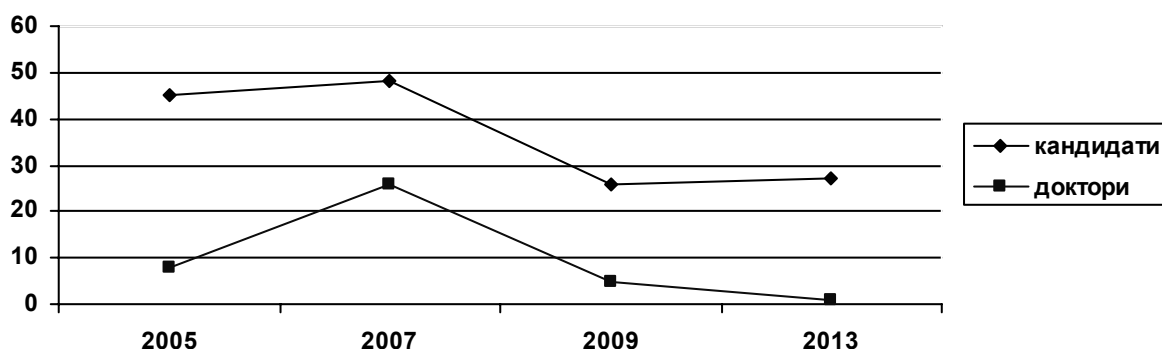

Рис. 4.6.4. Кількість фахівців з науковим ступенем, які виїхали за кордон протягом 2005–2013 рр., осіб

Висококваліфіковані кадри виїжджають за кордон не тільки через низьку заробітну плату, а й через неможливість самореалізації в межах системи вищої школи, низький рівень технічного та науково-інформаційного забезпечення дослідницького процесу, незахищеність авторських прав; матеріальні обмеження можливостей спілкування із закордонними колегами. Нова форма інтелектуальної міграції – надання грантів на виконання наукових робіт для іноземних замовників. Оскільки інтелектуальна власність, отримана у результаті наукових досліджень, належить іноземним компаніям, то на світовому ринку інтелектуальної власності Україна є донором, тобто сприяє підвищенню глобальної конкурентоспроможності економік розвинених країн. А, як відомо, створення конкурентних переваг країни – підґрунтя реалізації функцій економічного суверенітету щодо його збереження.⁴⁵¹

Тож необхідна нова інноваційна кадрова політика, спрямована на створення сприятливих умов для професійного зростання вітчизняних кадрів.

⁴⁵¹ Одотюк І. Вітчизняна індустрія високих технологій: знаннєві, інноваційні, інвестиційні фактори її формування і розвитку / І. Одотюк // Вісник Національної академії наук України. – 2011. – № 11. – С. 21–33.

З огляду на необхідність побудови інноваційної моделі розвитку вищої освіти, її кадрового потенціалу виникла потреба у вивченні світового досвіду підготовки кадрового корпусу в системі професійної та вищої школи.

Результати дослідження закордонного досвіду формування моделі інноваційного розвитку кадрового потенціалу свідчать, що у кожній країні система підготовки кадрів вищої школи пов'язана з її суспільно-культурним середовищем, технологічною базою, рівнем інноваційного розвитку. Кожна країна розробляє власну систему заходів, спрямованих на адаптацію до вимог зовнішнього і внутрішнього середовищ діяльності науково-педагогічних працівників. Проблеми удосконалення системи підготовки кадрів вищої школи посідають одне із перших місць серед суспільних і державних пріоритетів. У кадровій політиці вищої школи провідних держав велика увага приділяється не тільки підготовці кадрів та їхнього професійного становлення, а й самоосвіті, підвищенню кваліфікації, стажуванню.

Наприклад, у Японії підвищення кваліфікації планують і здійснюють з урахуванням стратегічних прогнозів розвитку, індивідуальних потреб працівників, результатів постійного моніторингу відповідності професійно-кваліфікаційного складу до основних цілей й завдань ВНЗ. Найчастіше використовують метод PDCA. Відповідно до цього методу, викладацький склад має виконувати чотири необхідні дії: планування (Plan), виконання (Do), перевірка (Check), оцінювання результату (Act) шляхом аналізу виявлених відхилень та їх причин. За результатами аналізу відбувається ротація, яка передбачає просування працівника відповідно до його професіоналізму.

Освітня система Японії ґрунтується на принципі розвитку людського потенціалу. За цим принципом перше місце посідають реальні можливості викладача виявити і розвинути свої творчі здібності. Викладач отримує від своєї діяльності задоволення, відчуває власну значущість і відповідальність. Принцип розвитку людського потенціалу надає можливість

повною мірою реалізовувати функції професійної підготовки і навчання персоналу ВНЗ: досягнення відповідності професійно-кваліфікаційного складу до місії, цілей та завдань вищого навчального закладу. Велика увага приділяється престижності ВНЗ, його статусу, корпоративній філософії. Від престижу ВНЗ значною мірою залежить визнання і статус викладача у суспільстві, оскільки його професійний розвиток визначається рівнем розвитку структури, в якій він працює.

Розвиток кадрового потенціалу у США ґрунтується на широкій дослідницькій базі, консультативній допомозі, розвиненій управлінській інфраструктурі. На професійну підготовку професорсько-викладацького корпусу американські вузи витрачають значні кошти. Організація професійної підготовки ґрунтується на трьох основних принципах: безперервність професійної підготовки й навчання кадрового складу; практична спрямованість, використання активних методів навчання персоналу. Основні напрями навчання – техніка, інноваційні технології, принципи й методи контролю якості.

У країнах Європейського Союзу великі університети створюють власні корпоративні центри, в яких здійснюють професійну підготовку та подальший супровід процесів розвитку персоналу. Велика увага приділяється формуванню системи атестації. Усі стандарти поділено на чотири групи: зобов'язання ВНЗ щодо навчання співробітників; наявність програм навчання; реалізація програм; оцінювання ефективності навчання персоналу. Такий позитивний досвід можна використовувати у діяльності національної системи розвитку кадрового потенціалу, але з урахуванням особливостей функціонування українських ВНЗ.⁴⁵²

На нашу думку, найбільш прийнятний для України досвід США, де розвиток кадрового потенціалу вищої школи спрямований на підвищення інноваційності економіки, і його необхідно враховувати, впроваджуючи реформи в освіті.

---

⁴⁵² Чернишова С. Розвиток кадрового потенціалу навчальних закладів системи вищої освіти: зарубіжний досвід / С. Чернишова // Порівняльно-педагогічні студії. – 2012. – № 2(12).

Першим вагомим кроком у реформуванні вищої школи став закон про вищу освіту, який набрав чинності у вересні 2014 р. В основу закону покладено концептуальні засади модернізації вищої школи. На думку працівників вищої освіти, цей закон не просто вносить зміни, а спрямований на зміну системи вищої школи в Україні загалом. Насамперед, відповідно до закону розширюється автономія ВНЗ. Маючи окремий рахунок, вищі навчальні заклади можуть скористатися заробленими коштами на власний розсуд, а також створювати фонди під певну програму, кафедру чи заробітну плату професорського-викладацького складу. Змінюються принципи державного фінансування – пріоритетом визначено якість освіти. Вищі навчальні заклади мають змагатися за якість, переможці повинні отримувати винагороду. Якщо абітурієнт з високими результатами ЗНО обирає певний університет і стає його студентом, то цей університет отримує грант. Згідно із законом, зменшується максимальне навантаження на викладача – до 600 годин, що надає можливість більше часу віддавати самоосвіті, підвищенню професійної компетентності. Закон спрощує і процедуру академічного обміну. До ухвалення нового Закону «Про вищу школу» іноземний викладач навіть найвищого рівня мав пройти нострифікацію – процедура могла тягнутися місяцями. Нині нострифікація наукових ступенів викладачів-іноземців і вітчизняних викладачів за кордоном відбуватиметься на рівні університетів, що надасть можливість ознайомитися з новими методами та інноваційними підходами до викладання, отже сприятиме підвищенню якості та майстерності викладача. Ще одна зміна яка, на нашу думку, надзвичайно важлива, – створення умов для залучення роботодавців до формування вимог щодо якості навчання та професійної компетентності кадрового потенціалу вищої школи, зокрема роботодавці мають долучатися до розроблення стандартів вищої освіти та робочих навчальних планів.

Інноваційність економіки – одна зі складових економічного суверенітету країни, що вимагає усвідомлення провідної ролі кадрового потенціалу університетів. Це, за висловом С. Квіта, «є платформами, які можуть дати нам перспективи зростання інноваційної економіки, і результати наукових досліджень та інновацій, які зможуть допомогти українському бізнесу і національній індустрії у зростанні». Усе це свідчить про доцільність і перспективність розвитку університетської науки. Відповідно до Закону «Про вищу освіту», всі університети поділяються на три типи: звичайні, національні, дослідницькі. Дослідницькі університети за законом отримують більше автономних прав і матимуть додаткове фінансування в науковій діяльності – 25% їхнього бюджету. Саме вони зможуть створити інноваційно-освітні системи, подібно до ЄС, для підвищення кваліфікації педагогів професійної школи та викладачів ВНЗ, а саме:

- інноваційних освітніх комплексів, які безпосередньо створюють освітні новації;
- оргструктур управління і сприяння інноваційно-освітній діяльності у ВНЗ;
- методології – інструментарію для забезпечення інноваційно-освітньої діяльності у ВНЗ.

Для вирішення питання створення вузівських інноваційних систем необхідно визначити якісні і кількісні критерії ВНЗ, для яких ці системи будуть найбільш адекватними та ефективними. Пропонуємо насамперед такі критерії:

- пріоритетність інноваційно-освітньої діяльності та інноваційний клімат в освітньому процесі ВНЗ;
- наявність сформованого на базі вузу повного інноваційно-освітнього циклу (проектування, технологізація, експериментування і впровадження піонерних освітніх новацій);
- висока інтегрованість інноваційно-освітньої діяльності з науково-дослідною і освітньою діяльністю у ВНЗ, а також зовнішніми профільними науковими організаціями та підприємствами, які здійснюють інноваційну діяльність;

- наявність інфраструктури інноваційно-освітньої діяльності – інформаційного, фінансового та іншого забезпечення освітніх нововведень;
- висока, не менш 40–50%, частка підготовки спеціалістів у рамках інноваційного навчання і для інноваційної діяльності;
- належна частка (не менше 80%) оновлення або зміни навчальних дисциплін і навчально-методичних матеріалів відповідно до сучасних знань, що старіють високими темпами;
- стабільно висока інноваційна ємність підготовки кадрів (у вигляді співвідношення витрат на інноваційно-освітню діяльність до загальних витрат ВНЗ на навчання).

В умовах ринкової економіки необхідно підсилити зв'язки ВНЗ з виробництвом. Виші мають чіткіше ідентифікувати свою інноваційну діяльність у сфері підготовки спеціалістів і створити відповідний комплекс з необхідними для нього структурами і кадрами інноваторів в галузі вищої освіти. Слід виокремити інноваційні елементи у змісті, методах і засобах навчального процесу, складу науково-педагогічних кадрів, роботи кафедр, а також інших підрозділів ВНЗ, які безпосередньо розробляють і впроваджують освітні новації.

На нашу думку, необхідно провести вдосконалення всіх видів методичної і навчальної роботи у вузах з урахуванням сучасних напрямів інноваційно-освітньої діяльності, етапів інноваційно-освітнього процесу.

Вибудовуючи інноваційно-освітній процес, необхідно ґрунтуватися на тому, що він пов'язаний, з одного боку, з науково-дослідною роботою, а з іншого – поточною освітньою роботою ВНЗ. Вимагають належного вдосконалення і розвитку вузівські підрозділи та укомплектування цих підрозділів кадрами інноваторів. Річ у тім, що нині усі вузівські роботи ВНЗ щодо інноваційно-освітньої діяльності покладаються на кафедри, які виконують також наукову, навчальну і виховну роботу. Масова підготовка спеціалістів, значне ускладнення навчального обладнання і навчального процесу загалом, перманентні реформи вищої освіти, неналежна

мотивація персоналу – все це призводить, з одного боку, до величезного перевантаження професорсько-педагогічного складу, а з іншого – до розпорошення творчого і фізичного потенціалу викладачів між видами діяльності. Як наслідок, значно знижується якість праці ПВС і науково-практичний рівень підготовки спеціалістів навіть у провідних ВНЗ України. Отже, має місце проблема, яка потребує негайного розв’язання: створення у вишах спеціального інституту розробників освітніх інновацій – партнерів кафедр у сфері інноваційно-освітньої діяльності, і на кафедрах, особливо випускових, необхідно значно підсилити базу інноваційно-освітньої діяльності, що дасть змогу оптимізувати навантаження і структуру праці ПВС та безперервно підвищувати кваліфікацію відповідно до вимог інноваційного розвитку.

Формування підрозділів і структур можна здійснювати у різний спосіб:

1. Шляхом об’єднання, диференціації, реорганізації, трансформації наявних підрозділів із розширенням, оновленням і доповненням їх функцій щодо інноваційно-освітньої діяльності.

2. Створення нових спеціалізованих структурних підрозділів для забезпечення освітніх інновацій.

3. Створення навколівузівських структур для реалізації тієї чи іншої діяльності у межах інноваційно-освітнього циклу.

Найкращим, на нашу думку, найпродуктивнішим й універсальним для послідовного і повного вирішення завдань створення вузівської мережі структур інноваційно-освітньої діяльності буде сполучення всіх варіантів.

Підрозділи спеціалізованого центру освітніх інновацій спільно з іншими підрозділами і відповідними кафедрами покликані виконувати весь цикл робіт інноваційно-освітньої діяльності, тобто доводити освітню новатику до стадії успішної реалізації у підготовці кадрів.

Служба організації експериментування та впровадження спільно з іншими учасниками інноваційно-освітньої діяльності, насамперед кафедрами, має не тільки розробляти плани впровадження освітніх інновацій, а й брати активну участь у впроваджувальному процесі.

Провідну роль відведено кафедрам, які мають радикально реструктурувати свою діяльність відповідно до нових вимог у контексті інноваційної діяльності. При випускових кафедрах необхідно створювати лабораторії, які спеціалізуються не тільки на кафедральних НДР, а й на інноваційно-освітній діяльності. З метою активізації випускових кафедр як інноваційно-освітніх структур, на нашу думку, їх слід реорганізувати в інноваційні кафедри-лабораторії. Вони будуть основними структурами у ВНЗ, що інтегруватимуть навчальну та інноваційно-освітню діяльність, управлятимуть навчальним процесом, кадровими, фінансовими, матеріально-технічними ресурсами, володіти гнучкою оргструктурою, що забезпечить ефективний трансфер у системі «Науково-дослідна робота – освітні інновації – набуття нових знань професорсько-викладацьким складом – навчальний процес». На нашу думку, ініціатори високих освітніх інновацій мають отримати доступ до ресурсів для проведення відповідних інноваційних розробок, педагогічних експериментів, аж до комерціалізації результатів освітніх інновацій – нових навчально-методичних матеріалів, практикумів, підручників, навчальних посібників та ін.

Вважаємо, що запропонована система вузівського інноваційно-освітнього комплексу може стати належною інституціональною базою прискорення інноваційної підготовки, а отже і підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу ВНЗ.

Упровадження освітніх новацій у ВНЗ сприятиме:

– збільшенню частки якісно нових професійно необхідних знань, умінь у межах навчального навантаження з певної дисципліни або комплексу дисциплін;

– зростанню обсягів професійно необхідної навчальної інформації, що передається студентові за одиницю навчального часу зі збереженням і навіть з підвищенням рівня підготовки;

– збільшенню кількості публікацій, зокрема новітніші навчально-методичні матеріали за результатами інноваційно-освітньої діяльності викладача, кафедри і ВНЗ загалом;

– підвищенню за рахунок освітніх новацій рейтингу викладачів;

– зростанню частки фахівців, здатних до роботи в кращих вищих навчальних закладах на рівні передових кваліфікаційних вимог у світовому просторі.

Крім того, інноваційно-освітня діяльність викладачів матиме належні соціальний та економічний ефекти:

– за рахунок підвищення інноваційного сприйняття підготовки кадрів, отже і конкурентоспроможності й дохідності ВНЗ зростає рівень захищеності та підтримки вишівського персоналу;

– за рахунок освітніх новацій поліпшуються умови праці професорсько-викладацького складу;

– зі збільшенням творчої компоненти у навчальному процесі підвищується задоволеність працею, мотивація роботи ППС;

– зростає соціальний престиж і статус педагогів і спеціалістів, які мають внутрівшівське звання «новатор з підготовки кадрів»;

– скорочується плінність інноваційно-активної частини персоналу ВНЗ;

– долучається до науково-дослідної роботи талановита творча молодь, яка здійснює інноваційно-освітні дослідження.

Щодо економічних результатів, то насамперед відбувається економія держбюджетних витрат ВНЗ на підготовку спеціалістів за рахунок освітніх новацій зі збереженням або підвищенням рівня навчання.

У результаті успішної діяльності ВНЗ у сфері освітніх інновацій буде приріст бюджетних і позабюджетних фінансових ресурсів на інноваційно-освітню діяльність, а також переведення його у категорію інноваційних ВНЗ з додатковим фінансуванням.

Таких результатів можна досягти за умов належної державної політики. Нестача своєчасних законодавчо закріплених заходів реструктуризації науково-технологічного потенціалу, радикальних реформ у науці й освіті для інтенсифікації інноваційної діяльності не сприяють реалізації рушійних сил економічного зростання країни. Недостатньо розробленими залишаються теоретичні та методичні засади інтеграції науки й вищої освіти.

Така інтеграція – складний системний процес, спрямований на організацію й реалізацію навчання через дослідницьку діяльність, уміння застосовувати знання з різних галузей у вирішенні конкретного науково-дослідного завдання, коли навчальний процес ґрунтується на проведенні наукових досліджень викладачів. Отже, інтеграція науково-дослідної й навчальної роботи – найважливіший чинник, рушійна сила, умова забезпечення підготовки висококваліфікованих кадрів продуктивного типу, знання, уміння і наукові здобутки яких відповідають потребам розвитку інноваційної моделі економіки, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності України у світовій системі координат, посиленню її економічного суверенітету.

4.7. Екологічна стратегія України

Актуальність екологічних пріоритетів у життєдіяльності людства утверджується через науково-технічний прогрес, трансформацію світової економіки, глобальні тенденції та інтеграційні тренди, що утворюють новий простір взаємодії між країнами. На порядку денному всіх міжнародних форумів екологічного спрямування, охорони довкілля та захисту природного середовища постає питання екологічної стратегії та економічного суверенітету.

Масштабність і складність розв'язання екологічних проблем надзвичайно специфічна для різних країн, що спричинено проявом транскордонних екологічних ефектів, виникненням різних форм екологічної експансії,⁴⁵³ екологічної злочинності та екологічних війн. Доцільно визнати, що на сучасному етапі вже функціонує суспільство ризику з особливим статусом життя і заданим вектором ймовірності виникнення екологічних загроз для нього.

У зв'язку з цим акцентується на формуванні відповідальності сучасних поколінь за майбутнє, необхідності здійснення модернізації систем економічного розвитку та екологічної ідентичності країн, створення універсальних і дієвих інституцій міжнародної екологічної безпеки, які б сприяли ціннісно-нормативній її легітимації.⁴⁵⁴ Розроблення механізмів формування прийнятного рівня міжнародної екологічної безпеки⁴⁵⁵ має сприяти врегулюванню існуючих екологічних конфліктів⁴⁵⁶ у світі, створенню середовища й умов безпеки для впевненості суспільства в майбутньому.⁴⁵⁷

Конфлікти за природні ресурси та боротьба за суверенні права над ними зумовлюють виникнення екологічних викликів для людства і біосфери. Поняття «володіння природними ресурсами», як і поняття «суверенітет», мають відносні ознаки їх інтерпретації за умов глобалізації.

Динаміка інтернаціоналізації економічних відносин змінює не лише формат конкуренції між ринковими агентами,

---

⁴⁵³ Бохан А.В. Міжнародна екологічна безпека та міграційні детермінанти прояву експансії / А.В. Бохан // Економіка і держава. – 2010. – № 5. – С. 17–19.

⁴⁵⁴ Böhler D. Zukunftsverantwortung in globalen Perspektive. Zur Aktualität von Hans Jonas und der Diskursethik. – Bad Homburg : VAS, 2009.

⁴⁵⁵ Beck U. Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach verlorener Sicherheit. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 2009.

⁴⁵⁶ Сабадаш В. Екологічні конфлікти в сучасній системі природокористування: теоретичні та методологічні аспекти / В. Сабадаш // Економіст. – 2012. – № 5. – С. 24–27.

⁴⁵⁷ Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях / Н.М. Андреева, В.О. Бараннік, Є.В. Белашов [та ін.] ; за наук. ред. Є.В. Хлобистова. – Сімферополь : Фенікс, 2010. – С. 307.

а й вимагає від них синхронізації дій щодо створення ефективних механізмів безпеки суспільного відтворення, екологічного збалансування та ресурсного забезпечення. Свідчення цього – цілеспрямований і керований процес самоорганізації суспільства у вигляді національної самоідентифікації та внутрішньої конвергенції. Насамперед це виявляється в реалізації інтересів великих груп держав і вияву їхніх прагнень до об'єднання для концентрації ресурсів (природних, енергетичних) у вигляді різних інтеграційних утворень: зон преференційної торгівлі, спільного ринку, економічних союзів, світових регіонів тощо.

Внаслідок цього атрибути лідерства в міжнародній ієрархії політичних і торговельно-економічних відносин впливають на умови функціонування національних економік. Змінюється розуміння держави як *nation state* – традиційного інституту розвитку суспільства, що тривалий час був єдиним виявленням його інтересів та невід'ємним гарантом історичного поступу, забезпечення державної цілісності та суверенітету, права і статусу територіального верховенства. Багато з того, що донедавна вважалось непорушними засадами розвитку держави, насамперед інститут суверенітету, набуває більш універсального, консолідаційного та системного значення.

Очевидно, що абсолютного економічного суверенітету в найширшому розумінні нині не має жодна держава світу. Адже інтегруючись у глобальну економічну систему за цілою множиною складових ресурсів розвитку, що сумарно представляють єдиний інтерес усіх учасників об'єднання, кожна з держав має поступитися окремим власним показником заради більшого загального здобутку (економічного чи екологічного) всього складу країн.

Загальноновизнана асиметричність розвитку країн, зумовлена переважанням індустріально-екстенсивної моделі господарювання, за якої найбільше втрачають бідні країни, економіка яких структурно залежить від метрополії, можливостей доступу до місцевих і світових ресурсів, технологій

раціонального природокористування. За цього 4/5 населення світу стурбоване щоденним виживанням у локальних спільнотах, відчуває всю гостроту злиденності й нерівності умов життя людей. За різними оцінками, збитки від нерозв'язаних екологічних проблем (без урахування шкоди для здоров'я людей) вже становлять не менш як 4–6% світового ВВП. Згідно з оглядом OECD Environmental Outlook to 2030, глобальна економіка у перспективі буде змушена витратити колосальні кошти на ліквідацію наслідків теперішнього забруднення навколишнього середовища, оскільки вже тепер 60% усіх екосистем використовують надмірно.⁴⁵⁸

Свідчення цього – перевищення людством глобального «екологічного сліду»⁴⁵⁹ – 17,5 млрд га (2,7 га на людину) над загальною площею ємності природних екосистем, продуктивних територій і акваторій планети – 13,6 млрд га (2,1 га на людину)⁴⁶⁰. Це призводить до поширення негативних екологічних екстерналій на інші країни і на світовому економіку загалом. Внаслідок цього сучасним атрибутом діяльності людства є перманентні кризи, глибина яких залежить від того, де вони виникають (країна, регіон), які геостратегічні наслідки мають та які розміри «екологічного сліду» забезпечують рівень добробуту (рис. 4.7.1).

З урахуванням зазначених вище глобальних процесів і їх наслідків важливим постає оновлення екологічної стратегії розвитку в контексті зміцнення захисту національних інтересів, суверенітету, цілісності території та ресурсного потенціалу країн.

---

⁴⁵⁸ Електронний ресурс. – Режим доступу : www.eco-live.com.ua

⁴⁵⁹ Екологічний слід (В. Різ, 1992 р.) – ступінь потреб людини чи певних спільнот в екосистемах планети, що відображає попит людства на природний капітал, який може навіть перевищувати екологічну спроможність планети до регенерації цього капіталу.

⁴⁶⁰ Ермаков Д.С. Наш экологический след / Д.С. Ермаков, Д.А. Славинский, С.А. Черникова // Экология и жизнь. – 2011. – № 2(111). – С. 40.

Рис. 4.7.1. Екологічний слід у формуванні добробуту світу

Основними екологічними загрозами національній безпеці визнано:

→ значне антропогенне порушення і техногенне перевантаження території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних екологічних ситуацій;

→ виснаження природно-енергетичних і мінерально-сировинних ресурсів, нераціональність їх використання в господарському комплексі;

→ неподоланність негативних екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;

→ погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води; загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на р. Дніпро;

→ розширення масштабів і видів транскордонного забруднення внаслідок недостатньо контрольованого ввезення на територію України екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів, трансгенних рослин, збудників хвороб;

→ посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених і біотехнологій;

→ застарілість і недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів;

→ неефективність заходів щодо подолання наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності; недосконалість системи протидії екологічному, ядерному та біологічному тероризму тощо.

Основні напрями державної політики з питань національної безпеки України: 1) забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки; 2) забезпечення енергетичної безпеки на основі модернізації ПЕК; здійснення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;⁴⁶¹ 3) запровадження у виробництво сучасних екологічно безпечних ресурсо- та енергоощадних технологій, підвищення ефективності використання природних ресурсів, розвиток технологій перероблення та утилізації відходів.

За умов ознак транзитивності національної економіки виникають нові можливості здобуття лідерства в екологічній сфері за рахунок ресурсозбереження та раціонального природокористування, а також участі у глобальному економічному просторі, де національні природні ресурси розглядаються як єдині світові і слугують не лише одній країні, а й багатьом іншим.⁴⁶² За таких тенденцій спостерігається не лише певна спрямованість до природно-ресурсної, енергетичної та екологічної спеціалізації країн, а й універсалізація функцій їхнього економічного суверенітету.

---

⁴⁶¹ Енергетична стратегія України на період до 2030 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

⁴⁶² Сотник І.М. Управління ресурсозбереженням: соціо-, еколого-, економічні аспекти : монографія / І.М. Сотник – Суми, 2010. – 499 с.

Важливу роль у гарантуванні екологічної безпеки, збереженні середовища існування людства і здоров'я нації відіграє держава.⁴⁶³ Так, у Конституції України (ст. 16) зазначено: «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави».⁴⁶⁴ У Декларації про державний суверенітет України проголошено також виключне право народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством, гарантії екологічної безпеки.

Водночас за умов зростання дефіциту природних, енергетичних і екологічних ресурсів у світі сутність національного економічного суверенітету набуває нового змісту. Саме тому екологічна стратегія України має бути орієнтована на розширення напрямів міжнародної екологічної співпраці та зовнішньоторговельного партнерства для формування спільних механізмів протидії сучасним глобальним екологічним загрозам. Участь України в інтеграційних процесах має забезпечити покращення показників екологічного прогресу⁴⁶⁵ та внесок у формування нового простору європейського суверенітету. Адже лідерство та дієздатність держави залежить не лише від переваг економічної глобалізації, а набагато більше – від того, як вона презентує себе у світі та наскільки володіє простором можливостей системного самооновлення та гарантування екологічної безпеки.⁴⁶⁶

---

⁴⁶³ Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : Програма економічних реформ на 2010–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.president.gov.ua

⁴⁶⁴ Конституція України. – К., 1997. – 24 с.

⁴⁶⁵ Веклич О.О. Екологічна ціна економічного зростання України / О.О. Веклич, М.Ю. Шлапак // Економіка України. – 2012. – № 1. – С. 51–60.

⁴⁶⁶ Бохан А.В. Міжнародна екологічна безпека: сучасні виміри та принципи реалізації / А.В. Бохан // Ефективна економіка. – 2009. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua>

Сучасний розвиток України у світовому економічному просторі характеризується значною відкритістю національної економіки, що засвідчує відповідні процеси поглиблення міжнародної спеціалізації, специфіку формування й розподілу ресурсів, набуття конкурентних і геополітичних переваг. Фактори відкритості національної економіки впливають на рівень екологічної безпеки та виявляють складність її досягнення за умов нераціональності використання природних ресурсів і продуктивних сил, зменшення динаміки виробництва і споживання, темпів галузевої модернізації й екологізації, а також зростання енергетичної залежності внаслідок обмеженої кількості постачальників енергоносіїв.⁴⁶⁷ За світовими стандартами енергетичної безпеки, постачання енергоносіїв з одного джерела не повинно перевищувати для країни 25%.⁴⁶⁸ Лише за такої умови держава може утверджувати власний економічний суверенітет (наприклад до країн Західної Європи енергоносії надходять із 5–8 країн, у США – з 60 країн).⁴⁶⁹

Ідентифікація рівня відкритості України має дискусійний характер в економічних і суспільно-політичних науках. Адже надмірна відкритість економіки за умов сучасної фінансової та екологічної кризи мала вкрай негативні наслідки.⁴⁷⁰ На думку експертів, необхідно:

– поєднувати прагматичну (оптимальну) відкритість із зваженим протекціонізмом;

---

⁴⁶⁷ Бохан А.В. Енергетичний потенціал України в аспектах екологічної безпеки та суверенітету / А.В. Бохан // Збалансоване природокористування. – 2014. – № 1. – С. 178–183.

⁴⁶⁸ Енергетична стратегія України на період до 2030 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

⁴⁶⁹ Енергетична безпека України : зб. ст. та аналітичних матеріалів / за заг. ред. О.О. Воловича / Нац. ін-т стратегічних досліджень, Регіон. філіал у м. Одесі. – О. : Фенікс, 2009. – 356 с.

⁴⁷⁰ Олефір В.К. Оцінка відкритості економіки України / В.К. Олефір [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economu.kpi.ua>

– запобігати ризикам стихійної відкритості, спроможним впливати на рівень економічної та екологічної безпеки держави;

– здійснювати системну трансформацію та екологізацію національної економіки.

Україну можна зарахувати до типу малої відкритої економіки, оскільки вона не спроможна поки що здійснювати істотного впливу на функціонування світового екологічного ринку, навіть з урахуванням значного природно-ресурсного потенціалу.⁴⁷¹ Має місце «парадокс достатку» (Р. Ауті, Дж. Сакс, А. Уорнер) – явище в економіці, пов'язане з тим, що країна, володіючи значними природно-ресурсним потенціалом, менш економічно та екологічно розвинена, ніж країни з невеликим їх запасами або без них. Тому відкритість економічної системи може спричиняти зовнішні впливи на рівень екологічного розвитку та безпеки країни.

Роль державного регулювання у сфері міжнародної екологічної діяльності та безпеки слід спрямувати на:

- забезпечення прийнятної відкритості внутрішнього ринку країни до екологічних інвестицій, екотехнологій, екологічних товарів і послуг;

- регулювання ступеня відкритості економіки з урахуванням екологічних наслідків міжнародної лібералізації та протекціонізму;

- обстоювання економічних інтересів у міжнародних відносинах з урахуванням вимог національної екологічної безпеки;

- оптимізацію структури експорту та імпорту з пріоритетом дотримання міжнародних і європейських екологічних стандартів;

---

⁴⁷¹ Бохан А.В. Економічна відкритість країни в аспектах геостратегії екологічної безпеки / А.В. Бохан // Економічна безпека держави та суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали всеукраїн. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Львів, 15–16 трав. 2014 р.) – Л., 2014. – С. 11–13.

■ використання геополітичного, природного та рекреаційного потенціалу в забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності національної економіки на засадах екологічної безпеки.

У зв'язку з цим економічну відкритість України в аспектах реалізації екологічної стратегії необхідно розглядати у взаємозв'язку з її геополітичною ідентичністю⁴⁷² та геостратегією, що включає євразійську, євроатлантичну та чорноморську доктрини. Саме тому за умов інтеграційних процесів посилюється об'єктивна необхідність добровільного утворення «вищої влади» щодо узгодження сукупності екологічних прав та екологічних інтересів різних країн.

Економічний суверенітет держави – суверенне її право на використання наявного ресурсного та екологічного потенціалу в економічній сфері в межах її території та право на участь у міжнародній економічній співпраці, незалежна і повноправна участь у міжнародних і транснаціональних проектах.

Міжнародна економічна співпраця держави повинна бути спрямована на упорядкування співвідношення глобального (інтеграція міждержавних зв'язків, відносин) та національного (захист національних інтересів для прогресивного розвитку держави). Адже глобалізація з точки зору впливу на суверенітет держави має позитивні та негативні аспекти. Негативний бік: 1) породження конфліктів політичних, економічних і екологічних інтересів; 2) обслуговування державними інституціями інтересів міжнародних корпорацій, що призводить до ослаблення позицій національного товаровиробника та усунення його із зовнішніх ринків; 3) послаблення суверенітету держави шляхом обмеження можливостей вибору видів діяльності на зовнішніх ринках; 4) підвищення вимог нормативних документів міждержавних утворень щодо

---

⁴⁷² Шергін С. Геополітична ідентичність України / С. Шергін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://euroatlantica.info>

національного законодавства певної держави. До позитивних моментів слід зарахувати: 1) поліпшення економічної та екологічної ситуації у країнах, що беруть участь в інтеграційних процесах за рахунок іноземних інвестицій; 2) фінансування спільних екологічних проектів; 3) узгодження внутрішніх і зовнішніх інтересів у реалізації екологічних програм розвитку.⁴⁷³

Крім того, глобалізація супроводжується виникненням цивілізаційного протистояння, що демонструє нарощування ресурсного потенціалу країн за допомогою нових стратегій міжнародної конкуренції. Відбувається розширення сфер впливу транснаціональної взаємодії між країнами, що зумовлює: розмежування країн на цивілізаційний центр та периферійну зону, посилення економічних і екологічних диспропорцій у розвитку, зміну геополітичних інтересів.

На думку У. Бека, нові державні стратегії мають уникати хибної альтернативи: або лібералізація, або неонаціоналізація. Держави мають розвивати свою політичну владу кооперативної транснаціональності і транссуверинітету. Необхідно розрізняти стратегії держави відповідно до того, якою мірою вони послаблюють чи руйнують національну самоблокаду і самопідпорядкування примату економіки, тобто спрямовані на космополітичну зміну визначення держави.

Важливість формування нових підходів до державних стратегій екологічного розвитку зумовлена необхідністю посилення системи міжнародної екологічної відповідальності країн,⁴⁷⁴ що змінює функції економічного суверенітету та посилює рівень глобальної безпеки за рахунок:

---

⁴⁷³ Білоусов Є.М. Актуальні проблеми забезпечення суверенітету держави в умовах глобалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hozpravo.com.ua>

⁴⁷⁴ Бохан А.В. Міжнародна екологічна відповідальність держав та економічний суверенітет / А.В. Бохан / Актуальні проблеми світової та національної економіки в

- удосконалення фінансово-економічних інструментів впливу на діяльність міжнародних суб'єктів;
- покарання екологічної агресії та недопущення екоциду;
- визнання та дотримання міжнародних екологічних норм усіма членами світового співтовариства, які б мали можливості та стимули їх виконання;
- розширення міжнародної правової бази у сфері захисту навколишнього середовища; формування уніфікованого міжнародного екологічного законодавства;
- збільшення вимог міжнародних екологічних норм на засадах рекомендаційного і зобов'язуючого характеру, гарантування їх виконання за впливу авторитету міжнародного товариства;
- створення системи ефективного договірної регулювання всіх галузей діяльності держави, що формують екологічний баланс економіки;
- виконання міжнародних екологічних договорів на національному рівні зі створенням дієвої інформаційної системи їх контролю;⁴⁷⁵
- залучення міжнародних неурядових і громадських організацій, екологічних рухів, представників ділових та ініціативних груп до моніторингу міжнародної екологічної відповідальності країн.

Формування міжнародної екологічної відповідальності – надзвичайно складний процес на сучасному етапі. Зокрема коли країни підтримують екологічні ініціативи на міжнародному рівні, а на національному – можуть ставити під загрозу існування природних резерватів вищого рівня охорони.

умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук.-практ. кофн. (м. Одеса, 21–22 лют. 2014 р.) – О. : Центр економічних досліджень та розвитку, 2014. – Ч. 1. – С. 23–25.

⁴⁷⁵ Костин А.И. Экополитология и глобалистика : учеб. пособие / А.И. Костин. – М. : Аспект Пресс, 2005. – С. 257–258.

Україна належить до тих регіонів планети, природні ресурси яких широко використовуються в господарській діяльності, але спостерігається тенденція втрати унікальності й неповторності окремих видів ресурсів, навіть для всього світу. Наприклад, сільськогосподарська освоєність земельного фонду становить 72% території, з яких на ріллю припадає 56% (для порівняння: у США розораність території становить 19%, Франції й Німеччині – 38%, Італії – 31%). Лісистість України становить 15,6% (для порівняння: в Західній Європі – 43,2%).⁴⁷⁶

Забруднення атмосферного повітря в Україні залишається однією з найгостріших екологічних проблем. Окрім власне забруднення повітря, шкідливі речовини потрапляють у ґрунт та водні об'єкти, погіршуючи якість цих ресурсів. За видами економічної діяльності найбільші обсяги викидів здійснюють підприємства з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води, а також добувної та переробної промисловості. Тому останніми роками спостерігається зменшення результативності зусиль України щодо скорочення викидів парникових газів і реалізації кліматичної політики в межах Кіотського протоколу. Якщо в 2012 р. за індексом протидії змінам клімату Україна посідала 19-те місце, то в 2013 р. – 35-те, послабивши рівень національної екологічної безпеки.

Загалом антропогенне навантаження на національну екологічну систему слід оцінювати як несприятливе для її самовідтворення й асиміляційних функцій природи. Це свідчення недалекоглядності в утвердженні національних інтересів задля зміцнення економічного та екологічного потенціалу, розширення суверенітету України в європейському та глобальному просторі.

---

⁴⁷⁶ Національна екологічна політика України: оцінка та стратегія розвитку / Проект ПРООН/ГЕФ «Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні». – К. : ПРООН, 2007. – С. 9.

Загальновідомо, що кількість населення світу вже сягнула понад 7 млрд осіб, а щорічний приріст оцінюють від 1,14% до 1,9%.⁴⁷⁷ Щоб задовольнити потреби всього населення Землі, виробництво продовольства на планеті до 2050 р. має збільшитися на 70%. Але переважна кількість земель Європи та Північної Америки виснажена, і лише п'ять країн мають потужний потенціал підвищення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції: Бразилія, Росія, Індія, Китай та Україна. Майже 40% території України становлять потенційно родючі чорноземні ґрунти, сприятливі для розвитку органічного сільського господарства, яке може відповідати світовим екологічним стандартам.⁴⁷⁸

Часто багато країн звинувачують у нездатності ефективно управляти національними ресурсами та пропонують у зв'язку з цим ідею управління за мережевим принципом, спроможним розв'язувати глобальні проблеми. Звідси випливає ідея зовнішнього управління, покликаною компенсувати дефіцити чи відсутність внутрішнього екологічного управління. Зовнішнє управління у найрадикальнішому значенні відображає фактично сам процес *десуверенізації*,⁴⁷⁹ тобто трактується як обмеження суверенітету, встановлення міжнародного контролю над ресурсами та процесами всередині країни (А. Дугін⁴⁸⁰).

---

⁴⁷⁷ Караєва Н.В. Генезис екологічної парадигми сталого розвитку цивілізації: сутність і етапи становлення / Н.В. Караєва, І.В. Сегеда // Економічний вісник НТУУ «КПІ»: зб. наук. пр. – 2010. – № 7. – С. 27–32.

⁴⁷⁸ Потапенко В.Г. Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на засадах «зеленої економіки»: монографія / В.Г. Потапенко; [за наук. ред. Є.В. Хлобистова]. – К.: НІСД, 2012. – С. 190.

⁴⁷⁹ Ожеван М.А. Взаємозв'язок інформаційної безпеки держави з її реальним суверенітетом у глобалізованому світі / М.А. Ожеван, О.Ф. Зарицький, О.А. Вусатюк та ін. / Україна в системі міжнародної безпеки: монографія / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ. – С. 465–470.

⁴⁸⁰ Дугін А. Мир охоплен сетевими війнами / А. Дугін // Независимая газета. – 25.11.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nvo.ng.ru>

Критики нового світового порядку та глобального управління називають таку доктрину новим інтервенціонізмом,⁴⁸¹ обстоюють погляд на суверенітет як абсолютну цінність, а державу розглядають як невід'ємний елемент міжнародного порядку, що може бути прийнятним і ефективним тільки у своїй цілісності та неподільності.⁴⁸²

Тому особливої ваги в політичних і ділових колах набуває актуалізація можливих механізмів реалізації *стратегії глобального управління*. На думку експертів, сучасний вимір глобального управління характеризується географічним дисбалансом, що негативно впливає на стан і розвиток як економічних, так і екологічних процесів.⁴⁸³ Виникає нагальна необхідність пошуку, засобів і важелів послаблення чи усунення такого дисбалансу.⁴⁸⁴

Домінантні позиції в ініціюванні цього процесу посідають країни-лідери економічного розвитку і політичного впливу. Участь нових індустриальних країн у ньому забезпечується нерегулярно, а більшість малих і економічно бідних країн у глобальному регулюванні зазвичай є лише об'єктами. Нині домінуючу стратегію глобального управління суспільство сприймає досить суперечливо: з одного боку, – як потенційну загрозу національній безпеці країн, з іншого – як можливість (необхідність) мобільної інтеграції у світові процеси з відповідними проявами інтервенції та експансії, спрямованими на здобуття конкурентних переваг серед суб'єктів такого управління.

---

⁴⁸¹ Stedman S.J. Op. cit. P. 3. The New Interventionists / S.J. Stedman // Foreign Affairs. 1992–1993. – Winter. – P. 4–6.

⁴⁸² Gamba V. Justified Intervention?: A View from the South / V. Gamba // Emerging Norms of Justified Intervention. L. Reed, C. Keyser (eds.). Cambridge (Mass.). – 1993. – P. 115–125.

⁴⁸³ Глобальное управление : монография / О.Н. Барабанов, В.А. Голицин, В.В. Терещенко. – МГИМО МИД России. – М. : МГИМО-Университет, 2006. – С. 23–26.

⁴⁸⁴ Бек У. Что такое глобализация? / пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника ; общая ред. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

Одним із варіантів глобального управління може бути створення ядра найпотужніших союзних держав, яке буде спроможне транслювати свої норми і принципи поведінки на весь світ (це може відбуватися або під гаслом проєкції стабільності, або проєкції сили). За такого сценарію глобальне управління буде більш гомогенним і ефективним, але навряд чи стабільним у довгостроковій перспективі. Адже кристалізація уніполярності закладає основи для потенційного конфлікту між полюсом і периферією світового господарства. Існує велика загроза, що ця суперечність може спричинити варіативність і складність параметрів системи безпеки, з чим ніяк не погодяться країни.

Ідеологи глобалізму намагаються подолати перепону суверенітету, теоретично обґрунтовуючи невідповідність вестфальських поглядів на суверенітет держави сучасним реаліям розвитку світових процесів.⁴⁸⁵ Ліберальний теоретик С. Хоффман наголошує зокрема, що в наш час традиційна система суверенних держав зазнає об'єктивної ревізії як знизу, так і зверху. Перегляд зверху зумовлений: глобалізацією та взаємозалежністю, переходом функцій суверенітету до недержавного та інтернаціонального механізму регулювання світової економіки. Ревізія суверенітету знизу пояснюється збільшенням кількості країн, де органи державної влади не спроможні виконувати повною мірою свої функції і через некомпетентність підривають непорушність принципу державного суверенітету, компрометують його.⁴⁸⁶ Такі держави зараховують до категорій:

– неспроможні (failed states) – держави, що не можуть (або не хочуть) відповідати певним стандартам стабільності

---

⁴⁸⁵ Keely B. Humanitarian Intervention and Sovereignty / B. Keely // Konrad Adenauer Stiftung Arbeitspapier. – 1995. – P. 22–23. Thomas C. New States, Sovereignty and Intervention. N. Y. : Gower, 1985. – P. 9–10.

⁴⁸⁶ Косолапов Н.А. Легитимность в международных отношениях: эволюция и современное состояние проблемы / Н.А. Косолапов // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2005. – № 2. – С. 3–14.

розвитку та безпеки через слабкість, роздрібненість, корумпованість та боротьбу між кланами (Сомалі, Ліберія).

– кризові (troubled) – держави, де органи влади не можуть встановити контроль над значною частиною території і відбуваються часті зміни правлячих кіл (Судан, Шрі-Ланка, Руанда, Грузія, Азербайджан);

– злочинні (murderous) – держави чи політичні режими з відверто репресивною політикою центральної влади стосовно великих груп населення (колишній Ірак, Гаїті).

Саме в таких випадках легітимується застосування зовнішнього втручання міжнародних сил для встановлення контролю над нестабільною територією й управління соціально-політичними та екологічними процесами, тобто йдеться про виконання суверенних функцій зовнішнім актором (ООН, регіональні організації, окремі країни).

Закордонні експерти вважають, що лівійська війна 2011 р. поклала край давньому розумінню суверенітету, за якого всі злочини дозволено за умови, що вони відбуваються всередині кордонів однієї держави. З іншого боку, це був конфлікт за енергетичні ресурси Південного Середземномор'я, яке третю тисячу років входить до сфери економічної безпеки країн Південної Європи, а тепер – і нової ресурсної зони Китаю. Фактично відбувається зміна відповідальності керівництва держав з національного на глобальний рівень, передусім перед світовою громадськістю, міжнародними організаціями з управління природними та людськими ресурсами, відповідно до якої створюється список країн, що не відбулися (lost state).⁴⁸⁷

На переконання У. Бека,⁴⁸⁸ абсолютно неправильно спиратися на те, що державний суверенітет і глобалізація несумісні та протистоять одне одному. Слушне припущення, що

---

⁴⁸⁷ Браун Л. Как избежать климатических катастроф / Л. Браун. – М. : ЭКСИМО, 2010. – 415 с.

⁴⁸⁸ Бек У. Влада і контр влада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / У. Бек ; пер. з нім. О. Юдіна. – К. : Ніка-Центр, 2011. – С. 140–141.

держави, які хочуть підвищувати дієздатність і керованість, відкривати та освоювати для себе нові види діяльності в глобальному просторі, не мають іншої можливості, крім кооперації з іншими. За умов космополітичного режиму формальне послаблення національної автономії та зміцнення суверенітету можуть сприяти обопільному підсиленню. Глобалізація містить обидва процеси: приріст суверенітету акторів завдяки новим можливостям від дії на відстані, тоді як зворотним боком такого розвитку є те, що країни втрачають свою автономність.

Змістовний суверенітет (колективних та індивідуальних) акторів зростає та зміцнюється у міру того, як формально зменшується їхня автономія внаслідок розширення економічних взаємозв'язків і міжнародної кооперації. У процесі політичної глобалізації здійснюється перехід від автономії на основі національної відокремленості до суверенітету на основі включення у транснаціональну систему держав. Вирішальний момент полягає не в тому, що посилюється мережа міжнародних зв'язків, а в тому, як це сприймається, оцінюється та організується.⁴⁸⁹

Сценарієм реалізації стратегії глобального управління з урахуванням вимог екологічної безпеки може бути спрямованість країн до наднаціональності. Зокрема, реалізація концепції *розчинення суверенітету* підтверджується практикою функціонування Європейського Союзу. В даному разі характерна риса – свідома відмова країн – членів від частини національного суверенітету на користь наднаціонального регулювання для здійснення послідовної та поступової інтеграції. У Західній Європі впродовж останніх десятиліть було реалізовано таку модель інтеграції: асоціація вільної торгівлі → митний союз → спільний ринок товарів, капіталу, трудових ресурсів → економічний та монетарний союз → політичний союз. Очевидно, що ЄС – успішний приклад співпраці національних структур в ефективній реалізації екологічної стратегії розвитку та безпеки.

---

⁴⁸⁹ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / У. Бек ; пер. з нім. О. Юдіна. – К. : Ніка-Центр, 2011. – С. 142.

Такі інституції як Європейська комісія, Європейський парламент, Європейська Рада, Суд Європейського Союзу виступають основними провідниками наднаціональності та є органами реалізації інтеграційних рішень в європейському просторі. Вони суттєво впливають на функціонування нової моделі існування людського співтовариства та формування механізмів просування національних економічних і екологічних інтересів на глобальному і регіональному рівнях.

Водночас питання наднаціональної влади міжнародних організацій суперечливе. Це найбільшою мірою пов'язано з побоюванням держав втратити суверенну ідентифікацію внаслідок передачі повноважень цим органам.⁴⁹⁰ Але у межах ЄС як інтеграційного утворення новітнього типу йдеться не про відмову від державного суверенітету, а про *об'єднання суверенітетів*. Країни-члени ЄС юридично залишаються суверенними державами, які добровільно об'єднали свої суверенітети для ефективнішої реалізації власних національних інтересів, збільшення економічної потужності у світі, якого жодна з країн – членів не могла б досягти самотужки. ЄС має гнучку систему прийняття рішень, яка поєднує суверенітети держав – членів і дозволяє їм контролювати процеси обмеження їхніх прерогатив. Так, голосування кваліфікованою більшістю у зв'язку зі створенням у ЄС єдиного ринку товарів та послуг продемонструвало, що подолання торговельних бар'єрів становить для членів ЄС більшу цінність, ніж суверенне право накладати вето. Проте прийняття рішень в ідеологічних сферах зовнішньої та безпекової політики – передбачає право вето для урядів країн – членів ЄС.⁴⁹¹

Розуміння ролі наднаціональних інституцій ЄС необхідно розглядати в контексті наукових теорій інтеграції, кожна

---

⁴⁹⁰ Войтенко І.Р. Наднаціональні інституції Європейського Союзу / І.Р. Войтенко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4 (13). – С. 231–235.

⁴⁹¹ Яворська Г. Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>

з яких має власну проблематику і пропонує власні засоби їх розв'язання з урахуванням сучасних тенденцій поглиблення кризи єврозони, екологічних проблем і намагань урядів країн – членів ЄС забезпечити власні національні економіки. На даний момент ЄС, незважаючи на поточні проблеми, залишається найуспішнішим інтеграційним проектом і найбільшим економічним гравцем у світі з 500 млн споживачів.⁴⁹²

Загалом наднаціональні інституції сприяють досягненню позитивних результатів під час переговорів у ЄС і можуть краще обстоювати інтереси національних держав у міжнародних економічних відносинах та утворенні нових механізмів інституційного й правового забезпечення інтеграційних процесів. На цьому рівні ухвалюють політичні документи, які надалі можуть бути імplementовані державами у національну правову сферу. Таким чином, глобальні норми поступово реалізуються через сукупність національних інститутів, впливаючи на спроможність країн у волевиявленні та утвердженні міжнародних екологічних інтересів, рівень сприйняття і можливості ратифікації спільних ініціатив щодо складових економічного суверенітету.

Внаслідок цього країни–учасниці інтеграційного процесу змінюють функціональні ознаки власного економічного суверенітету, посилюючи його стратегічними перевагами або трансформуючи задля потенціалу зміцнення (наприклад США, Китай, Індія, Росія). Тому напрями, масштаби і темпи глобальної інтеграції не однакові для країн Заходу та Сходу, Півночі і Півдня, оскільки формування суспільної формації держав визначається параметрами:

- високого рівня економічної та екологічної взаємозалежності країн у системі міжнародних відносин, що призводить до зменшення абсолютної ваги і зміни ролі державного суверенітету;

---

⁴⁹² Чалий В. Євроінтеграція: чому Україні важливо зробити геополітичний вибір цього року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua>

- структури економічного суверенітету держави, його посилення чи послаблення через механізм делегування суверенних прав у процесі інтеграційної та екологічної співпраці з міжнародними організаціями;

- ціни відкритості економік; адаптерів до проявів різних форм екологічної експансії; усунення дискримінації та бар'єрів у лібералізації руху екологічних товарів і послуг, капіталу, робочої сили;

- рівності та паритетності відносин країн у забезпеченні пріоритету загальнолюдських і екологічних цінностей у розвитку народів і націй;

- контролю над національним багатством і раціональністю використання ресурсів розвитку (природних, енергетичних, людських, інформаційних);

- науково-технічного та інноваційного потенціалу країни в забезпеченні зростання конкурентоспроможності на світових екологічних ринках;

- масштабності реалізації стратегій технологічного прориву, орієнтованих на модернізацію господарських комплексів;

- системи екологічної безпеки для підтримання національних інтересів та системної безпеки.

Тому національні економічні інтереси України мають набути інтеграційного спрямування щодо розширення форм міжнародної кооперації в екологічній сфері та безпеці на засадах ринкових новацій. Водночас недостатня виваженість зовнішньополітичного курсу України – чинник, що негативно впливає на міжнародну позицію держави, внаслідок чого вона втрачає синергетичні можливості зміцнення економічного суверенітету.

Саме це дає підстави стверджувати про необхідність упровадження принципів зеленої економіки в різні сектори господарства України. Річний оборот зеленої економіки у країнах ЄС перевищує 300 млрд євро, що дорівнює 2,5% ВВП. У ній уже

зайнято майже 3,4 млн осіб, тобто 1,5% усіх працевлаштованих.⁴⁹³ Підтримка в Україні ініціатив зеленої економіки має сприяти реалізації стратегії екологічного розвитку в системі пріоритетів її суверенітету та безпеки, що містить:

- енергетичну безпеку (гідроенергетика, вітроенергетика, геліоенергетика; біогазова енергетика; використання горючих газів, створених за технологіями перероблення кам'яного та бурого вугілля; використання вторинних енергетичних ресурсів);

- ресурсну безпеку (перехід на використання місцевих енергетичних джерел: торфу, дров, горючих сланців; використання сланцевого газу);

- продовольчу безпеку (контроль за вирощуванням, виробництвом, продажем і споживанням ГМО–продуктів; запровадження екомаркування; розвиток органічного сільського господарства);

- соціальну безпеку (адаптація господарства та населення до кліматичних змін; підвищення енергоефективності житла; системні заходи із запобігання надзвичайним ситуаціям техногенного походження);

- виробничу безпеку (зелене будівництво, зелений туризм; виробниче збереження; запровадження зелених технологій; проекти спільного впровадження як економічного механізму Кіотського протоколу);

- транспортну безпеку (зелений транспорт; обмеження викидів авто-, авіатранспорту; розвиток громадського транспорту);

- фінансову безпеку (формування низьковуглецевого ринку; зелені закупівлі; зелені тарифи на електроенергію);

---

⁴⁹³ Потапенко В.Г. Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на засадах «зеленої економіки»: монографія / В.Г. Потапенко; [за наук. ред. Є.В. Хлобистова]. – К.: НІСД, 2012. – С. 314.

▪ регіональну безпеку (реабілітація територій, забруднених у результаті аварії на Чорнобильській АЕС; скорочення споживання води; відтворення лісів і заповідних територій).

У зв'язку з цим реалізація екологічної стратегії України має сприяти збалансуванню потреб та інтересів суспільства щодо використання і відтворення природних ресурсів; збереженню природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів; розширювати території та природні об'єкти унікальної історико-культурної спадщини. Зокрема, у *Стратегії державної екологічної політики України до 2020 року*⁴⁹⁴ зазначено основні завдання поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки, зокрема:

1) створення систем екологічного управління та підготовка державних цільових програм охорони навколишнього природного середовища для окремих галузей національної економіки, що передбачають технічне переоснащення виробничого комплексу в результаті реалізації інноваційних проєктів, упровадження енергоефективних і ресурсощадних технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів;

2) оптимізація структури енергетичного сектору національної економіки в результаті збільшення обсягу використання енергетичних джерел з низьким рівнем викидів двоокису вуглецю до 2015 р. на 10% і до 2020 р. – на 20%;

3) збільшення обсягу використання відновлюваних і нетрадиційних джерел енергії до 2015 р. на 5% та до 2020 р. – на 10% базового рівня;

---

⁴⁹⁴ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

4) зменшення обсягу викидів загальнопоширених забруднюючих речовин стаціонарними джерелами до 2015 р. на 10% і до 2020 р. – на 25% базового рівня, а також пересувними джерелами в результаті встановлення нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах до 2015 р. відповідно до стандартів Євро-4, до 2020 року – Євро-5;

5) узгодження до 2015 р. методології інвентаризації джерел викидів забруднюючих речовин та їх обсягів з рекомендаціями Європейської спільної програми спостережень та оцінки розповсюдження забруднювачів повітря на великі відстані;

6) реалізація механізму Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, зокрема проектів спільного впровадження, цільових екологічних (зелених) інвестицій;

7) удосконалення і впровадження до 2015 р. технологічних процесів підготовки питної води та очищення стічних вод, а також забезпечення контролю за станом систем централізованого водопостачання та водовідведення для зменшення втрат води та поліпшення її якості та інше.

Отже, за умов багатогранності прояву глобалізації має місце посилення рівня трансформаційності та відкритості економік усіх країн, що засвідчує виникнення нових функціональних властивостей суверенітету – універсального, консолідаційного та системного значення. Це вимагає створення ефективного механізму налагодження конструктивного та взаємовигідного партнерства між країнами та регіонами світу.

У зв'язку з цим екологічна стратегія України має набути пріоритетного значення в економічних трансформаціях, а також постійно оновлюватися в контексті сучасних трендів світового ринку, науково-технічних й інноваційних досягнень, прогресивних тенденцій у сфері державотворення, інтеграції внутрішньої та зовнішньої, європейської й міжнародної політики на засадах стійкого розвитку та безпеки.

4.8. Національна енергетична стратегія України

Розвиток енергетики має вирішальний вплив на стан економіки в державі та рівень життя населення. Метою соціальної держави, якою, відповідно до Конституції, є Україна, має бути забезпечення умов для зростання добробуту громадян. Одна з найважливіших складових добробуту в цивілізованих державах – забезпечення громадян і компаній необхідними енергоресурсами. Запорукою реалізації цієї мети має стати надійне, економічно обґрунтоване й екологічно безпечне задоволення потреб населення й економіки в енергетичних продуктах.

Структурні диспропорції енергетичного балансу та цінові перекоси на ринках енергоресурсів України посилюють ризики стабільного енергозабезпечення країни в умовах зростання світових цін та конкуренції між вітчизняними та іноземними енергетичними компаніями.

Наявна модель ринку електроенергії не дає змоги досягти ефективної конкуренції між виробниками, а адміністративні заходи не забезпечують необхідної модернізації та оновлення виробничих потужностей енергогенеруючих і енергопостачальних компаній. Незавершеність переходу до ринкових умов господарювання, брак конкурентного ринку вугільної продукції, недосконала та непрозора система ціно- й тарифоутворення, державної підтримки вугільної промисловості – чинники, які не дають змоги забезпечити ефективну роботу вугільної галузі. Крім того, ситуація значно погіршилася у 2014 р. через те, що 55% усіх шахт України розташовано на території Донецької та Луганської областей, де тривають активні бойові дії, внаслідок чого щомісяця відбувається скорочення видобутку вугілля та припинення роботи ряду вугледобувних підприємств через численні руйнування та ушкодження їх майна та обладнання, інженерно-транспортної інфраструктури, яка забезпечує їх життєдіяльність (електропідстанції, електромережі, мережі водопостачання, залізничні колії, автомобільні під'їзні шляхи та ін.).

Незважаючи на достатні потужності нафтопереробки, на ринку нафтопродуктів України періодично виникають кризові ситуації. Через зношену технічну й технологічну матеріальну базу виробництва, низьку якість нафтопродуктів, постійне закриття на ремонт і простої, спричинені несприятливою ціною кон'юнктурою, а також через значні обсяги імпорتنих поставок нафтопереробний сектор протягом останніх років працює на мінімальному рівні завантаження.

На ринку природного газу існує дисбаланс між високою закупівельною ціною на імпортний газ та адміністративно встановленими низькими відпускними цінами для потреб населення та інших категорій споживачів, що призводить до серйозних негативних наслідків для функціонування газової галузі загалом. Питання реформування газової галузі та диверсифікації джерел постачання значно актуалізувалося з червня 2014 року, коли Росія припинила поставки газу в Україну.

Таким чином, головне завдання державної енергетичної політики в середньостроковому періоді – оптимізація енергобалансу країни за рахунок підвищення енергоефективності економіки та збільшення частки власних джерел енергоресурсів, а також альтернативних видів палива.

Тож найбільш адекватною реакцією на сучасні зовнішньоекономічні виклики в енергетичній галузі для України мають стати радикальні структурні реформи одночасно за всіма напрямками енергетичної політики: удосконалення системи управління розвитком паливно-енергетичного комплексу; лібералізація та інтеграція енергетичних ринків; підвищення енергоефективності економіки та реалізація програми збільшення в енергетичному балансі частки альтернативних джерел. Лише за таких умов країна матиме необхідний для стабільного соціально-економічного розвитку рівень національної енергетичної безпеки.

В енергетичному секторі економіки збігаються інтереси значної кількості суб'єктів економічної та політичної діяльності. Частота криз, що постійно виникають у цьому секторі,

є свідченням недостатнього рівня його стійкості до дії різних дестабілізаційних факторів, які виникають під час зіткнення інтересів.

Основні причини цього:

- критична залежність країни від імпорту енергоносіїв, які постачаються фактично з однієї країни – Росії;
- низький рівень ефективності енергоспоживання, переробки та транспортування енергії;
- зношеність та застарілість основних фондів енергетики, що потребують значних інвестицій для відновлення;
- недосконалість тарифної та фінансової політики, що призводить до перехресного субсидування населення, бюджетної сфери та інших секторів економіки за рахунок енергетики;
- несприятливий інвестиційний клімат, що не дозволяє залучити інвестиції до модернізації основних фондів енергетики;
- високий рівень корумпованості, наявність різних тіньових схем в енергетиці, де, як відомо, обертаються дуже великі кошти;
- політизованість головних проблем енергетики (газопостачання, ринок нафтопродуктів тощо).

Тому енергетичний сектор – одночасно потужний чинник формування конкурентоспроможності національної економіки та один з головних об'єктів, що відчують на собі наслідки слабких успіхів у цій галузі.

На наш погляд, знаковою подією стало ухвалення Енергетичної стратегії України до 2030 р., розробленої Мінпалив-енерго разом з установами Національної академії наук України. Стратегія визначає основні напрями розвитку вітчизняної енергетики, передбачає скорочення енергоємності економіки країни, максимальне використання власних енергоресурсів, а також інтеграцію вітчизняної енергосистеми в європейську.

Однак, на думку експертів, розробляючи Енергостратегію у 2006 р., не врахували в повному обсязі наявні на той момент тенденції світового розвитку енергетичної галузі, а саме:⁴⁹⁵

акцент на реалізацію заходів щодо енергоефективності та енергозбереження;

розвиток конкурентного середовища і підвищення ефективності та прозорості ринків;

орієнтування на охорону навколишнього середовища.

Також відбулися зміни в економіці та енергетиці України, які безпосередньо і суттєво впливали на перспективи розвитку паливно-енергетичного комплексу, зокрема:

зобов'язання України в межах приєднання до Енергетичного співтовариства зафіксовано на міжнародному рівні;

зміни в українській та світовій економіках, спричинені фінансово-економічною кризою, призвели до значних коригувань показників розвитку;

переважна частина програм модернізації та будівництва генеруючих та мережевих об'єктів, передбачених Енергостратегією 2006 р., не було реалізовано.

У зв'язку з цим у липні 2013 р. розроблено оновлену Енергостратегію до 2030 р. та схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 1071,⁴⁹⁶ головними завданнями і напрямками реалізації якої було визначено:

- формування цілісної та дієвої системи управління і регулювання в паливно-енергетичному секторі, розвиток конкурентних відносин на ринках енергоносіїв;

---

⁴⁹⁵ Єрмілов С. Енергетична стратегія України на період до 2030 року: проблемні питання змісту та реалізації / С. Єрмілов // Дзеркало тижня. – 2006. – № 20.

⁴⁹⁶ Енергетична стратегія України на період до 2030 р. схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 1071 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-13/paran3#n3>

- поступова лібералізація та розвиток конкурентних відносин на ринках енергоресурсів і ринках пов'язаних послуг;
- створення передумов для істотного зменшення енергоємності економіки за рахунок упровадження нових технологій, прогресивних стандартів, сучасних систем контролю, управління та обліку, транспортування та споживання енергетичних продуктів і розвитку ринкових механізмів стимулювання енергозбереження;
- збільшення видобутку та виробництва власних енергоресурсів з урахуванням економіки видобування, а також збільшення обсягів енергії та енергопродуктів, видобутих із нетрадиційних і відновлюваних джерел;
- диверсифікація зовнішніх джерел поставок енергетичних продуктів;
- досягнення збалансованості економічно обґрунтованої цінової політики щодо енергетичних продуктів, яка повинна забезпечити покриття видатків на їх виробництво й доставку до кінцевого споживача, а також створення відповідних умов для надійного функціонування та сталого розвитку підприємств ПЕК;
- створення умов для залучення до ПЕК приватних інвестицій, нових технологій і сучасного досвіду ефективної роботи;
- нормативно-правове забезпечення реалізації цілей розвитку ПЕК України з урахуванням наявного внутрішнього законодавчого поля, численних зобов'язань, передбачених міжнародними договорами, а також вимогами європейського енергетичного законодавства.

Однак і оновлена стратегія, на наш погляд, має вади: зокрема, план розвитку енергетики до 2030 р. не пов'язаний із прогнозом розвитку економіки, оскільки в Україні нема концепції розвитку держави. І тому стратегія не відповідає на

запитання: Скільки потрібно енергії на кожному етапі? Якої якості? Якою має бути її ціна? В якому місці вона потрібна? Крім того, стратегія не враховує міжнародних економічних відносин і перспектив співпраці із сусідніми країнами.

Реалізація інтенсивної моделі розвитку економіки України можлива за умов розроблення широкомасштабного кола заходів щодо розв'язання проблеми надійного забезпечення її потреб у паливно-енергетичних ресурсах та послаблення зовнішньоекономічної залежності від обсягів їх придбання за імпортом за рахунок енергозбереження, максимального використання власних енергоресурсів, у тому числі із залученням нетрадиційних джерел енергії й видів палива.

Основними напрямками вдосконалення міжгалузевої структури реального сектору економіки, яка сприятиме зменшенню його ресурсо- та енергомісткості, слід вважати:

- зниження темпів розвитку паливоємних галузей (електроенергетики і чорної металургії) із зменшенням їх частки у промисловому виробництві;

- збільшення у структурі промислового виробництва частки харчової і особливо легкої промисловості;

- поліпшення структури виробництва матеріалів за рахунок підвищення темпів розвитку хімічної і нафтохімічної, лісової, деревообробної, целюлозно-паперової промисловостей та промисловості будівельних матеріалів;

- забезпечення високих темпів розвитку машинобудування і металообробки як умови здійснення структурної перебудови загалом.

Оптимізація енергетичного балансу в напрямі зменшення споживання природного газу вимагає пошуку інших джерел постачання енергії. Один з головних напрямів – його заміщення вугіллям та вугільною продукцією.

На перспективу, враховуючи вимоги щодо зменшення споживання природного газу всіма секторами економіки, за

необхідне вважається в економічно доцільних обсягах переведення окремих технологічних процесів виробництва продукції на використання інших енергоносіїв.

Комплексні заходи щодо зменшення обсягів використання імпортованого природного газу шляхом упровадження інноваційних технологій доцільно проводити за такими напрямками:

- збільшення видобутку природного газу в Україні (нові родовища шельфу Чорного моря, відновлення видобутку зі свердловин у Полтавській, Сумській та Харківській областях);

- використання на підприємствах теплоенергетики водовугільного палива, а також отримання синтез-газу для потреб хімічної галузі і синтетичного природного газу для потреб економіки країни внаслідок газифікації вугілля;

- залучення до енергетичного балансу потенційних запасів сланцевого газу;

- збільшення обсягів видобутку шахтного метану, введення потужностей сонячної та вітрової електроенергії, доведення частки використання відновлюваних джерел енергії в енергетичному балансі країни до обсягів, передбачених Європейською енергетичною стратегією;

- організація виробництва біоетанолу на потужностях спиртових та цукрових заводів.

Загальне постачання первинної енергії в енергетичному балансі України містить виробництво, імпорт, експорт та зміну запасів первинних паливних джерел енергії, а також імпорт, експорт (до яких належить міжнародне бункерування).

В енергетичному балансі України обсяг загального постачання первинної енергії починаючи з 2004 р., поступово зменшується з 144,2 млн т н.е. до 121,5 млн т н.е. у 2012 р., на 2013 р. очікується подальше зменшення до 117,7 млн т н.е. (-3,1% порівняно із 2012 р.) (табл. 4.8.1).

Таблиця 4.8.1

**Постачання первинної енергії та кінцеве споживання
палива та енергії за 2010–2012 рр.**

ТИС. Т Н.

Види ПЕР	2010		2011		2012	
	постачання	споживання	постачання	споживання	постачання	споживання
Природний газ	55 229	28 396	46 841	29 188	43 430	27 759
Вугілля і торф	37 154	8258	41 490	9339	41 700	8795
Сира нафта і нафтопродукти	13 158	12 302	12 375	12 295	10 913	11 288
Атомна енергія	23 387	11 526	23 672	12 023	23 643	11 769
Інші види палива	2266	13 304	1973	12 991	1783	13 664
Разом палива і енергії	13 1194	73 786	126 351	75 836	121 469	73 275

Джерело: розроблено автором за даними Держстату

У структурі постачання первинної енергії природний газ – домінуюче джерело, незважаючи на скорочення його частки з 46,6% у 2002 р. до 35,8 у 2012 році (рис. 4.8.1).

Другим за обсягом постачання джерелом енергії в енергетичному балансі є вугілля, частка якого за роками коливається, але поступово збільшується з 25,7% у 2002 р. до 34,3% у 2012-му.

Частка атомної енергії у структурі постачання первинної енергії енергетичного балансу коливається, але має загальну тенденцію до збільшення – з 14,0% у 2001 р. до 19,5% у 2012 р. Частка нафти та нафтопродуктів у структурі постачання останніми роками становить близько 10%. Однак в 2012 р. вона зменшилася до 9,0%. Частка інших джерел енергії (гідроенергія, геотермальна, сонячна, вітрова та біопаливо) у 2011 р. становила 1,6%, у 2012 р. зменшилася до 1,5%.

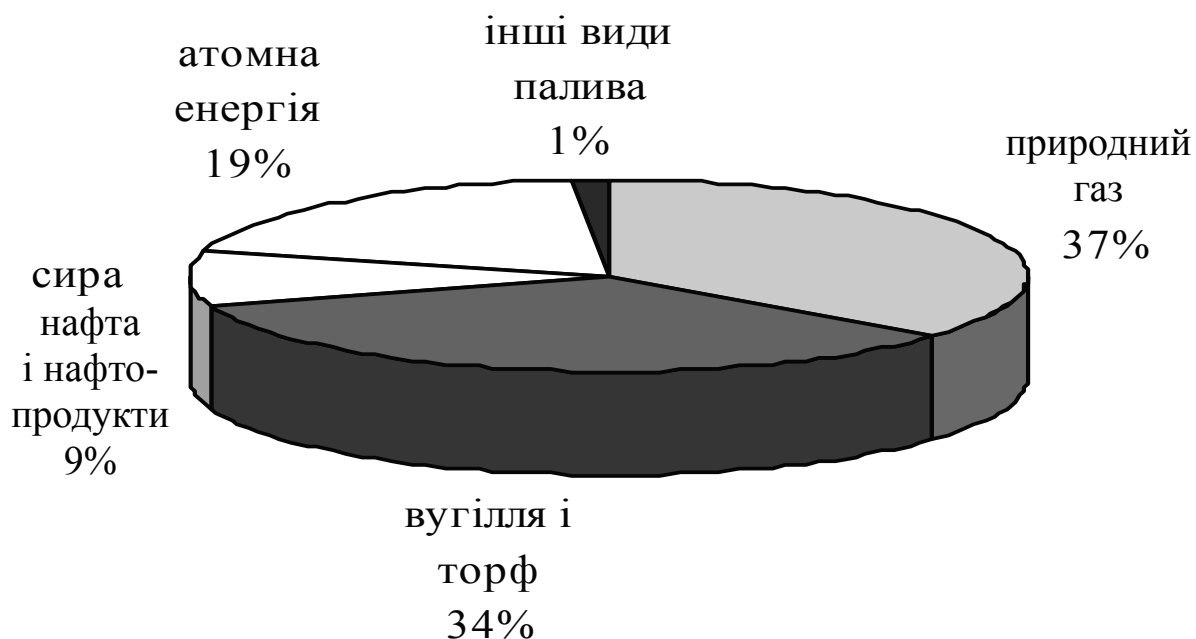

Рис. 4.8.1. Структура постачання первинної енергії у 2012 р.

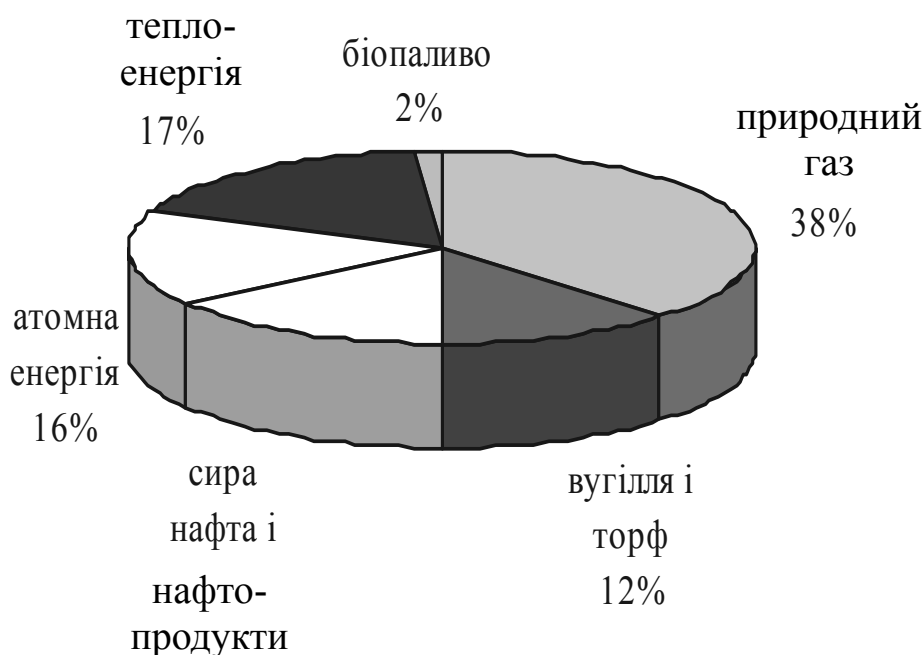
Джерело: розроблено автором за даними Держслужби статистики

У структурі кінцевого споживання палива й енергії найбільша частка припадає на природний газ, яка становила у 2012 р. 37,9% порівняно із 38,5% у 2011 р. Теплоенергія – друге за обсягами джерело енергії у структурі кінцевого споживання, її частка становила 17,1% порівняно із 15,8% у 2011 р. Третім за обсягами джерелом енергії у структурі кінцевого споживання палива й енергії була електроенергія, частка якої у 2012 р. становила 16,1% порівняно із 15,9% у 2011 році (рис. 4.8.2).

Найбільшим споживачем ПЕР реального сектору економіки є промисловість, яка в 2012 р. спожито 24 162 тис. т н. е. ПЕР, що становить 33,0% загальних обсягів кінцевого споживання. Домінантні обсяги ПЕР у промисловому виробництві використовує металургія – на рівні 13 280 тис. т н. е. (2012 р.). Тобто понад 50% енергоносіїв у промисловості споживає металургійна галузь.

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Рис. 4.8.2. Структура кінцевого споживання палива та енергії у 2012 р.

Вугільна промисловість – базова галузь економіки і складова паливно-енергетичного комплексу. Її підприємства здійснюють розвідування й видобування, збагачення і брикетування кам'яного та бурого вугілля. Гальмівні фактори її розвитку – дефіцит виробничих потужностей з видобутку вугілля, зумовлений старінням шахтного фонду, значним зношенням основних засобів, недостатніми обсягами інвестування, повільними темпами реструктуризації. Робота більшої частини шахт галузі з різних причин нерентабельна.

Середньорічний темп зростання добування вугілля готового за 2003–2012 рр. становив 100,5% (табл. 4.8.2). Темпи добування вугілля готового за 2000–2012 рр. мали нестійкий характер. Так, зниження темпів добування мало місце у 2001, 2002, 2004, 2007, 2009 роках. Після зниження темпів видобування в 2009 р. порівняно з попереднім роком за 2010–2013 рр. щорічно спостерігалось зростання.

Таблиця 4.8.2

**Динаміка виробництва, імпорту
та експорту вугілля готового за 2000–2012 роки**

Рік	Виробництво		Імпорт (включаючи вугільні брикети)		Експорт (включаючи вугільні брикети)	
	млн т	% попереднього року	млн т	% попереднього року	млн т	% попереднього року
2000	62,4		6,6		2,3	
2001	61,7	98,9	6,6	100,0	3,7	160,1
2002	59,5	96,4	5,6	84,8	3,1	83,0
2003	59,8	100,5	10,3	183,9	2,9	94,3
2004	59,4	99,3	9,6	93,2	5,8	200,4
2005	60,4	101,7	7,4	77,1	5,0	85,3
2006	61,7	102,2	9,8	132,4	3,5	70,6
2007	58,9	95,5	13,1	133,7	3,7	105,4
2008	59,5	101,0	12,8	97,7	4,8	129,2
2009	55,0	92,4	7,9	61,4	5,3	110,7
2010	55,0	100,0	12,1	153,2	6,2	116,7
2011	62,7	114,0	12,7	105,0	7,0	113,0
2012	64,7	103,2	14,8	116,5	6,1	87,3

Джерело: розроблено автором за даними Держслужби статистики

Головні імпортери вугілля – Російська Федерація (73% загальної кількості), США та Польща (відповідно 22,4 та 2,0%). Експорт вугілля спрямований у Болгарію (21,4% загальної кількості), Російську Федерацію (6,6%), Польщу (6,2%), Молдову (3,2%).

Якщо проаналізувати динаміку виробництва та споживання **сирої нафти**, можна зазначити, що до 2003 р. загальне постачання сирої нафти і газового конденсату зросло (з 9985,4 тис. т у 2000 р. – до 27 000,2 у 2003 р.), але починаючи з 2004 р. спостерігалася стійка тенденція до зниження обсягів, зокрема у 2013 р. поставлено 3270,6 тис. т, що становить 63,1% рівня 2012 р.

Основні споживачі сирової нафти – українські НПЗ, продукція яких не здатна конкурувати з імпортованими продуктами нафтопереробки через внутрішні й зовнішні чинники, зокрема низьку глибину переробки нафти, здатність виробляти паливо за стандартами Євро-4 та Євро-5 лише двох із шести НПЗ (Лисичанського і Одеського), що інвестували у модернізацію понад \$400 млн, проведення Росією політики протекціонізму щодо своїх нафтопереробних заводів. Внаслідок цього потужності українських НПЗ тривалий час використовуються на рівні 20–25%, що суттєво знижує попит на сиру нафту.

Основні складові загального постачання сирової нафти – її виробництво та імпорт. Власне виробництво сирової нафти, що за 2000–2006 рр. зросло на 20,5% (з 3739,7 тис. т до 4505,9 тис. т), з 2007 р. поступово зменшується (у 2013 р. виробництво становило 3050,9 тис. т, тобто 88,7% рівня 2000 року). Потреби недовантажених українських НПЗ у сирій нафті покриваються за рахунок її імпорту. Динаміку зміни обсягів виробництва та імпорту сирової нафти, а також частки власного виробництва наведено у табл. 4.8.3.

Таблиця 4.8.3

Видобуток та імпорт сирової нафти у 2006–2013 рр.

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Видобуток, тис. т	4505,9	4458,5	4328,2	3961	3569,1	3362,8	3316,5	3050,9
Імпорт, тис. т	10650,2	9809,6	6583,4	7182,3	7788	5679,4	1547,4	659,1
Частка виробництва у загальному обсязі постачання, %	28,7	30	38	34,3	30,7	36,3	64,1	93,2

Джерело: побудовано автором за даними Держслужби статистики

Значна залежність нафтопереробного виробництва і всієї національної економіки від імпорту сирової нафти робить їх вкрай вразливими до коливань світових цін (різке зниження імпорту у 2013 р. – основна причина зменшення загального обсягу її постачання до 63,1% рівня 2012 р.).

Загальнодержавна програма розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 р., оновлену редакцію якої затверджено Законом України від 21 квітня 2011 р. № 3268-VI, спрямована на забезпечення потреб національної економіки у мінеральних ресурсах за рахунок власного видобутку, зменшення залежності України від імпорту мінеральних ресурсів.

На сьогодні понад 80% усього видобутку в Україні забезпечують 15 родовищ, дебіт яких перебуває на спаді, а рівень виснаженості становить майже 60%. Виснаження великих родовищ за відсутності розвідки нових запасів, а також низький коефіцієнт видобування нафти, який не перевищує в середньому 30%, спричинятиме подальший спад видобутку з наявних родовищ (до рівня 1,7 млн т у 2020 р.) через недостатній рівень інвестицій у геологорозвідувальні роботи останніми роками.

Основним пріоритетом держави в регулюванні видобутку рідких вуглеводнів на наступні роки має стати стимулювання збільшення обсягу проведених геологорозвідувальних і бурових робіт. За умови істотного збільшення інвестицій у геологорозвідувальні та бурові роботи найближчими роками можливо почати активне розроблення родовищ із відносно невеликим обсягом доведених ресурсів, а також ресурсів на великих глибинах залягання (понад 4000 м). Необхідний обсяг інвестицій для проведення геологорозвідувальних і бурових робіт на нових родовищах може становити 30–40 млрд грн.

Залучення додаткових 55–60 млрд грн інвестицій потребує розвідка й видобуток на глибоководному шельфі (за первинними оцінками експертів, чорноморські запаси нафти – приблизно 1 млрд т).

Як показав аналіз в Україні, протягом останнього десятиліття існує достатньо стійкий попит на **нафтопродукти**: середній рівень їх споживання за цей період становив 12 753 тис. т н.е., а коливання відносно нього в більший та менший бік не перевищувало 12%. Основні споживачі нафтопродуктів – промисловість, транспорт, сільське господарство (від 78,5% загального обсягу у 2003 р. до 91,4% – у 2011).

Розвитку українських НПЗ у майбутньому перешкоджатимуть: митний режим у сусідніх країнах, який стимулює внутрішню нафтопереробку; географічна близькість НПЗ у сусідніх країнах; завершення заявлених програм модернізації НПЗ у Російській Федерації та Білорусі, спрямованих на підвищення якості палива і збільшення виходу світлих нафтопродуктів (подальше збільшення їх надлишку знизить рентабельність інвестицій у розвиток українських НПЗ).

На наш погляд, запобіганню кризовим явищам на паливному ринку сприятимуть:

- створення державних резервів нафти та нафтопродуктів;
- перехід до ринкових методів управління, які забезпечать прозорість, передбачуваність та неупередженість правил та інструментів цінового регулювання;
- стимулювання НПЗ до підвищення якості палива з наближенням до сучасних євростандартів;
- упровадження технологій одержання альтернативних видів палива (біопаливо, паливо з вугілля, торфу, відходів та ін.);
- розширення використання скрапленого газу як палива;
- активізація роботи Антимонопольного комітету щодо аналізу ситуації на ринку нафтопродуктів.

Електроенергетика – базова галузь економіки України, основним напрямом функціонування якої є вироблення і транспортування електроенергії і забезпечення нею всіх споживачів. Цей вид економічної діяльності відіграє дуже важливу роль у національній економіці у зв'язку з тим, що

вироблена електроенергія використовується в господарстві всіх видів економічної діяльності та населенням. Одна з особливостей функціонування електроенергетики полягає в тому, що вона найбільший споживач палива. Для виробництва електро- і теплоенергії використовують майже половину всього первинного палива (вугілля, нафту, газ, уран), яке видобуває або імпортує Україна, а також енергію річок.

Електроенергетика України являє собою велике і багатогалузеве господарство. До її складу входять електростанції загального користування, теплові електростанції й теплоцентралі, атомні, гідро-, вітрові, сонячні електростанції, блок-станції, а також велике господарство електромережі. В Україні за допомогою ліній електропередач усі електростанції інтегровані в об'єднану енергосистему, що забезпечує безперебійне постачання електроенергії до споживачів. Енергосистема України складається з регіональних (обласних) підрозділів.

Основну частку електроенергії виробляють теплові електростанції та теплоелектроцентралі, а також атомні електростанції (табл. 4.8.4).

Таблиця 4.8.4

Виробництво електроенергії за видами електростанцій у 2012–2013 рр.

Види електростанцій	2012 рік		2013 рік	
	виробництво, млн кВт/год	у % загального виробництва	виробництво, млн кВт/год	у % загального виробництва
Виробництво електроенергії, разом, у тому числі:	198119,4	100,0	196870	100,0
ТЕС та ТЕЦ, у тому числі:	88557	44,7	89290	45,3
ТЕС	78907	39,8	80837	41,1
ТЕЦ	9650	4,9	8453	4,3
ГЕС	10318	5,2	11815	6,0
ГАЕС	515	0,3	847	0,4

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Закінчення табл. 4.8.4

Види електростанцій	2012 рік		2013 рік	
	виробництво, млн кВт/год	у % загального виробництва	виробництво, млн кВт/год	у % загального виробництва
АЕС	90137	45,5	85489	43,4
Блок-станції та інші джерела	7953	4,0	8301	4,2
Альтернативні джерела (ВЕС, СЕС, біомаса)	639	0,3	1128	0,6

Джерело: побудовано автором за даними Держслужби статистики

Газова промисловість – галузь паливної, що забезпечує видобування природного і попутного (нафтового) газу, виробництво скрапленого газу, штучних горючих газів із твердого і рідкого палива, зберігання, транспортування газу газопроводами для постачання населенню і промисловості. Важлива складова газової промисловості України – її розвинена газотранспортна система, до якої належить 38,2 тис. км газопроводів.

Запаси природного газу України розміщені у родовищах Прикарпатської і Дніпровсько-Донецької нафтогазових областей, а також Причорноморсько-Кримської нафтогазоносною провінції.

Потенційні ресурси видобування природного газу становлять 5,4 трлн м³. Особливо перспективний регіон пошуку та освоєння нових родовищ – шельф Чорного та Азовського морів, початкові сумарні ресурси вуглеводнів якого становлять 1531,9 млн т у. п. Однак наявні потенційні можливості видобування природного газу регіону використовуються неефективно, оскільки освоєння початкових ресурсів не перевищує 4%. Розвідані власні запаси газу становлять 1,03 трлн м³, що за нинішніх темпів видобутку вистачить на 60 років.

При цьому газова промисловість України характеризується постійним ускладненням умов видобування природного газу. Загалом за рахунок власного видобування національна економіка України покриває лише близько 25% спо-

живання природного газу (20,0 млрд м³). Інша частка споживання покривається за рахунок імпорту, переважно з Російської Федерації.

Для підвищення ефективності функціонування газової промисловості необхідно здійснити такі заходи:

1) продовжити і прискорити роботи з розширення власної ресурсної бази за рахунок освоєння нових родовищ, що потребує капіталовкладень в чотири рази менших, ніж витрати на купівлю і транспортування газу з віддалених від України регіонів;

2) збільшити масштаби впровадження прогресивних методів інтенсифікації видобутку газу і конденсату на тих родовищах, що експлуатуються;

3) здійснити глибоку переробку газу і газоконденсату для одержання пропан-бутану, етану з подальшою його переробкою в поліетилен, виробництво високооктанових бензинів та інших цінних продуктів;

4) використати зручне географічне положення України для здійснення транзитних поставок газу з Російської Федерації, Середньої Азії та Близького Сходу;

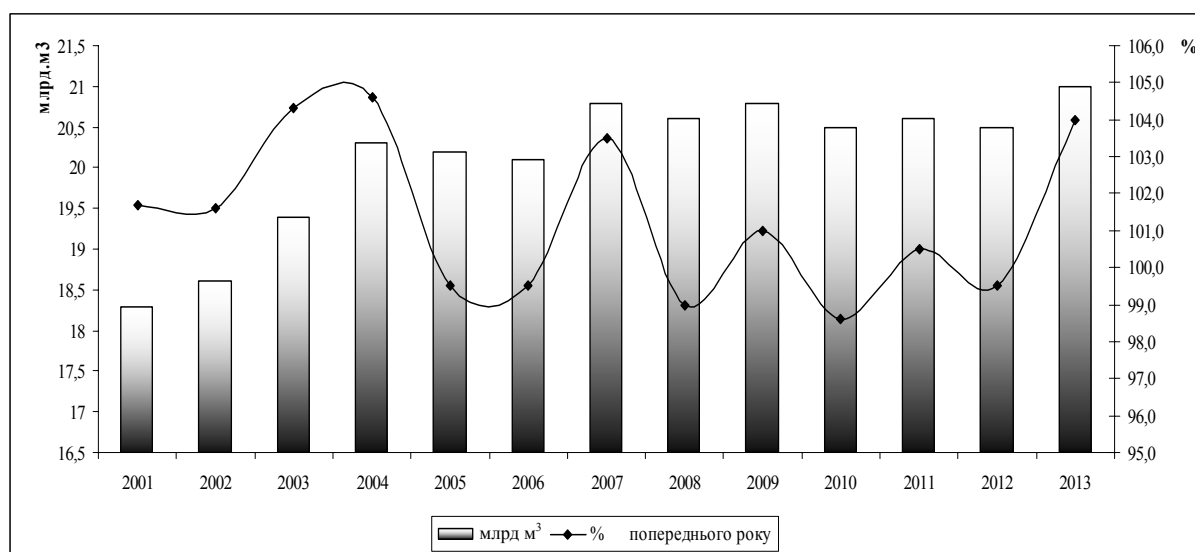
5) у подальшому розширювати геолого-пошукові роботи, збільшувати обсяги пошукового буріння та прискорювати промислове освоєння відкритих родовищ;

6) упроваджувати досягнення науково-технічного прогресу, зокрема новітніх технологій і техніки.

Динаміку видобутку газу природного за 2001–2013 рр. наведено на рис. 4.8.3.

Середній темп зростання добування газу природного за 2003–2013 рр. становить 101,3%. Упродовж 8 років з 12 спостерігалось збільшення обсягів видобування природного газу. Найбільше зниження на 1,4% мало місце лише в кризовому 2010-му. У 2013 р., за даними Державної служби статистики, збільшення видобутку природного газу становило 0,4%. Тож можемо говорити про появу тенденції скорочення залежності економіки України від імпорту природного газу. Однак за

даними Міністерства енергетики та вугільної промисловості, у 2014 р. добовий видобуток природного газу в Україні становить близько 50 млн м³, при цьому можливий дефіцит вуглеводнів в опалювальний сезон, без урахування реверсивних поставок, може становити майже 7 млрд м³, оскільки РФ із 16 червня перевела Україну на передоплату, знизивши подачу палива для українських споживачів до нуля.

Рис. 4.8.3. Динаміка видобутку природного газу в Україні

Джерело: розроблено автором за даними Держстату

У липні 2014 року надходження імпортованого газу в Україну становило 221 млн м³, що в 10 разів менше, ніж попереднього року. І весь обсяг імпортованого газу для потреб України надійшов із країн Європи.

В Україні є 12 підземних сховищ газу загальною активною місткістю майже 31 млрд м³. Підземні сховища – складова системи газопостачання України і транзиту газу її територією.

Газотранспортна система України – комплексний інфраструктурний об’єкт нафтогазової галузі країни, до якого входять мережа магістральних та розподільних трубопроводів,

потужності зберігання газу та інфраструктура, що забезпечує їх безперебійну роботу. До ГТС України належить 39,8 тис. км газопроводів, зокрема майже 23 тис. км магістральних (з яких 14 тис. км діаметром 1020–1420 мм) та 16,8 тис. км – газопроводи-відгалуження. Роботу забезпечують 74 компресорні станції загальною потужністю 5,5 тис. МВт. До складу системи входять 1,5 тис. газорозподільних та вісім газовимірвальних станцій на виході з України.

Основні постачальники газу до країн ЄС-28:

- Російська Федерація експортує майже 120 млрд м³, зокрема 90–100 млрд м³ – через ГТС України;
- Норвегія – приблизно 100 млрд м³;
- країни Західної та Північної Африки – понад 80 млрд м³;
- країни Близького Сходу, переважно Катар, який експортує понад 30 млрд м³;
- інші країни (Тринідад і Тобаго та ін.) – близько 12 млрд м³.

Традиційні трубопровідні маршрути постачання природного газу до Європи з Росії, Норвегії та Північної Африки вже в середньостроковій перспективі опиняться в умовах абсолютно нового конкурентоспроможного середовища, вирішальний вплив у якому відіграватимуть рентабельність маршрутів і способів постачання природного газу. Також очікується, що саме надлишок пропозиції в конкурентоспроможному середовищі корінним чином вплине на формування засад біржової торгівлі в Європі, визначаючи ціну на природний газ без прив'язки до кошика нафтопродуктів.

США та Канада, просуваючи свої програми експорту скрапленого природного газу (СПГ), вже з 2016 р. будуть здатні, за деякими прогнозами, поступово задовольнити щонайменше на 25% європейський попит на природний газ.⁴⁹⁷

⁴⁹⁷ Will US LNG exports revolutionise the global gas market? – Timera Energy, February 13, 2012.

У зв'язку з високим ступенем зношування основних фондів ГТС, що потребує значних вкладень, а також реалізацією за участю ВАТ «Газпром» проектів будівництва газопроводів «Північний потік» та «Південний потік» альтернативою є Синхронізація вітчизняної ГТС з енергетичною європейською газовою мережею *ENTSO-G*. Реформування Україною газового сектору на базі зобов'язань України в рамках Договору про заснування Енергетичного співтовариства (ДЕС) – обов'язкова передумова повноцінної синхронізації ГТС.

Наведені нижче фактори лише акцентують на необхідність невідкладно розпочати створення засад синхронізації газових мереж України та ЄС:

- енергетичні компанії у 2013 р. розпочали поставки до України природного газу з ЄС, що проявилось в розбудові перших диверсифікаційних маршрутів;

- плани будівництва та запуску першого в Україні СПГ-терміналу в середньостроковій перспективі спрямовані на виведення українського ринку газу за межі російської монопольної залежності;

- планується збільшення видобування власного природного газу із залученням міжнародних компаній *Shell*, *Chevron* на суходолі, а консорціуму на чолі із *ExxonMobil*, а також за участі італійської *Eni* та французької *EdF* – на газових родовищах шельфу Чорного моря;

- Єврокомісія розглядає можливість зберігання газу в українських ПСГ в обсягах 35–60 млрд м³.⁴⁹⁸

За результатами проведеного 3 травня 2013 р. у Брюсселі засідання круглого столу з питань розвитку газового ринку України вперше було заявлено, що подальший розвиток ГТС нашої країни може бути пов'язаний зі створенням східно-європейського газового хабу (СГХ). Ішлося про правову та технічну адаптацію ГТС України до правил і стандартів ЄС

---

⁴⁹⁸ Єврокомісія рассматривает возможности использования украинских ПХГ для хранения до 60 млрд м³ газа – еврокомиссар Оттингер. – Интерфакс-Украина, 14 октября 2013 г.

(регламентів), що фактично означатиме її синхронізацію з мережами *ENTSO-G*, орієнтовану передусім на реверсні поставки природного газу з ЄС. З іншого боку, збільшення власного видобутку газу, зокрема за участі згаданих вище іноземних компаній, означатиме, що власну частку видобутого газу відповідно до угод про розподіл продукції ці компанії продаватимуть на ринкових засадах, включаючи експорт.

Якщо взяти до уваги готовність України (за сприяння ЄС) розширити обсяги своїх ПСГ до 50–60 млрд м³, то створення СХГ в Україні стало б реальним внеском у зусилля зміцнення енергетичної безпеки Європи.

Тому для диверсифікації джерел імпорту газу перспективними вважають налагодження поставок газу з Європи шляхом використання наявної інфраструктури в реверсному напрямку (Німеччина – Чехія – Словаччина або Туреччина – Болгарія – Румунія).

Нині Україна розробляє *реверсивні маршрути* поставок газу з Угорщини, Польщі, Словаччини і Румунії. Відкриття усіх чотирьох маршрутів дасть змогу Україні збільшити щорічні поставки газу до 30 млрд м³. Найперспективніший маршрут словацький, який із 16 серпня почав функціонувати в тестовому режимі.

Запобігання кризовим явищам в енергетичній сфері вимагає підвищення стійкості системи енергозабезпечення, зменшення впливу дестабілізаційних чинників та зниження енергетичної залежності країни. Як показав аналіз, незважаючи на значну кількість декларацій, у тому числі й на найвищому рівні, суттєвих практичних зрушень у цій сфері досі не відбулося. Актуалізація проблеми у зв'язку із загостренням відносин з основним постачальником енергоносіїв дає підстави очікувати позитивних зрушень у цьому напрямі.

Нині розглядаються такі головні напрями зниження *енергозалежності*:

- удосконалення структури споживання енергоресурсів;
- диверсифікація енергетичного імпорту;
- збільшення видобутку власних енергоресурсів.

Такий перспективно важливий напрям енергозабезпечення, як освоєння нетрадиційних, відновлюваних джерел енергії, поки що не може зробити вагомому внеску в загальний енергетичний баланс. Проте розвиток відповідних технологій вже сьогодні дасть змогу в майбутньому зробити їх економічно привабливими та ефективними.

Найбільш значущим чинником впливу на рівень енергозалежності України, на наш погляд, є недостатня ефективність *управління споживанням енергоресурсів*. У результаті цього зростаюча, але надто енергоємна економіка вимагала дедалі більших обсягів енергоресурсів, що викликало непропорційне зростання потреб в імпорті. Цінова політика в країні не сприяла зменшенню енергоспоживання. Низька платоспроможність населення, енергоємні технології та значні втрати енергії зумовлювали необхідність встановлювати занижені ціни на енергетичні ресурси суто адміністративними методами, а не стримувати їх зростання за рахунок насичення ринків та збільшення кількості продавців.

Разом з тим значне зростання світових цін на нафту, газ, ядерне паливо ще більше загострює проблему залежності від імпорту і відповідно спонукає до нових кроків щодо підвищення енергоефективності як найекономічнішого заходу щодо стримування темпів зростаючого енергетичного попиту, який зростає. Потрібно також створити відповідну нормативно-правову базу та залучити значні інвестиційні ресурси (у тому числі державні) для оновлення основних фондів виробничих та транспортних систем енергетики.

За загальною оцінкою, потреби в інвестиціях на енергозбереження мають становити 150 млрд грн у 2030 р.

Інше актуальне завдання у сфері управління попитом – перерозподіл обсягів споживання імпортованих та власних енергоресурсів на користь останніх. Недостатнє використання можливостей експорту електроенергії, значні втрати під час транспортування, передавання і споживання, брак необхідного обліку та контролю також не сприяють формуванню

оптимального енергобалансу. З іншого боку, недосконалість та непрозорість енергетичного балансу, який є інформаційною базою для прийняття рішень у паливно-енергетичному комплексі та в економіці загалом, – причина як управлінських недоліків та помилок, так і зловживань в енергетичному секторі, через який проходять значні фінансові потоки.

Спроби поліпшити інформаційне наповнення енергобалансу, в тому числі узгодити його з європейськими нормами, вже неодноразово робили. Проте досі можливості не лише зібрати достовірну інформацію щодо ресурсів і потоків (через відсутність відповідних організаційних структур), а й коректно порівняти її з інформацією з інших джерел немає.

Диверсифікація постачання енергоносіїв – необхідний елемент енергетичної політики енергозалежних країн. Політичні переваги диверсифікації не викликають сумніву, але можливості вибору диверсифікованих маршрутів постачання значно обмежені через високу вартість їх реалізації. Для енергетичних компаній, які планують свою участь у реалізації цих маршрутів, економічні характеристики проектів посідають перше місце. А надто в умовах становлення глобальних енергетичних ринків, ціни на яких формуються на основі коротко- та середньострокових контрактів, енергокомпанії не дуже зацікавлені інвестувати у довгострокові проекти зі значним строком окупності. Тому більшість цих проектів мають поєднувати економічні та політичні інтереси, при цьому останні підтримує система державних заходів та міжнародних угод.

Що стосується України, то обмеженість її можливостей у самостійній реалізації диверсифікації енергопостачання очевидна.

Тому проекти диверсифікації можуть бути реальними тільки за умов узгодження інтересів постачальників (передусім країн Каспійського регіону та Ірану), споживачів (Україна, ЄС) та транзитерів (Грузія, Азербайджан, Туреччина та ін.). Вартість таких проектів досить висока, тож з названих

країн реальні фінансові можливості для їх реалізації є лише у Західній Європі. Так, реалізація маршруту постачання газу з Ірану до Західної Європи становить, за різними оцінками, від 12 до 15 млрд дол.

Якщо газопровід буде прокладено дном Чорного моря і далі територією України, вартість газопроводу тільки до України може становити приблизно 12–13 млрд дол.

У зв'язку з газовим конфліктом між Україною і Росією шанси України щодо реалізації проектів диверсифікації газопостачання разом з ЄС дещо зросли. Значне підвищення Росією ціни на газ може зробити навіть вельми дорогі проекти диверсифікації економічно виправданими.

Ще одним варіантом диверсифікації постачання може стати постачання України скрапленого газу танкерами-метановозами. Вартість будівництва терміналу для прийому такого газу може становити приблизно 3 млрд дол. Про наміри такого будівництва в Україні вже було заявлено НАК «Нафтогаз України».

Проблема диверсифікації постачання нафти, як і раніше, пов'язується з нафтопроводом Одеса – Броди, але досі не знайдено надійного постачальника нафти. Потенційні постачальники – Азербайджан та Казахстан вже знайшли нові напрямки для своїх нафтових потоків – передусім це побудований нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан потужністю 50 млн т/рік, а також нафтопровід до Китаю (Атасу – Альшанькоу) потужністю 20 млн т/рік, не враховуючи наявних та проектних російських маршрутів. Для переробки каспійської нафти потрібно також збудувати в Україні новий НПЗ, вартість якого оцінюють у 1,5 млрд дол., оскільки заводи, що існують, не пристосовані до переробки легкої нафти і належать переважно російським компаніям.

Проблема залежності України від Росії стосується також постачання ядерного палива. Нині роблять спроби диверсифікувати ці постачання, залучаючи фірму Westinghouse (експериментальну партію ТВЕЛ цієї фірми доставлено на Південно-Українську АЕС). Враховуючи різницю в технологіях,

переорієнтація на інший вид ТВЕЛів – технічно непросте завдання. Російське ядерне паливо нині значно дешевше, проте, зважаючи на зростання світових цін і очікуваний перехід на ринкові умови розрахунків за енергоносії, у перспективі додаткові витрати у цій галузі можуть бути виправданими.

Важливий напрям – **збільшення власного видобутку енергоносіїв**. Вугілля – єдиний вид енергоносіїв, поклади якого в Україні достатні. Проте складні геологічні умови видобутку, застаріле обладнання шахт, накопичені у вугільній галузі проблеми (економічні, соціальні, екологічні) не дають можливості зробити видобуток вугілля економічно ефективним.

До того ж спалювання вугілля на ТЕС призводить до значних викидів в атмосферу шкідливих газів та пилу, причому радіоактивні викиди за своїми обсягами перевищують обсяги викидів АЕС за безаварійного режиму функціонування.

Висока собівартість видобутку не дає змоги українському вугіллю успішно конкурувати з російським і польським навіть за умови державної підтримки галузі (дотації вугільній галузі щороку становлять 10–12 млрд грн).

Становище поки що не змогли виправити ні спрямована на це програма «Українське вугілля», ні численні рішення різних гілок влади. Не знайшли втілення перспективні плани щодо розширення видобутку шахтного метану, технології газифікації вугілля, його попередньої переробки перед спалюванням на ТЕС, технології ТЕС із кращими екологічними показниками (котли з циркулюючим киплячим шаром, очищення викидів тощо).

Проблеми розширення власного видобутку газу аналогічні проблемам з видобутком нафти. Доведені запаси газу становлять 1,2 трлн м³, проте обсяги споживання значно перевищують обсяги видобутку (задоволення власних потреб становить приблизно 27%). За прогнозами, до 2030 р. видобуток газу на власній території становитиме 28,5 млрд м³/рік, за кордоном – 11,6 млрд м³/рік, що дасть змогу задовольнити власні потреби (з урахуванням зниження обсягів споживання)

на 80% та загалом зменшує частку імпортованого газу до прийнятної.

Майже 90% видобутку здійснюють державні компанії. Залучення приватних компаній у галузь залишається обмеженою, що може стати перешкодою для її подальшого розвитку. Стратегічний пріоритет держави в найближчому майбутньому – залучення приватних видобувних і сервісних компаній до розвідки й видобутку газу на території України, особливо з нетрадиційних родовищ, що потребуватиме істотних інвестицій.

Крім традиційного газу, існує альтернатива у вигляді сланцевого газу, найбільші поклади якого розташовані у Західному і Східному районах і, за попередніми оцінками, становлять 5–8 трлн м³, при цьому ймовірність видобутку – тільки 1–1,5 трлн м³.

Загальні запаси сланцевого газу нині точно не визначені, але за попередніми оцінками, лежать у діапазоні від 1,2 до 7,0 трлн м³. Більшість експертів сходяться на думці, що за запасами сланцевого газу Україна посідає 4 місце в Європі після Польщі, Франції та Норвегії.⁴⁹⁹

У 2012 році Україна провела 3 конкурси на укладення угод про розподіл продукції (УРП) для трьох перспективних ділянок можливого видобутку газу: Юзівській (Харківська та Донецька області) – переможцем конкурсу стала англійсько-нідерландська фірма Shell, яка 24 січня 2013 року підписала УРП з урядом України на 50 років та інвестуватиме й видобуватиме сланцевий газ; Олеській (Львівська та Івано-Франківська області) – переможцем конкурсу стала американська фірма Chevron (підписання угоди очікується до кінця 2013 р.); Скіфській (глибоководний шельф Чорного моря) – переможцем конкурсу став консорціум фірм на чолі з американською ExxonMobil (40%), Shell (35%), австрійської OMV в особі румунської «доньки» Petrom (15%) та НАК «Надра України» (10%).

---

⁴⁹⁹ Перспективи видобутку сланцевого газу в Україні: екологічні аспекти. / Аналітична доповідь НІСД [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/slanets-19b15.pdf>

Порівняння з районами, які мають зіставні характеристики, показує, що прогнозна собівартість видобутку сланцевого газу в Україні, ймовірно, становитиме від 2100 до 2800 грн за 1 тис. м³. Такий високий рівень собівартості означає, що сланцевий газ буде вигідно добувати тільки в ситуації стабільного економічного зростання. Однак масштабність проектів може зменшити ціну видобутку і кінцева ціна може бути меншою, ніж ціна природного газу, що постачається з Росії. Тож з економічної точки зору, видобуток сланцевого газу в Україні може бути цілком виправданим.

Як вказано в Енергостратегії, потенціал видобутку до 2030 р. може становити 6–11 млрд м³. Для реалізації повного потенціалу видобутку сланцевого газу необхідні інвестиції обсягом 35–45 млрд грн до 2030 р.

4.9. Оптимізація стратегії відносин із країнами ЄС

Українсько-європейська економічна співпраця постає важливим чинником трансформаційних процесів у країні, розвитку експортного потенціалу й оптимізації стратегії економічних відносин з ЄС, що може сприяти зміцненню економічного суверенітету України.

Стратегія євроінтеграції була чітко окреслена ще у 1994 р., коли Україна першою із колишніх республік СРСР підписала Угоду з Європейським Союзом про співпрацю. У подальшому були визначені конкретні послідовні кроки європейського вибору:

– по-перше, розв'язання (впродовж 2002–2003 рр.) комплексу проблем, пов'язаних зі вступом України до Світової організації торгівлі;

– по-друге, досягнення відповідності торговельного режиму України нормам ЄС і створення на цій основі не пізніше 2004 р. (напередодні вступу перших країн-кандидатів до ЄС) зони вільної торгівлі;

- по-третє, створення до 2007 р. Митного союзу України з ЄС;
- по-четверте, отримання Україною (не пізніше кінця 2007 р.) статусу асоційованого члена ЄС;
- по-п'яте, забезпечення поступового досягнення критеріїв прийому України до Валютного союзу ЄС.

Із 2008 р. розпочалися переговори України з ЄС стосовно укладення Угоди про зону вільної торгівлі між країнами (ГВЗВТ) яка включає вільний рух товарів і послуг, зменшення нетарифних обмежень і гармонізацію регуляторного середовища України згідно зі стандартами ЄС, залучення України до галузевих і регіональних програм Європейського Союзу, що відкриває потенційні можливості для підвищення рівня економічного суверенітету України.⁵⁰⁰ Передбачалося, що угода набуде чинності уже у 2014 р. Проте введення в дію ГВЗВТ відкладено на рік і передбачається, що вона стане чинною лише наприкінці 2015 р.

Можливий вплив Угоди про глибоку та всебічну зону вільної торгівлі на економічний суверенітет України можна визначити на основі аналізу вигод і недоліків можливих сценаріїв лібералізації торгівлі між Україною та ЄС.

Оцінюючи наслідки впровадження ГВЗВТ на економічний суверенітет України, насамперед необхідно проаналізувати можливі зміни системи основних макроекономічних показників. Такий підхід було застосовано під час оцінювання впливу впровадження зони вільної торгівлі ЄС із країнами Середземномор'я. Це реальний дохід (включає ВВП, індекс споживчих цін, обмінний курс), формування основного капіталу (включає рівень заощаджень та інвестицій, зовнішньоторговельний баланс, рахунок поточних операцій) і безробіття.⁵⁰¹ Таким чином, для аналізу було обрано такі

---

⁵⁰⁰ Політичні та економічні відносини України та ЄС. Представництво Європейського Союзу в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ec.europa.eu>

⁵⁰¹ Оцінка наслідків угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС / Міжнародний центр перспективних досліджень. – К., 2007. – 319 с.

показники: ВВП; індекс споживчих цін; обмінний курс; баланс торгівлі товарами та послугами; державні фінанси; рівень безробіття.

Можна передбачити, що в разі поступової імплементації положень Угоди ЗВТ ВВП України зростатиме завдяки поліпшення доступу до ринків ЄС, що стимулюватиме нарощення виробництва української продукції. Підвищення конкуренції на внутрішньому ринку сприятиме ефективному використанні ресурсів. Усе це позитивно вплине на економічний суверенітет країни. Позитивним буде також уповільнення зростання індексу споживчих цін у зв'язку з посиленням конкуренції з боку імпорту з ЄС. Збільшення надходжень іноземної валюти завдяки зростанню експорту позитивно впливатиме на утвердження гривні як міцної валюти в умовах відмови від системи фіксованих валютних курсів.

Можна очікувати і певного негативного впливу на економічний суверенітет України. Так, підготовка та здійснення економічних реформ, розроблення та впровадження нових стандартів і правил походження товарів потребуватимуть підвищення державних витрат, що може призвести до зниження соціальних стандартів. Скасування імпортних мит на європейську продукцію призведе до зменшення надходжень до бюджету. Угода про зону вільної торгівлі певною мірою вплине і на зайнятість населення. Збільшення кількості робочих місць на експортоорієнтованих підприємствах сприятиме поліпшенню балансу робочої сили. Водночас збільшення обсягів імпорту з ЄС відобразиться скороченням виробництва на найменш ефективних підприємствах, що не витримують конкуренції, тобто скоротиться кількість робочих місць. Порівняльний аналіз втрат від скасування мита на імпорт із країн ЄС та зростання доходів від експорту дає можливість зробити висновки:

1. За оцінками Міжнародного центру перспективних досліджень, скорочення надходжень до держбюджету України внаслідок скасування мит на імпорт з ЄС становитиме 600 млн дол.⁵⁰²
2. Збільшення обсягів імпорту з ЄС у результаті скасування Україною ввізного мита призведе до загострення конкуренції, падіння виробництва і зайнятості.
3. Збільшення обсягів експорту з України до ЄС внаслідок скасування ЄС ввізного мита на імпорт з України сприятиме збільшенню обсягу виробництва деяких товарів в Україні. Загалом обсяг скорочення або збільшення виробництва залежатиме від галузі, обсягу покриття та графіка впровадження угоди про вільну торгівлю з ЄС. За даними Інституту економічних досліджень та політичних консультацій, нульові ставки мита дають змогу збільшити поставки в Європу хімічної продукції. Металурги особливого зиску не відчують, бо вони вже мають вільний доступ на ринок ЄС. За оцінками, обсяг експорту ЄС міг зрости в 2014 році на 500 млн євро.

Проте перші результати торговельних відносин України з ЄС виявилися навіть більш оптимістичними. Так, за 9 міс. 2014 р. обсяг українського експорту до ЄС зріс на понад 1,4 млрд дол. США, імпорт скоротився майже на 3,8 млрд дол., а торговельне сальдо, хоч і залишилося від'ємним, зменшилось на 5,2 млрд дол. Одностороння дія з боку ЄС, а саме прийняття регламенту ЄС про застосування щодо України автономного преференційного торговельного режиму, в межах якого передбачатиметься скорочення або скасування мит на товари, що походять з України, і ліквідація бар'єрів на шляху руху українських товарів на європейський ринок, певною мірою вже сприяє розвитку торговельних відносин між Україною і ЄС, що позитивно впливає на економічний суверенітет країни.

---

⁵⁰² Шпак Ю. Вільна торгівля з ЄС vs. Митний Союз: наслідки для України / Ю. Шпак // Економічна правда. – 20.05.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ua-energy.org>

Загалом кількісні оцінки підтверджують, що вигоди від ЗВТ, як правило, більші, ніж витрати, хоч останні повинні бути обов'язково враховані, а також пом'якшені. У тому числі за рахунок залучення технічної допомоги ЄС.

Було проведено кілька досліджень оцінювання зростання добробуту в Україні завдяки створенню ЗВТ з ЄС, і всі вони вказують, що поглиблення ЗВТ сприятиме вищому рівню добробуту, головним чином завдяки гармонізації стандартів та заходів спрощення торговельних процедур. Конкретні вигоди варіюються від 1–2% до 4–7% додаткового приросту добробуту залежно від сформульованих сценаріїв,⁵⁰³ що певною мірою позитивно впливає на економічний суверенітет.

В аспекті дослідження ефективності торговельно-економічної співпраці з боку Європейського Союзу звернемо увагу, що наразі провідні економісти прогнозують по завершенні основної фази міжнародної фінансової кризи зростання економіки Євросоюзу, причому інтенсивність цього процесу з об'єктивних причин, виявиться вищою в «нових» країнах ЄС. Це, зокрема, засвідчують результати дослідження Берлінського інституту європейської політики, який опитав експертів «мозкових центрів» усіх європейських країн. Відповідно до консолідованої думки цих експертів, «нові» країни ЄС, на відміну від Франції, Німеччини чи Італії, мають імпульс для проведення змін. Нарощування обсягів виробництва та інновацій у «нових» країнах ЄС поступово наблизить до основних економічних показників «локомотивів» Європи. У зв'язку з цим може початися процес «старіння» ЄС як бізнес-системи, який супроводжуватиметься домінантним станом сталості завдяки потенціалу розвитку – «простір доступу» виявиться

---

⁵⁰³ Мовчан В. Торговельна політика України: Стратегічні аспекти та наступні кроки, які треба здійснити. – Берлін / В. Мовчан, Р. Джуччі, К. Куценко // Київ. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Німецька консультативна група, 2010. – 14 с.

вичерпаним.⁵⁰⁴ Тому наступним етапом має стати економічна інтеграція «нової периферії» – її можуть скласти, внаслідок географічної обмеженості Європи на заході й півночі, країни з прилеглої зони на сході та півдні, де Україна матиме значні шанси на підвищення ефективності співпраці.

Таким чином, реальна зовнішньоекономічна стратегія повинна будуватися на послідовному і поетапному освоєнні зовнішньоекономічного простору при оптимальному поєднанні й узгодженні середньо- і довгострокових завдань і критеріїв зовнішньоекономічної стратегії. Насамперед це передбачає підвищення рівня доступу українських товарів і послуг до європейських ринків, географічну й товарну диверсифікованість, у тому числі за рахунок товарів з вищою доданою вартістю, поліпшення умов торгівлі на зовнішніх ринках для вітчизняних виробників, що і зумовить збільшення обсягів експорту.

Для цього необхідно розробити та ухвалити окрему Державну програму «Експорт України» до 2020 р., де передбачити кошти промисловим підприємствам-експортерам на зниження ставок за кредитами, на формування окремого експортного фонду чи передати такі повноваження певному банку з фінансування окремих регіональних проектів, збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможної експорторієнтованої продукції з високою часткою доданої вартості.

Зміни, до яких приведе створення ГВЗВТ у питанні сприяння торгівлі, стосуватимуться економічних інтересів і багатьох зацікавлених сторін. Майже для кожної групи інтересів ГВЗВТ матиме і позитивні, і негативні наслідки, причому нерідко сприятлива для одних реформа виявлятиметься гальмівною для інших (табл. 4.9.1). Тобто знаходження оптимального балансу між інтересами всіх груп – неодмінна

---

⁵⁰⁴ Саакадзе Л. Гоекономічна стратегія України: сучасний виклик і майбутні орієнтири 2010 / Л. Саакадзе // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>

умова оптимізації стратегії відносин України та ЄС з точки зору розв'язання проблем економічного суверенітету нашої країни.

Таблиця 4.9.1

Оцінка впливу Угоди про поглиблену вільну торгівлю на різні групи інтересів

Група інтересів	Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Держава	Здійснення внутрішніх реформ. Зростання експорту до ЄС і третіх країн. Поліпшення торговельного балансу	Зменшення надходжень митних зборів до бюджету. Витрати на гармонізацію стандартів
Споживачі	Здешевлення європейської продукції на українському ринку. Вища якість вітчизняної та імпортованої продукції. Швидкий вихід товарів на ринок	
Експортери	Набуття конкурентних переваг порівняно з іншими експортерами до ЄС. Здешевлення української продукції на європейських ринках. Зростання якості української продукції. Заощадження коштів і часу на експортні операції. Потенційне розширення ринків збуту у третіх країнах	Можливе подорожчання ресурсів на внутрішньому ринку внаслідок збільшення їхнього експорту до ЄС. Потреба пристосовуватися до нових стандартів продукції, впровадження систем контролю якості
Імпортери	Здешевлення товару на українському ринку. Зменшення часу, що витрачається на митний огляд товару та супровідні процедури. Краще реагування на зміни кон'юнктури на внутрішньому ринку	Посилення конкуренції з українськими виробниками

Упровадження Угоди про зону вільної торгівлі сприятиме поліпшенню бізнес-клімату, поживленню ділової активності, зростанню внутрішніх і зовнішніх інвестицій, здешевленню позикового капіталу. Це сприятиме довготривалому прискоренню зростання ВВП. Залучення інвестицій на створення нового бізнесу та розвиток виробництва призведе до зниження темпів зростання індексу споживчих цін. Водночас зовнішні інвестиції, що становлять купівлю активів, збільшуватимуть обсяг грошей в обігу без адекватного зростання пропозиції товарів і послуг та зможуть формувати інфляційний тиск.

Імплементация ГВЗВТ сприятиме переходу України до режиму вільно конвертованої валюти. Великі іноземні інвестиції позитивно впливатимуть на утвердження гривні як міцної валюти за відмови від системи фіксованих валютних курсів. ЗВТ поліпшить доступ фінансових установ і бізнесу загалом до потужних інвестиційних ресурсів ЄС, матиме позитивний вплив на зростання ПІІ та залучення позикового капіталу. Надходження великих обсягів іноземних інвестицій призведе до істотного збільшення імпорту інвестиційних товарів, що буде чинником формування від'ємного сальдо поточного рахунку платіжного балансу. Водночас зростання інвестиційного імпорту не є небезпечним внаслідок повного фінансування інвестиційними коштами та в довгостроковому періоді сприятиме зміцненню експортного потенціалу.

Таким чином, загальний вплив запровадження ГВЗВТ на економічний суверенітет України в контексті заходів, що будуть реалізовані для поліпшення інвестиційного клімату, позитивний, попри наявність окремих негативних моментів, які можна і слід мінімізувати.

Упровадження угоди для різних груп інтересів відрізнятимуться, проте здебільшого вони будуть позитивними для економічного суверенітету України (табл. 4.9.2).

Але лише ратифікація угоди автоматично не сприятиме виконанню перелічених вище завдань та істотно не вплине на економічний суверенітет України. Незважаючи на певну активізацію торговельно-економічних відносин України з країнами –

членами ЄС, частка України у торгівлі ЄС залишається незначною і становить приблизно 0,5% загального обсягу зовнішньоторговельних операцій Євросоюзу. Україна не посіла належного місця як торговельний партнер ЄС.

Таблиця 4.9.2

Вплив Угоди про поглиблену вільну торгівлю на різні групи інтересів у контексті інвестиційного клімату

Група	Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Іноземні інвестори	Поліпшення умов провадження бізнесу в Україні. Спрощення процедур входу/виходу з українського ринку. Збільшення прозорості українських ринків. Зниження системних ризиків. Захист прав інвесторів	
Український бізнес	Удосконалення правил провадження бізнесу. Поліпшення бізнес-клімату. Поліпшення умов доступу до інвестиційних ресурсів. Захист прав інвесторів. Поліпшення доступу до високих технологій. Спрощення процедур виходу на ринок ЄС	Зменшення конкурентних переваг щодо іноземних компаній. Підвищення валютних ризиків. Зростання конкуренції
Економіка загалом	Поліпшення доступу до потужних ресурсів. Поліпшення бізнес-клімату. Збільшення прямих іноземних інвестицій. Упровадження нових технологій. Підвищення якості українського законодавства. Підвищення конкурентоспроможності економіки	Збільшення залежності від зовнішніх чинників. Збільшення банкрутств серед тих, хто не витримає жорсткішої конкуренції. Зростання валютних ризиків

Це зумовлено передусім неефективною структурою українського експорту та недостатніми темпами реструкту-

ризації національного виробництва. Український господарський комплекс потенційно нагадує ЄС у мініатюрі. Більшість виробництв можна зорієнтувати на внутрішній ринок. Експортний потенціал національної економіки зорієнтовано переважно на ринки країн СНД та країн, що розвиваються.

Роль ЄС у гарантуванні економічної безпеки України, на наш погляд, можна розглядати як своєрідний лакмусовий папірець, що повинен продемонструвати рівень розвитку національної економіки. Принаймні рівень економічних проблем об'єднаної Європи за будь-якого розвитку внутрішньополітичної ситуації в Україні є насамперед справою потужних ТНК, які у жодному разі не зацікавлені у зміцненні економічного суверенітету нашої держави. Ринок товарів та послуг ЄС майже повністю самодостатній. Принаймні ключові галузі національно-господарського комплексу Євросоюзу діють, так би мовити, за замкненим циклом за темпами зростання у сфері виробництва більшості високотехнологічних продуктів, передбачених для кінцевого споживання на середину 1990-х років, обігнали США. При цьому 62% зовнішньої торгівлі внутрішньоєвропейські. Країни Євросоюзу забезпечили оптимальний розподіл товарних потоків, що гарантує незалежність від стану фінансово-економічної кон'юнктури у США, Латинській Америці, Південно-Східній Азії та Японії. Європейський ринок послідовно «закривається».

Аналіз стану та динаміки товарної структури торгівлі України та країн – членів ЄС вказує на надзвичайну вузькість асортименту такої торгівлі, який відображає радше структуру обміну ЄС із країнами, що розвиваються, аніж із потенційними майбутніми учасниками Євросоюзу. Проведена нами оцінка товарної структури торгівлі України з країнами – членами ЄС за допомогою індексу внутрішньогалузевої торгівлі, який розраховано за формулою Грубеля та Лойда для незбалансованої торгівлі, дала змогу зробити висновок, що загальний індекс внутрішньогалузевої торгівлі України з ЄС становить за останні чотири роки в середньому лише 0,42,

або 42%. Тобто торгівля між Україною та ЄС більш ніж наполовину міжгалузєва.

Торгівля лише деякими промисловими товарами – текстилем та текстильними виробами, різними оптичними, вимірювальними та іншими приладами та апаратами тощо – має внутрішньогалузєвий характер і становить у середньому лише 15% загального ЗТО України з ЄС за цей період. Визначається тенденція поступового зростання загального індексу внутрішньогалузєвої торгівлі з ЄС. Так, за чотири роки він зріс у середньому на 7%. Це дає надію, що за умови збереження таких темпів зростання внутрішньогалузєвої торгівлі протягом наступних п'яти років між Україною та ЄС виникне перехресний попит, що дасть змогу розвивати торгівлю, збільшивши її обсяг на підставі зростання масштабу виробництва. Отже, товарний обмін між Україною та ЄС відбувається переважно на міжгалузєвій основі, що значною мірою обмежує реальну економічну інтеграцію, яка, як переконує світовий досвід, розвивається переважно на основі внутрішньогалузєвих економічних зв'язків.

Характеризуючи структуру зовнішньої торгівлі з ЄС, можна дійти висновку, що для України характерні вкрай низькі показники експорту високотехнологічних товарів і послуг, зумовлені формуванням типу міжнародної конкурентоспроможності, що ґрунтується на цінових факторах та порівняльних перевагах у вартості природних ресурсів і робочої сили, в той час як реалізація стратегічної мети інтеграції в ЄС потребує змін у динаміці зовнішньої торгівлі з країнами Євросоюзу, підвищення ефективності товарної структури експорту за рахунок орієнтації на виробництво дедалі складнішої високотехнологічної продукції. Розвиток торгівлі з європейськими країнами поки що не розв'язує основної проблеми економічних відносин з РФ, а саме її залежність від поставок нафти і газу з Росії, які не можуть бути компенсовані адекватним експортом як до останньої, так і до ЄС. Тож геополітична ситуація на євразійському

просторі негативно впливає на економічну безпеку України. Стан економічної безпеки України за збереження реалій вітчизняного правового й суспільно-політичного дискурсу не зазнає істотних змін завдяки проголошеному курсу на інтеграцію країни до Європейського Союзу. Поглиблення інтеграції національних економік надзвичайно непросто для економік країн ЄС. Вступ 12 країн Східної Європи може призвести до погіршення рівня життя громадян Старої Європи. Потужна економіка ФРН і Франції (донорів інтеграційного процесу) не здатна винести на собі всі затрати на інкорпорації «нових європейців». Функціонування загального ринку в розширеному до 28 членів форматі ЄС неминуче призведе до закриття і ліквідації як окремих підприємств, так і цілих галузей визначально неконкурентоспроможних економік цих країн. Досвід першої хвилі розширення НАТО показав, що підприємства ОПК Польщі, Чехії та Угорщини не були спроможні виготовляти О і ВТ за технічними стандартами Альянсу й були закриті.

У подальшому інтеграційні процеси в межах ЄС призведуть до цілковитого об'єднання промислової, сільськогосподарської, енергетичної, продовольчої, соціального забезпечення та інших складових економічної системи єдиної Європи. Спроби пошуку механізмів співпраці відсталі на сьогодні й складно-прогнозованої на найближчу та середню перспективу економічної системи України з потужним загальноєвропейським господарським комплексом не вбачається реальним. Усі країни – кандидати на вступ до ЄС мають дуже високий показник відкритості національної економіки. Основний торговий партнер Польщі, Чехії, Угорщини, Словаччини, Словенії – країни Амстердамської зони.

Ефективність українсько-європейської економічної співпраці передусім залежить від гармонізації сучасної системи технічного регулювання та споживчої політики України з відповідними системами країн – членів ЄС. Адже вільний рух товарів – одна з фундаментальних частин створення зони

вільної торгівлі з ЄС, а існування технічних бар'єрів у торгівлі не сумісні із принципом вільного руху товарів ЄС.

Тому Європейський Союз та Україна ще в межах європейської політики сусідства схвалили спільний план дій «Україна – Європейський Союз», виконання якого мало на меті зокрема вдосконалення національної системи технічного регулювання та споживчої політики і наближення відповідного українського законодавства, норм та стандартів до законодавства ЄС. Певні заходи в цьому напрямі вже реалізовано.

Так, 11 січня 2006 року набрав чинності Закон України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності», який гармонізує законодавство України у сфері технічних правил і стандартів з *acquis communautaire* та вимогами СОТ.⁵⁰⁵

Для забезпечення розвитку національної стандартизації, її відповідності вимогам угоди про технічні бар'єри в торгівлі СОТ та гармонізації із системою стандартизації ЄС уряд ухвалив Державну програму стандартизації на 2006–2010 роки. Цією програмою передбачено прийняття 8570 стандартів, що підлягають розробленню як гармонізовані з міжнародними та європейськими за галузями економіки. Усього станом на 1 квартал 2009 року в Україні були чинними 5618 національних стандартів, гармонізованих з міжнародними та європейськими. Тобто рівень гармонізації станом на 1 квартал 2009 року досяг 25%, проте статус асоціації з ЄС потребує прийняття як національних не менш 80% європейських стандартів. Зазначимо, що вже на 1 квартал 2010 року в Україні прийнято 5998 національних стандартів, гармонізованих з міжнародними та європейськими, що на 380 стандартів більше, ніж у відповідний період 2009 року.⁵⁰⁶

---

⁵⁰⁵ Технічні правила і стандарти. Державний департамент з питань адаптації законодавства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sdla.gov.ua>

⁵⁰⁶ Угода про взаємне визнання Україною та ЄС сертифікатів відповідності на промислову продукцію 24.03.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uk.wikipedia.org>

Важливий крок у цьому напрямі – підготовка України щодо приєднання до Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів (АСАА). У грудні 2005 року в Брюсселі між Держспоживстандартом та Генеральним директором Європейської комісії «Підприємництво та промисловість» і «Торгівля» було підписано домовленість щодо закріплення основних напрямів співпраці на основі Плану дій щодо вільного просування промислових товарів (План дій АСАА), які необхідно здійснити у межах підготовки до укладання з ЄС Угоди АСАА.⁵⁰⁷ Укладання двосторонніх угод АСАА за окремими секторами має на меті сприяти взаємному допуску промислової продукції між країною-партнером та ЄС без додаткового випробування та процедур підтвердження відповідності. Тож укладання домовленостей такого типу передбачає фактично повну адаптацію національного законодавства до законодавства ЄС з продукції в секторах, охоплених цими угодами.

В Україні існує два підходи стосовно доступу української продукції на ринок ЄС:

1) Підхід на основі Угоди АСАА, який полягає в тому, що Україна і ЄС будуть керуватися положеннями Угоди АСАА у секторах, в яких Україна здійснила адаптацію і створила відповідну інфраструктуру після перевірки європейськими експертами. Доступ продукції на ринки сторони, не охопленої Угодою АСАА, регулюватиметься Угодою про технічні бар'єри у торгівлі СОТ (ТБТ СОТ).

2) Підхід на основі вільного доступу продукції на ринки сторін після п'ятирічного періоду адаптації. Європейська сторона запропонувала в частині щодо технічних бар'єрів розділу «Торгівля товарами» проекту Угоди про зону вільної торгівлі підхід щодо визначення еквівалентності товарів відповідно до формату АСАА. Тобто відповідно до протоколу про оцінку відповідності та прийнятність промислової про-

---

⁵⁰⁷ Угода про взаємне визнання Україною та ЄС сертифікатів відповідності на промислову продукцію 24.03.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uk.wikipedia.org>

дукції між Україною та ЄС (далі – Угода АСАА) відбуватиметься взаємне визначення сертифікатів відповідності на продукцію, що належатимуть до галузей, у яких здійснено адаптацію законодавства України до актів ЄС та створено відповідну інфраструктуру.⁵⁰⁸

На думку експертів, і ми не можемо не погодитись, існують ризики для України, якщо буде обрано перший підхід:

1. Ризик невиконання Україною повномасштабної адаптації внаслідок браку необхідних ресурсів. Це призведе до того, що європейські товари вільно надходитимуть на український ринок, а українським товарам доведеться проходити процедуру оцінки відповідності.

2. Недостатня якість української продукції, її невідповідність європейським вимогам призведе до заборони поставок на ринок ЄС і застосування відповідних штрафних санкцій.

На сьогодні прихильники першого підходу, у тому числі позиція Держспоживстандарту України стосовно доступу української продукції на ринок ЄС, наполягають на необхідності об'єднання двох підходів, що полягає в, по-перше, ухваленні закону про національну програму адаптації до норм ЄС, яка має бути розрахована на 10 років і передбачати повномасштабну адаптацію законодавства, нормативної бази, створення відповідної інфраструктури згідно з європейськими принципами, підготовку економіки України до роботи за європейськими нормами; по-друге, відображення в розділі технічні бар'єри у торгівлі Угоди про зону вільної торгівлі підходу на основі Угоди АСАА та посилання на відповідну національну програму.

Прихильники ж другого підходу, у тому числі Міністерство юстиції України, стосовно доступу української продукції на ринок ЄС стверджують, що Угода про асоціацію сприятиме поступовій інтеграції України у внутрішній ринок

---

⁵⁰⁸ Угода про взаємне визнання Україною та ЄС сертифікатів відповідності на промислову продукцію 24.03.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uk.wikipedia.org>

ЄС. Тому її положення мають містити всі необхідні юридичні механізми для побудови внутрішнього ринку. Натомість запропонований ЄС формат розділу «Торгівля товарами» в частині технічних бар'єрів у торгівлі передбачає інший механізм побудови внутрішнього ринку між Україною та ЄС.

По-перше, прихильники цього підходу стверджують, що надання вільного доступу українським товарам на ринок ЄС відбуватиметься паралельно із забезпеченням еквівалентності законодавства, тобто після його адаптації. На нашу думку, такий підхід не є заохочувальним для України, оскільки не покладає на Україну обов'язку забезпечити еквівалентність. Навпаки, ЄС пропонує Україні визнавати еквівалентність лише у тих аспектах і тоді, коли Україна буде готова до визначення еквівалентності.

По-друге, такий формат Угоди АСАА стосуватиметься лише продукції, що входить до секторів, які в ЄС регулюються актами *acquis communautaire* нового і глобального підходу, а саме переважно це стосуватиметься такої продукції: низьковольтне обладнання, машини і механізми, прості посудини високого тиску, електромагнітна сумісність. Натомість інші товари, які належать до інших галузей економіки, залишатимуться осторонь процедур визначення еквівалентності, зокрема: автомобілі, сільськогосподарські й лісогосподарські трактори, будівельне устаткування та обладнання, текстиль (тканини), продукти харчування, добрива, небезпечні речовини, косметика, тютюн, алкогольні напої, предмети культури, рекреаційні транспортні засоби.⁵⁰⁹

Таким чином, щоб нові можливості гармонізації сучасної системи технічного регулювання та споживчої політики України з відповідними системами країн – членів ЄС стали реальністю для України, необхідно насамперед подолати

---

⁵⁰⁹ Інформаційно-аналітична довідка стосовно створення зони торгівлі між Україною та ЄС в частині технічних бар'єрів в торгівлі (лист Держспоживстандарту від 28.12.2009 № 13383-1-2/20) 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dssu.gov.ua>

проблеми, що гальмують досягнення поставленої мети. На сьогодні це проблеми:

1) невідповідність секторального законодавства та національної нормативно-правової бази європейським вимогам;

2) невідповідність української інфраструктури якості європейським принципам і підходам як наслідок обмеження доступу української продукції на європейські ринки через не визначення результатів української оцінки відповідності;

3) недостатня конкуренто- та експортоспроможність української продукції, пов'язана з недостатнім технологічним та інноваційним рівнем промисловості як наслідок збільшення від'ємного торговельного сальдо України;

4) застарілі методи управління;

5) недостатня зовнішня допомога;

6) нестабільна політична й економічна ситуація в державі;

7) недостатні темпи реформ в економіці, зокрема у сфері технічного регулювання.

Пропонуємо два альтернативні напрями розв'язання проблеми.

Альтернатива перша – це укладання Угоди АСАА за пріоритетними секторами між Україною та ЄС. Після її укладання українська продукція, що буде охоплена угодою, зможе надходити на ринок ЄС, а також країн Європейської асоціації вільної торгівлі (Норвегії, Ісландії, Швейцарії та у перспективі – країн Середземномор'я) без додаткових випробувань та процедур оцінювання відповідності. Для впровадження цієї альтернативи фахівці окреслили такі кроки її реалізації:

– ухвалити закони про ринковий нагляд, про загальну безпеку продукції, про відповідальність за дефектну продукцію, які узгоджуватимуться із практикою ЄС;

– ухвалити і впровадити технічні регламенти за пріоритетними секторами, стандарти, дотримання яких сприймається як доказ відповідності вимогам європейських директив на продукцію, що підпадає під чинність Угоди АСАА;

- створити незалежні органи з оцінювання відповідності в Україні за напрямами АСАА та акредитувати їх;
- приєднатися до Європейської угоди про акредитацію за пріоритетними секторами Угоди АСАА.

Альтернатива друга – укладання угод субпідряду українських органів для оцінювання відповідності з нотифікованими європейськими органами за пріоритетними напрямами АСАА. Для впровадження цієї альтернативи необхідно здійснити підготовку органів з оцінювання відповідності до роботи за субконтрактами.

Переваги та вади двох альтернативних рішень наведені в табл. 4.9.3.

Таблиця 4.9.3

Порівняльна таблиця двох альтернативних рішень

	Альтернатива 1	Альтернатива 2
Переваги	<ul style="list-style-type: none"> – збільшення на 10% обсягу експорту української промислової продукції до ЄС, що підпадає під чинність Угоди АСАА; – випуск конкурентоспроможної продукції; – взаємне визначення результатів сертифікації та випробувань; – усунення дублювання; – скорочення витрат та часу щодо видачі сертифікатів до 50%; – зменшення низькоякісної продукції на ринках України та ЄС 	<ul style="list-style-type: none"> – усунення дублювання; – скорочення витрат та часу щодо видачі сертифікатів на 20%; – надходження додаткових коштів за контрактами субпідряду; – можливість збільшення експорту
Недоліки	<ul style="list-style-type: none"> – можливість погіршення від’ємного сальдо у зв’язку зі значним збільшенням імпорту до України у разі недостатньої кількості відповідної вітчизняної продукції, що відповідає європейським нормам та є предметом експорту; – значні витрати на проведення необхідної підготовки до підписання Угоди АСАА 	<ul style="list-style-type: none"> – непідписання угод про асоціацію, зону вільної торгівлі і АСАА між Україною та ЄС; – гальмування процесу вступу України до ЄС

Для оцінювання обох альтернатив група експертів визначила критерії, шкалу оцінки та вагу кожного критерію. Після того як експерти проставили бали (графу «значення») за допомогою формули: $\text{сума} = \text{значення} / \text{шкала} * \text{вага}$, отримано суму за кожним критерієм. Підсумувавши суми за критеріями, виявили, що сума першої альтернативи порівняно з другою більша, тому доцільно обрати для реалізації політику першу альтернативу (табл. 4.9.4).

Таблиця 4.9.4

Порівняльна таблиця альтернативних рішень шляхом проведення мультикритеріального аналізу

Критерії	Шкала	Вага	Альтернатива 1		Альтернатива 2	
			Значення	Сума	Значення	Сума
Вартість	Min/ вартість (0–100)	15	46	7	70	11
Тривалість, роки	1–3	15	2	10	3	15
Динаміка експорту	0–10	20	10	20	5	10
Поліпшення рівня захисту споживачів	0–3	10	2	7	10	3
Рівень сприяння укладенню Угоди АСАА	0–3	30	3	30	–	0
Можливість надання повноцінних послуг із сертифікації українськими органами з оцінки відповідності	0–3	10	2	7	10	3
Сума		100		81		42

Таким чином, для досягнення можливості інтегруватися до внутрішнього ринку ЄС Україна має передусім гармонізувати свою систему технічного регулювання із європейськими вимогами, оскільки головні перешкоди торгівлі, і особливо з ЄС, – не імпорتنі тарифи, які навіть зараз перебувають на порівняно низькому рівні, а технічні бар'єри у торгівлі – вимоги до безпечності та якості продукції, її характеристик, процедури оцінки відповідності. Розв'язування цих проблем у перспективі сприятиме забезпеченню економічного суверенітету України.

4.10. Пріоритети співробітництва України з країнами з транзитивною економікою

Із 50-х років ХХ ст. кількість різноманітних інтеграційних об'єднань поступово збільшувалася і зросла із 70 у 1990 р. до 604 на кінець 2014 р., з яких, за даними СОТ, набули чинності 398.⁵¹⁰ У середньому кожна країна СОТ бере участь у 13 різноманітних торговельно-інтеграційних угодах. Важливо зазначити, що половина інтеграційних торговельних угод нині не є суто регіональними. В останнє десятиріччя помітна тенденція до появи здебільшого міжрегіональних угод. Тенденція до ширшого географічного охоплення країн різними інтеграційними об'єднаннями особливо помітна у тих угодах, які були нещодавно підписані або щодо яких у тривають перемовини.

Обсяги внутрішньорегіональної торгівлі в межах торговельних угод зростають відповідно до зростання кількості угруповань. Так, 2013 р. обсяги торгівлі становили близько 37% загального обсягу світової торгівлі товарами (для порівняння: у 1990 р. – 18%). Понад половину глобальної внутрішньоінтеграційної торгівлі в 2013 р. становили багатосторонні торговельні угоди, решта це – двосторонні (у тому числі ті, в яких однією зі сторін є регіональне угруповання).

Процеси регіоналізації країн із транзитивною економікою викликають численні дискусії щодо оцінки їхнього потенціалу для розвитку вітчизняної економіки. З одного боку, світова фінансова-економічна криза призвела до уповільнення глобальної лібералізації міжнародної торгівлі та стимулювала інтерес до розвитку регіональних інтеграційних процесів, з іншого – численні інтеграційні проекти пострадянських республік залишаються скоріше політичними, ніж економічними об'єднаннями. Загострення відносин із Росією та курс на європейську інтеграцію також ускладнюють розвиток регіональних інтеграційних процесів.

---

⁵¹⁰ Офіційний сайт Світової організації торгівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm

Поділяємо думку більшості як закордонних, так й вітчизняних дослідників, що залучення країни до інтеграційних процесів завжди частково обмежує її незалежність. Така тенденція притаманна ЄС й інтеграційним об'єднанням країн із транзитивною економікою. Зокрема, А. Грищенко, погоджуючись із В. Будкіним, зазначає, що з кожним раундом ГАТТ поступово посилювалась інтернаціоналізація регулювання міжнародної торгівлі, що набуло домінантного характеру в діяльності СОТ⁵¹¹ [с. 84]. Аналогічна ситуація характерна і для інтеграційних об'єднань як учасників СОТ та специфічних міжнародних організацій. З їхнім розвитком посилюється домінування спільних, а не національних елементів регулювання взаємної торгівлі і відносин із третіми країнами. Хоча регуляторна функція держав у цій сфері не скасовується, їх прерогативи стають дедалі вужчими й менш вагомими порівняно із впливом наднаціональних інститутів.

Тому першочерговим завданням країни у процесі інтеграції стає забезпечення можливості обстоювати власні національні інтереси у спільних інститутах інтеграційного угруповання.

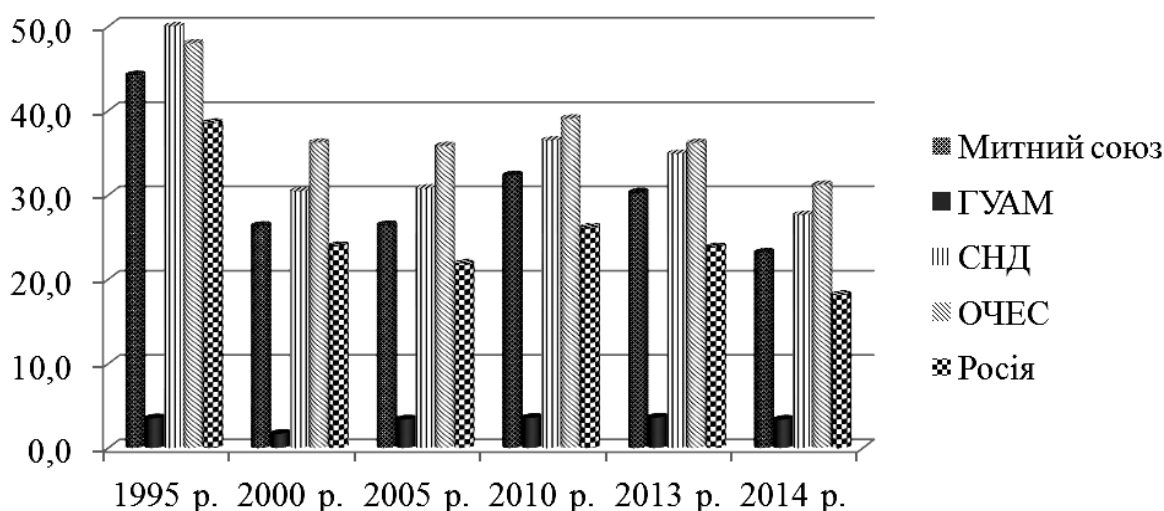
Варто зауважити, що питання обстоювання суверенітету не стоїть перед Україною гостро у взаємодії з інтеграційними об'єднаннями країн із транзитивною економікою. Це пояснюється низькою інтеграцією країн пострадянського простору. Як відомо, експерти Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) виокремлюють серед країн із транзитивною економікою дві великі групи: Балканські країни, що у минулому входили до складу Югославії, а нині усі є кандидатами на вступ до ЄС, і пострадянські. Через географічну віддаленість інтеграційні процеси України з Балканськими країнами можливі тільки через входження до великих інтеграційних об'єднань, зокрема ЄС, і відповідно загроз національному суверенітету безпосередньо не становлять.

---

⁵¹¹ Грищенко А. Європейський та євразійський вектори економічної інтеграції України / А. Грищенко // Економіка України. – 2012. – № 7. – С. 80–88.

Інтеграційні процеси України із країнами пострадянського простору відбуваються в межах СНД, ГУАМ та ОЧЕС. Суттєве для аналізу загроз суверенітету також дослідження взаємодії з Митним союзом Білорусі, Росії та Казахстану.

Так, за період 1995–2014 рр. Україна зменшила обсяги експорту до всіх інтеграційних об'єднань країн із транзитивною економікою на пострадянському просторі (рис. 4.10.1).

Рис. 4.10.1. Частка інтеграційних об'єднань країн із транзитивною економікою та Росії в українському експорті у 1995–2014 рр.

Джерело: побудовано автором за даними ЮНКТАД та Державної служби статистики України

Результати аналізу свідчать, що з усіх інтеграційних угруповань тільки позиції ГУАМ протягом досліджуваного періоду майже не змінювалися й залишалися стабільно низькими – на рівні 3,5% експорту України. Торговельні відносини з іншими партнерами скоротилися майже вдвічі, наприклад, із країнами Митного союзу – з 44,2% до 23,2%, із країнами СНД – з 50% до 27,6%. Це пояснюється превалюванням в експорті торгівлі з Росією, на яку припадало у 1995 р. 38,6% вітчизняного експорту товарів, а у 2014 р. – лише 18,2%. Про переорієнтацію торговельних відносин із пострадянських

країн на країни ЄС свідчить збільшення частки торгівлі України з іншими країнами ОЧЕС, крім Росії. Так, частка цих країн збільшилася з 9,4% у 1995 р. до 13% у 2014 р. Така сама тенденція спостерігається у вітчизняному імпорті (рис. 4.10.2).

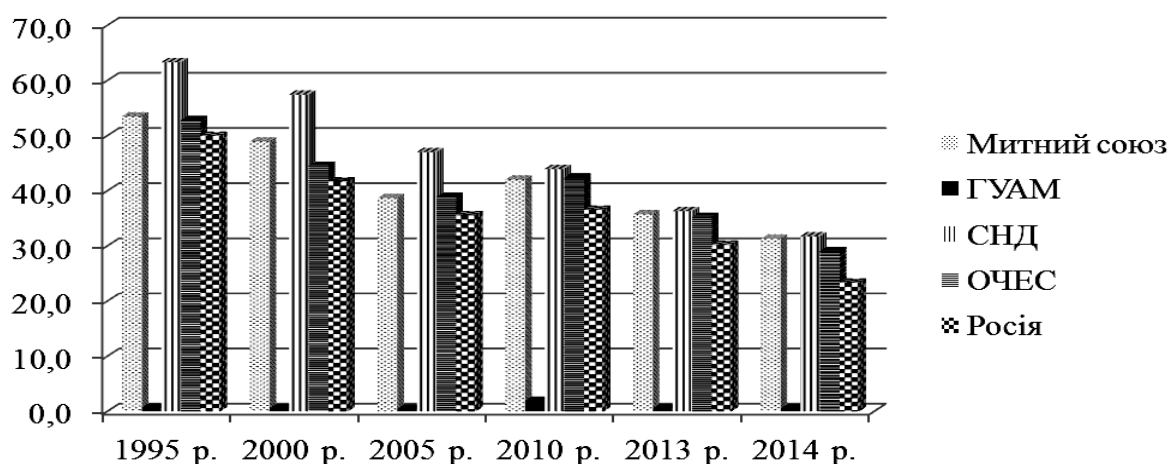

Рис. 4.10.2. Частка інтеграційних об'єднань країн із транзитивною економікою та Росії в українському імпорті у 1995–2014 рр.

Джерело: побудовано автором за даними ЮНКТАД та Державної служби статистики України

Так, частка ОЧЕС знизилася з 52,8% до 29%, СНД – з 63,3% до 31,7%, Митного союзу з 53,5 до 31,3%, Росії як основного торговельного партнера – з 49,9% до 23,3%. Частка імпорту із країн ГУАМ залишається вкрай низькою і становить 0,5%.

Співдружність незалежних держав (СНД) ніколи не відігравала, та й не могла в наявній моделі відігравати позитивну роль для економічного розвитку України й інших транзитивних економік. На жаль, як показав досвід її діяльності, вона не забезпечила не тільки процесу інтеграції пост-радянського простору, а й не сприяла встановленню стабільних взаємовигідних відносин між усіма членами.

Дезінтеграція пострадянського простору особливо порівняно з інтенсивністю відносин до 1990 р. не викликає здивування: розпад спільної держави у поєднанні із загальною дезінтеграцією господарських зв'язків як результат переходу до нової системи координації в економіці неминуче мав спричинити фрагментацію простору. Дослідження Є. Вінокурова та А. Лібмана показало, що у межах СНД інтенсивність торговельних відносин підвищилась тільки між країнами, що входили до складу менших інтеграційних угруповань, таких, як Митний союз та ЄврАзЕС. Крім того, в інтеграції більше зацікавлені малі країни, наприклад Вірменія, тоді як торговельні зв'язки України залишаються надзвичайно слабкими й послаблюються з кожним роком.⁵¹² Результати аналізу свідчать, що динамічне зростання на початку ХХІ ст. не змогло достатньою мірою згенерувати процес інтеграції в регіоні, хоч саме періоди економічного піднесення зазвичай розглядаються як оптимальні для економічної інтеграції.

Не змогла СНД й стати ареною врегулювання суперечок між країнами-учасниками, що підтвердив і досвід Грузії, і досвід України. Суперечливість політико-економічних інтересів, які відображають позиції панівних у країнах-учасниках кланів, постійно заважає розв'язанню фактично спільних економічних проблем. Це підтверджують дані про співвідношення торговельних потоків усередині СНД та з іншими країнами (табл. 4.10.1).

При цьому тільки в Білорусі, Таджикистані, Киргизстані в окремі роки превалював імпорту з інших країн СНД, вісім інших учасників, зокрема й Україна, орієнтувались на ввезення товарів з інших регіонів світу⁵¹³ [с. 11]. Навіть підписання у листопаді 2011 р. між Україною та СНД угоди про

---

⁵¹² Вінокуров Е. Тренды региональной интеграции на постсоветском пространстве: результаты количественного анализа / Е. Вінокуров, А. Лібман // Вопросы экономики. – 2010. – № 7. – С. 94–107.

⁵¹³ Будкін В. Двадцятиріччя СНД: потенційні можливості й несправджені надії / В. Будкін // Економіка України. – 2012. – № 1. – С. 4–15.

вільну торгівлю кардинально не змінило ситуацію, що пояснюється, по-перше, вилученням з угоди таких важливих для України товарів, як газ й нафта, а для Росії – українських металів, цукру й харчової продукції, по-друге, широким застосуванням Росією нетарифних заходів регулювання торгівлі щодо конкурентних вітчизняних товарів на її внутрішньому ринку, зокрема сирів, м'яса тощо.

Таблиця 4.10.1

**Характеристика торговельних відносин СНД
у 1995–2013 рр.**

Показник	Регіон	Од. виміру	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2013 р.
Експорт	Всередині СНД	млн дол.*	29 286,7	29 143,6	61 107,6	97 510,3	128 777,8
		%	26,69	20,41	17,95	16,78	16,52
	Інші країни	млн дол.*	80 460,9	113 628,2	279 329,8	483 668,1	650 769,6
		%	73,31	79,59	82,05	83,22	83,48
	Разом	млн дол.*	109 747,6	142 771,7	340 437,4	581 178,4	779 547,4
Тзрост	%	-	130,09	310,20	529,56	710,31	
Імпорт	Всередині СНД	млн дол.*	32 195,2	32 652,2	61 979,6	101 252,2	132 546,6
		%	33,66	40,38	29,12	25,95	24,67
	Інші країни	млн дол.*	63 458,0	48 208,5	150 854,2	288 890,6	404 786,8
		%	66,34	59,62	70,88	74,05	75,33
	Всього	млн дол.*	95 653,2	80 860,7	212 833,8	390 142,8	537 333,4
Тзрост	%	-	84,54	222,51	407,87	561,75	

* млн дол. США у цінах поточного року за поточним курсом

Тзрост – темп зростання загального показника по СНД порівняно із 1995 р.

Джерело: побудовано автором на основі даних ЮНКТАД

Після підписання Україною угоди про асоціацію з ЄС Росія взагалі скасувала режим вільної торгівлі, застосував аналогічні дії також до Грузії та Молдови, які теж підписали

відповідні угоди. Такі дії уможлиблює додаток № 6 до угоди про вільну торгівлю між країнами СНД, згідно з яким країни – члени Митного союзу можуть в односторонньому порядку переглядати мита проти країн, які уклали режим вільної торгівлі із третіми країнами, що створює загрози для товаровиробників Митного союзу.⁵¹⁴

Тож формально Росія може підвищувати митні ставки на українські товари до рівня, встановленого умовами свого членства у Світовій організації торгівлі.

Росія як член СОТ не може встановлювати для товарів з України ввізні мита на рівні, вищому від тих, які вона застосовує в торгівлі з іншими країнами СОТ. Також зважаючи на те, що країни – учасники Митного союзу застосовують єдині митні тарифи та інші заходи регулювання у торгівлі із третіми країнами, для підвищення мит необхідна була згода інших учасників союзу – Казахстану і Білорусі.

З огляду на відсутність їхньої згоди уряд Російської Федерації вирішив запровадити зміни в односторонньому порядку. Більшість товарів, на які підвищили мито, належать до сільськогосподарської продукції.

При цьому зрозуміло, що уряду Росії треба посилювати контроль за надходженням товарів українського походження з території Казахстану і Білорусі. Тому не можна заперечувати подальшого тиску Росії на Білорусь та Казахстан у напрямі зміни ними тарифних режимів у торгівлі з Україною у рамках ЗВТ СНД.

За підрахунками українських дослідників загальні втрати вітчизняних експортерів від одностороннього підвищення мита урядом РФ щорічно становитимуть 743,5 млн дол. США, або 5% вартості товарного експорту України до РФ і 4% вартості

---

⁵¹⁴ Панченко Ю. Капкан вільної торгівлі / Ю. Панченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2014/07/31/7024630/>

вітчизняного товарного експорту до країн Митного союзу⁵¹⁵ [с. 104]. Найзначніші втрати очікують експортерів сільськогосподарських товарів – це 490,8 млн дол. США експортного виторгу, що становить 25% вартості агропродовольчого експорту 2013 р. Найбільше втратять експортери пива, яким при ставці ввізного мита 0,6 євро за літр взагалі буде не вигідно експортувати пиво на територію Росії. Втратять ринки РФ також виробники свинини і м'яса птиці, які, зрозуміло, не зможуть розраховувати на участь у тарифних імпорتنих квотах РФ на ці товари, а тариф поза квотою встановлено на рівні відповідно 65 та 80%.

Якщо аналогічні ставки ввізного мита введуть усі країни Митного союзу, то вітчизняні експортери втратять 631,7 млн дол. США надходжень від експорту сільськогосподарських товарів, що становить 28% вартості експорту сільськогосподарських товарів у 2013 р.

Величезні втрати можна очікувати і в інших галузях економіки (рис. 4.10.3).

Збільшення ставок митного тарифу не означає, що Російська Федерація не застосовуватиме нетарифних заходів у торгівлі з країнами, що підписали угоди про асоціацію/ЗВТ з ЄС. З огляду на те, що ставки ввізного мита під час ввезення товарів в Україну значно нижчі, ніж ставки ввізного мита Митного союзу, Україні вигідніше використовувати нетарифні методи обмежень імпорту товарів із країн МС.

Україна не має змоги переглядати митні ставки на російські товари, а відповідно російський імпорт продовжуватиме надходити до країни за нульовою ставкою. У такій ситуації Україна може порушити питання про вихід з угоди про зону вільної торгівлі. Але угода – це багатосторонній документ, отже Україна, вийшовши з неї, позбавить себе безмитної торгівлі і з іншими країнами СНД.

---

⁵¹⁵ Осташко Т.О. Оцінка втрат у зовнішній торгівлі України від можливої зміни тарифних режимів торгівлі у ЗВТ СНД / Т.О. Осташко, В.В. Венгер, Ю.А. Олександренко, Г.В. Ленівова // Економіка і прогнозування. – 2014. – № 3. – С. 93–105.

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Рис. 4.10.3. Оцінка втрат національних товаровиробників від скасування режиму вільної торгівлі в межах ЗВТ СНД (у торгівлі з РФ), млн дол. США/рік

Джерело: за матеріалами Current state and opportunities for development of Ukraine's economy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.delphisteel.com

Теоретично Україна може укласти з іншими країнами СНД нові двосторонні договори. Подібні угоди діяли в межах СНД у 1992–2012 роках. Тим більше, за умовами нинішньої угоди країна може вийти з неї лише за 6 місяців після подання заяви. Однак для цього немає достатньо часу й політичної волі держав-партнерів, орієнтованих на тісні відносини з Росією.

Другий варіант – оскаржити рішення РФ в органі вирішення спорів СНД. Незважаючи на те що Україна має аргументи для оскарження, шанси на позитивне рішення мінімальні. За текстом угоди, арбітраж СНД відбувається за участю трьох суддів, двох із яких призначають сторони конфлікту, а головний визначається за згодою сторін. Якщо сторони не дійдуть згоди, то головного арбітра призначає Економічний суд СНД. І рішення не буде на користь України. Відтак Україна може використовувати для захисту своїх інтересів лише механізми СОТ.

Варто зазначити, що арбітраж СНД не є обов'язковим. Отже, Україна може вимагати врегулювання торговельного конфлікту з Росією в СОТ, а головним аргументом має бути невідповідність дій Росії принципам вільної торгівлі. За такої постановки питання додаток № 6 може втратити чинність, оскільки він суперечить цілям Угоди про вільну торгівлю.

Більше того, такий розвиток конфлікту не заважатиме Україні в односторонньому порядку підвищити ставки мита на російські товари. Головне, щоб ставки не перевищували граничного рівня, визначеного умовами членства нашої країни у СОТ.

Україна, не підписавши Статут СНД від 22.01.1993 р., де-юре не є державою – членом Співдружності, а має статус держави-засновниці та держави – учасниці СНД.

У межах цього регіонального утворення Україна надавала пріоритет економічній складовій співпраці. Участь України у Співдружності за соціальним та гуманітарним напрямками багатосторонньої співпраці давала змогу вирішувати окремі питання правового та соціального захисту трудящих-мігрантів, надання правової допомоги, пенсійного та соціального забезпечення різних категорій населення, охорони здоров'я, повернення в Україну депортованих осіб, національних меншин та інші питання, не врегульовані на двосторонньому рівні.

Не відбулось інтеграції і в міграційній сфері. Якщо до 2011 р. тренд був позитивний, то останні 3 роки переважають негативні тенденції.⁵¹⁶ Це пов'язано як з ускладненням російського законодавства у сфері міграції, так і із загостренням економічної ситуації в Росії та відповідно тонізацією трудових відносин, із підвищенням рівня агресії у російському суспільстві до вихідців з України.

Традиційно Україна не брала участі у військово-політичних угодах, спрямованих на створення оборонного союзу

---

⁵¹⁶ Балтер Е. Динамика региональной интеграции на постсоветском пространстве / Е. Балтер, Е. Бессонова // Евразийская экономическая интеграция. – 2014. – № 3. – С. 44–55.

в межах СНД, тож не є стороною договору про колективну безпеку (ОДКБ). Україна також не брала участі й у колективних силах Співдружності для підтримання миру поза егідою ООН чи ОБСЄ.

Україна утримувалася від будь-яких дій в межах СНД, що не відповідають курсу нашої держави на інтеграцію до європейського політичного, економічного та правового простору.

Оскільки Співдружність незалежних держав усунулася від прийняття відповідальних політичних рішень щодо базових принципів її існування, що дало змогу вплинути на врегулювання конфлікту з Росією, українська сторона нотою МЗС від 19.03.2014 р. заявила про припинення головування в СНД у 2014 р.⁵¹⁷

Нині співпрацю України в межах СНД зведено до мінімуму, що, однак, не заперечує можливості відновлення її в подальшому.

На нашу думку, Організація чорноморського економічного співробітництва залишилася на сьогодні єдиним регіональним інтеграційним об'єднанням, яке здатне завдяки специфіці організації діяльності сприяти розширенню торговельних відносин України як з країнами з трансформаційною економікою, так і з окремими країнами ЄС.

Організація чорноморського економічного співробітництва належить до міжрегіонального типу, оскільки, хоч і об'єднує країни Чорноморського басейну, включає країни різних географічних регіонів Азії і Європи з розвиненою і з трансформаційною економікою. В умовах необхідності стабілізації платіжного балансу України та переорієнтації зовнішньоторговельних потоків нашої країни з Росії на інші країни доцільно визначити шляхи стимулювання внутрішньоінтеграційної торгівлі з країнами-партнерами з ОЧЕС та детермінанти її розвитку.

---

⁵¹⁷ Постійне представництво України при координаційних інститутах СНД. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cis/cooperation>

Для України співпраця в межах ОЧЕС – це можливість отримання певних політичних преференцій у Чорноморсько-Каспійському регіоні. Адже одним з пріоритетних завдань діяльності співпраці є посилення взаємодії з ЄС насамперед через спільну участь у заходах високого рівня країн – членів ЄС та ОЧЕС, розроблення механізмів співробітництва у конкретних галузях, залучення країн – членів ЄС, що мають статус спостерігачів в ОЧЕС, до практичної діяльності організації.

Пріоритетними напрямками діяльності України в ОЧЕС є участь у проектах, що стосуються розвитку транспортної інфраструктури, спільного ринку енергоносіїв, рекреації та туризму, впровадження інноваційних енергоощадних технологій.

Важливу роль у діяльності ОЧЕС відіграє Чорноморський банк торгівлі та розвитку, який є регіональним акціонерним банком. 90% статутного капіталу становлять внески шести країн – Греції, Росії, Туреччини (по 16,5%), Болгарії, Румунії та України (по 13,5%), тоді як інші країни мають по 2%. Завдання банку полягають у фінансуванні (до 35%) спільних проектів, які сприяють розвитку інфраструктури в регіоні, розв'язання екологічних проблем Чорного моря тощо⁵¹⁸ [с. 33].

За роки існування організація досягла певних успіхів насамперед у розв'язанні транспортних проблем. В акваторії Чорного моря було створено мережу поромних сполучень між Україною, Туреччиною, Грузією, Болгарією. Частково за допомогою ЧБТР відбудовується кільце автомобільних доріг навколо всього морського узбережжя. Активно розвивається співпраця щодо подолання техногенних і природних катастроф, у протидії терористичній діяльності у країнах – членах ОЧЕС. Поступово інтенсифікується науково-технічна співпраця між вищими навчальними закладами та дослідницькими центрами країн регіону.

---

⁵¹⁸ Будкін В.С. Проблеми та перспективи розвитку Організації Чорноморського економічного співробітництва / В.С. Будкін // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 3. – С. 31–37.

Складнощі у діяльності ОЧЕС пов'язані передовсім з тим, що частина країн активніше співпрацюють чи беруть участь в інших інтернаціональних союзах політичного чи економічного характеру, зокрема ЄС. Незважаючи на це, досі не розроблено концепції співпраці з європейським сусідом, що ускладнює реалізацію як конкретних проектів, так і розвитку інтеграції в ОЧЕС.

Труднощі функціонування ОЧЕС окреслилися з початку існування, що зумовлено наявністю у регіоні політико-етнічних конфліктів, різним рівнем економічного розвитку країн-учасниць, різноспрямованістю їх політичних та зовнішньоекономічних цілей та обмеженістю фінансових ресурсів організації.

Незважаючи на те, що серед цілей діяльності ОЧЕС задекларовані як створення зони вільної торгівлі з вільним переміщенням товарів, послуг, капіталу, що сприяло б економічним контактам, виробничій кооперації та спільному інвестуванню, так й уніфікація митної системи країн регіонів, кроки в цих напрямках, на жаль, не реалізуються. Результати порівняльного аналізу частки внутрішньоінтеграційної торгівлі ОЧЕС з іншими інтеграційними об'єднаннями свідчать про її низьке значення в експорті і в імпорті та постійну тенденцію до її зменшення (рис. 4.10.4 та рис. 4.10.5).

Якщо для Європейського Союзу та Північноамериканської зони вільної торгівлі характерна висока частка внутрішнього експорту товарів – відповідно 61,2% та 49,2% у 2013 р., то в ОЧЕС її частка зменшилася з 18,1% у 1997 р. до 13,7% – у 2013 р.

Частка внутрішньоінтеграційного імпорту в країнах ОЧЕС, навпаки, зросла й перевищує відповідний показник експорту. У 1997 р. на імпорт всередині об'єднання припадало 16,3% загального імпорту ОЧЕС, через 15 років цей відсоток збільшився незначно – 17,7%. Що стосується інших інтеграційних об'єднань, то спостерігається протилежна тенденція, частка взаємного експорту поступово збільшується, а імпорту – знижується. Так, у ЄС частка імпорту знизилася з 63,7% до 57,9%, у НАФТА – з 39,9% до 34,3%, у МЕРКОСУР – з 20,6% до 16,6%.

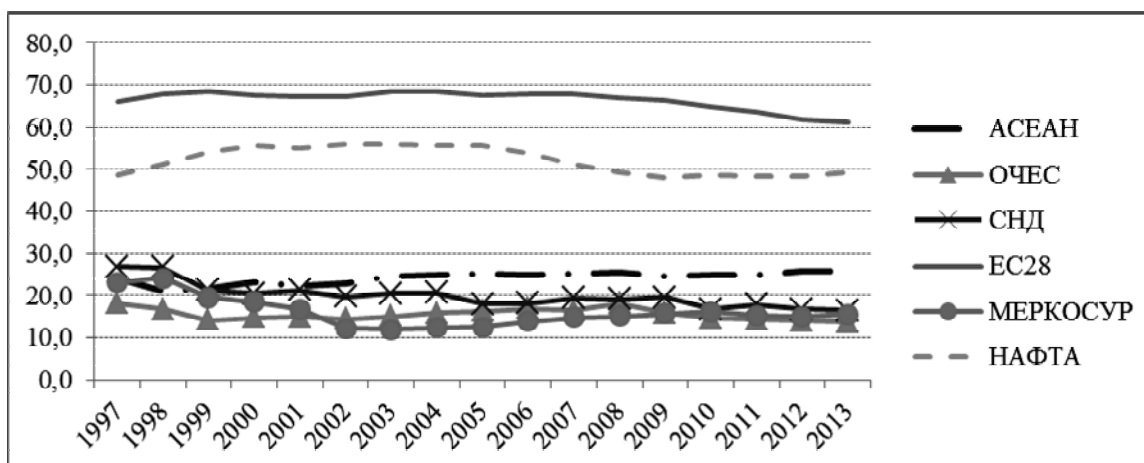

Рис. 4.10.4. Частка внутрішньорегіонального експорту товарів у загальному обсязі експорту окремих інтеграційних об'єднань світу у 1997–2013 рр., %

Джерело: побудовано автором на основі даних ЮНКТАД

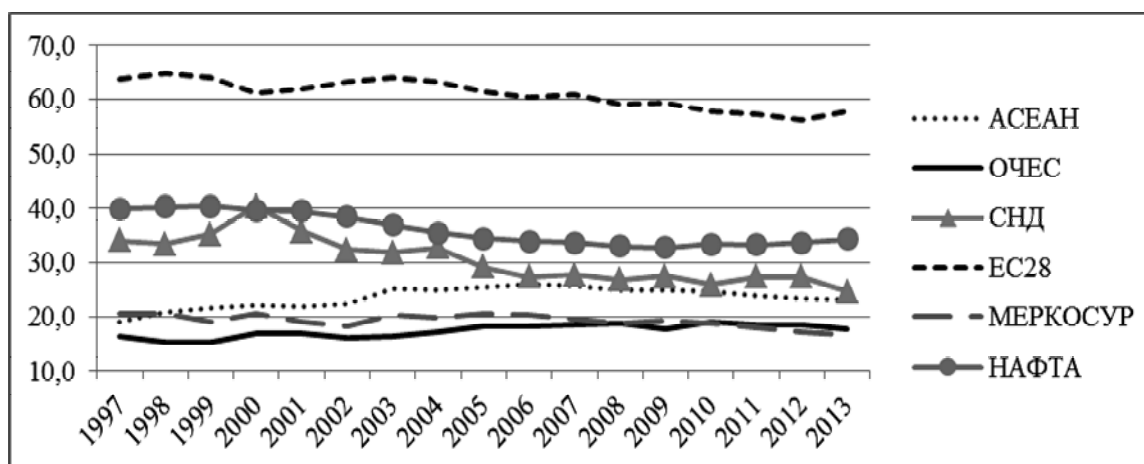

Рис. 4.10.5. Частка внутрішньорегіонального імпорту товарів у загальному обсязі імпорту окремих інтеграційних об'єднань світу у 1997–2013 рр., %

Джерело: побудовано автором на основі даних ЮНКТАД

Частка ОЧЕС у світовій торгівлі зросла з 2,8% до майже 4,8%. Причому інтенсивність взаємної торгівлі хоч і знижується, вона вища, ніж у ЄС та НАФТА (табл. 4.10.2).

Таблиця 4.10.2

**Інтенсивність залучення окремих інтеграційних
об'єднань світу в міжнародну торгівлю у 1998–2013 рр.**

Рік	Частка об'єднання у світовій торгівлі, %					Індекс інтенсивності внутрішньорегіональної торгівлі				
	ОЧЕС	СНД	ЄС	МЕРКО- СУР	НАФТА	ОЧЕС	СНД	ЄС	МЕРКО- СУР	НАФТА
1998	2,83	1,78	41,48	1,94	20,49	5,63	16,85	1,60	11,49	2,20
2001	2,80	1,87	38,65	1,71	21,58	5,72	14,49	1,67	10,42	2,14
2004	3,65	2,32	40,04	1,55	17,75	4,55	10,95	1,65	9,78	2,46
2007	4,52	3,07	38,68	1,84	16,05	3,87	7,43	1,67	9,17	2,55
2010	4,44	3,16	34,16	2,13	15,05	3,77	6,47	1,79	8,15	2,65
2013	4,77	3,50	31,97	2,23	14,85	3,28	5,67	1,86	7,22	2,74

Джерело: розраховано автором на основі даних ЮНКТАД⁵¹⁹ та за методикою RIKS – UNU CRIS⁵²⁰

Про низький розвиток внутрішньорегіональної торгівлі в ОЧЕС свідчать й дослідження інших авторів. Так, І. Троян констатує низький рівень внутрішньорегіональної торговельної співпраці⁵²¹ [с. 69]. Ключові торговельні потоки товарів припадають на пари країн Росія – Україна і Росія – Туреччина, і якщо частка взаємної торгівлі першої пари зростала у 2011 р. до 31,2% сукупного обсягу субрегіональної торгівлі, то торгівля між країнами другої пари має негативну

⁵¹⁹ Офіційний сайт статистичного підрозділу Конференції ООН з торгівлі та розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>

⁵²⁰ Офіційний сайт Regional integration knowledge system platform [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cris.unu.edu/riks/web/>

⁵²¹ Троян І.А. Інтеграційна сумісність країн – членів ОЧЕС / І.А. Троян // Бізнесінформ. – 2012. – № 9. – С. 68–73.

тенденцію у відповідному році – відбулося зменшення до 16,3%. Ці три держави (Росія, Україна і Туреччина) становлять найбільше тривимірне ядро, збільшення концентрації якого відбулося у 2011 р. майже до 52%, тоді як у 2001 р. розподіл часток тривимірних ядер країн характеризувався більшою рівномірністю. Саме три країни найбільші територіально та за абсолютними показниками ВВП серед держав ОЧЕС, тому об'єктивно мають найвищі можливості для експортно-імпортової діяльності. Крім того, для тих тривимірних ядер країн, до складу яких входять Болгарія, Румунія і Греція, взаємна торгівля має тенденцію до спаду через географічну переорієнтацію їхніх торговельних потоків на ЄС. Зменшення обсягів взаємної торгівлі між Росією та Україною у 2013–2014 рр. посилює негативні тенденції у внутрішньо-регіональній торгівлі.

Ще одним виявом слабкості розвитку внутрішньо-регіональних торговельних відносин є хронічний від'ємний торговельний баланс. Загалом для об'єднання він збільшився з 1,9 млрд дол. у 1997 р. до 25,2 млрд дол. у 2013 р.

На жаль, країни не мають комплементарної структури торгівлі, адже внутрішній регіональний імпорту і експорт за основними групами товарів не перевищує 40%. Тільки енергетика залишається взаємовигідною сферою торгівлі, адже країни ОЧЕС постачають паливо в межах організації майже 29% сукупного обсягу, а відповідний імпорту становить 38%. Для більшості ж товарних груп їхні частки в експорті й імпорті не перевищують 20%, а це означає відсутність внутрішньорегіональної спрямованості торгівлі та її слабку сумісність.

Зауважимо, що від'ємне торговельне сальдо спостерігається для всіх країн – учасниць, крім Румунії та Росії. Найменше воно в Азербайджану – 382,1 млн дол., найбільше – у Туреччині – близько 21 млрд дол. Торговельний баланс України із країнами ОЧЕС становив у 2013 р. – 4,2 млрд дол. Такий результат пояснюється значним зниженням частки ОЧЕС в експорті України – з 48,0% у 1997 р. до 36,2% у

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

2013 р. В імпорті ОЧЕС також втратила вітчизняний ринок, на що вказує зниження частка імпорту організації з 52,8% у 1995 р. до 35,2% у 2013 р. (табл. 4.10.3).

Значне зменшення експорту відбулося за рахунок скорочення експорту продуктів харчування: їх частка знизилась із 60,2% до 21,4%, скорочення експорту металів, крім кольорових, і втрати позиції на ринку машинобудування.

Таблиця 4.10.3

**Частка країн ОЧЕС у зовнішній торгівлі України
у 1995–2013 рр., %**

Показник	1995	1998	2001	2004	2007	2010	2013
В експорті товарів:							
загальному	48,0	34,6	35,7	31,9	41,5	39,0	36,2
готових виробів	47,9	34,3	36,5	29,7	42,5	41,3	45,7
продуктів харчування	60,2	42,9	44,1	45,4	39,9	32,1	21,4
металів та руд	40,1	35,7	36,8	47,1	41,0	30,7	29,8
кольорових металів	18,8	20,7	15,3	29,8	30,5	31,1	42,5
продукції машинобудування	68,1	49,4	51,2	39,3	61,3	57,1	55,9
продукції хімічної промисловості	38,1	26,9	38,5	25,9	34,2	36,4	40,6
В імпорті товарів:							
загальному	52,8	51,0	39,1	42,6	31,8	42,4	35,2
готових виробів	38,2	25,4	29,1	26,8	23,5	23,8	21,0
продуктів харчування	11,7	17,2	20,7	21,7	23,8	20,2	22,8
металів та руд	50,8	52,4	43,6	38,4	36,5	29,9	40,5
кольорових металів	47,3	44,4	53,8	46,7	49,9	45,9	50,6
продукції машинобудування	42,5	26,8	32,9	25,7	20,1	22,6	18,0
продукції хімічної промисловості	29,8	21,1	21,2	22,1	20,0	20,4	21,6

Джерело: розраховано автором на основі даних ЮНКТАД

Частка ОЧЕС у імпорті за різними товарними групами за період аналізу значно не змінилася.

Провідні товари експорту на ринок країн ОЧЕС для України – залізо та сталь – 5,4 млрд дол. у 2013 р., обладнання для атомних

реакторів – 2,4 млрд дол., залізничне обладнання – 1,8 млрд дол., електричне та електронне обладнання – 1,3 млрд дол., вироби із заліза та сталі – 1,1 млрд дол.⁵²² В імпорті перше місце належить паливно-мастильним матеріалам – майже 15 млрд дол. Додатний платіжний баланс спостерігається за товарними позиціями: залізо і сталь та вироби з них, обладнання для атомних реакторів, залізничне обладнання, неорганічна хімія, папір та аналогічні вироби тощо.

Результати аналізу структури експорту готових виробів України до країн ОЧЕС з огляду на їхню технологічну місткість та її порівняння з іншими країнами ОЧЕС показав переважання низькотехнологічних товарів в експорті нашої країни. Така структура майже не змінювалася за досліджуваний період (табл. 4.10.4). Частка низькотехнологічних товарів зросла з 46,9% у 2001 р. до 51,3% – у 2013 р.

Переважання низькотехнологічних товарів не характерне для структури внутрішньорегіональної торгівлі готовими виробами інших країн об'єднання. У внутрішньоінтеграційній торгівлі Росії, Греції та Азербайджану переважають високотехнологічні товари, Туреччини, Сербії, Румунії, Молдови, Грузії, Болгарії – середньотехнологічні. Тільки для Албанії та Вірменії характерне переважання праце- та ресурсомістких товарів. За досліджений період структура торгівлі готовими виробами за ступенем технологічної місткості покращилась тільки у Росії та Албанії, всі інші або не змінили її, або навіть погіршили. Це свідчить про зростання конкуренції на внутрішньому ринку об'єднання з боку постачальників високо- та середньотехнологічної продукції, переважно країн ЄС, яку місцеві виробники не витримують.

---

⁵²² Офіційний сайт Міжнародного торгового центру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx

Таблиця 4.10.4

**Структура внутрішньорегіонального експорту країн
ОЧЕС за технологічною місткістю у 2001–2013 рр., %**

Країна	2001 р.				2011 р.				2013 р.			
	П1	П2	П3	П4	П1	П2	П3	П4	П1	П2	П3	П4
Албанія	83,3	4,8	8,6	3,4	31,0	62,5	3,5	3,1	39,1	51,1	4,8	5,1
Вірменія	11,3	3,1	50,2	35,5	32,3	6,7	23,3	37,8	44,3	5,6	22,1	28,1
Азербайджан	8,2	4,4	41,2	46,2	19,8	31,1	6,4	42,6	22,7	24,6	9,0	43,8
Болгарія	35,7	11,2	20,4	32,7	23,5	17,4	31,0	28,2	23,4	13,8	33,3	29,5
Грузія	5,9	35,9	19,0	39,2	8,9	22,7	47,8	20,6	9,7	19,3	56,3	14,7
Греція	38,6	9,1	18,3	34,1	26,7	18,5	19,2	35,7	25,1	15,6	21,6	37,8
Молдова	33,9	16,7	33,7	15,8	31,9	16,2	40,0	11,9	29,1	10,2	48,2	12,5
Румунія	18,7	26,9	9,1	45,4	12,8	21,3	34,6	31,3	16,3	15,1	46,2	22,4
Росія	9,2	31,5	42,2	17,2	9,1	30,0	24,9	36,0	9,9	29,4	22,6	38,1
Сербія	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	20,8	26,2	32,5	20,6	28,1	17,2	34,8	19,9
Туреччина	36,7	20,3	24,0	19,0	33,3	13,3	36,7	16,7	35,4	13,7	34,0	16,9
Україна	10,0	46,9	27,0	16,1	8,9	56,6	22,1	12,4	11,4	51,3	23,7	13,7
ОЧЕС	20,1	30,0	28,2	21,7	17,1	31,6	28,2	23,0	19,8	27,1	30,0	23,1

Готові вироби за товарною номенклатурою SITC, розділи з 5 по 8 за винятком груп 667 та 68

П1 – Частина працемістких та ресурсомістких товарів

П2 – Частина низькотехнологічних товарів

П3 – Частина середньотехнологічних товарів

П4 – Частина високотехнологічних товарів

Джерело: розраховано автором за даними Статистичного підрозділу ЮНКТАД

За підрахунками різних міжнародних організацій, зокрема СОТ та ЮНКТАД, частка промислових товарів у загальному обсязі експорту між учасниками різноманітних торговельних угод така сама, як і частка промислових товарів у світовій торгівлі і дорівнює близько 65%. Ця частка не сильно варіюється у різних торговельних об'єднаннях. Проте частка торгівлі комплектуючими та компонентами справді істотно розрізняється за торговельними угодами, що свідчить про зв'язок між розвитком торгівлі і вертикально інтегрованими виробничими структурами. Зауважимо, що у зовнішній

торгівлі ОЧЕС частка торгівлі промисловими товарами набагато нижча від середньосвітового рівня і становила у 2013 р. 50,4%. Крім того, з 1997 р. вона знизилася на 4,4%. На торгівлю комплектуючими припадало у 2013 р. 3,1% експорту готових виробів, що становить 8,8% продукції машинобудування та 6,6% – імпорту, що відповідає 13,7%. Частка цієї продукції у зовнішній торгівлі ОЧЕС постійно зростає: в експорті за останні 15 років – майже у 9 разів, в імпорті – у 5,4 раза.

Для внутрішньорегіональної торгівлі електронними комплектуючими характерна протилежна тенденція: з 1997 р. по 2013 р. частка цієї продукції знизилась, у структурі експорту готової продукції майже не змінилась і становить 1,5%, що більш ніж удвічі менше за показник 2001 р. В імпорті вона знизилася з 3,3% у 2001 р. до 1,6% у 2013 р., перевищивши показник 1997 р. на 0,1%. У структурі торгівлі продукцією машинобудування: частка експорту електронних комплектуючих знизилася з 2001 р. більш ніж удвічі і становила у 2013 р. 4,8%, в імпорті – 5,0% (табл. 4.10.5).

Таблиця 4.10.5

Структура внутрішньорегіональної торгівлі частинами і компонентами електронної та електричної продукції (SITC 759+764+772+776) країн ОЧЕС у 1997–2013 рр. (% торгівлі продукцією машинобудування)

Країна	Експорт				Імпорт			
	1997 р.	2001 р.	2011 р.	2013 р.	1997 р.	2001 р.	2011 р.	2013 р.
Албанія	3,7	13,3	15,9	13,1	7,0	47,7	10,7	7,9
Вірменія	11,8	38,7	10,9	21,5	10,2	16,1	5,8	3,8
Азербайджан	1,7	1,3	1,1	7,5	12,1	29,3	7,9	8,1
Болгарія	12,6	5,6	5,8	10,7	5,4	4,9	13,7	7,8
Грузія	7,5	5,0	0,6	1,5	10,6	10,8	6,8	9,1
Греція	13,6	43,4	30,4	18,3	3,1	28,8	10,6	15,3
Молдова	7,2	11,0	3,3	3,0	9,0	17,4	9,6	9,4
Румунія	1,5	51,0	26,1	3,6	7,6	36,9	3,4	7,0
Росія	4,4	3,3	6,1	3,3	6,3	6,5	6,2	3,5
Сербія	н.д.	н.д.	2,5	3,4	н.д.	н.д.	8,8	2,5

**Розділ 4. Національна стратегія забезпечення
економічного суверенітету України**

Закінчення табл. 4.10.5

Країна	Експорт				Імпорт			
	1997 р.	2001 р.	2011 р.	2013 р.	1997 р.	2001 р.	2011 р.	2013 р.
Туреччина	7,8	9,7	6,2	6,1	2,1	2,8	17,8	3,3
Україна	5,9	5,0	2,8	3,3	3,0	3,7	7,2	4,8
ОЧЕС	6,2	10,6	8,0	4,8	5,4	10,8	7,5	5,0

Джерело: розраховано автором за даними Статистичного підрозділу ЮНКТАД

Дослідження внутрішньорегіональної торгівлі частинами та компонентами електронної й електричної продукції країн ОЧЕС показує значні відмінності як в обсязі, так і у структурі. Більшість країн, зокрема Грузія, Молдова, Румунія, Росія, Сербія та Україна, майже не залучені до торгівлі цією групою товарів. Істотну частку торгівлі продукцією машинобудування вона посідає тільки у Вірменії, Албанії та Греції. В імпорті тільки для Греції ця група істотна. Можна зробити висновок, що в ОЧЕС не розвинена виробнича кооперація, майже нема вертикально інтегрованих виробничих структур.

Погодимось із В. Будкіним та С. Радзієвською⁵²³ [с. 104], які наголошують на важливості реалізації ухваленого 7 лютого 1997 р. у Стамбулі наміру створити Чорноморську зону вільної торгівлі і зазначають, що Україна зайняла пасивну позицію замість наполегливої роботи разом з Туреччиною щодо утворення регіональної зони вільної торгівлі. Україна є членом зони вільної торгівлі із країнами СНД, до яких входять Росія (договір про створення ЗВТ з країнами СНД підписано у 2012 р.), з країнами ГУАМ (договір підписано у 2002 р.). Підписано Угоду про асоціацію між Україною і ЄС, що сприятиме якнайскорішому утворенню ЗВТ України з країнами ОЧЕС, що входять до ЄС. Таким чином, Україна матиме найближчим часом ЗВТ з усіма

⁵²³ Радзієвська С.О. Конкуренентоспроможність та інтеграційні перспективи України в ОЧЕС і ГУАМ / С.О. Радзієвська // Економічний вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут». – 2013. – № 10. – С. 101–105.

країнами – членами ОЧЕС, крім Туреччини. Тому особливого теоретичного і практичного значення набуває необхідність встановлення ЗВТ між Україною і Туреччиною, яка після Росії є найважливішим учасником ОЧЕС.

Торгівля послугами в регіоні має позитивні тенденції. Більшість країн мають додатний баланс торгівлі послугами. Від’ємний він тільки у Росії (-59,8 млрд дол.), Азербайджану (-4,2 млрд дол.), Armenії (-113,6 млн дол.) та Молдови (-1,5 млн дол.).⁵²⁴ Найбільші експортери послуг – Росія, Туреччина, Греція й Україна, однак до чотирьох лідерів в експорті комунікаційних та будівельних послуг належить також Румунія, а п’яте місце посідає Сербія. Серед найбільших постачальників страхових послуг – Болгарія. Особливість торгівлі роялті та ліцензійними послугами в регіоні – стабільно від’ємний торговельний баланс для всіх країн ОЧЕС. Аналогічна ситуація і в торгівлі фінансовими та страховими послугами.

Найбільші нетто-споживачі туристичних послуг у регіоні – Росія, Україна та Румунія, нетто-постачальники – Туреччина, Болгарія та Греція. Однак ситуація у торгівлі послугами буде погіршуватись у зв’язку зі зниженням безпеки перевезень територією України, а також розширенням та продовженням терміну санкцій проти Росії у фінансовій сфері.

Отже, внутрішньорегіональна торгівля України з країнами ОЧЕС характеризується головним чином сировинним та низькотехнологічним експортом; моноспеціалізацією імпорту; нерівномірною географічною структурою імпорту й експорту товарів і послуг. Аналіз обсягів і товарної структури зовнішньої торгівлі України із країнами ОЧЕС підтвердив висновки інших дослідників⁵²⁵ і дав змогу виявити такі пріоритети торговельної співпраці: продукція металургійної про-

---

⁵²⁴ Офіційний сайт Міжнародного торгового центру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx

⁵²⁵ Гончарук А. Торговельно-економічні пріоритети України в ОЧЕС / А. Гончарук, І. Троян // Міжнародна економічна політика. – 2013. – № 2. – С. 27–47.

мисловості (експорт), енергоносії, що входять до переліку критичного імпорту; надання транспортних і туристичних послуг.

Організація чорноморського економічного співробітництва – приклад сучасної моделі проектно-галузевої інтеграції економік країн регіону, які різняться за господарською структурою, геополітичними інтересами, соціально-економічним рівнем розвитку, культурно-релігійним аспектом життєдіяльності. Незважаючи на посилення впливу цих розходжень, економічна співпраця держав у межах ОЧЕС уже протягом 20 років її існування відіграє значну роль у розвитку національних господарств щодо реалізації спільних проектів у транспортній, енергетичній та інших галузях. Необхідно використати переваги такого підходу до організації й у галузі організації спільної виробничої діяльності та для поживлення торговельної співпраці.

За даними проведеного аналізу, ідентифіковано детермінанти розвитку внутрішньорегіональної торгівлі країн ОЧЕС на сучасному етапі:

- уповільнення інтенсивності взаємної торгівлі, що зумовлено насамперед загостренням внутрішніх політичних суперечок та тісною інтеграцією до інших інтеграційних організацій, зокрема ЄС;

- зменшення значення країн ОЧЕС у взаємному експорті й імпорті товарів через стагнацію світової економіки та загострення економічної ситуації в окремих країнах-учасниках, зокрема Україні;

- спеціалізація більшості країн об'єднання на низько-технологічному експорті, закріплення технологічної відсталості регіону;

- слабке залучення у торгівлю частинами та компонентами електронної та електричної продукції, що свідчить про відсутність вертикально інтегрованих виробничих структур;

- уповільнення взаємної торгівлі послугами, зокрема критичне зменшення торгівлі транспортними та туристичними послугами.

Для подолання негативного впливу цих факторів країнам ОЧЕС необхідно активізувати зусилля щодо збільшення обсягів експортування товарів і послуг за рахунок динамічної торговельної співпраці в межах ОЧЕС; активізувати залучення іноземних інвестицій із країн ОЧЕС і Чорноморського банку торгівлі та розвитку у створення спільних вертикально інтегрованих підприємств, орієнтованих на виробництво високотехнологічної продукції; диверсифікувати поставки газу та нафтопродуктів; ефективно реалізовувати туристично-рекреаційний потенціал та транзитний потенціал регіону; диверсифікувати ринки збуту агропромислової продукції. Для України перспективним напрямом розширення торгівлі має стати турецький ринок, що допоможе географічно диверсифікувати ринок збуту національної продукції й імпортування нафтопродуктів із країн Близького Сходу. Співпраця із Грецією, Болгарією і Румунією забезпечує вихід вітчизняних товарів на ринок ЄС.

Ще одним напрямом розвитку вітчизняних торговельних відносин з пострадянськими країнами є розвиток взаємодії з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону в межах ГУАМ. Раніше експерти зазначали, що цей напрям важко кваліфікувати як чинник реалізації стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію,⁵²⁶ що було зумовлено територіальною віддаленістю учасників і, відповідно до теорії регіональної економічної інтеграції, значно ускладнює ці процеси. Нині підписання Республікою Молдова та Грузією угод про асоціацію з ЄС сприятиме розширенню торговельних відносин між країнами. На жаль, Україна не змогла показати себе як локомотив інтеграційних процесів, її політична та економічна присутність у регіоні поступово втрачає вагомість.

---

⁵²⁶ Плаксенко М.Л. Організації Чорноморсько-Каспійського регіону: місце і роль України / М.Л. Плаксенко // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 3. – С. 40–46.

Відповідно до статуту, цілями Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ є:

- утвердження демократичних цінностей, забезпечення верховенства права та повага до прав людини;
- забезпечення стійкого розвитку;
- зміцнення міжнародної та регіональної безпеки та стабільності;
- поглиблення європейської інтеграції для створення спільного простору безпеки, а також розширення економічної та гуманітарної співпраці;
- розвиток соціально-економічного, транспортного, енергетичного, науково-технічного та гуманітарного потенціалу;
- активізація політичної взаємодії та практичної співпраці в галузях, що становлять взаємний інтерес.

Результати аналізу діяльності ГУАМ свідчать, що організація поступово втрачає вплив у регіоні, зокрема з питань, що стосуються заморожених конфліктів та енергетичної співпраці. Діяльності у цих галузях притаманний декларативний характер. Це пов'язано із внутрішньополітичною нестабільністю країн – членів, а також браком політичної волі та зацікавленості у проектах ділових кіл країн-учасниць. Перспективна лише взаємодія в межах розбудови транспортних коридорів, де Україна має певний потенціал. Торговельні відносини із країнами – учасницями ГУАМ ефективніше розвиваються у форматі двосторонньої співпраці.

У сучасних умовах ГУАМ міг би слугувати платформою для висування України як нового регіонального лідера. Здебільшого експерти сходяться на думці, що ефективність ГУАМ може проявитися саме через успішність врегулювання конфліктів замороженого характеру та вирішення питань безпеки в регіоні⁵²⁷ [с. 51–52]. Незважаючи на наявну

---

⁵²⁷ Мальський М. Організація за демократію і економічний розвиток – ГУАМ як проект регіонального лідерства України: проблеми та перспективи / М. Мальський, О. Кучик // Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». – 2013. – Вип. 32. – С. 47–54.

конкуренцію між країнами – членами об'єднання з одного боку, та країнами-сусідами – з іншого, видається реальним поєднання механізмів співпраці в межах ОЧЕС та ГУАМ для досягнення паритету та врегулювання спільних проблем.

Підсумовуючи, зазначимо, що основними напрямками забезпечення суверенітету України у відносинах з інтеграційними угрупованнями країн із трансформаційною економікою, має бути ширша продуктова та географічна диверсифікація експорту, переорієнтація на технологічно більш місткий експорт, підвищення частки високотехнологічної продукції у ньому. Для подолання проблем залежності від імпорту слід активніше впроваджувати політику імпортозаміщення, використовуючи потенціал внутрішнього ринку країни. Регіональні інтеграційні угруповання мають стати платформою для підняття регіонального статусу України, реалізації її транзитного потенціалу, а також засобом стабілізації відносин у регіоні.

Для подолання наслідків конфлікту з Росією Україна має проводити широку інформаційну кампанію задля створення позитивного іміджу країни у світі та відновлення довіри споживачів на ринку РФ та інших країн СНД, особливо до вітчизняної продовольчої продукції.

4.11. Пріоритети розвитку оборонно-промислового комплексу України

Стрімка зміна геополітичної ситуації у світі на початку ХХІ ст., поява нових центрів сили, кожний з яких має власні економічні, політичні та інші інтереси, призводить до зростання напруження у відносинах між країнами, загострення воєнних конфліктів та появи нових. При цьому вплив міжнародних організацій, незважаючи на їхню авторитетність та тривале існування, стає дедалі менш ефективним, про що свідчить поява нових конфліктів та напруження у відносинах між провідними країнами.

Військово-політичне керівництво більшості економічно розвинених країн розглядає оборонно-промисловий комплекс (ОПК) як найважливішу складову національного суверенітету, стратегії національної безпеки та оборони країни і приділяють значну увагу захисту інтересів підприємств та організацій оборонної промисловості. В ОПК сконцентровані значні інтелектуальні, виробничо-технічні та інноваційні ресурси, функціонування яких забезпечує надходження до державного бюджету значних коштів. ОПК щорічно забезпечує експортні надходження від продажу продукції в США 10,0–12,0 млрд дол., в Російській Федерації – 6,0 млрд дол., у Франції – 2,0–3,0 млрд дол., у Великобританії – 4,0–5,0 млрд дол., у Німеччині – 0–4,0 млрд дол., в Україні – 0,5–1,2 млрд дол. США.

За даними досліджень міжнародної організації «Стокгольмський інститут дослідження проблем миру» (SIPRI), у 2013 р. витрати на озброєння у світі становили 1,75 трлн дол. США.⁵²⁸ Слід зазначити, що в розвинених країнах витрати на озброєння постійно зменшуються, а в більшості країн, що розвиваються, вони збільшуються, що призводить до загального світового зростання. На кінець 2013 р. лідерами в отриманні озброєнь серед регіонів були Азія й Океанія (47% світового імпорту) та Близький Схід (19%). Імпорт озброєнь європейськими країнами зменшився на 25% і становив 21%.⁵²⁹

Статистичні дані підтверджують, що країни, які розвиваються, останніми роками постійно нарощують свій військовий потенціал (табл. 4.11.1).

Є країни, які паралельно акцентують на імпорті та експорті зброї (США, Південна Корея), що пояснюється розвитком міжнародної кооперації у виробництві цієї продукції.

---

⁵²⁸ Simon T. Wezeman and Pieter D. Wezeman Trends in international arms transfers, 2013. – SIPRI fact sheet, march, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1403.pdf>

⁵²⁹ Геополітичний аналіз балансу сил і змін у ньому на фоні російсько-українського конфлікту / М. Сунгуровський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1121

Особливо зростання експорту зброї за останнє десятиріччя помітне у Китаї, Україні, Іспанії та Ізраїлі.

Найбільші імпортери (Індія, Саудівська Аравія) постійно нарощують закупівлю озброєнь, в той час як інші (наприклад Китай) навпаки – зменшують, інтенсивно розвиваючи цю галузь у себе.

Таблиця 4.11.1

Розподіл світового ринку озброєнь за експортерами та імпортерами (2004–2008 рр., 2009–2013 рр.)^{530, 531}

Країни	Частка ринку у 2004–2008 рр., %	Частка ринку у 2009–2013 рр., %	Основні покупці
США	30	29	Австралія, Південна Корея, ОАЕ
Росія	24	27	Індія, Китай, Алжир
Німеччина	10	7	США, Греція, Ізраїль
Китай	2	6	Пакистан, Бангладеш, М'янма
Франція	9	5	Китай, Марокко, Сінгапур
Велика Британія	4	4	Саудівська Аравія, США, Індія
Іспанія	2	3	Норвегія, Австралія, Венесуела
Україна	2	3	Китай, Пакистан, Росія
Італія	2	3	Індія, ОАЕ, США
Ізраїль	2	2	Індія, Туреччина, Колумбія

⁵³⁰ Simon T. Wezeman and Pieter D. Wezeman Trends in international arms transfers, 2013. – SIPRI fact sheet, march, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1403.pdf>

⁵³¹ SIPRI YEARBOOK 2014, Armaments, Disarmament and International Security. Summary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.sipriyearbook.org

Провідні західні країни продовжують переоснащувати свої збройні сили (ЗС) якісно новими зразками озброєння і військової техніки (ОВТ), здійснюють перебудову оборонно-промислової бази, гармонізуючи її із сучасними стратегічними і політичними умовами. Основну мету в оборонно-промисловій політиці вони вбачають у збереженні ефективно функціонуючого ОПК, спроможного вирішувати поставлені завдання в інтересах національної безпеки та оборони країни.

ОПК як сектор економіки, призначений для розроблення і виробництва продукції оборонного призначення, фактично є фундаментом військової безпеки та оборони країни. Підтримання високого рівня його розвитку для багатьох розвинених країн – одне із пріоритетних військово-економічних завдань національної політики в системі забезпечення суверенітету держави.

Після розпаду СРСР Україна отримала приблизно третину радянських потужностей у галузі військового виробництва. До складу українського ОПК входило майже 3600 підприємств з більш ніж 3 млн працівників. Близько 700 підприємств займалися виробництвом виключно військової продукції, а ще понад тисяча, крім озброєння та військової техніки, – виробництвом товарів подвійного або цивільного призначення. Також на території України залишилася третина підприємств (140) радянської космічної галузі. З 20 типів ракет, які виробляли в СРСР, 12 було спроектовано та вироблено в Україні. В українській авіаційній промисловості було задіяно 39 підприємств, 11 авіаремонтних заводів. За час незалежності частину підприємств скоротили, а ті, які виробляли цивільну продукцію, приватизували та перетворили на корпорації. Однак досвіду роботи в умовах ринку їм не вистачало, тому підприємства ставали банкрутами. До сьогодні збереглася лише незначна частина українських підприємств, які виробляють військову продукцію.

Розвиток ОПК в Україні ніколи не фінансували належно з державного бюджету. Причин цього, на думку експертів,

багато: економічних, соціальних, але передовсім політичних.⁵³² До останнього часу український ОПК взагалі залишався без держзамовлень. Тому донедавна більшість підприємств ОПК були комерційними і майже не мали жодних зобов'язань перед державою та Збройними силами України (ЗСУ).

Невдале неодноразове реформування органів управління ОПК призвело до зниження його науково-технічного потенціалу, технологічної відсталості та старіння виробничих потужностей, втрати висококваліфікованих кадрів.

Значне зниження рівня забезпечення ЗСУ та інших військових формувань військовою і спеціальною технікою та озброєнням нового покоління загрожує зниженням їхньої боєздатності. Зволікання у виконанні програм реформування ОПК та їх недостатнє фінансування визначається Законом України «Про основи національної безпеки України» як загроза національній безпеці держави, а цілеспрямована діяльність держави із забезпечення обороноздатності шляхом відповідної розбудови ОПК – один з найважливіших напрямів державної політики у галузі національної безпеки та оборони.⁵³³

Не усунуто диспропорції і в структурі виробничих потужностей ОПК. Реструктуризація ОПК проводиться без урахування реального технічного рівня та потенційних можливостей його підприємств і організацій, а сформовані нові виробничі структури не дають прибутків.

Підприємства і організації ОПК фактично перетворилися на прибутковий бізнес для рейдерів, котрі намагаються оволодіти майном найпривабливіших в економічному плані підприємств шляхом доведення їх до розорення з наступною приватизацією через процедуру банкрутства.

---

⁵³² Причини зниження (часткової втрати) оборонного потенціалу України (протягом 2004–2014 рр.). Експертне дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cacds.org.ua/ru/research/317>

⁵³³ Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

Нині ОПК України перебуває у стані системної кризи, що має тенденцію до подальшого поглиблення. Руїнація оборонної промисловості як одного з основних елементів національної безпеки призвела до різкого обмеження можливостей у забезпеченні боєздатного стану ЗСУ та значного скорочення можливостей інтеграції України у міжнародні оборонні, економічні та політичні структури. Українські підприємства більшою мірою зайняті фрагментованим виробництвом озброєння та військової техніки, залежать від іноземних поставок комплектуючих, насамперед російських. Експерти протягом багатьох років акцентували на проблемах цілісного розвитку українського ОПК, однак тепер необхідне зосередження на розвитку окремих перспективних напрямків, а саме виробництві бронетехніки, радіолокаційних систем та авіаційних ракет.

Відбулося значне скорочення або повне припинення виробництва важливих для національної безпеки зразків ОВТ, немає замкнених циклів виробництва більшості зразків основних видів ОВТ, наявне старіння матеріально-технічної бази науково-виробничих структур та серйозний розрив відносин між наукою і виробництвом, важке становище галузевих науково-дослідних інститутів.

У багатьох випадках створення інноваційної продукції ОПК закінчується на початкових стадіях інноваційного циклу і не доводиться до серійного виробництва. Продаючи такий продукт іноземним фірмам, його власники зазнають значних потенційних втрат, а відсутність внутрішнього ринку оборонної продукції значно ускладнює її реалізацію на зовнішньому ринку.

Ситуація у галузі розроблення і виробництва ОВТ значною мірою ускладнюється втратою базових технологій оборонної галузі, обмеженістю замкнених циклів виробництва основних видів ОВТ, різким скороченням номенклатури виробів, особливо електронної техніки; низькою якістю вітчизняних комплектуючих і матеріалів, невиправданим зростанням їх вартості.

Кінцеве виробництво ОВТ в Україні значною мірою залежить від імпорتنих поставок комплектуючих виробів, вузлів, агрегатів, матеріалів і сировини. Для деяких зразків ОВТ ці поставки сягають 80% і більше.

Через брак ефективної системи підтримки інноваційного розвитку ОПК гальмується:

- розвиток інноваційного підприємництва, особливо малих і середніх підприємств, які забезпечують комерціалізацію науково-технічних розробок і технологій військового та подвійного призначення;
- залучення ресурсів приватного бізнесу у фундаментальні дослідження і розробки ОПК;
- розвиток венчурного підприємництва суміжних галузей;
- концентрація зусиль великих корпорацій і дрібних підприємницьких структур для виробництва конкурентоспроможної високотехнологічної наукоємної продукції для ОПК.

Серйозною загрозою економічній безпеці, а отже і національній безпеці та суверенітету держави, є згортання фундаментальних досліджень в Україні, розпад добре відомих у світі науково-дослідних і дослідно-конструкторських колективів. Гостра проблема кадрів.

Немає значних зрушень в адаптації ОПК до європейських стандартів, що нині визнаються за світові норми якості машинобудівної продукції і умов її експлуатації.

Створене у 2008 р. в Мінпромполітики України Агентство з питань оборонно-промислового комплексу не має змоги розробляти дієві механізми для реалізації заходів щодо реформування оборонної галузі.⁵³⁴ Програмою діяльності уряду щодо оборонної промисловості передбачено зміни до закону про державне оборонне замовлення, а також системи управління державним концерном «Укроборонпром», створення агентства

---

⁵³⁴ Про утворення Агентства з питань оборонно-промислового комплексу : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2008 р. № 793 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793-2008-%D0%BF>

з оборонно-промислового комплексу.⁵³⁵ В чому ж буде принципова різниця у завданнях та ефективності роботи цього органу від попереднього, поки що важко сказати.

Черговим кроком для підвищення ефективності функціонування ОПК та запобігання банкрутству більшості українських оборонних підприємств було створення у 2011 році ДК «Укроборонпром».⁵³⁶ Він об'єднав 134 підприємства – державних та акціонерних товариств, які перебували в державній власності. З'ясувалося, що для нормальної роботи їм не вистачало ринків збуту та грошей. Проблему нестачі коштів розв'язали за рахунок перерозподілу частини прибутку деяких успішних виробництв і за рахунок того, що Україна постійно брала участь у різних міжнародних військових виставках. Концерн представляв інтереси всіх учасників, створивши ефект масовості, що швидко дало позитивний результат (обсяги його виробництва у 2013 р. збільшилися на 24% порівняно із 2012 р. і становили понад 13 млрд грн). Деякі заводи за рахунок великих експортних контрактів змогли збільшити виробництво у кілька разів. Наприклад, ДАКХ «Артем» збільшив обсяги у 7 разів (до 2,2 млрд грн), завод ім. Малишева – на чверть (до 302 млн грн).

Станом на 2013 рік завдяки вдалим першим двом рокам діяльності концерну ключові показники підприємств ОПК суттєво покращилися. Так, його заводи у 2013 р. погасили 46% заборгованості із зарплати. У 2013 р. обсяг виробництва становив 13,2 млрд грн, що на 24% більше, ніж у 2012 р. Експорт ВПТ зріс на 52%, чистий прибуток становив 475 млн грн. При цьому частина збиткових заводів почала отримувати прибутки.

---

⁵³⁵ У Кабміні буде створено агентство з оборонно-промислового комплексу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ukr.segodnya.ua/economics/enews/v-kabminebudet-sozdano-agentstvo-po-oboronno-promyshlennomu-kompleksu-576422.html

⁵³⁶ Офіційний сайт ДК «Укроборонпром» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukroboronprom.com.ua/

Проте у галузі оборонного виробництва ще збереглися значні внутрішні резерви, використання яких за принципово нових підходів може забезпечити значний підйом економіки ОПК і, як наслідок, – розширення можливостей у переоснащенні ЗСУ.

За певних умов ОПК України спроможний організувати виробництво багатофункціональних ракетних комплексів, багатофункціональних корветів (в кооперації з міжнародними компаніями), систем і засобів протиповітряної і протиракетної оборони, бойових літаків і вертольотів, літаків військово-транспортної авіації, бронетанкової техніки, танкових двигунів, газотурбінних двигунів для кораблів, переносних зенітних ракетних комплексів, керованих ракет класів «повітря-повітря» і «повітря-земля», реактивних комплексів залпового вогню, протитанкових ракетних комплексів, керованих і некерованих авіабомб, радіолокаційного озброєння зі спеціальною елементною базою, окремих видів артилерійсько-стрілецького озброєння, засобів звуко- і радіотехнічної, оптичної, акустичної розвідки, радіорозвідки і радіоперешкод; авіаційних засобів навігації, посадки, зв'язку та забезпечення безпеки польотів; вибухових речовин, деяких видів боєприпасів тощо.

Україна все ще має значні здобутки у створенні інформаційних технологій, які нині вважаються основою технічного прогресу. Їх можна використовувати для розроблення систем зв'язку і телебачення, обчислювальної техніки, систем управління складними об'єктами, а також для розв'язання багатьох проблем машинобудування, хімічної промисловості, приладобудування, медицини тощо. Майже всі потрібні для створення інформаційних технологій надчисті монокристалічні матеріали можна виробляти в Україні.⁵³⁷

---

⁵³⁷ Можливості оборонно-промислового комплексу України в системі національної безпеки. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/articles/251/

Значна частина технологій має подвійне призначення. До них належать технології виробництва нових композиційних металевих, алюмінієвих та легких броньованих матеріалів на основі титанових сплавів; технології виробництва двигунів з підвищеними експлуатаційними характеристиками; технології виробництва лазерних приладів систем управління, що забезпечують конкурентоспроможність виміррювальної апаратури; технології виготовлення базових оптичних елементів для приладів авіаційної та космічної техніки.

Стабільність роботи підприємств і організацій ОПК не тільки створює передумови для розвитку наукової сфери і суміжних галузей промисловості, а й сприяє переходу від сировинної моделі економіки до моделі інноваційного розвитку.

Відповідно до Воєнної доктрини України, держава повинна забезпечувати:^{538, 539}

– розвиток науково-технічної, технологічної та виробничої бази ОПК;

– розроблення, модернізацію та оснащення Збройних сил України системами ОВТ, які становлять основу їхнього бойового потенціалу, і запобігати військово-технічному і технологічному відставанню у розвитку основних видів ОВТ.

Зміна протягом останніх років геостратегічного простору та наявність у більшості країн регіону власних програм переозброєння завжди зумовлювала необхідність для України мати адекватну зброю стримування, яка, на жаль, ігнорувалась.

---

⁵³⁸ Про воєнну доктрину України : Указ Президента України від 15 червня 2004 року, № 648/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>

⁵³⁹ Україна змінює військову доктрину [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr.segodnya.ua/politics/pnews/ukraina-menyayet-voennuyu-doktrinu-554417.html>

На сьогодні основні статті закупівлі ОВТ країн – сусідів України спрямовані на посилення стратегічного компонента та збільшення загальних військових потужностей з акцентом на ударні та розвідувальні комплекси; розвиток мобільності та взаємосумісності ОВТ, націленої на забезпечення взаємодії з партнерами військової коаліції; розвиток окремих видів ОВТ у межах військової спеціалізації. Більшість цих країн провела диверсифікацію джерел постачання ОВТ. Так, Польща зробила вибір, пов'язаний з американською та німецькою військовою технікою (закупила у США 48 бойових літаків F-16 C/D на суму 4,5 млрд дол. (рішення прийнято у 2008 р.), придбала 10 іспанських військово-транспортних літаків C-295M (фірма-виробник CASA), планує закупити 80 бойових вертольотів на суму 3 млрд дол.).

Румунія зробила замовлення на 48 американських бойових літаків F-16 на суму 4,5 млрд дол. США (фірма-виробник – Lockheed Martin, рішення прийнято у 2008 р.), чотири багатопільових корвети (період закупівлі – 2010–2012 рр.), чотири мінних тральщики (період закупівлі – 2010–2012 рр.), придбала два британських фрегати, замовила сім середніх військово-транспортних літаків C-27J «Спартан» на суму 340 млн дол. США та оголосила про плани закупівлі 31 БТР «Піранія-3С» у Швейцарії (фірма-виробник – Mowag), готується до запуску власного супутника Землі.

Туреччина у 2008 р. заявила про рішення закупити 100 винищувачів F-35JSF (фірма-виробник – Lockheed Martin в кооперації з місцевою компанією TAI), 55 південнокорейських навчально-тренувальних літаків і 10 нових військово-транспортних літаків A-400M. Має програму власної розробки всіх типів безпілотних літальних апаратів та план закупівлі 51 вертольота A129T (компанія-виробник – Augusta/Westland), реалізує програму будівництва 12 легких фрегатів.⁵⁴⁰

---

⁵⁴⁰ Можливості оборонно-промислового комплексу України в системі національної безпеки. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/articles/251/

До основної продукції, яку закупають країни – сусіди України, належать бойові літаки та вертольоти, кораблі різних типів, безпілотні системи, засоби протиповітряної оборони, радары, високоточні засоби ураження різного базування, легка бронетехніка, військово-транспортна авіація тощо.

Ці країни вважають своїм першочерговим завданням оборонно-промислової політики заміну або модернізацію застарілих літаків і вертольотів, бойових кораблів, зенітно-ракетних комплексів, танків, бойових машин піхоти, бронетранспортерів, які залишилися у них після розпаду СРСР.

Країни ЦСЄ шляхом модернізації намагаються підвищити бойові характеристики, надійність, безпеку експлуатації цієї бойової техніки та зменшити витрати на її обслуговування. Зокрема, вони намагаються замінити на літаках колишнього СРСР застарілі системи управління польотом, системи озброєння, навігаційні системи, радіолокаційні засоби радіоелектронної боротьби, а також встановити досконаліші системи керування вогнем, зв'язком, захистом екіпажу тощо. Здебільшого ці системи і засоби виготовляють західні компанії та РФ.

Для країн ЦСЄ модернізація ОВТ – це єдиний можливий і доступний шлях створення та розвитку власної оборонної промисловості. З одного боку, здійснюючи модернізацію, вони освоюють і впроваджують нові технології, нову номенклатуру ОВТ, а з другого – розширюючи співпрацю і кооперацію із західними країнами у військово-технічній галузі, поступово освоюють західні ринки зброї через своїх партнерів.

16 червня 2014 р. в Україні у зв'язку з подіями у східному регіоні заборонено подальшу співпрацю українського оборонно-промислового комплексу з російським. За даними експертів, втрата ОПК України від цього становитиме 15% річного експорту (близько 300 млн дол. США), що не

катастрофічно, а з правильною переорієнтацією виробництва та зовнішніх зв'язків згодом можливі навіть виграші.⁵⁴¹

Водночас відмова українського ОПК від співпраці з Росією насамперед вплинула на можливості наповнення державного бюджету за рахунок експортних поставок військової продукції українського виробництва до Росії. Крім цього, припинення співпраці призведе орієнтовно до втрати близько 30 тис. робочих місць через скорочення виробництва. Немоżliвою стає і реалізація спільних проектів, а саме: спільне виробництво Ан-148/158, відновлення виробництва літаків «Руслан» (Ан-124-100), продовження робіт за програмою будівництва військово-транспортних літаків Ан-70 тощо. Крім цього, Україна вже втратила 13 підприємств на півострові Крим.

Росія неодноразово заявляла, що без співпраці обох сторін український ОПК не зможе існувати, оскільки його продукція не потрібна на Заході. Певною мірою це так, оскільки на західному ринку є власні потужні виробники зброї, а поява нових конкурентів неприпустима. Однак в Україні існують розробки, які викликають інтерес у західних партнерів, а саме: співпраця українського підприємства «Луч» та бельгійського Cockerill Maintenance & Ingenierie Defence, які реалізували проект зі створення бельгійської вежі з українським ракетно-гарматним озброєнням. Ця розробка легко сумісна з усіма видами легкоброньованої техніки. Крім того, Польща має намір реалізувати спільні з Україною розробки систем навігації, радіолокаційних станцій, різних видів ракет та обладнання зв'язку. Ізюмський приладобудівний завод постачає оптичне скло до Європи та Америки. Україна також є постачальником бронетехніки, компонентів до техніки на ринки Азії та Сходу. Так, у 2013 р. між Україною та Пакистаном було підписано контракт на поставку 110 сило-

---

⁵⁴¹ Порошенко заборонив будь-яку співпрацю з Росією у сфері військово-промислового комплексу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : news.finance.ua/ua/news/~/328067

вих установок для бойового танка «Аль-Калід» на суму 50 млн дол.⁵⁴²

Військові експерти по-різному оцінюють наслідки розриву військово-технічної співпраці України з Росією. На думку директора Центру досліджень армії, роззброєння та конверсії В. Бардака, розрив буде болісним, але більшою мірою для Росії, оскільки вона втратить ракети-носії «Воевода».⁵⁴³ Без українських комплектуючих не працюватиме й протитанковий комплекс «Хризантема–С». За приблизними підрахунками, Росія втратить близько 2 млрд дол. США.

У середині січня 2014 р. керівництво України ухвалило Концепцію чергової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період 2014–2017 рр., яка передбачає реалізацію проектів реструктуризації оборонних підприємств для приведення їх технологічних можливостей до сучасного рівня, забезпечення конкурентоспроможності продукції та послуг, а також підвищення експортного потенціалу ОПК. На реалізацію цієї програми планували передбачити 19 млрд грн, при цьому з бюджету – лише 2,9 млрд грн, решта – кредити та приватні фінансові інвестиції, а також засоби від прибутку держпідприємств ОПК та від продажу зайвого майна деяких підприємств. Попередня програма розвитку ОПК закінчилася провалом у 2013 р. через хронічне недофінансування.

Одна з переваг ОПК – те, що Україна отримала широку мережу науково-дослідних центрів, які спеціалізуються на розробках у галузях електроніки та кібернетики, лазерної техніки, радіолокаційних станцій виявлення малопомітних цілей. Українські підприємства мають великий потенціал модернізації радянської зброї, яка перебуває на озброєнні багатьох країн.

---

⁵⁴² Офіційний сайт ДК «Укрспецекспорт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrspecexport.com/

⁵⁴³ Офіційний сайт Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cacds.org.ua/ru/publications/>

Однак є гострі проблеми, а саме: висока собівартість продукції, недостатнє фінансування та низькі обсяги державного оборонного замовлення.

Потенційні можливості ОПК України дають змогу організувати виробництво ракетних комплексів, систем та засобів ППО та ПРО, переносних зенітних ракетних комплексів (ПЗРК), керованих ракет класів «повітря-повітря» та «повітря-земля», реактивних комплексів залпового вогню, протитанкових ракетних комплексів (ПТРК), бойових літаків та вертольотів, літаків військово-транспортної авіації, бронетанкової техніки, танкових двигунів, газотурбінних двигунів для кораблів та корветів, радіолокаційних станцій, окремих видів артилерійської та вогнепальної зброї, засобів радіотехнічної, оптичної та акустичної розвідки, авіаційних засобів навігації, посадки, зв'язку та забезпечення безпеки польотів, деяких видів боєприпасів та інше. Україна – один зі світових лідерів у виробництві навігаційних приладів, головок самонаведення для ракет «земля-повітря» (особливо для ПЗРК), систем лазерного наведення різних модифікацій для ПТРК, станцій пасивної радіолокації, станцій радіотехнічного контролю, звукометричних систем артилерійської розвідки, складних систем управління, апаратури радіозв'язку, радіотехнічної та радіоелектронної боротьби, авіаційних та ракетних систем прицілювання.⁵⁴⁴

Враховуючи науково-технічний та фінансово-економічний стан ОПК, очевидно, що технічну основу ЗСУ нині й у перспективі становитимуть ОВТ, які залишилися Україні після розпаду СРСР. А тому основними шляхами підтримання їх у боєздатному стані залишаються:

– поетапна модернізація як основний курс, спрямований на розширення можливостей виготовлення та удосконалення ОВТ підприємствами й організаціями вітчизняного ОПК;

---

⁵⁴⁴ Офіційний сайт Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cacds.org.ua/ru/publications/>

- своєчасна технічна перевірка і продовження гарантійних термінів експлуатації ОВТ;
- відновлення і розвиток системи технічного супроводження та обслуговування наявних ОВТ, регулярне проведення планових профілактичних робіт і своєчасного ремонту;
- уніфікація і скорочення номенклатури ОВТ, що перебувають на озброєнні ЗСУ.

На сьогодні певна продукція військового призначення, що виробляється в Україні, відповідає кращим світовим зразкам та достойно конкурує на світових ринках. У нашій країні є передові розробки в суднобудуванні, у виробництві авіатехніки та комплектуючих, радіолокаційного обладнання, засобів ППО, ракетно-артилерійського озброєння та засобів зв'язку, бронетанкової, автомобільної, інженерної та спеціальної техніки. Крім цього, розроблені системи високоточного ураження, аналогів яким не існує у світі. Так, державне конструкторське бюро «Луч» постачає високоточні боеприпаси, які дають змогу вражати чужу техніку з точністю до кількох сантиметрів. Україна також зробила суттєві кроки у моторобудуванні. Український танковий дизель визнано кращим у світі, особливо в умовах жаркого клімату. Україні вдалося створити лінійку бронетранспортерів різних модифікацій та засобів ураження різного базування, які постачають до Іраку і Таїланду, авіаційні двигуни, літаки військово-транспортної авіації, спеціального призначення. Незважаючи на фактичне падіння внутрішнього ринку, ядро оборонної промисловості успішно розвивається за рахунок експорту.

Розроблення та виробництво ВПТ значною мірою ускладнюється втратою ряду базових технологій оборонної галузі, обмеженістю замкнених циклів виробництва основних видів ВПТ, скороченням номенклатури виробів, особливо електронної техніки, неякісними вітчизняними комплектуючими та матеріалами, невиправданим зростанням їх вартості. Кінцеве виробництво ОВТ в Україні залежить значною мірою

від імпорتنих постачань комплектуючих, вузлів, агрегатів, матеріалів та сировини. Для деяких зразків ВОТ ці постачання сягають 80% та більше.

Нагальним завданням ОПК України у зміцненні національної обороноздатності повинна бути реалізація проектів розробок та виробництва озброєння, військової та спеціальної техніки відповідно до державних програм реформування та розвитку ВС України. Пріоритетним у реформуванні українського ОПК повинно стати збереження оптимальної кількості наявних потужностей, які становлять основу оборонної промисловості, поступово нарощуючи впровадження нових виробництв, які враховуватимуть потреби армії, бюджетні можливості держави, стан та перспективи розвитку експорту та інше. Необхідне вирішення технологічної та економічної доцільності підприємств. Якщо їхнє існування не доцільне, їх слід перепрофілювати або закрити.

Шляхом модернізації тактико-технічні характеристики значної частини ВОТ можуть бути доведені до сучасного рівня, а фінансові витрати зменшені в разі порівняно із виготовленням нової техніки. У багатьох країнах модернізацію розглядають як один з основних методів технічного забезпечення обороноздатності збройних сил. Тож приймаючи рішення про необхідність розроблення та виробництва нових систем озброєння, необхідно враховувати можливості модернізації наявної зброї.

З урахуванням відмови позаблокового стану України та поновлення її курсу на вступ до НАТО, а також відповідно до вимог нової редакції Стратегії національної безпеки та Воєнної доктрини, необхідно поновити Державну цільову програму реформування та розвитку ОПК на період до 2017 р.⁵⁴⁵ Важливий напрям такої роботи – вдосконалення

---

⁵⁴⁵ Нова стратегія національної безпеки і оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mediarnbo.org/2014/11/01/v-ukrayini-bude-nova-strategiya-natsiona/>

нормативної бази у формуванні та реалізації оборонно-промислової політики, виконанні державного оборонного замовлення, управлінні та функціонуванні ОПК, регуляції інвестиційної та інноваційної діяльності у галузі ОПК та ін.

На думку експертів, у процесі реструктуризації підприємств ОПК державні органи повинні здійснювати жорстке регулювання та контроль стосовно:⁵⁴⁶

– чіткого виконання Державної військової доктрини України;

– визначення норм та правил економічної діяльності суб'єктів ОПК;

– формування реального державного замовлення та його своєчасне фінансування;

– удосконалення тарифної політики, оподаткування та ліцензування виробничої діяльності у галузі ОПК;

– проведення антимонопольної політики з урахуванням національної безпеки та інтересів держави;

– державної підтримки та оптимізації експорту та експортного контролю озброєння;

– інформаційно-аналітичного забезпечення суб'єктів ОПК.

Політика України у галузі розвитку ОПК повинна бути спрямована на:

– постійний моніторинг та ефективно запозичення світового досвіду функціонування ОПК;

– повну відмову від військово-технічної співпраці з Росією, яка на сьогодні є загрозою суверенітету, національній безпеці та територіальній цілісності України;

– розвиток військово-технічної співпраці з країнами НАТО, а також позаблоковими партнерами (Китаєм, Японією, Австралією, Ізраїлем, Південною Кореєю та ін.);

---

⁵⁴⁶ Проблеми реформування оборонної промисловості України / М. Сунгуровський (27 січня 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/show_exp.php?ex=25

– передислокацію підприємств ОПК, які зруйновані під час бойових дій на Донбасі, в центральні та західні області України;

– переведення підприємств ОПК з приватної у державну власність;

– розроблення ефективної маркетингової політики підприємств ОПК щодо просування вітчизняних товарів військового призначення на світові ринки;

– державну підтримку, збереження традиційних і створення нових науково-технологічних шкіл, стимулювання раціональної структури кадрового забезпечення підприємств ОПК;

– запровадження ефективних схем військово-технічної співпраці (офсетних, ліцензійних, лізингових, коопераційних тощо), що надають можливість здійснювати як технічну модернізацію збройних сил, так і зміцнення оборонно-промислової бази;

– поступовий перехід до моделі державного управління функціонуванням оборонної промисловості та військово-технічною співпрацею, за якої за державою залишаються функції формування та координації військово-технічної політики, розроблення, узгодження та загального адміністрування програм розвитку озброєнь та оборонного замовлення, ліцензування та експортного контролю тощо.

Ринок озброєнь – віддзеркалення геополітичної ситуації у світі, прихованих тенденцій та намірів урядів держав, з чим зіткнулась Україна, маючи на своїй території воєнний конфлікт. Причина цього – історичне перехрестя в Україні інтересів Заходу та Сходу, постійний тиск та намагання тримати територію під економічним і політичним впливом як стратегічний об'єкт з потужним економічним, ресурсним, демо-

графічним та військовим потенціалом. Тому на сьогодні для України вкрай важливе формування міцних політичних позицій на світовій арені, одним з інструментів якого є зміцнення військового потенціалу. Для модернізації застарілого озброєння, а тим більше для налагодження серійного виробництва нових озброєнь, необхідний тривалий час, який в умовах війни відіграє вирішальну роль. Через розірвання військово-технічної співпраці з Росією, а також захоплення терористами багатьох підприємств, які випускали військову продукцію в Криму, Донецьку, Луганську та інших містах, зруйновано технологічні цикли та виробничі зв'язки.

Сучасний кризовий стан економіки України поглиблює наявні проблеми в оборонній промисловості, дійсний катастрофічний стан якої став зрозумілим після початку воєнного конфлікту з Росією. Багатовекторність політичних інтересів та варіативність тенденцій у світовій економіці, криза у безпековому середовищі світу суттєво ускладнюють для українського уряду вирішення завдань щодо реформування ОПК країни. Правильність цих дій залежить від політичної волі та відповідальності, об'єктивної оцінки наявної ситуації у світі та в країні, визначення реалістичних стратегічних та проміжних цілей, ефективної військово-технічної політики, дотримання політичних заяв та принципів, результатів перетворень в економіці для збереження політичного й економічного суверенітету.

ПІСЛЯМОВА

Економічний суверенітет – багатоаспектне поняття, дослідження сутності якого набуває особливого значення на етапі глобалізації світогосподарських зв'язків. Вихідною спрямованістю досліджень з питань суверенітету є його політико-правовий та інституціонально-економічний аспект.

Еволюція підходів до ідентифікації сутності економічного суверенітету – відображення суперечливих процесів:

- формування державності в європейських країнах (XV–XVIII століття);

- протистояння наукових поглядів та доктрин економічного розвитку ліберального, марксистського, націоналістичного тощо спрямування (XIX–XX століття);

- постколоніальної трансформації світового устрою та появи політично незалежних держав зі збереженням складної системи непрямой залежності від колишніх метрополій (II половина XX ст.);

- впливу глобалізаційних та інтеграційних процесів на відтворювальні можливості країн, що є активними їх учасницями.

Попри певні відмінності у тлумаченнях, суверенітет визнається як властиве державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах. Незважаючи на тривалий науковий дискурс щодо дієвості держави в умовах активізації зовнішніх детермінант розвитку, термін «суверенітет» характеризує властивості держави і тільки держави.

Новітня фаза розвитку міжнародних торговельно-економічних, фінансових, технологічних та інформаційних відносин супроводжується активними взаємовпливами країн – суб'єктів глобалізаційних процесів. При цьому взаємодія країн-суб'єктів і країн-об'єктів організаційно і змістовно здійснюється за допомогою насамперед їхніх рушіїв – транснаціональних корпорацій і розгалуженої мережі міжнародних організацій. Актуалізація проблеми суверенітету в межах представленого дослідження зумовлена посиленням загроз десуверенізації сучасної України на тлі територіальних суперечностей з РФ.

Дослідження довело, що традиційні механізми загроз суверенності до середини ХХ ст. мали передовсім військовий характер: у класичному вигляді йшлося про завоювання однією державою іншої. У сучасну добу механізми зовнішньої експансії ускладнюються та стають менш прозорими. Змінюється сам характер ведення воєн. Для поразки суверенітету тепер уже немає необхідності в застосуванні військової сили. Існують і вдосконалюються інші способи десоверенізації, зокрема механізми економічної фінансової.

Глобалізація світової економіки та збільшення ступеня відкритості національної економіки зумовлюють необхідність удосконалення методичних підходів до комплексної оцінки рівня підтримки економічного суверенітету держави для забезпечення адекватного реагування державних органів управління на внутрішні і зовнішні дестабілізаційні чинники. Аналіз наявних методологічних підходів до комплексного оцінювання рівня загроз економічному суверенітету держави та її складників виявив вади, які негативно впливають на достовірність результатів оцінювання і звужують можливості їх використання для оперативного управління.

З огляду на багатоаспектність проблем економічного суверенітету на нинішньому етапі інтеграції національних економік у глобальний економічний простір особливого значення набуває розроблення цільової комплексної державної стратегії його забезпечення, що базуватиметься не лише на загальних для всіх країн постулатах економічної науки, а й на специфічних характеристиках реалій сьогодення для кожної із країн.

Нині варто визнати вагомість двох основних каналів загроз економічному суверенітету відкритих економік: зовнішньоекономічний (через механізми зовнішньої торгівлі, міжнародного руху капіталу, міжнародні науково-технічні зв'язки тощо) та внутрішній (неефективна структура виробництва та зовнішньої торгівлі, високий рівень корупції та низький рівень привабливості інвестиційного середовища,

високий рівень іллегалізації діяльності, слабка система оборони країни, брак ефективних систем протидії інформаційним війнам тощо).

Зовнішньополітична активність держав з відкритими економіками в умовах поєднання глобалізації з міжнародними інтеграційними заходами призводять до помітного розмивання суверенних прав держав у тих галузях, які вважалися недоторканими з часу заснування вестфальської системи – до середини ХХ століття. Під міжнародно-правовими гарантіями економічного суверенітету варто розуміти особливі юридичні засоби, за допомогою яких держави – учасниці міжнародних договорів мають можливість захистити свої інтереси з урахуванням принципу поваги до їхнього державного суверенітету та невтручання у їх внутрішні справи.

Міжнародно-правові гарантії суверенітету поділяються на два види: 1) гарантії загального типу; 2) спеціальні гарантії. Сучасна практика виокремлює також такі види міжнародно-правових гарантій, як двосторонні й багатосторонні, колективні та індивідуальні тощо. Ці гарантії необхідно розглядати не лише як засіб забезпечення виконання міжнародних договорів, а й як засіб втілення у життя країни важливих принципів міжнародного права.

Вагомим інструментом впливу на стан економічного суверенітету в сучасну добу є активне використання інформаційних воєн, що зумовлено можливостями комунікаційних технологій створювати викривлену або фальшиву інформаційну реальність, фальсифікувати інформацію. Враховуючи те, що феномен інформаційної війни все ще не має однозначних визначень і моделей, можна говорити про складний характер щодо явища як інструменту агресії та експансії в умовах глобалізації.

Індикатором захищеності національного суверенітету від інформаційного натиску має слугувати належний ступінь інформатизації, якого можна досягти лише в суспільстві з високим науково-технічним і промисловим потенціалом і достатнім культурно-освітнім рівнем різних верств населення. У світовій

практиці існує кілька методів оцінки рівня інформатизації країни через індекс економіки знань (Всесвітній банк), індекс мережевої готовності NRI Всесвітнього економічного форуму (WEF).

Окреслюючи виняткову роль інформаційної компоненти у розгортанні невійськової експансії щодо окремих країн, варто, вказуючи на новітній характер цього явища, визначити такі основні етапи розвитку теорії інформаційної війни: I етап – початок 90-х років XX ст. Група вчених ВПС США, вивчаючи війни майбутнього, сформулювала вимоги до такої війни, наголошуючи, що найслабшим місцем на полі бою залишиться мозок солдата; II етап – кінець дев'яностих років XX ст. характеризується фундаментальним висвітленням проблеми інформаційної стратегії, кібервійни і мережевої війни, а також війни інформаційної; III етап – нульові роки XXI ст., активізація, крім інформаційних операцій, операцій впливу в інших галузях суспільного життя. IV етап – з 2010 р. досі, характеризується появою нового терміна – епістемологічна війна та посилення орієнтації США на технологічний розвиток, що призвело до створення різних класифікацій електронної війни.

Саме домінування інформаційної складової у структурі сучасної цивілізації спричинило переміщення конфліктної логіки з мілітарної в інформаційну галузь та сферу бізнесу і комерції, і це надало якісно нових характеристик геостратегічному протиборству між провідними державами за досягнення переваги у світовому інформаційному просторі.

В умовах загострення міжнародної конкуренції між країнами за доступ та перерозподіл обмежених стратегічних ресурсів вагоме місце серед яких посідають енергоносії, значні загрози економічному суверенітету країн посилюються через високий рівень імпортозалежності від зовнішніх поставок енергоресурсів та низький рівень їх використання. Визначальним фактором та, одночасно, каналом ризиків для збалансованого розвитку сучасної України є її енергетичне забезпечення. Аналіз довів невідповідність вітчизняної практики новітнім трендам споживання паливно-енергетичних ресурсів у розвинених країнах, що характеризується зростанням обсягів споживання первинних енергоносіїв та

одночасно підвищенням ефективності їх використання. Україна належить до категорії країн, що мають незадовільні показники щодо ефективності використання енергетичних ресурсів.

Сучасний етап розвитку газового сектору України характеризується збереженням високого рівня залежності від імпорту газу з Росії за найвищої порівняно з іншими європейськими країнами вартості, непрозорим державним регулюванням, монополізмом на внутрішньому ринку та низькими показниками відтворення ресурсної бази. Серйозним викликом для України стали проекти РФ будівництва газопроводів «Північний потік» та «Південний потік». Водночас укладання угод із провідними міжнародними компаніями про пошук та освоєння нових родовищ нетрадиційного газу та початок реверсних поставок газу з ЄС відкриває для України нові можливості в досягненні її газової незалежності.

Аналіз геопросторових пріоритетів розвитку зовнішньої торгівлі та виробничих коопераційних зв'язків за участі вітчизняних підприємств доводить, що значення економік країн Митного союзу, зокрема РФ, для економіки України важливе. Найгострішим для України виявляється ускладнення зв'язків у галузі енергетики, зокрема поставок природного газу та машинобудування. Найбільше від економічних тиску РФ страждає машинобудування, виробництво труб та харчова галузь, виробництво азотних добрив (через газовий компонент). Співпраця з РФ має менший вплив на виробництво металів та хімічну продукцію (без азотних добрив).

Подальше посилення зовнішніх ризиків для економічного суверенітету України через погіршення торговельно-економічної та виробничо-коопераційної співпраці з РФ може стимулювати реструктуризацію географічної й товарної структури зовнішньої торгівлі України, зокрема частка РФ в українському експорті й надалі скорочуватиметься, а частка третіх країн – зростатиме. У короткостроковому періоді частка продукції з високим та середнім рівнем доданої вартості в експорті України може зменшитися (через зменшення обсягів експорту машинобудування та харчової промисло-

вості до РФ). Очевидно, що у найближчій перспективі роль аграрної продукції посилюватиметься, і на цьому слід будувати державну політику. В умовах жорсткого дефіциту грошових ресурсів державі необхідно сконцентруватися на кількох пріоритетах, зокрема провести аудит машинобудівної галузі й виявити можливості інтеграції у виробничі ланцюги країн ЄС, Азії, Латинської Америки та ін.

Серйозний виклик для українського суспільства – протистояння колишніх стратегічних партнерів європейській інтеграції, яка була й залишається головним пріоритетом внутрішньої та зовнішньої політики України. Тривала співпраця між Україною та ЄС уже сприяла формуванню комплексних практичних інструментів, послідовне й ефективно використання яких має стати базисом сталого економічного розвитку та модернізації нашої держави, основою стратегії реформування всіх основних галузей і впровадження європейських стандартів для підвищення рівня життя населення України. Необхідний інструментарій проведення реформ і наближення до ЄС містить Угода про асоціацію. Напрацювання національного механізму імплементації угоди триває в Україні вже кілька років.

Необхідність зміни зовнішньоекономічних пріоритетів спонукають до репозиціонування України в міжнародному поділі праці на засадах перебудови зовнішньоекономічної політики у напрямі реалізації євроінтеграційного каналу міжнародної співпраці як такої, що відповідає реальним потребам і можливостям української економіки, зокрема диверсифікації експортних позицій вітчизняних підприємств, активне застосування механізмів СОТ для захисту національних економічних інтересів; підвищення поінформованості національних експортерів стосовно стандартів і технічних вимог щодо традиційних і потенційних нових продуктів українського експорту; забезпечення прозорості механізму відшкодування ПДВ експортерам і запобігання зловживанням у цій сфері, забезпечення автоматичного відшкодування експортерам продукції з високою часткою доданої вартості; налагодження ефективного функціонування системи експортного кредитування.

Убезпечення загроз економічному суверенітету України варто уможливити через оптимізацію структури та обсягів імпорту, ефективне застосування на основі детального ринкового аналізу і, відповідно до норм ГАТТ/СОТ, антидемпінгових і компенсаційних мит, товарних квот та інших прийнятих у світовій практиці інструментів захисту вітчизняних виробників; посилення боротьби з іллегалізацією імпортової діяльності завдяки створенню системи контролю якості імпортованої продукції, максимальній уніфікації оподаткування імпорту, поступовому скасуванню імпортних пільг і запровадженню електронного декларування імпорту; подальшої гармонізації національного митного законодавства зі стандартами ЄС, що стосуються зокрема принципів і процедур виявлення контрафактної продукції, реалізації митного контролю, а також налагодженню практичної співпраці у митній сфері із країнами Митного союзу; диверсифікації географічної структури енергетичного імпорту й подальше зменшення імпорту енергоносіїв завдяки збільшенню власного видобутку (виробництва), а також суттєвого енергозбереження.

Економіко-правовими передумовами захисту суверенності економіки відкритого типу варто визнати ті інституціональні важелі та механізми, які дали б змогу державі безперешкодно укладати союзи з іншими державами, а також виходити з них; брати участь у створенні спільних міждержавних органів, а також делегувати їм частину своїх повноважень. З огляду на європейську практику забезпечення гарантій суверенності та безпеки на тлі розмивання суверенних прав держав помітно знизилася роль військової складової гарантій їхнього суверенітету. Функція збройного захисту державного суверенітету поступово трансформується у військові блоки (союзи), які є не лише гарантами порядку і миру, а й здатні набагато краще використовувати об'єднані матеріально-технічні та інформаційні ресурси для захисту та протидії. У цьому контексті потребує перегляду концепція відносин України з міжнародними організаціями та інтеграційними союзами. Зокрема, розроблення та представлення МВФ для узгодження в межах кредитної лінії «стенд-бай»

програми дій має бути розраховане не лише на отримання кредитів, а й довгострокові пріоритети уряду щодо реформування економіки країни та консенсусний підхід до цього реформування з боку основних політичних сил; актуалізується активна участь України в обговоренні широкого кола глобальних питань у межах міжнародних економічних організацій (зокрема щодо реформування цих організацій), у створенні та діяльності міждержавних коаліцій і груп інтересів у міжнародних економічних організаціях задля забезпечення кумулятивного ефекту впливу України та її союзників на прийняття рішень відповідних організацій.

Значний канал зовнішніх та внутрішніх ризиків для економічного суверенітету – тінізація та вплив капіталу із внутрішнього ринку України. Зважаючи на зазначену вище велику роль процесів тінізації економіки та поширення корупції в нарощуванні загроз стабільності в Україні, протидія цим явищам має бути одним із пріоритетів антикризової стратегії держави, що передбачає зокрема посилення контролю за витрачанням коштів у бюджетній сфері, вдосконалення нормативної бази державних закупівель, запобігання монопольному становищу або встановлення узгоджених дій суб'єктів господарювання та/чи органів державної влади у сфері державних закупівель, упровадження системи електронних державних закупівель; протидію впливу за кордон капіталів і розбудову ефективної системи повернення активів, виведених із країни, включення ухилення від сплати податків до переліку предикатних кримінальних правопорушень задля впровадження додаткових інструментів щодо зупинення відповідних фінансових операцій для недопущення виведення коштів у податкові гавані; законодавче забезпечення процедур повернення активів, виведених у злочинний спосіб з України, зокрема розподіл відповідних обов'язків між профільними відомствами, внесення змін до законодавства щодо запровадження регулювання діяльності та оподаткування контрольованих іноземних корпорацій.

Іллегальна економічна діяльність у сфері зовнішньої торгівлі товарами виявляється у приховуванні обсягів цієї діяльності від офіційного обліку, порушенні чинного законодавства, виникненні пов'язаних із цим втрат суспільства через розподіл фінансових ресурсів на користь приватних інтересів. У межах іллегальної діяльності відбуваються ухилення від сплати загальнообов'язкових податків і зборів, відплив фінансових ресурсів за кордон та порушення норм і принципів соціальної відповідальності бізнесу, що призводить до матеріальних та моральних втрат державного бюджету й суспільства. Результати здійсненого корегування обсягів розбіжностей даних у зовнішній торгівлі України і країн ЄС-27, СНД (крім Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану, а також товарів групи «27» УКТ ЗЕД) і КНР свідчать, що найбільше зниження обсягу імпорту товарів в Україну спостерігається із Китаю – від 43% у 2004 р. до 8% у 2012 р. При імпорті товарів із країн ЄС у 2002–2012 рр. так само відбулося зниження даних – від 9% до 23%, із країнами СНД зниження даних при імпорті товарів було зафіксовано у 2008-му, 2010–2012 рр. і дорівнювало від 2 до 4%. Обсяги прихованого відпливу фінансових ресурсів за кордон через зниження цін експортної продукції, недоотриманої виручки за експорт товарів та послуг, оплати за імпорт, що не надійшов, і платежі за фіктивними операціями з цінними паперами, а також за статтею платіжного балансу помилки та упущення у 2002–2012 рр. становили близько \$44 млрд.

Ефективна протидія мінімізації податкових зобов'язань у сфері зовнішньої торгівлі товарами потребує насамперед вирішення питань, пов'язаних з відсутністю єдиної державної політики протидії тіньовій економіці у сфері зовнішньої торгівлі; несистемним характером боротьби з тіньовою економічною діяльністю у сфері зовнішньої торгівлі; дублюванням однакових завдань різними правоохоронними органами у контексті протидії іллегалізації сфери зовнішньої торгівлі, слабкою взаємодією правоохоронних та контролюючих органів у контексті протидії іллегалізації економічної діяльності у сфері

зовнішньої торгівлі; недостатністю врахування у практичній діяльності результатів наукових досліджень щодо протидії іллегалізації економічної діяльності.

Аналіз стану та тенденцій розвитку роздрібною торгівлі в Україні показав, що попри те, що сфера товарообігу є своєрідним драйвером зростання реального сектору економіки, все ще вагомою залишається частка відкритих ринків та тіньового обороту, що свідчить про наявність проблем у галузі та потребує відповідного регулювання на рівні держави. Незважаючи на те що продуктовий сегмент роздрібного ринку України втратив високий докризовий рівень інвестиційної привабливості, і в посткризовий період він все ще залишається перспективним, хоч і досить складним для розвитку наявних міжнародних торговельних мереж та виходу на нього нових гравців. Представники міжнародного бізнесу, які оперують на продуктовому роздрібному ринку, з одного боку, позитивно впливають на розвиток сфери товарообігу України, а з іншого – породжують проблеми в контексті забезпечення її економічного суверенітету, серед яких загроза продовольчій та зовнішньоторговельній безпеці, руйнація національного менш потужного бізнесу, дискримінація локальних постачальників тощо.

Аналіз стану та тенденцій розвитку процесів консолідації та концентрації ринкової влади на роздрібному ринку України, оцінка рівня концентрації міжнародних торговельних FMCG-мереж та аналіз впливу цього процесу на конкурентне середовище вітчизняної сфери роздрібного товарообігу показав, що концентрація та консолідація капіталу відбуваються, але відносно повільними темпами. Український ринок належить до ринків із низькою концентрацією іноземного капіталу та переважанням на ньому національних операторів роздрібного бізнесу. Незважаючи на домінування локальних мереж, представлені на українському ринку торговельні ТНК демонструють потужність свого впливу на економіку держави головним чином за рахунок широкого доступу до інвестиційних та кредитних ресурсів у глобальному масштабі порівняно з національними операторами та

впровадженням інноваційних бізнес-процесів і маркетингових технологій у сфері торгівлі. Це зумовлює необхідність відповідного контролю та регулювання масштабів діяльності і процесів концентрації іноземного капіталу на ринку для захисту вітчизняного бізнесу.

Одна зі стратегічно важливих галузей національної економіки, з якою також пов'язані проблеми продовольчої безпеки, доступу до стратегічно важливих активів в АПК та інфраструктурі – харчова промисловість. Значення цієї галузі настільки велике, що у багатьох країнах навіть застосовують інституціональні обмеження щодо доступу іноземних інвесторів до неї зокрема шляхом контролю за злиттями та поглинаннями за участі компаній-нерезидентів. В Україні, попри кризу та низьку привабливість інвестиційного середовища, ця галузь продовжує приваблювати нерезидентів, про що свідчить стійка динаміка кількості заяв за участю іноземних інвесторів щодо угод зі злиття та поглинань. За період 2003–2013 рр. майже в шість разів (з 116 заяв в 2003 р. до 685 – 2013 р.). Разом з тим зростає частка кількості заяв за участю іноземних інвесторів (з 18,0% в 2003 р. до 71,2% в 2013 р.), що свідчить про активну участь у концентраційних процесах іноземних інвесторів і слугує певною загрозою втрати національними власниками стратегічно значимих в умовах глобальної продовольчої кризи активів.

Для реалізації заходів щодо прозорого залучення капіталів нерезидентів на фондовий ринок України та запобігання зовнішнім загрозам у розрізі проблем фінансової десуверенізації необхідно визначити основні напрями їх забезпечення: розширити перелік іноземних депозитаріїв цінних паперів, з якими Національний депозитарій України матиме прямі кореспондентські відносини у контексті функціонування мегарегулятора фондового ринку України; запровадити вимогу щодо допуску до обігу та обліку в депозитарній системі України у разі іноземних цінних паперів не власне цінним паперам, а певному депозитарному активу. Правова проблема обліку депозитарного активу, а не безпосередньо самих цінних паперів, що обліковуються в юрисдикції емітента, є

проблемою, загальною і для фондових ринків інших країн. Але незважаючи на специфічні для кожної країни технологічні та правові складнощі, міжнародні системи депозитарного обліку щонайменше дають змогу захистити права власників.

Врахування основних проблем національного фондового ринку, запровадження заходів раціонального використання основних інструментів механізму залучення капіталів нерезидентів та їх реалізація має позитивно вплинути на розвиток фондового ринку України внаслідок покращення кількісних і якісних характеристик стану та розвитку ринку, розширення можливостей для інвестування в Україну, що забезпечить зміцнення економічного суверенітету країни та підвищить конкурентоспроможність національної економіки.

На відміну від країн Центрально-Східної Європи, український роздрібний продуктовий ринок характеризується низьким рівнем концентрації іноземного капіталу та переважанням на ньому національних торговельних мереж. Низький рівень концентрації, з одного боку, свідчить про наявність конкуренції на ринку та відсутність домінантного становища певних суб'єктів господарювання, зокрема іноземного капіталу на продуктовому ринку України, а з іншого – цей рівень зумовлює галузеві ризики та ускладнення. Високий рівень концентрації може сприяти посиленню стійкості ринку в період кризових явищ, прискоренню трансформації галузі у напрямі інноваційного розвитку завдяки значним інвестиційним ресурсам компаній, які домінують. Отже, перед національною економікою виникає концептуальна дилема щодо пошуку консенсусу між низьким та високим рівнем концентрації відповідного галузевого ринку, яка фактично зводиться до вибору, посилення конкурентоспроможності потужних операторів, можливо, і нерезидентів, і галузі загалом чи прозоре конкурентне середовище та економічний суверенітет держави.

ДОДАТКИ

Додаток А

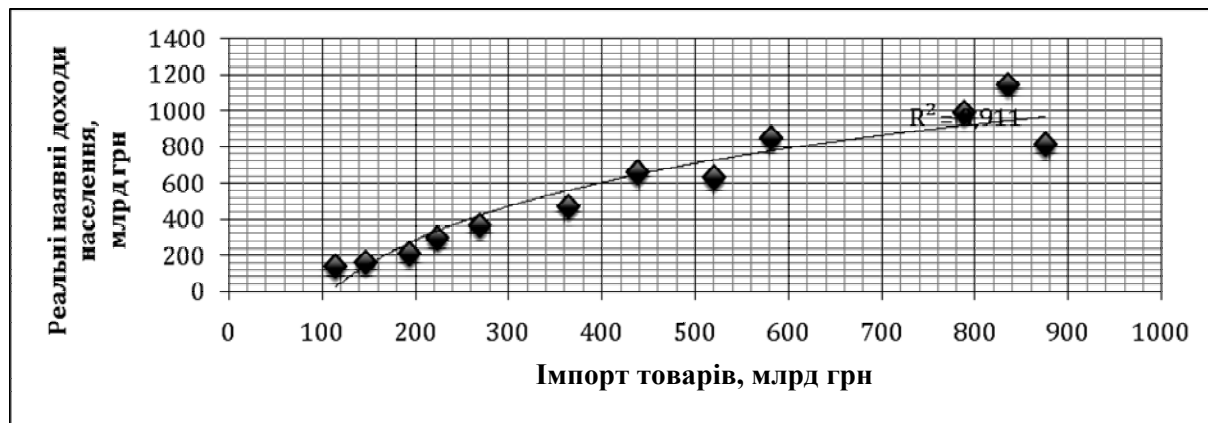

Рис. 1. Взаємозв'язок реальних доходів населення та імпорту товарів в Україну в 2002–2013 рр.

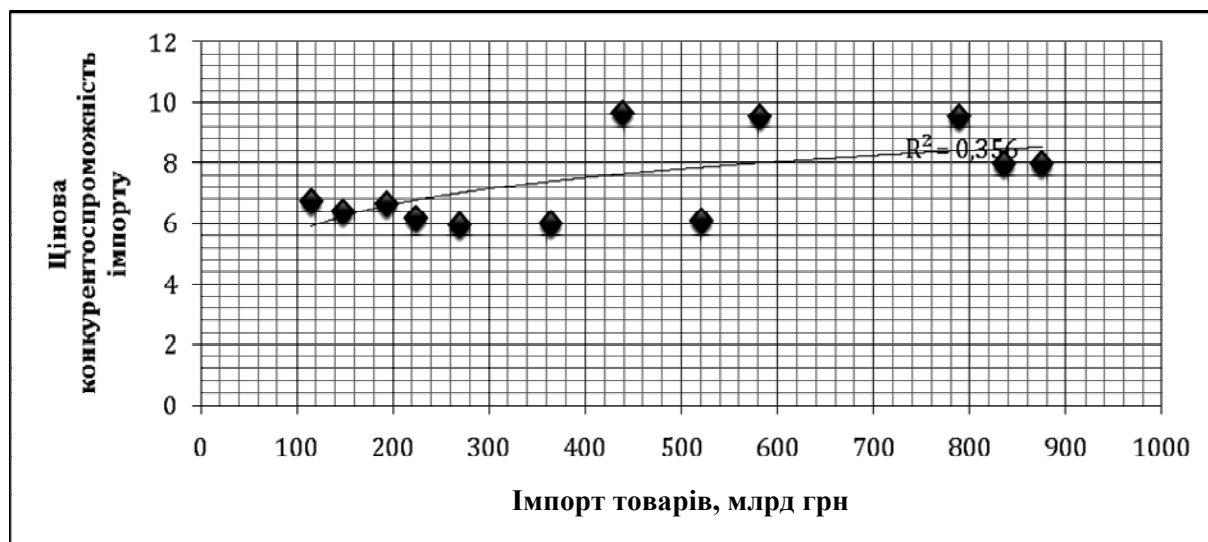

Рис. 2. Взаємозв'язок цінової конкурентоспроможності імпорту та імпорту товарів в Україну в 2002–2013 рр.

**Ідентифікація товарів за кодами УКТЗЕД
за рівнями технологічної місткості**

Рівень технологічної місткості	Група товарів	Код за УКТЗЕД
Високий	Авіаційно-космічна техніка	(841 111-841 122) + 841 191 + 841 210 + (8802-880 320) + (901 410-901 480)
	Комп'ютерна та офісна техніка	(846 911-846 912) + (847 110-847 141) + 847 150 + 847 170 + 847 330 + (900 911-900 922)
	Електроніка та телекомунікації	851 711 + (851 722-851 790) + (851 810-851 821) + (851 829-851 890) + (851 992-851 999) + 852 032 + 8521 + (852 510-852 530) + 852 610 + 8527 + 8534 + 853710 + (854 071-854 089) + 8541 + 8542 + 854 470
	Фармацевтичні продукти	(2937-2938) + (294 110-294 130) + 294 190 + (3001-300 339) + (300410-300439)
	Наукові прилади	(900 110-900 130) + 9005 + (900 610-900 653) + 9007 + (9011-9013) + (901 490-9016) + (901 811-20) + 901 841 + 902 119 + (902 130-902 150) + (9022-9027) + 9030 + (9032-9033)
	Озброєння	8710 + (9301-930 59010) + (9306-9307)
Вищий середнього	Хімічні продукти	(280 450-280 490) + (280 521-280 530) + 282 590 + (2844-2846) + (320 411-320 420) + 3205 + 3808 + 390 760
	Електричні машини і устаткування	(851 210-851 230) + (853 221-853 230) + (854 311-854 319) + (854 381-854 390)
	Неелектрична техніка	8401 + (841 181-841 182) + 8411 9910 + 8456 + 845 811 + 845 891 + 845 921 + 845 931, 845 951 + 845 961 + 846 011 + 846 021 + 846 029 + 84 604 010 + 846 221 + 846 231 + 846 241 + (846 693-846 694) + 851 521 + 851 531
	Інші хімічні продукти, автомобілі, інші транспортні засоби	(2901-2936) + (2939-2940) + (294 140-294 150) + 2942 + 300 340 + 300 390 + (300 440-3006) + (841 221-841 290) + 851 719 + 851 721 + 851 822 + 852 540 + 86 + (8701-8709) + (8711-8801) + (880 330-8805) + (900 140-9004) + (900 659-900 699) + 9008 + (900 930-9010) + 9017 + (901 831-901 839) + (901 849-9020) + 902 111 + (902 121-902 129) + 902 190 + (9028-9029) + 9031
Нижчий середнього	Гумові та пластмасові вироби, чорні та кольорові метали, готові металеві вироби, мінеральні продукти, продукти нафтопереробки, суднобудування	(25-280 440) + (280 511-280 519) + (280 540-282 580) + (2826-2843) + (2847-2851) + (31-3203) + 320 490 + (3206-36) + (3801-3807) + (3809-390 750) + (390 791-40) + (68-83) + (8402-8410) + 84 119 990 + (8413-8455) + 8457 + 845 819 + (845 899-845 910) + 845 929 + (845 939-845 940) + 845 959 + (845 969-845 970) + 846 019 + (846 031-846 039) + (84 604 090-846 210) + 846 229 + 846 239 + (846 249-846 692) + (8467-8468) + (846 920-8470) + 847 149 + 847 160 + (847 180-847 329) + (847 340-8511) + (851 240-851 519) + 851 529 + (851 539-841 711) + (851 722-851 821) + (851 829-851 940) + (852 010-852 020) + (852 033-852 090) + (8522-852 530) + (852 691-852 692) + (8528-853 210) + (853 290-8533) + (8535-8536) + (853 720-854 060) + (854 091-854 099) + (854 320-854 340) + (854 411-854 460) + (8545-8548) + 89 + 902 110 + (91-92)
Низький	Продукти целюлозно-паперової, легкої, харчової, деревообробної та меблевої промисловості	(01-24) + 37 + (41-67) + (94-97)

Наукове видання

МАЗАРАКІ Анатолій Антонович,
МЕЛЬНИК Тетяна Миколаївна,
ЮХИМЕНКО Володимир Васильович,
КОСТЮЧЕНКО Валентина Миколаївна,
КУДИРКО Людмила Петрівна,
ГРИНЮК Наталія Андріївна,
КАМ'ЯНЕЦЬКА Оксана Володимирівна,
ДОНЧЕНКО Олена Олегівна,
БОХАН Аліна Василівна,
ІКСАРОВА Наталія Олександрівна,
ДУГІНЕЦЬ Ганна Володимирівна,
ГОЛОВНЯ Юлія Ігорівна,
ЛАДИЧЕНКО Катерина Іллівна,
ТРОНЬКО Віра Володимирівна,
ДЬЯЧЕНКО Ольга Володимирівна,
АРТАМОНОВА Галина Володимирівна,
ЗУБКО Олена Віталіївна,
ВИШИНСЬКА Тетяна Леонідівна,
ГУТАФЕЛЬ Володимир Володимирович,
ПОКОТИЛЮК Лариса Петрівна,
КРАВЕЦЬ Катерина Петрівна,
ГОЛОВАЧОВА Ольга Сергіївна,
СЕВРУК Ірина Миколаївна,
ХАПАТНЮКОВСЬКИЙ Микола Миколайович,
ПУГАЧЕВСЬКА Катерина Сергіївна

ЕКОНОМІЧНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Монографія

Редактор О.В. Шульга
Комп'ютерне верстання Л.І. Власової
Дизайн обкладинки Т.В. Матвієнко

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 36,17. Тираж 300 пр. Зам. 1182.

Видавець і виготовлювач

Київський національний торговельно-економічний університет
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013 р.